САБРАНА ДЕЛА ГЕОРГИЈА ОСТРОГОРСКОГ

Уредник
Живорад Стојковић

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

Књига друга

ПРИВРЕДА И ДРУШТВО

Георгије Острогорски

ПРИВРЕДА И ДРУШТВО У ВИЗАНТИЈСКОМ ЦАРСТВУ

ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

ДРЖАВА И ДРУШТВО РАНОВИЗАНТИЈСКОГ ДОБА

Велика криза III века наговестила је крај римске и почетак византијске ере. Чињеница да је економско растројство особито разорно дејствовало у западном делу Римског Царства, док је привредно јачи и гушће насељени источни део испољавао већу отпорну снагу, довела је до померања тежишта државе ка истоку и до оснивања нове престонице Константина Великог на Босфору. Победа Истока, међутим, донела је собом и победу хришћанства. [556]

И тако се налазимо на прагу византијске историје. Она је најпре само наставак римске историје. Епоха која настаје — називали је ми рановизантијском или позноримском — јесте типично прелазно доба које у свом тристагодишњем развоју — од светскоисторијског преокрета под Константином до другог великог преокрета под Ираклијем — води од древне Римске Империје ка средњовековном грчком царству Византинаца. У том раздобљу мешају се антички и средњовековни, пагански и хришћански, римски и ромејски одн. византијски елементи у трајном заједничком живљењу и трајном сукобу.

Наслеђе римске државе и хеленистичке културе одређује политички и културно онај доминантни положај који је Византијско Царство вековима сачувало у свету: као најзначајније средиште културе и просвете, као моћна државна творевина са јединственим апаратом, надмоћном ратном техником, изграђеним правним поретком и високо развијеним привредним и финансијским системом. Враћање на односе натуралне привреде после слома валуте у III веку било је

у источном делу Царства само пролазна појава; већ је валутна реформа Константина Великог створила основу за стално продирање новчане привреде, која је у Византији мало-помало превагнула. По томе се византијска држава темељно разликује од осталих средњовековних земаља са њиховим примитивним системом натуралне привреде. Новчано богатство је тако и постало један од главних извора моћи византијске државе.

Последице привредног растројства и тешких друштве-
[557] них и политичких потреса што их Римско Царство доживљује у III веку нису, међутим, ни у источном делу његовом прошле не оставивши за собом никаквог трага. Ако се опадање броја становника на истоку осећало мање тешко, ако растројство организације градова, трговине и заната овде није било онако кобно као на западу, оскудица у радној снази ипак је представљала невољу која је тешко притискивала привредни живот целокупног Царства. Једна од последица те невоље било је пак присилно везивање свих слојева становништва за њихову професију које позноримска држава систематски проводи. Крупне велепоседе, који аграрним односима одсад дају њихово особено обележје, више не обрађују, додуше, робови, него у све већој мери колони. Али ови ситни закупци све више губе слободу сељења и подлежу наследној обавези везивања за груду. Док велепосед стално бује, слободни мали посед ишчезава. Кметство постаје судбина претежне већине сељачког становништва. Државна власт, која учестано мада узалудно покушава да се супротстави порасту приватних велепоседа, својим мерама и сама ограничава слободу кретања сељаштва. Томе са неумољивом доследношћу води већ Диоклецијанова реорганизација пореског система, која земљорадника везује за груду како би фиску обезбедила што уредније притицање пореза. А као што је сељак прикован за груду, тако је и занатлија наследно везан за свој еснаф, или куријал за своју курију. И у граду и на селу целокупни привредни живот подлеже принуди државне власти. Тако невоље тог времена доводе до установљења принудне привреде и принудне државе.

Стари муниципални поредак римских градова налази се у потпуном расулу. Целокупна управа усредсређена је у рукама цара и његовог чиновничког штаба, који, изградивши се у моћан апарат, постаје кичма византијске принудне државе. Римску магистратуру смењује византијска

бирократија. Царско звање више није врх магистратуре, већ деспотска власт која се ослања не толико на земаљске политичке чиниоце колико на вољу божју и из божанског позвања изводи своју свемоћ. Као изабраник божји цар није само господар и владар него и живи симбол хришћанске државе коју је Бог њему поверио, није само врховни заповедник војске, врховни судија и једини законодавац него и заштитник цркве и праве вере.

Обуздавањем симптома кризе и уклапањем промена на-
сталих у доба кризе у нови систем, реформаторско дело Ди- [558]
оклецијана и Константина Великог створило је основу са које полази византијски поредак. Мисао водиља управних реформи Диоклецијана и Константина Великог била је учвршћење државног ауторитета, поколебаног у временима смутњи и обезбеђење и јачање царске моћи. Начелним раздвајањем војне и грађанске власти, које је посебно обележје диоклецијанско-константиновског система, и истовременим разбијањем већих провинција у мање јединице, разграничењем централне и провинцијске управе и тачним утврђивањем овлашћења појединих управних органа спречена је могућност сваког већег нагомилавања моћи на било којем месту. И земља некадашњих господара, Италија, подељена је на провинције и подвргнута општој пореској обавези, чиме је коначно изгубила посебни положај који је негда заузимала; отпало је и разликовање царских од сенаторских провинција, које је постало безначајно. Поврх тога, територија Царства подељена је на дијецезе а затим и на префектуре, тако да је свака дијецеза обухватала већи број провинција а свака префектура неколико дијецеза. На челу овог јединствено грађеног, хијерархијски слојевито састављеног склопа државе стоји цар, управљајући из средишта тим големим апаратом. Царска свемоћ није умањена тиме што — с обзиром на огромно пространство државне територије — највишу власт врши владарски колегијум састављен од неколико царева и сацарева, као у тетрархији двојице августа и двојице цезара коју је Диоклецијан конструисао по вештачком начелу одабирања, или у породичној владавини Константинових синова и у свим даљим деобама државне територије и владарске власти. Углед царског звања изгледа, међутим, и споља појачан изванредним, велелепним сјајем којим је окружена царева посвећена личност, театрално упечатљивим призорима дворског церемонијала и готово божанским почастима које поданици указују владару.

Диоклецијанско-константиновски поредак одржао се у свему битном кроз цело рановизантијско доба. Његова основна начела, царска аутократија, централизација и бирократизација државе, међутим, наставила су да живе докле год је трајала византијска држава. Штавише, даљи развој још је оштрије истакао те битне црте византијске државе.
[559] У прелазној рановизантијској епохи чиниоци власти засновани на римској прошлости и појму народног суверенитета испољавају још већу животну снагу. Сенат, војска и градско становништво организовано у демама још представљају политичке снаге које царском апсолутизму постављају извесне границе. Цариградски сенат, мада само сенка старог римског сената, суделује саветодавно у владиним пословима и особито у законодавству, а пре свега при променама владе његов глас још једнако има одређену тежину, јер у случају кад се престо упразни, о избору новог владара одлучују највиши представници сената и војске. И народ, заступљен двема демама, плавих и зелених, има право потврђивања приликом бирања цара. Као носиоци политичких тежњи градског становништва, супарничке странке плавих и зелених играју значајну улогу у свим већим градовима Византијског Царства. Царска власт је приморана да рачуна са народним организацијама као значајним политичким чиниоцима и да повлађује једној или другој странци, тако да по правилу једна од њих подупире владу, док друга оличава влади ненаклоњени правац.

Нов чинилац моћи у хришћанској држави јесте црква: док значај политичких снага укорењених у римској прошлости узмиче и постепено се расплињује у царској свемоћи, црква у хришћанској држави, обрнуто, с временом стиче све већу важност. Али како опадање значаја световних чинилаца тако је и растење утицаја цркве дуготрајан процес — па и у том погледу рановизантијска историја представља прелазно доба. Хришћанство је, додуше, већ под Константином и поврх одобреног му права постојања стекло изразито повлашћен положај уз остале култове и вероисповести, што се особито упечатљиво испољило у свечаном заседању првог васељенског сабора у Никеји (325). Али тек после дужег времена и после привремене победе паганства под Јулијаном (361—363) извојевало је хришћанско православље на другом васељенском сабору у Цариграду (381) апсолутну власт као једина вероисповест одобрена од државе. Кроз више генерација су хришћански цареви Византије по угледу на своје римске претходнике

носили титулу pontifex maximus, да би је одбацили тек 379. А тек 457. примио је један цар Византије круну из патри-
јархове руке. Сви његови претходници, ма колики хришћа- [560]
ни били, задовољавали су се тиме да их крунише неки високи представник војске, па уз дизање на штит акламују војска, сенат и народ. Али и доцније је световно-војничко крунисање остало као средишна тачка крунидбеног чина, док се крунисање које је вршио патријарх надовезивало у неку руку као допуна. Тек од VII века претворило се царево крунисање у верску церемонију, а црква је постала стално место крунисања.

Снагу римских традиција можда ништа не предочава јасније од упорног везивања рановизантијске државе за латински службени језик. Мада претежна већина источног становништва није знала латински, у државним надлештвима говорило се латински и у војсци командовало латински. Истина, грчки језик с временом све јаче продире; још на цариградском универзитету, основаном 425, број професора који су предавали на грчком језику претегнуо је незнатно над онима што су предавали на латинском. Али је влада само споро и оклевајући чинила неопходне уступке грчком језику, који је у културном животу источног дела Царства, у књижевности и науци, као и у цркви, имао апсолутну превласт.

Свакако, Царство је све до времена сеобе народа још представљало универзалну силу, чије је подручје обухватало цели средоземни свет. Правно и идејно важило је као једно једино Римско Царство, мада су Исток и Запад готово увек били под одвојеном управом и њихови се путеви све више разилазили, при чему су се надмоћност источног а беда западног дела царства такође све упадљивије испољавале. После честих, више или мање трајних деоба и пролазних, увек само краткорочних поновних уједињења, два дела Царства раздвојена су коначно када је Теодосије I године 395. на самртној постељи завештао старијем сину источну а млађем западну половину државе. Све до пропасти Западног Римског Царства живеле су обе половине потпуно одвојеним животом. Тиме је била повучена историјска граница која се с временом све оштрије оцртавала као раздвојна линија између западне, римске, и источне, византијске, културне области.

Али нису се раздвојили само правци развоја источне и западне половине Царства. У територијално још једнако големом, од хетерогених земаља и народа састављеном

Царству постојале су и унутар његових двеју половина многе неизглађене супротности. Један од најтежих горућих
[561] проблема рановизантијског развоја био је расцеп који се све опасније разјапљивао између матичних земаља византијског дела Царства и његових источних провинција у Предњој Азији и Египту. Тај кобни расцеп сачињавао је позадину непрекидних верских размирица у рановизантијско доба.

Држава, која је своју судбину била повезала са хришћанском црквом, увлачена је у све оне бескрајне догматске расправе које су узбуркале старохришћанску цркву. Борбе око аријевства у IV веку и особито христолошке препирке почевши од V века поставиле су се у средиште не само црквеног него и политичког развоја Царства. У догматској свађи супротних теолошких праваца испољило се до краја и такмичење између појединих црквених средишта. У утакмици са древним и угледним, давнашњим предањима освештаним црквеним средиштима на Западу и Истоку, чинило се испрва да Цариград, без црквених традиција, стоји на слабим ногама. Али старијим супарницима упркос, политички значај нове престонице обезбеђивао је њој брз и пебодоносан успон и у црквеном погледу. Позивајући се на то да је Цариград „Нови Рим", већ му је други васељенски сабор, који је 381. заседао у самом царском граду, признао највиши ранг после Рима, па тиме и водећи положај у источној цркви. Међутим, у јеку најжешћих христолошких препирки, извојевао је александријски патријарх Кирило, уз потпору Рима, одлучујућу победу над цариградским патријархом Несторијем, кога је подупирала царска влада; Несторије је био представник антиохијске теолошке школе, чије је учење на трећем васељенском сабору у Ефесу (431) одбаченој као јерес. Водећи положај у источној цркви, изгледало је, припао је после тога Александрији. Но лист се окренуо: после поновне победе Александрије на тзв. разбојничком синоду у Ефесу (449), Цариград се удружио са Римом, да би на четвртом васељенском сабору у Халкедону (451) александријско учење о јединој божанској природи Христовој осудио као монофизитску јерес, а као догму прихватио доктрину коју је формулисао папа Лав I Велики о двема „недељивим и несливеним" природама, доктрину тако рећи на средини између несторијанизма и монофизитизма. Догматска и црквенополитичка победа Цариграда запечаћена је одредбом 28. канона халкедонског, која додуше признаје папи први почасни ранг, али

у свему осталом прописује потпуну равноправност поглавара Старог и Новог Рима. Тиме је посејано семе доцнијег [562]
раздора између римске и цариградске цркве. Непосредна последица халкедонског сабора било је, међутим, продубљивање јаза између Цариграда и његових источних провинција. Није само Египат него је и Сирија прихватила и исповедала монофизитизам, који је постао израз коптског и сиријског сепаратизма у борби против византијске власти. Додуше, византијска влада тражила је више пута неку могућност измирења, али сви покушаји приближавања монофизитској јереси наилазили су на огорчен отпор не само на Западу него, пре свега, и у самим византијским матичним земљама. Из тог замршеног положаја није било правог излаза: црквени мир на Истоку могао се купити једино по цену заваде са Западом па и са византијским становништвом самим, а црквени мир у Цариграду и Риму једино по цену све даљег отуђења источних покрајина. Колебању византијске владе између та два зла, које се огледало у кривудавој линији њене црквене политике, учинио је крај тек губитак источних провинција Царства услед арапских освајања.

Велики противник Царства на Истоку у рановизантијско доба било је персијско царство Сасанида: једина држава која је Византији тада као њој равна сила стајала насупрот. Њена тежња за експанзијом није допуштала Византији ни тренутка предаха и претворила је њену источну границу у поприште непрекидних борби. Од почетка сеобе народа владао је, међутим, и на северној граници трајан рат. Германска криза, која ће довести до пропасти западне половине Царства, притискивала је свом својом тежином, током целог једног столећа, и источни део. Била је изазвана упадом Визигота у крајеве преко Дунава и катастрофалним поразом који су они задали царској војсци године 378. у бици код Једрена. Насељавањем Гота на тлу Царства, као федерата, успео је Теодосије I (379—395) да отклони акутну опасност, али тиме је у суштини постигнуто само то да се непријатељско продирање Гота претворило у мање-више мирну пенетрацију. Царска војска, која је већ ионако била увелико германизована, сада је састављена претежно од Германа, па и најважнији командни положаји доспели су у руке германским поглавицама. Али док је то стање на Западу најзад довело до утонућа Западног Римског Царства у германску бујицу, на Истоку је успео да продре антигермански правац. Германски утицај је потиснут, а Аларих, [563]

велики вођ Визигота, који је био опустошио Балканско полуострво и од царске владе изнудио наименовање за врховног заповедника војске у Илирику (magister militum per Illyricum), повукао се са својом војском у Италију и после трипут поновљене опсаде на јуриш освојио Рим (410).

Предах који је после тога настао на Истоку нагло је прекинут у четрдесетим годинама V века упадима Атилиних Хуна. Разорни пљачкашки походи смењивали су се са пролазним споразумима о миру који су Царству сваки пут наметали све већа плаћања данка. Балканско полуострво било је опустошено и Византија финансијски исцеђена када се Атила окренуо на Запад, да ратом преплави Галију и Италију. Његова изненадна смрт значила је, додуше, крај хунске силе. Али после распада велике хунске силе покренули су се њој потчињени народи, па се у доба када се ближио крај Западног Римског Царства и Исток, захваћен новим германским таласом, опет ухватио у коштац са опасношћу од варваризовања. Већ од средине V века моћни Алан Аспар, ослањајући се претежно на своје остроготске присталице, држао је у руци све конце државне политике. Криза је овог пута потрајала дуже, и ограничење германског утицаја постигнуто је једино захваљујући потпори малоазијских Исавријаца, који су позвани у помоћ. Последица тога била је смењивање превласти Германа превлашћу Исавријаца, чији је поглавица Зенон ступио на царски престо (474—475, 476—491). Тако ни Аспаров пад (471) ни одлазак Теодориха и његових Острогота у Италију (488) нису значили коначно решење етничког проблема. Тек кад је после Зенонове смрти, на изричити захтев цариградског народа, на престо доведен један „Ромејац", и кад је нови цар, Анастасије I (491—518), после дуже борбе сломио отпор обесних Исавријаца, биле су за Византију одстрањене и последње последице етничке кризе изазване сеобом народа.

Агонију Западног Римског Царства Византија је, у то време притиснута истим невољама и парализована истом бољком, посматрала немоћно скрштених руку. Али, пошто је пребродила кризу и опет стекла слободу кретања, поновно освајање изгубљених западних области — успостављање Римског Царства и ослобођење римских земаља којима су завладали варвари и аријевски јеретици — наметало јој се као неумитан задатак. У службу тог задатка
[564] ставио је Јустинијан I (527—565) своју политику обнове. Малобројном војском и за најкраће време срушио је истакнути војсковођа Велизар државу Вандала у северној Африци

(533). После дугих и тешких окршаја одлучена је и главна борба са Остроготима у Италији (555), а и преотет је од Визигота јужни део Иберског полуострва (554). Чинило се да је древна Римска Империја васкрсла: средоземни свет био је највећим делом опет уједињен под жезлом римског цара у Цариграду.

Наличје тих величанствених успеха били су пак тешки губици на занемареном Истоку. У Предњој Азији јачао је притисак великог Персијског Царства, које је очигледно стицало превагу над Византијом. Преко Дунава упадала су силна јата Словена, и док су царске војске на Западу славиле победе, словенска бујица преплавила је недовољно брањено Балканско полуострво. Та нова најезда имаће међутим, за Византију далеко теже и трајније последице него сви ранији упади варвара.

Уз то је Јустинијанова освајачка политика значила страховито привредно и финансијско пренапрезање за целу земљу. Колико су тешки били намети у држави, како је велико било незадовољство и дубоко врење у народу, показала је већ побуна Нике, која је избила у Цариграду 532. Супарничке странке плавих и зелених удружиле су се у борби против аутократске централне власти. Побуна је узела огромне размере; престоница је била у пламену, Јустинијанов престо био је уздрман. Додуше, устанак је најзад угушен у крви, и велико огледање снага завршило се победом аутократије над слободарским тежњама градског становништва оличеним у демама. Али узроци врења нису били отклоњени. Бољке остарелог државног организма и трулог привредног система испољавале су се у све тежем облику и нису могле бити излечене Јустинијановим половичним мерама без јасно одређене смернице.

Јустинијаново доба није значило, како је то он хтео, почетак нове ере, него завршетак једне велике епохе која нестаје. Још једном је стара империја развила све своје снаге и узвинула се политички као и културно у последњем великом полету. Није само њено територијално пространство још једном постигло највећи обим, него је и древна грчко-римска култура у тад већ хришћанском руху доживела јединствен процват. Изванредни беху богатство и разноврсност књижевне продукције, која је достигла врхунац [566]
у делима историчара Прокопија, и силна грађевинска делатност која је створила уметничка дела непролазне величине, као што је Света Софија у Цариграду. Најдубље и најтрајније дејство на даљи развој имала је пак кодификација рим-

ског права у Јустинијановом Corpus iuris civilis. У редакцији коју су му дали Јустинијанови правници, римско право није сачињавало само темељ правног живота у Византији него је било и један од главних извора целокупног европског правног развоја до у ново доба.

Али територијална обнова није била дугог века. Већ 568. упали су Лангобарди у Италију, и тиме је почело распадање империје изграђене по цену највећих жртава. Додуше, и овде као и у северној Африци остале су знатне области још дуже времена у поседу Царства, али универзална сила за којом се тежило нестала је заувек. У жељи да спасе што се још могло спасти, Маврикије (582—602) је од остатака срушене Јустинијанове империје створио егзархате у Равени и Картагини: намесништва у којима је како војна тако и цивилна власт била у рукама егзарха. Та два егзархата служила су отад као предстраже византијске силе на Западу, а њихова организација је отворила раздобље милитаризовања византијске управе, које је дошло до пуног израза у тематском уређењу наредног столећа.

Тежиште византијске политике померило се под Јустинијановим наследницима поново на Исток. У њено средиште дошла је борба са Персијом. Пуних двадесет година беснео је између два велика царства тежак рат са промењивом срећом. Византија је напослетку однела победу (591) и освојила велик део персијске Јерменске, те стратешки и трговинско-политички изванредно важне земље која је одувек представљала јабуку раздора између двеју великих сила. Међутим, положај Византије био је од Јустинијанових дана тешко уздрман не само у Азији већ и на Балкану, а откако су Авари основали моћну државу с оне стране Дунава, стање је ту постало још критичније. Авари и Словени крстарили су и пустошили широм Балканског полуострва све до зидина Цариграда и Солуна, до обала Јадранског и Егејског мора, до најјужнијег рта Грчке. Поврх тога се словенска племена више нису задовољавала пљачкашким походима: у последњим деценијама VI века већ је отпочело њихово насељавање на балканском тлу.

[567] После победоносног исхода персијског рата могао је најзад цар Маврикије и овде да предузме већу контраофанзиву и своју војску пошаље на дунавску границу. Ратне операције као да су у почетку узеле повољан ток за Византинце; они су у више наврата прелазили Дунав и извојевали неколико победа над Словенима и Аварима. Али такви појединачни успеси нису имали дејства на силну словенску

масу. Рат се отегао, а његов крај представљао је не само војнички него пре свега и потпун политички слом. У замореној, безизгледношћу борбе обесхрабреној војсци избила је побуна 602. године. Бунтовне трупе напустиле су положаје и, под вођством Фоке, подофицира полуварварског порекла, кренуле на Цариград. На то је букнуо устанак и у самој престоници; деме су се дигле против владе, Маврикије је свргнут а Фока проглашен за цара.

Слом велике дунавске експедиције после десетогодишње узалудне борбе није одлучио само даљу судбину Балканског полуострва, које је тада неумитно припало Словенима. Он је изазвао и пролом дуго потискиване унутарње кризе. У годинама анархије под Фоком (602—610) распао се трули позноримски поредак. Грозницом захваћено, дубоким друштвеним и верским супротностима поцепано Царство постало је поприште тешких унутарњих немира. Борбе дема достигле су крајњу жестину. Над Византијом ширио се пламен грађанског рата. А непријатељи су надирали са обе стране: на Балкану Словени и Авари, у Предњој Азији Персијанци.

Из страшне кризе изићи ће Византија као суштински нова државна и друштвена творевина, ојачана новим снагама и ослобођена наслеђа омлитавелог позноримског система. Јасни прелом означавало је уздизање и ступање на престо Ираклија (610—641), чија је збивањима богата владавина повукла црту испод позноримског односно рановизантијског развоја, отварајући раздобље средњовековног Византијског Царства. Али оздрављење политички разбијене, привредно упропашћене државе, њена обнова и њен поновни успон захтевали су много година упорног рада и тешке борбе. У почетку се надирање непријатеља на оба фронта настављало са све већом силином. На Балкану је византијска власт потпуно скрхана. Цело полуострво преплављено је бујицом Словена и Авара, земља је била у њиховим рукама, градови у унутрашњости су разорени. Само [568]
неколико приморских градова одолело је и са својом ужом околином одржало се као византијска упоришта: тако, поред Цариграда, пре свега Солун, више пута опседан али несломљен, и већи број градова на Јадрану са оближњим острвима. У исти мах проширило се персијско освајање. Стари раздор између Цариграда и хришћанског становништва на Истоку олакшао је посао освајачима. Египат и Предња Азија припали су Персијанцима, па чак су они и више пута прокрстарили Малом Азијом.

Потпуни преокрет који је затим настао могао је да буде само плод унутарњег препорођења Царства. Ираклијево велико реформаторско дело, чији је главни стуб тематско уређење, увело је нов поредак у целокупни управни систем и војску, а имало је далекосежне последице и за даљи привредни и друштвени развитак Царства. Од непријатеља још непоседнута малоазијска област подељена је на веће војне округе, теме. Највиша војна и цивилна власт једне теме била је сједињена у рукама стратега дотичне теме — очигледно надовезивање на поредак у егзархатима а у изразитој супротности са начелима Диоклецијановог и Константиновог управног система. Насељавање војника у темама, најважнији моменат новог поретка, зачело је нов сталеж на земљи настањених земљопоседничких војника-сељака. Створени су такозвани стратиотски поседи и раздељени као наследна својина за војску способнима, уз обавезу наследне војне службе. Док се војска дотад претежно састојала од туђинских најамника, чије је врбовање тешко оптерећивало државну благајну, а прилив, према приликама, бивао час прекомеран, час опет сасвим недовољан, сад су домородни, у темама насељени стратиоти постали основна сила византијске убојне снаге. Поврх тога, стварање војничких имања допринело је јачању сељачког земљишног поседа, који ће после опадања у претходним столећима постићи силан успон и убрзо постати ослонац византијске пољопривреде.

Са новом тематском војском ступио је Ираклије 622. у пресудну борбу против персијске државе. Борба је била тешка и променљива. После више значајних успеха Византија је 626. доживела противударац и акутну кризу, када је сам Цариград, нападнут од Персијанаца, с једне стране, а од Авара и Словена, с друге, лебдео у највећој опасности. Али борбе за Цариград окончане су тешким поразом Авара,
[569] чија је голема моћ отад почела опадати. После тога повукли су се и Персијанци, и убрзо је отпочела победоносна офанзива Византинаца, која их је одвела у само срце непријатељске земље и завршила се сломом Персије и враћањем изгубљених источних области Византији (628). Додуше, плодови те велике победе убрзо су опет изгубљени. Неколико година доцније започела је арапска најезда, која се на недавно повраћене области сручила попут усова и опстанак Царства поново довела у питање. Али оно што је одолело и омогућило Византији да издржи борбу за опстанак било је њено ново војно и управно уређење. Оно је полазна тачка даљег развоја византијске државе и темељ њене моћи

у будућим столећима. Територијално знатно сужено, Византијско Царство стиче већу унутрању чврстину и збијеност, његов привредни и друштвени развој креће се здравијим правцем. Тематско уређење, којем је Ираклије положио камен темељац, а његови наследници га изградили, постаје кичма средњовековне византијске државе. Њена привредна и војничка моћ ослања се пре свега на класу насељених стратиота и слободних сељака, а ту класу јача словенска колонизација, која већ малокрвном Царству доноси нове снаге.

Ираклијево доба и у културном погледу значи прекретницу у византијском развоју. Двојезичности владе и народа, која је била обележје рановизантијске државе, дошао је крај: грчки постаје званични језик Царства. Симболично се та промена изражава у томе што се Ираклије одриче римске царске титуле и прихвата народни грчки назив василевс, који ће отад носити сви цареви Византије. Дуготрајни процес грецизирања сад долази до пуног изражаја; у исти мах се све јаче испољава и потчињавање целокупног јавног живота утицају цркве. Завршава се рановизантијско прелазно доба са својом чудном мешавином разноврсних и опречних елемената, а настаје раздобље средњовековног Византијског Царства.

Наслов оригинала: Staat und Gesellschaft der frühbyzantinischen Zeit, Historia Mundi IV, Bern—München 1956, 556—569.

Превела *Вера Стојић*

ВИЗАНТИЈСКО ЦАРСТВО У СВОЈОЈ УНУТАРЊОЈ СТРУКТУРИ

1. СРЕДЊОВИЗАНТИЈСКО РАЗДОБЉЕ

[445] Док је Западно Римско Царство пропало у бурним временима сеобе народа, источни део, привредно јачи и чвршћег политичког склопа, одржао се и даље. Штавише, у Јустинијаново доба успео је чак да у знатној мери поново освоји изгубљене западне области и тако успостави Римско Царство у његовом старом сјају. Али обновљена империја није дуго потрајала и њен слом изазвао је кризу која је и Источно Царство довела до руба пропасти. У доба тешке кризе, која је достигла врхунац на прекретници VI у VII век, распао се стари друштвени поредак и на Истоку. Али из његових развалина никли су нови облици живота, који су Источном Царству задуго обезбедили даљи опстанак.

Дубока цезура раздваја позноримску државу Јустинијанова доба и средњовековно царство Византинаца. И даље постоји, додуше, традиционални облик државе: аутократско царство стоји несломљено, ослањајући се на јак бирократски апарат. Многобројни градови сачували су свој значај као средишта трговине и занатства, па тако и новчана привреда задржава владајући положај у Византији. Али и на Истоку настаје дубок преокрет на селу, који друштвени склоп Византијског Царства поставља на нов темељ.

То нас неће зачудити ако помислимо на тешке политичке потресе који на византијском подручју прате прелаз из старог у средњи век. Византијски посед на Истоку ограничен је од арапске најезде па за неколико столећа на област Мале Азије. На Балканском полуострву надирање

Словена доводи најпре до слома византијске власти, и византијска управа тек мало-помало успева да се ту опет учврсти у извесним крајевима, пре свега у приморју. Али и покрајине које су остале у поседу Византије биле су опустошене непрекидним непријатељским упадима. Балканско полуострво преплавили су Словени и Авари, па чак и у Малој Азији, матичној земљи средњовековног Византијског [446]
Царства и ћелији из које је исклијала његова будућа сила, ниједан предео није остао поштеђен од персијских и од још тежих и дуготрајнијих арапских напада. Једва се може замислити да су стара властелинства, било у Малој Азији било на Балкану, у знатнијој мери преживела то критично време. Колико видимо, она заиста готово потпуно ишчезавају, а на њихово место ступају ситни земљопоседници: слободни сељаци који запоседају угарено земљиште, и стратиоти нове тематске војске.

Не смемо заборавити: од VII века развој византијске државе тече у оквиру тематског уређења. Најважнија појава тематског система, насељавање војника по тематским окрузима, значила је преиначавање како организације војске тако и друштвене структуре Царства. На место најамничке армије рановизантијског доба ступа у темама стационирана, стално настањена сељачка милиција. А њено настајање доприноси у највећој мери јачању малог земљишног поседа. Византијски стратиот је наследни сопственик земљишта из којег црпе средства за своју ратну опрему и своје издржавање. Он је у основи сељак, али мора на позив да се јави у војску наоружан и на коњу. Како његова земља тако је и његова обавеза војне службе наследна. По правилу, њега у вршењу те службе наслеђује најстарији син, преузимајући очев војнички посед. Али његово остало потомство представља сувишак слободне сељачке радне снаге, којој обиље угарене земље пружа природно поље делатности. Постојање великих пространстава угареног земљишта било је, дакако, претпоставка без које систем стратиотских поседа не би ни могао настати.

Слободни сељаци и стратиоти припадају једној класи, а та класа постаје сад основна снага византијске државе. У рановизантијско доба био је развој у знаку растења великог поседа и опадања слободног сељаштва. Цветало је властелинство са својим вазда зависним колонима, док је независни мали земљишни посед играо само подређену улогу. Почевши од VII века слободни мали посед ступа у средиште развоја. То је извор снага који омогућује Византији да

преброди унутарњу кризу и издржи борбу за опстанак на Истоку и на Балкану. Сељаштво које узирађује нова земљишта и носи највећи део пореског терета јесте главни извор њене привредне и финансијске снаге, а стратиоти су темељ њене војне силе.

Етнички састав сталежа слободних сељака и стратиота, који је стремио проширивању, био је свакако прилично шарен. Док је старо становништво у јакој мери било десетковано, истерано из својих станишта или одвучено у ропство, на византијском тлу настањивали су се нови, пре свега [447]
туђински досељеници. Византијска влада је свесно и постојано подупирала ту колонизацију: насељавањем страних народности, особито Словена који су продрли на Балкан, она је у опустошене крајеве доводила нове снаге споља. Те обимне колонизаторске мере представљају истакнуту црту византијске политике у VII и VIII веку. За већ малокрвно Царство биле су од двоструке животне важности: бројно су појачавале како сељаштво тако и нову тематску војску. Извори обавештавају о десетинама и стотинама хиљада Словена који су тада били пресељавани у Малу Азију. И Византија пролази кроз период варваризовања, тј. подмлађивања и обнављања. Тај процес подмлађивања обухвата време од VII до средине IX века, у којем друштвена структура Царства доживљава дубоку промену.

Ти нови односи огледају се најјасније у такозваном Земљорадничком закону (νόμος γεωργικός). Овај закон о сељацима, који свакако потиче са краја VII или најдоцније са почетка VIII века, пружа слику свакодневног живота византијског сељаштва у раном средњем веку. Чини се да Земљораднички закон пре свега има у виду нова насеља која су настала у току колонизовања опустошених крајева. Стиче се утисак да се сеоска насеља налазе у шумовитим пределима, и на више места се ту говори о крчењу шуме и узирађењу опустеле земље. Сељаци, чије правне односе тај закон регулише, јесу независни земљопоседници. Нису никаквом властелину, него су једино држави обавезни као порески обвезници, њихова слобода кретања није ограничена. То, дабогме, не значи да у оно доба уопште више није било сељака-кметова, али свакако значи да је независно сељаштво представљало веома широк слој и да се тада под појмом сељак подразумевао пре свега независни земљопоседник. Карактеристично је да их закон означава као господаре (κύριοι) свог имања. Они, уосталом, не поседују само земљу и стоку него и робове, који у византијској пољопривреди још неколико столећа играју значајну улогу. Земљораднички закон усмерен је особито на очување личне имовине појединца. Па ипак, становници села образују једну заједницу, општину (κοινότης), чија се повезаност испољава на разне начине. Њиве, виногради, воћњаци и повртњаци су потпуна и лична својина сељака односно сељачке породице, а понекад се и шумовита земља нађе у засебном поседу појединца. Али лични посед произлази првобитно из деоба̂ земљишта које је сеоска општина заузела, и у случају потребе могу бити извршене нове допунске деобе. Извесни делови сеоског земљишта остају, међутим, у неподељеном поседу општине. Пашњаци се искоришћују заједнички, сеоска стада чувају пастири које плаћа општина. Држава сматра сеоску општину административно-фискалном јединицом. Чланови општине јамче солидарно за уредну наплату пореза и морају залећи за своје суседе који не одговарају својим пореским обавезама.

Земљораднички закон израз је обичајног права које се [448]
било развило у доба великих преображаја у VII веку. Исто као у том закону о сељацима, испољавају се и у њему временски блиској Еклоги Лава III (726), поред утицаја канонског права, и јаки утицаји обичајноправне праксе. Не напуштајући темељ римског права, ти најстарији грчки средњовековни правни зборници удаљују се од јустинијанског права јаче него иједан византијски правни споменик из доцнијих времена.

Са опадањем велепоседа губи се и значај некад владајућег земљопоседничког слоја старе сенатске аристократије. А ново тематско племство тек је у настајању. Релативна друштвена хомогеност је обележје византијске државе у раном средњем веку. Та хомогеност је неоспорно важан извор њене унутарње чврстине. У трајној борби за опстанак против непријатељске навале са истока и севера, та стратиотска држава показује јединствену отпорну снагу.

Одумирање старог аристократског слоја значи, међутим, и назадовање старе културе коју је он представљао. После сјаја и богатства византијске културе и уметности у Јустинијаново доба, настало је почевши од VII века раздобље културне суше. Ликовна уметност је оскудна. Световна књижевност и наука умукнуле су. Реч води — подстакнута новим верским распрама — теологија и уз њу хагиографија. Црква стиче све већи значај. Истовремено са културним сужавањем и са милитаризовањем државе

јача у Царству утицај цркве. Живот у Византији добија неку мистично-аскетску црту.

Римско универзално царство припада прошлости. Док се на Западу заснивају германска краљевства, Византија поред свег грчевитог хватања за римску државну мисао и традицију постаје средњовековно грчко царство. Грчка култура и грчки језик, који у источном подручју коначно односи победу над вештачки гајеним романизмом прелазног рановизантијског доба, утискују том Царству особен печат и као владајућа, духовно надмоћна снага прекривају његово етничко шаренило, мада не изглађују потпуно постојеће супротности.

Своју особеност грчко-хришћанског царства морала је Византија, међутим, да брани како од германско-романског Запада тако и од исламског Истока. Напоредо са борбом против освајачке навале Арабљана текло је разрачунавање са културним утицајима истока. До овог разрачунавања дошло је у доба иконокластичне кризе. Искрсло у источним провин-
[449] цијама, византијско иконоборство било је плод садејства разних струјања: хришћанске вере, која је тежила чистој духовности и у култу икона гледала ускрснуће паганског идолопоклонства, па учења разних иконокластичких секта и на Истоку још живих старих христолошких јереси, као и утицаја нехришћанских религија, јеврејства и пре свега ислама. Иконоборство великих војничких царева Лава III (717—741) и Константина V (741—775) наишло је на снажан одзив у Малој Азији, особито у малоазијској војсци, али и на огорчен отпор. Јер иконодулија је већ столећима била један од најмаркантнијих изражајних облика грчке религиозности. Иконологија, како су је изградили представници ортодоксног правца, од Јована Дамаскина до Теодора Студита, схватала је икону у неоплатонском смислу као симбол и посредника, и давала јој особено христолошко тумачење сматрајући Христову слику видљивим изразом Спаситељевог оваплоћења.

Оштро разрачунавање између државе и цркве до којег је довело иконоборство, достигло је врхунац у неумољивој борби против фанатично иконодулског грчког монаштва. Царство је покушавало да цркву поново потчини својој власти и да све јачу моћ монаштва сломи затварањем манастира и одузимањем манастирских поседа, као и присилним размонашењем.

Како у животу и обредима цркве тако је, природно, и у развоју уметности иконоборство довело до оштрог прекрета. Религиозна уметност била је анатемисана; али утолико је бујније цвала она профана уметност, која је у Византији у сва времена постојала напоредо са сакралном, а сада је требало да је сасвим замени: уметност која је служила величању цара и његовог царства. После слома иконоборачке политике, у Византији је процвала и сакрална уметност. Али, под утицајем идејне распре у иконокластичком раздобљу, постала је продуховљена и стекла онај префињени, натчулни карактер који је обележје византијске иконографије.

У процесу отуђивања Истока од Запада, раздобље иконоборства представља важну етапу. Мада проблем иконе за западни свет никад није имао онај дубљи значај који му је Византија придавала, Рим је ипак одбио византијско иконоборство. Јаз између та два светска средишта продубљује се, границе између источне и западне сфере оцртавају се оштрије. Окретањем папства према франачкој држави и крунисањем Карла Великог за цара нашла се византијска држава искључена из западног света, али и римска црква губи свој утицај на Истоку услед припајања Илирика и јужне Италије цариградској патријаршији.

Пошто је иконокластичка криза преброђена, у развоју [450]
Византије настаје ново раздобље. Његово посебно обележје је велик културни процват, снажно зрачење византијске културе и изван граница царства, особито у младом словенском свету. Византијска мисија у словенским земљама слави у шездесетим годинама IX века своје прве велике успехе. Делатност словенских апостола Константина (Ћирила) и Методија у Моравској, покрштавање Бугара а убрзо потом и Срба отварају ново широко поље утицаја византијске религије и културе, почеци мисионарског рада у Русији наговештавају пак још јаче проширење византијске културне сфере. Ако је Византија била потиснута са Запада, сад се пред њом отварао нови, словенски свет. Међутим, супротност у односу на Рим још је пооштрена такмичењем за духовну превласт у словенским земљама. Борба та два црквена средишта око задобијања утицаја у Бугарској довела је сукоб између великог патријарха Фотија и римске цркве до врхунца, али се после више драматичних обрта завршила победом Византије. У Моравској, напротив, преовладао је франачки клир. Међутим, из Моравске протерани ученици Методија (885) наставили су дело свог учитеља у Бугарској и Македонији, и увођењем словенске литургије и својим проповедима и просветитељским радом

довели су византијску религију и културу до трајне победе у словенским земљама на Балкану.

Целокупни културни живот Јужних, доцније и Источних Словена налази се отад под доминантним утицајем Византије: њихова вера, њихова теолошка као и профана књижевност, њихова историографија, њихове научне представе, правна схватања и појмови о држави и, не на последњем месту, њихова ликовна уметност. Млада словенска уметност почиње подражавањем византијских узора, књижевност превођењем византијских списа, најпре и поглавито теолошких, а затим и световних: хроника, правних зборника. Поред номоканонских збирки, на развој словенског права пресудно утичу и чисто световни византијски законици, особито Еклога, Номос Георгикос и Прохирон Василија I.

Али није само званична црква Византије него су и противцрквене струје Истока вршиле трајан утицај на словенске земље Балкана. Богумилство, које се око средине X века јавља на подручју бугарске државе, никло је из источних секта, особито из павликијанства. Павликијанци, које
[451] је византијска влада најоштрије сузбијала, пресељавани су у великом броју у Тракију и ту су живели поред словенског становништва Бугарске и Македоније. Слично павликијанству, које са своје стране води порекло из древног манихејства, богумилство је дуалистичко учење, које проповеда да светом владају два начела — добро и зло. Слично својим источним претечама, богумили теже потпуно духовној религиозности и строго аскетском начину живота. Одбацују сваки спољашни култ, сваки црквени обред, штавише целокупно уређење хришћанске цркве. Богумилство се у словенским земљама развило у велику духовну силу. У Бугарској као и у Македонији пустило је дубоко корење, а затим се снажно проширило и далеко ван граница тадашњег Бугарског Царства и испољило под разним називима у самој Византији, у Србији и надасве у Босни, у Италији и јужној Француској. Секте богумила, бабуна, патарена, катара, албижана, као и њихових малоазијских претходника, само су разни изражајни облици једног великог покрета који се ширио од планина Јерменске до јужне Француске, и у временима криза деловао особито снажно.

Културни процват који је настао после завршетка иконокластичке кризе развија се даље под македонском династијом и достиже врхунац у доба Константина Порфирогенита. Традиције античке културе у Византији никад нису

изумрле, али њихово дејство није подједнако у разним епохама. Најјаче је у временима растуће културне делатности, која се увек обогаћује црпући из античког духа. Тај дух лебди већ над новом високом школом коју је цезар Варда основао у палати Магнаври, где су световне науке славиле своје ускрснуће. Он надахњује процват уметности у доба македонске династије, богату књижевну продукцију Константина VII и његовог круга, нову историографију која смењује оскудну монашку аналистику претходних столећа, па подстиче и нову кодификацију права.

Законодавна делатност Василија I (867—886) тежи поновном оживљавању римског права, а Василике Лава VI (886—912) пружају нову грчку прераду Јустинијанових правних зборника. Еклогу иконоборца Лава III, која се удаљила од римских темеља, Василије I са наглашеном оштрином одбацује као „обарање добрих закона". Истина, ти изливи гнева против законика једног јеретичког цара имају пре свега декларативан значај. Јер упркос свим погрдама, законици Василија I, Прохирон и Епанагога, пуним прегрштима црпу из Еклоге чији значај остаје неуздрман како у византијском тако и у словенском праву. Не сме се преценити ни дејство које је хотимично успостављање старог права вршило на уобличавање стварних односа. Било би погрешно сву грађу сакупљену у Василикама из старих извора сматрати као важеће право тог доба. Живо право пру- [452]
жају, напротив, новеле Лава VI: прописи који озакоњују обичајноправну праксу или опозивају старе одредбе.

Особито вредне пажње су три новеле Лава VI којима се укидају стара овлашћења сената и курија. Свакако, куријални систем био је већ столећима застарео, а сенат је одавно изгубио своја негдашња права. Њихово изричито опозивање царским законом ипак је значајно, поготово што је образложено тумачењем да је целокупна државна управа сада у владаревој руци. Стојимо на завршетку процеса који целу државну власт уједињује у царевој личности и све државне послове поверава надзору његовог чиновничког апарата. Свемоћ цара и бирократизација државе развиле су се у доба македонске династије до врхунца.

Цар је изабраник божји, на коме почива божанско провиђење. Он је поглавар целокупне државне управе, врховни заповедник војске, врховни судија и једини законодавац. Његова пресуда је коначна и неопозива, његови закони важе као богомдани. Истина, он се мора придржавати постојећег права, али му принадлежи да по сопственом нахо-

ђењу обнародује нове законе и опозове старе. Као поглавар државе цар има практично неограничену власт. Једино на подручју религије постављене су границе његовој моћи. Потпуно подређивање цркве владаревој вољи, каквом су тежили цареви-иконоборци, показало се немогућним у средњовековној држави. Али далек од стварности био је и идеал независности цркве од световне силе, који је лебдео пред очима заступницима православне опозиције против иконоборства. Пошто је криза преброђена и затегнутост између духовне и световне силе попустила, поново се успоставио — за Византију карактеристични — однос тесне везе и сарадње правоверне државе и правоверне цркве. Такав савез, међутим, неминовно је доводио цркву под туторство моћног Царства. Учење о равнотежи између тих двеју сила, које је Фотије изложио у Епанагоги, остало је само лепа теорија. У стварности је световна власт у Византији увек сачувала превагу. Сасвим се неоправдано говори, међутим, о неком византијском „цезаропапизму". Ма колико да је надмоћност царске силе била јака а њен утицај на црквени живот свеобухватан, цар као световњак могао је бити само заштитник али не и поглавар цркве. Додуше, он као законодавац задире дубоко и у црквену управу, али за разлику од наредаба
[453] својих претходника, не може ни опозивати ни мењати одлуке црквених сабора. Највиша инстанција у животу цркве је црквени сабор. Цар има само да чува постојећу веру. Истовремено са царевом моћи расте и моћ и углед цркве у средњовековној држави.

Чиновнички и војнички апарат на који се ослања царева власт јесте голема, хијерархијски ступњевито подигнута грађевина. Развој је наставио правцем којим је био кренуо у VII веку, и у време македонске династије достигла је изградња византијског државног апарата, централне управе у Цариграду као и тематског система у унутрашњости, извесну завршеност. Број тематских јединица с временом је знатно порастао, јер с једне стране су првобитне превелике малоазијске теме подељене на мање јединице, а с друге је тематско уређење постепено проширивано на нове области. Успостављање византијске управе на Балкану, које се у почетку вршило веома споро али је од краја VIII века знатно напредовало, омогућило је да се тематски систем уведе у Тракији и Грчкој као и у осталим приморским крајевима. Исто тако настају тематске јединице на Сицилији и у јужној Италији, а и на јужној обали Крима. У току изграђивања тематског система настали су — осо-

бито на периферији — поред правих тема и разни војни окрузи нижег ранга: клисуре, архонтије, дукâти, катепанати, друнгаријати. Временом и они стичу ранг теме, и шарена разноликост, коју тематско уређење показује још у IX веку, уступа најзад место строго уједначеном систему.

Тематски одреди образују један, а у Цариграду стациониране тагме други важан део византијске војне силе. Командант најотменијег међу овим гардијским пуковима, доместик схола, често се појављује као заповедник целокупне византијске војске. Исто тако је и византијска ратна морнарица састављена, с једне стране, из тематских ескадра и, с друге, из царског бродовља престонице. Значај морнарице расте у X веку упоредо са развојем моћи византијске државе и са успостављањем њене превласти на мору.

Као што су у провинцијској управи теме, тако су у централној управи логотесије особено обележје средњовизантијског државног система. Логотети стоје на челу важних грана управе, пре свега појединих финансијских надлештава, која у византијском управном систему заузимају важно место. Особит значај стиче пак звање логотета [454]
дрома, који је од IX века прави руководилац државне политике. Одвећ многобројни чиновници веома разгранатог византијског управног апарата, сви великодостојници големог двора као и сви војни заповедници уклопљени су у један једини хијерархијски систем, у којем сваки од њих, ослањајући се на подређени му, такође хијерархијски изграђен чиновнички штаб односно официрски кор, заузима одређен положај према свом рангу и својој почасној титули. А врх тог многочланог хијерархијског система образује личност самог цара, у чијим се рукама стичу сви конци и који из средишта управља том огромном управном машинеријом.

Аутократски централизам утискује свој печат и градском животу и градској привреди. Цариград је големо управно средиште и престоница царева; сваки значајнији провинцијски град је управно средиште теме и седиште њеног стратега. Целокупни привредни живот византијске престонице подвргнут је надзору градског епарха. Трговци и занатлије Цариграда, а свакако и других градова, организовани су у еснафе и управо преко тих еснафских организација омогућено је влади да контролише градску привреду. Византијски еснафи надовезују се генетички на римске колегије (collegia). Али везаност за занат, карактеристична за позноримско доба, у византијској држави знатно је ола-

бавила. Припадност еснафу више није наследна, престало је принудно уврштавање у еснафе. Утолико је јача везаност за државу. Целокупну делатност еснафа — особито оних грана којима је стављено у дужност снабдевање престонице животним намирницама — регулишу до танчина органи градског епарха. Владини органи прописују количину робе која треба да се набави, испитују њен квалитет, утврђују куповне и продајне цене. Византијски еснафи не служе у првом реду интересима произвођача, већ лакшем контролисању привредног живота које врши влада у интересу потрошача и државе. Обимна робна размена, пре свега спољна трговина која цвета са земљама Запада, Блиског и Далеког истока и словенског Севера, непрекидни је извор византијског богатства. На робу што из целог света притиче у Цариград и отиче из Цариграда византијска држава убира царину, која сачињава важну ставку у њеном буџету. Спољна трговина такође је најстроже контролисана и регулисана, па и страни трговци морају да се подвргну свеобухватном надзору византијске власти.

Па ипак та трговина што цвета не пуни само државну благајну него омогућује и настајање приватног богатства. Као у старије доба тако се већ у ранијем средњем веку опет наилази на прекоморске трговце и капиталом јаке бродовласнике. Исто тако се и на селу постепено опет образује слој богатих земљопоседника, а овај процес има за друштвену структуру средњовековног Византијског Царства још знатно већи значај.

[455] Релативна друштвена хомогеност византијске државе у раном средњем веку могла је да буде само пролазна појава, ограничена на време између распада старог друштвеног поретка и образовања једног новог племићког слоја. Неминовно је морало опет да дође до концентрације земљишног поседа, па самим тим и до све веће друштвене диференцијације. Најпре је снажни успон монаштва довео до брзог пораста манастирског поседа; али иконоборство је његов полет привремено зауставило. Спорији, а сталнији је био успон световног земљопоседничког племства. Прваци саме тематске управе сачињавали су његову природну основу. Од друге половине VIII века у Византији се први пут појављују лица која носе презиме: знак настанка аристократских породица. Реч је о високим официрима и чиновницима тематске управе — прецима појединих великашких родова који ће, као на пример Мелисени, кроз целу даљу историју Византије задржати доминантан положај.

С друге стране, и поједини сељаци временом стичу знатно богатство, као онај Пафлагонац Филарет, чије Житије (састављено 821—822, описује догађаје из друге половине VIII века) пружа одличан увид у прилике тог времена. Свети Филарет Милостиви, имућан сељак који је сам живео у сеоском насељу, имао је — мада се подаци Житија не смеју узимати буквално — многобројна земљишта, робове и крда стоке. Житије показује, уосталом, колико је непостојан још и у оно доба био земљишни посед у Малој Азији: услед једног упада Арабљана изгубио је светитељ готово цело своје власништво; његове земље дочепали су се суседи.

Да је посед појединог властелина и у Грчкој могао већ у IX веку да буде изванредно велик показује једна епизода из биографије Василија I, за коју имамо да захвалимо његовом унуку Константину Порфирогениту. Удовица Данелис из Патраса, која је прихватила младог Василија, живела је у зачудо великом благостању. Константин Порфирогенит уздиже, додуше, њено богатство у баснасловне висине, али из његовог описа можемо ипак да разаберемо како је удовица из Патраса поседовала на Пелопонезу огромна имања са цветајућом кућном радиношћу и мноштвом робова и стоке. Карактеристична је околност да у то време још једнако робови, а не кметови-сељаци, сачињавају богатство неког византијског властелина. Ако ћемо веровати Константину Порфирогениту, Данелис је држала многе хиљаде робова.

Последица друштвене диференцијације је друштвени антагонизам. Колико је та напетост већ у првој половини IX века била јака у византијској држави показује устанак који је 821. избио у Малој Азији и попримио облик тешког и дуготрајног грађанског рата. Вођ устаника, Словен Тома, потомак оних многобројних Словена пресељених у Малу Азију, обећао је народу ослобођење од терета дажбина и тиме распламсао покрет који један византијски хроничар [456]
оцртава речима: „Роб диже убилачку руку на господара, а војник на официра . . .“

Јачањем тематског племства започиње процес феудализације Византијског Царства. Око године 900. нова аристократија већ је до те мере продрла као посебан повлашћени слој да Тактика Лава VI изричито препоручује да се звање стратега и виших официра даје отменим и богатим особама. Царска влада признаје посебна права племству; штавише, она драговољно излази у сусрет његовим захтевима, не уочавајући испрва оне опасности које за њу саму

из тога настају. Све законске прописе који би могли спутати пораст земљишног поседа Лав VI укида или ублажује, тако и одредбе по којима је чиновницима за време вршења службе забрањена куповина имања, или суседима продавчевим признато рече право откупа. И црквени посед опет се налази у наглом успону после слома иконокластичке политике; стално је дариван побожним завештањима, а утицајни манастири добијају повеље које их делимично или пак потпуно ослобађају пореске обавезе.

Али јачање велепоседа убрзо ће изазвати тешку кризу и у даљем току поткопати целокупни организам државе. Византијско село у X веку испрва показује још иста обележја као у доба Земљорадничког закона. Један трактат о опорезивању из тог столећа, вероватно из његове прве половине, предочава нам село које је, баш као село Земљорадничког закона, настањено независним сељацима и представља слободну сељачку заједницу. Сељаци уживају неограничену слободу сељења, имају потпуно и наследно право својине на своју земљу, држе робове и запошљавају надничаре. Полажу непосредно државној благајни порезе, за чије правилно притицање јамче као чланови сеоске општине солидарно плаћањем тзв. алилленгија. Може се дакле рећи да византијски аграрни поредак у времену од VII до X века почива на слободном сељачком поседу. Али управо у X веку настаје преокрет, јер процес феудализације брзо напредује, а ојачани велепосед шири се на рачун малог поседа. Мали поседници, сељаци и стратиоти, дотле обавезни само држави, постају зависни парици световне и црквене властеле. Државна власт све више губи своје војнике и своје најпоузданије пореске платише, а тиме је њена војна и привредно-финансијска моћ доведена у питање.

Услед тога заподева се оштра борба између централне
[457] власти и земљопоседничког племства, а у тој борби, која се
сада налази у средишту византијске социјалне историје, пада крупна одлука о даљем развитку Царства. Царска влада настоји да законским прописима спречи пораст велепоседа, забрањујући властели—„моћницима" (δυνατοί), како их називају царске новеле — стицање малог поседа „сиротиње" (πένητες, πτωχοί). „Јер мали земљишни посед доноси велику корист плаћањем државних пореза и вршењем војне службе; то ће потпуно опасти ако се смањи број малих земљишних поседника." Тако формулише становиште државне власти новела Романа I Лакапина из године 922, која представља увод у борбу царске владе против експанзивног на-

гона велепоседника. Према тој новели, приликом отуђења земље треба продавчеви рођаци и суседи да имају рече право куповине (προτίμησις) по одређеном редоследу, а велепоседници, уколико свој захтев не могу да образложе пречим правом, уопште не смеју куповати земљу од сељака, нити примати од њих даривања и завештања. Прекршиоцима је запрећено одузимањем стеченог поседа без икакве одштете, а поврх тога још и плаћањем новчане казне у корист државне касе.

Али и поред овако строгих прописа настављен је откуп сељачке и војничке земље; особито кад би жетва подбацила и настала глад, „моћници" су искоришћавали тежак положај сељаштва да од њега откупе земљу у бесцење или ишчупају наиме наплате датих позајмица. Стога је цар Роман I морао године 934. да понови своје наредбе у новом закону. Али поред све оштрине његових речи, којима шиба грамжљивост великаша, забрањује им убудуће стицање сељакове земље и ставља у изглед казне, он ипак не прописује општи повраћај противзаконито стеченог сељачког поседа, већ га у извесним случајевима условљава враћањем куповне цене. Тај упадљиви уступак јасно показује колико је јак био противпритисак великаша. Извесно је да су покуповани сељачки поседи већином остали у рукама купаца. Истина, царска влада наставила је борбу са великом упорношћу. Наследници Романа Лакапина поновили су његове наредбе и чак их пооштрили у неким тачкама, не инсистирајући, истина, на безодштетном повраћају стечених сељачких поседа уопште и безусловно. Константин VII, новелом из 947, признао је сељацима право рече куповине и приликом продаја великашке земље, а у другом указу посебно је налагао неотуђивост стратиотског поседа. Његов син Роман II (959—963) издао је још две новеле, којима је поновио, растумачио и допунио наредбе својих претходника.

Али већ и сама чињеница да су царска наређења морала да буду стално понављана доказује да нису имала очекивано дејство. Ма колико да је моћ византијске државне
власти била велика, она није могла сломити експанзивну
снагу ојачалог феудалног племства. Ступање на престо ве- [458]
ликих узурпатора Нићифора Фоке (963—969) и Јована Цимискија (969—967) показало је да је малоазијска војничка аристократија продрла и као политичка снага.

Против пораста црквеног велепоседа заузима Нићифор Фока, истина, још оштрији став него његови претходници, забранивши давање земље манастирима, црквама и лицима

из свештеничког сталежа, као и оснивање нових манастира-задужбина и шибајући беспоштедно грамжљивост монаха који мисле само на гомилање земаљских добара. Световном велепоседнику он, напротив, пружа отворену потпору у једном указу из 967. у којем се веома одлучно супротставља политици својих претходника и њима пребацује пристрасност у корист сељаштва. Али стратиотски посед настоји тај стратиотски цар да учврсти: дотад важећу минималну вредност војничких поседа од 4 фунте злата повисује он ништа мање него троструко. И та мера представљала је начелно одступање од дотадашње политике, јер је морала да изазове промену друштвене структуре византијске војске. Стратиот који је поседовао земљиште у вредности од 12 фунти злата није, разуме се, могао припадати сељачком сталежу, већ једино нижем племству, из којег су се доцнији пронијари већином заиста и регрутовали.

Последњи цар Византије који је настојао да се енергично одупре успону феудалног племства био је Василије II (976—1025), највећи владар из македонске династије. Пошто је у дугогодишњим, крвавим грађанским ратовима скршио великаше који су стремили власти и њему оспоравали престо отаца, трудио се да заустави и њихов економски успон. Допунивши и пооштривши старије одредбе, он је новелом из 996. укинуо правило по којем је противзаконито стечена сељачка земља по истеку извесног рока застарелости остајала у непобитном поседу купца и отпадало свако полагање права на њен повраћај. Особито силно негодовање изазвало је код световних и црквених великаша одлука Василија II о далекосежној измени система алиленгија. Док је на основу тог система обавеза допунског плаћања за пореске дугове сељака дотада теретила чланове сеоске општине, Василије II је обавезу плаћања алиленгија пренео на велепоседнике, који су отада имали да јамче за порез инсолвентних сељака. Нису изостале ни конфискације земљишних богатстава која су цару изгледала прекомерна.

Али, одредбама царске владе упркос, наставио се пораст велепоседа. Чак и најстроже противмере могле су тај процес само привремено да спутају, али не и да спрече. [459] Разрачунавање између царске власти и „моћника“ завршило се победом полетних феудалних снага. Наследници Василија II приклонили су се тој снази и одустали од већ безизгледног отпора. У својој борби против моћника, византијска централна власт налазила се од самог почетка у теш-

ком одбрамбеном положају. Насупрот њој стајао је збијени фронт економски најјачих и друштвено најутицајнијих елемената царства. Јер у „моћнике“ нису се убрајали само велепоседници него и сами владини чиновници. По правилу је „моћник“ био велепоседник и државни чиновник у исти мах. Природна тежња сваког имућног чиновника била је да стекне уносно добро у провинцији, а исто тако природно је сваки богатији властелин настојао да нађе приступ у владин апарат, да добије чиновничко звање или бар чиновничку титулу, па да тако обезбеди себи потребан друштвени углед. Велепоседници и владини чиновници образовали су један слој чврсто повезан заједничким интересима. Спровођење владиних мера уперених против пораста велепоседа нипошто није било у интересу царских чиновника и судија; јер те мере погађале су њих саме или у најмању руку њихове рођаке и пријатеље. Није дакле никакво чудо што су — како и саме царске новеле истичу и како се види из многих сувремених чиновничких исправа — чинили моћницима по вољи и покушавали да изиграју законске прописе.

Уз то не треба веровати да је и само сељаштво те владине мере осећало као благодет. Често су се сељаци, притиснути невољом и прекомерним пореским оптерећењем, драговољно стављали под заштиту неког моћног господара или манастира. Тиме се може објаснити што су своја земљишта, како сазнајемо из царских новела, великашима не само продавали него и поклањали, што не значи ништа друго него да су постајали кметови неког властелина који им је, изгледало је, могао да пружи заштиту од пореских потраживања државе, а пре свега од уцена порезника. Још је упадљивије што је влада — царске новеле то прећуткују — морала да прибегне принудним мерама како би спречила прелазак сељака и стратиота на имања световне и црквене властеле. Две случајно сачуване чиновничке исправе из времена Јована Цимискија извештавају о правим правцатим потерама за сељацима: владини органи претресали су властелинства тражећи одбегле сељаке са државних имања и стратиоте, да би их изручили државним властима.

Велика криза X века није произишла из супротности између малих земљопоседника и велике властеле, „сиротиње“ и „моћника“, како их са прорачунатом реториком [460] називају царске новеле. Била је изазвана супарништвом између централне власти и ојачале земљопоседничке аристократије. Мали поседници били су само предмет тог су-

парништва. Световни и црквени велепоседници настојали су да стратиоте и државне сељаке потчине себи као кметове. Државна власт покренула је све што је могла да би себе заштитила од таквог губитка. Борба се није водила само за мали земљишни посед него такође, и пре свега, за саме мале земљопоседнике. Међутим, владине заштитне мере, које су имале да служе очувању малог поседа, довеле су стварно до ограничења независности сељачког сталежа. Забраном продаје великашима одузето је малим земљопоседницима право слободног располагања својим имањем. Забраном ступања у службу велепоседника и настањења на њиховим властелинствима лишени су сељаци слободе сељења. Земљу коју су поседовали и за коју су држави плаћали порез, односно вршили војну службу, нису смели више да напусте, тј. постали су кметови државе.

Раздобљу независности византијског сељаштва дошао је крај. Некадашњи слободни сељаци и стратиоти претварају се великим делом у парике световних и црквених велепоседника. Ако пак остају у служби државе, постају државни парици.

2. ПОЗНОВИЗАНТИЈСКО РАЗДОБЉЕ

После победе аристократије започиње борба између супарничких племићких група. Најпре цивилна аристократија у престоници претеже над војничким племством у провинцији. Она је на крмилу у доба које настаје после смрти Василија II и обухвата другу и трећу четврт XI века. То је доба распадања система на којем је почивала моћ средњовизантијске државе. Из тог доба потичу, према томе, и зачеци византијске пропасти.

Феудализација царства брзо напредује. Централна власт одустаје од борбе против премоћи велепоседничке аристократије и пушта на вољу њеном нагону за експанзијом. Најмање популарна мера Василија II, преношење на велепоседнике пореског доплатка за опустеле сељачке земље, није га надживела задуго. На наваљивање световне као и црквене властеле већ је Роман III Аргир (1028—1034), и сâм типични представник „моћника“, заувек укинуо алилленгион. Дуги низ закона који су великашима забрањивали
[461] стицање сељачке и стратиотске земље сад је прекинут. Стари прописи нису истина званично опозвани. Али ако чак

ни њихово упорно понављање није било у стању да спречи откуп сељачких и војничких добара, при сада благонаклоно пасивном држању владе велепосед је могао потпуно развити своју експанзивну снагу. Поврх тога, властели су повластице даване крајње широкогрудо. Утицајни манастири и световни достојанственици који су стекли заслуге у служењу влади добијају на дар знатна земљишта, а њихова властелинства се повељама ослобађају одређених или пак и свих пореских плаћања. Потпуно ослобођење од пореза постаје од XI века веома честа појава. Угледна црквена и световна властела ужива фискални имунитет, тј. приходи са њихових добара и сва плаћања и давања њихових сељака притичу у целини њима; они ништа не дугују фиску, а државним чиновницима забрањује се чак и да ступе на властелинско тле. Поврх тога уживају понекад и судски имунитет, тј. могу сами судити својим кметовима и независни су од државног суда. Са XI столећем отпочиње златни век византијског имунитета. Византијски имунитет на длаку је сличан западном, само што ту није познат под тим називом, него под именом *екскусија*, који такође потиче од латинског.

Али ма колико изгледало да царска влада сада драговољно излази у сусрет захтевима велепоседничке аристократије, постоји ипак једна тачка где њена попустљивост престаје. Јер централна власт, и сад као и раније, настоји да постави извесне границе порасту броја зависних сељака на властелинствима. Царске повеље утврђују број парика који се могу примити на властелински посед, и сваки пут наглашавају да се ти парици не смеју регрутовати из редова државних сељака и стратиота. Истина, влада није могла а да једном одобрени број парика, особито кад се тицало неког утицајног властелина, не повиси давањем нових повластица, али контролу није напустила. Ако је престала драматична борба између централне власти и феудалних сила, њихово отимање око парика још се дуго наставља у потаји. То још једном показује како је прибављање нове радне снаге представљало још важнији проблем него стицање нових земљишних поседа.

Упорност коју централна власт испољава у овом питању утолико је упадљивија што иначе узмиче на целој [462]
линији. Чак и убирање пореза пушта делимично из руку, дајући под закуп наплату дажбина у извесним провинцијама. Државна благајна тиме обезбеђује, додуше, себи више или мање сталне приходе, јер закупци пореза обавезују се

да ће утерати одређену суму, коју полажу фиску; иначе пак вршљају у закупљеним окрузима како им је вољa и настоје пре свега да постигну вишак наплата у сопствену корист, што још повећава терете који притискују становништво.

Још једну брешу у управном уређењу државе пробија такозвани пронијарски систем. Као награду за одређене услуге дају се византијским великашима земље на управљање — у пронију — па им се препуштају целокупни приходи са подарених добара и сва плаћања сељака који су настањени на тим добрима. Од осталих даривања земље додељивања проније разликују се по томе што су, бар у почетку, гласила на одређени рок — већином до пронијарове смрти — а земља се није смела ни отуђити ни пренети на наследнике. У византијском развоју је систем проније, који се први пут јавља у изворима око средине XI века, имао велику будућност.

Карактеристична појава византијског феудализма јесте и такозвани харистикарски систем, преношење манастира и манастирских земљишта на световне управљаче. Прималац, харистикар, имао је да се стара о привредном развитку манастира, али је за то убирао приходе од манастирске економије. Тај систем, који је у XI веку био веома распрострањен, често је критикован, додуше, од представника цркве па чак и од црквених синода, јер је пре свега служио богаћењу харистикара и често доводио до тешких злоупотреба. Али је и у црквеним круговима налазио браниоце, будући да је пружао вентил за манастирску економију, спутану начелом неотуђивости црквеног поседа. С временом су манастирска добра додељивана харистикарима као нека врста бенефиције, не само од црквеног поглаварства него пре свега од саме царске владе.

Ма колико да су различите врсте византијског велепоседа, систем газдовања у суштини је увек исти. Било да властелинство припада неком манастиру, неком световном великашу или пак држави, односно цару, било да представља наследно добро или орочено, условно лено, оно увек живи од рада и дажбина зависног сељаштва. Земља која је остајала у непосредном поседу властелина обрађивана је сељачким кулуком или давањем у закуп сељацима, већином сопственим кметовима. Али део властелинства који даје најбогатије приносе јесте земља која се налази у посебном поседу појединих сељачких породица. Сељаков земљишни посед — његов mansus, како се каже на Западу, његов стас
[463] (ἡ στάσις) по византијском — наслеђује се у сељачкој породици са колена на колено, са свом његовом имовином али и са свима његовим дужностима према властелину. Обавеза плаћања одређених намета и уз то утврђеног кулучења чини спону која сељака везује за властелина, ограничава сељаково право располагања својим поседом, његову слободу кретања и његову личну независност.

При царским даривањима, поред земље прелазе у посед дотичног властелина и државни парици настањени на њој, и они отад њему плаћају одређене им намете. Уколико му држава опет одузме земљу, и они се враћају у посед државе, да приликом следећег даривања поново буду додељени неком световном или црквеном властелину. Њихов статус остаје исти, било да припадају држави, неком манастиру или неком световном властелину, па и њихове дужности остају исте, било да своје намете плаћају неком световном или црквеном властелину, или пак држави. Разлика између државног сељака и властелинског парика потире се неминовно, баш као и разлика између државних пореза и давања властелину. Државни парик је исто тако и толико зависан од државе као властелински парик од свог властелина.

У развоју државе епоха превласти престоничког чиновничког племства представља једно од најжалоснијих поглавља византијске историје. Била је то кобна прекретница са којом је отпочело пропадање византијске државе. Али духовни живот тог времена био је на високом ступњу. Јер цивилна аристократија која је тада држала кормило у својим рукама била је најобразованији друштвени слој Царства. Културни процват дошао је до израза у живој, мада често и извештаченој литерарној делатности, у интензивнијем проучавању античке науке и философије. Његов весник био је велики хуманист Михаило Псел, многостран научник и истакнут философ. На новој философској високој школи, основаној 1045, под његовим руководством изучаване су философија и науке по систему тривијума и квадривијума, на правној високој школи под руководством знаменитог правника Јована Ксифилина предавано је римско право. Један круг људи на високом интелектуалном ступњу давао је тон на царском двору.

У доба највећег цветања царске аутократије сенат је био изгубио сваки политички значај и играо само још декоративну улогу. Сада кад су виши чиновници престонице, стварни носиоци сенаторског достојанства, образовали водећи слој, цариградски сенат стекао је опет већу тежину.

Сенатска аристократија држи конце политике у својој руци. У исто време отвара се приступ у сенаторске кругове и ширим слојевима престоничког становништва и тако проширује темељ сенатске владавине. Византијски управни апарат све више губи своју некадашњу чврстоћу. Тематска организација, кичма средњовизантијског државног уређења, знатно се олабављује. Њен некадашњи војнички карак-
[464] тер нестаје са пропадањем стратиотских поседа и ограничавањем власти стратега појединих тема.

Пропадање малог поседа сељака и стратиота војнички је ослабило и финансијски упропастило Царство. Прилив пореза знатно је опао, јер је држава изгубила позамашан део својих пореских обвезника који су припали велепоседницима, па широк слој сељачког становништва, доспевши у кметство властеле, своја давања више није полагао фиску већ свом властелину. Ништа није помогло што је порески завртањ немилосрдно притезан, што су увођени нови облици дажбина или што је преосталим стратиотима остављено на вољу да се новчаним плаћањем откупе од војне обавезе.

Значајан симптом растуће финансијске невоље јесте кварење металног новца. При ковању је златнику додаван мање вредан метал. Тиме је отпочело обезвређивање византијске номизме, која више од пет стотина година готово уопште није знала за колебање курса. Већ око средине XI века њена вредност знатно опада, и тај пад постаје с временом све осетнији. Византијски златник изгубио је своју јединствену постојаност, а убрзо ће Византија изгубити и свој доминантни положај у светској трговини.

Назадовање домородне војске приморава Царство да прибегне врбовању најамника, што његов буџет још теже оптерећује, али његовој убојној сили не може да обезбеди потребну јачину. Влада цивилне аристократије занемарује војску, коју подозрева као ослонац противничке странке војничког племства. После великих победа у претходном раздобљу убрзо долази до тешких пораза, који, множећи се стално, достижу врхунац у катастрофи код Манцикерта (1071) и губитку Мале Азије.

Са Алексијем I Комнином (1081—1118) на власт доспева војничка аристократија. Изгледало је да ће се Царство још једном уздићи. Успеси спретне политике владара из дома Комнина обезбеђују му у спољном погледу столеће новог сјаја. Али поново стечени положај велике силе лишен је унутарње чврстоће. Тешке бољке што нагризају државни

организам постоје и даље иза сјајне спољашње фасаде, у много чему постају чак и акутније.

Наставља се погоршавање ковине, у толикој мери да се византијски златник срозава на делић своје првобитне вредности. Тиме је у систему византијске трговине пробијена дубока бреша, тако да Венеција стиче монополистички положај у источном басену Средоземног мора. Као накнаду [465]
за помоћ коју је њихова морнарица пружила против норманске опасности, Млечани су 1082. добили право да у свим деловима Византијског Царства слободно тргују свим врстама робе без обавезе плаћања царине, били су дакле повлашћени у најјачој мери чак и у односу на византијске трговце. Поврх тога уступљен им је у Цариграду већи број пристаништа. Тиме је био положен камен темељац млетачке колонијалне силе на Истоку. Друге италијанске поморске републике угледале су се пре или после на млетачки пример.

Процес феудализације постиже под Комнинима снажан напредак. Феудално племство умножава свој земљишни посед и учвршћује свој повлашћени положај. Посебан замах добија пронијарски систем, који под владавином војничке аристократије прима обележје војничког лена. Проније даriване у претходним временима нису имале то обележје, али су га стекле већ под Алексијем I Комнином и задржаће га отад до пропасти Царства. Пронијар се обавезује на вршење војне службе. Стога се и назива — исто онако као ратник средњовизантијског доба — по правилу једноставно стратиот. Али између стратиота старог типа и пронијара је дубок јаз. Док су први представљали сељачку милицију, ови други припадају феудалном племству. Они су поседници већих или мањих властелинстава која обрађују сељаци-кметови. Јер додељивање проније не значи само преношење одређених поседа него и додељивање одређеног броја парика, који ступају у службу пронијара и њему плаћају све своје дажбине. Пронијар је витез и, према величини свог лена, праћен је свакако већим или мањим бројем људи.

Тако се византијска војска поставља на темељ изразитог феудалног система лена. Феудалне снаге, које су се пробиле упркос свим противмерама македонске династије, сад постају стварни носиоци византијске убојне силе. Комнини су им признали првенство и на њима изградили ново државно и војно уређење. Велики значај који је систем проније тиме стекао имао је за последицу да су пронијарска

лена даривана у све већем броју. Особито дарежљиво додељивана су под Манојлом I Комнином (1143—1180), и тиме је процес феудализације убрзан и продубљен.

Искоришћавање система пронија у војне сврхе свакако је допринело јачању византијске убојне силе, па објашњава увелико и ратне успехе у доба Комнина. Али повишеним војним потребама тог доба и његове веома активне спољне политике систем проније сâм није могао да удовољи. Византија је и даље била приморана да по блиским и далеким земљама врбује најамнике у великом броју. Издржавање најамничке војске, међутим, повећавало је издатке државе и повишавало пореске терете. Уз то је становништво позивано на разна кулучења и принудна давања, која су у то доба, изгледа, била особито тешка. Оно је морало да учествује у грађењу бродова, тврђава, мостова и путева. Било је дужно да се стара за смештај и исхрану царских чиновника и војника, да кулучи запрегом и да војсци у пролазу бесплатно или по ниским ценама испоручује намирнице. Војници су били владајући слој у држави, који је пуштао да га исхрањује остало становништво. А становништво је пропадало под прекомерним теретима. Превисоко постав-
[466] љени циљеви царске спољне политике значили су страховито напрезање за земљу. Тако се Византија на крају славног разнобља Комнина нашла исцрпена и обеснажена. Из раздобља привидног сјаја дошао је слом.

Феудализација византијске државе била је свакако последица унутарњег развоја Византије. Скроз је погрешно сводити је на утицај и позајмице са Запада. Али без сумње је тешњи додир са Западом у доба крсташких ратова допринео продубљивању процеса феудализације у Византији. Није могла да остане без дејства околност да су у Предњој Азији настале латинске кнежевине у којима је западњачки феудализам нашао свој најчистији облик. По западњачком узору уобличени однос у који су крсташки кнежеви већ у првом крсташком походу ступили са царем Алексијем Комнином унео је једно ново начело у византијски свет. Убрзо је тај клетвенички однос примењиван и на друге кнежеве византијског подручја и тако постао чврст саставни део позновизантијског државног система.

Осећања која су Византинци и Западњаци узајамно испољавали била су, додуше, све пре него пријатељска. Па ипак је сусрет та два света у раздобљу крсташких ратова снажно утицао на византијски живот и у културном по-

гледу. Колико је тај утицај био снажан може се најбоље уочити на личности Манојла Комнина, који је, додуше, умногоме био прави Византинац, али у исти мах и по много чему и витез западњачког кова. Волео је западњачке обичаје и уводио их на свом двору. У Влахернској палати Комнина као да је дунуо неки нов ветар. На место строгог, величанственог сјаја, који је негда окружавао цара у Великој палати на Златном Рогу, ступила је нека лака, витешка елеганција западњачког обележја. Цареви склапају бракове са принцезама са Запада, странци-западњаци стичу високе почасти у Цариграду.

Па ипак, Византија не само што се непоколебљиво држи грчког православља него остаје верна и древном грчком културном идеалу. Век Комнина јесте епоха грчког хуманизма. Античка усмереност је посебно обележје византијске литературе тог времена. Њени најбољи представници, као Ана Комнина, уче се вредно и са љубављу на класичним грчким узорима и угледају се на њих у језику и стилу. Још јаче и још свесније од својих претходника у XI веку удаљују се од живог језика свог времена. То даје овој иначе веома богатој и духовно значајној литератури извештачен, маниризан карактер. То је литература и култура једног танког горњег слоја без корена у свом времену.

После крсташког и млетачког освајања Цариграда године 1204. простране византијске области доспевају под [467]
власт франачких витезова. Прилике које су они ту затекли нису освајачима изгледале нимало стране. Истина, за западни феудализам типични политички поредак са својим компликованим, многочланим системом лена и узајамним односом верности између сизерена и вазала, био је непознат византијском свету. Али и Византија је изгубила много од свог првобитног централизма, а пре свега њена привредна структура и војна организација већ одавно су биле постављене на сасвим феудалне темеље. Привредно уређење и друштвени односи Византијског Царства више се нису битно разликовали од западњачких. Темељ је у ствари био исти.

Тако су дакле и освајачи могли много тога да преузму без измена. Између византијске проније и западњачког феуда заиста није постојала нека стварна разлика. Морејска хроника, која нам веома упечатљиво описује заснивање франачког господства на Пелопонезу, употребљава појмове пронија и fief напоредо као истоветне изразе. Али она нам

такође показује како су пронијари на византијској страни представљали једину силу са којом су освајачи морали озбиљно да рачунају. Отпор је по правилу трајао дотле док су га пружали пронијари. Без борбе су се потчињавали само ако им је било зајемчено даље поседовање њиховог пронијарског лена. А под тим условом већином су се потчињавали драговољно. У ствари су тиме мењали само сизерена. Положај народних маса остао је такође у суштини исти, било да су плаћале дажбине латинској или грчкој властели.

Значајну улогу играо је пронијарски систем и у областима које су остале под византијском владавином. У Никејском Царству, изгледа, био је веома распрострањен и, као у старој Византији, пронијари се ту називају стратиотима. Али поред тих ратника из редова грчког феудалног племства појављују се на подручју Никејског Царства и западњачки витезови. Ако су многи византијски пронијари остали у областима поседнутим од крсташа као клетвеници франачких освајача, такође су и неки западњачки витезови, са своје стране, ступили у службу никејских царева, примили од њих проније и постали њихови вазали. Као такви придевали су себи назив царског λίζιος καβαλλάριος (chevalier lige).

У свесној верности традицији Никејско Царство чврсто се држи предањâ старе византијске државе, преузима све њене установе и обичаје. Па ипак, после своје коначне кон-
[468] солидације, особито у доба свог највишег успона под Јованом III Ватацом (1222—1254), испољава већу унутарњу чврстоћу него стара Византија, а благодарећи срећној политичкој констелацији и вештој економској политици његове су привредне и финансијске прилике више уравнотежене и здравије. Стога је та провинцијска држава и успела да после дуге, упорне борбе поврати изгубљени положај велике силе и 1261. обнови византијску владавину у Цариграду. Тиме је, истина, успостављена ситуација која се већ једном показала неодржива.

Велика глава, Цариград, ослањала се на слабо, са свих страна начето тело. Кобна противречност налазила се и у томе што Византија, поставши поново медитеранска велика сила, чак ни у источном басену Средоземног мора није господарила морем. Пре поновног освајања Цариграда, Михаило VIII Палеолог закључио је са Ђеновом, непријатељем Венеције, уговор који је Ђеновљанима признавао далекосежне повластице и њима, уместо Млечанима, требало да обезбеди првенство у трговини на Истоку. У ствари, међу-

тим, Византија је постала заробљеник тих двеју талијанских градских република, које су њену поморску силу и њену трговину потиснуле сасвим у позадину. Оне су господариле византијским водама, њихове колоније биле су раштркане широм читавог Царства, већина острва у источном басену Средоземног мора била је њихова својина. У јужној и средњој Грчкој владали су и даље Латини. Па и Епирска деспотовина под грчком управом одупирала се, заједно са Тесалијом, византијским напорима за уједињењем. Као што су снаге унутарњег распадања пре свега проузроковале слом Византије 1204, тако су и сад грчке сепаратистичке државе пружале најјачи отпор поновном уједињењу византијских земаља. Северни део Балканског полуострва држали су Бугари и Срби, који су се били проширили на рачун Византијског Царства. На Западу се, на Сицилији, припремао нов освајачки рат против Византије, уз подршку свих њених латинских, словенских и грчких противника на Балкану.

Употребивши сва средства, необично спретни родоначелник династије Палеолога успео је да одврати смртну опасност са свог обновљеног царства. Али дуга, напорна борба потпуно је истрошила снаге земље. После свог последњег полета под Михаилом VIII Палеологом, Византија се нашла парализована, слаба и немоћна да се одупре надирању Османлија на Истоку и Срба на Балкану. Од краја XIII века почиње нагло пропадање Византијског Царства без изгледа на оздрављење.

Финансијски слом намеће драстичне мере штедње, пре свега радикално ограничавање бројног стања војске и у исти мах повишење пореских терета. Новчана криза ипак постаје све оштрија. После великог пада вредности у XI веку, византијска перпера — „иперпирон", како се византијски златник сад све чешће назива — била се опоравила у доба Комнина, тако да је неко време опет имала око 90 [469]
процената своје номиналне вредности. Али затим је наступило ново погоршање, које је коначно покопало углед византијског новца у спољном свету. Већ од средине XIII века, византијска номизма, која је некад без конкуренције владала светском трговином, знатно је потиснута новим златником, „la buona moneta d'oro" талијанских градских република. Заиста је њена легурна финоћа тада износила само две трећине номиналне вредности. После поновног освајања Цариграда византијска перпера се још више сро-зала и на почетку XIV века имала је само још половину

своје првобитне вредности. Отад је византијски новац, напоредо са растућом привредном невољом, падао све јаче и све брже. Последица је била осетно дизање цена. А поскупљење животних намирница изазвало је кризу исхране, која ће царство Палеолога трајно све теже притискивати.

Усред опште беде, властелинства великих манастира и световних магната живела су својим посебним срећним животом. Долазак Палеолога на царски престо био је тријумф велепоседничке аристократије. Византијски манастири, поготово они најбогатији на Светој Гори, доживели су у првој половини XIV столећа свој златни век, па и световна властела стицала је све далекосежније повластице. Већ под родоначелником династије Палеолога Михаилом VIII, појавила се пракса наслеђивања пронијарских добара, а отад су пронијарска лена све чешће препуштана у наследни посед. То, додуше, није значило да је пронијарско добро сад представљало пронијарову баштину којом је смео слободно располагати по свом нахођењу. Као посебна повластица могло је пронијару да буде одобрено право да своје поседе преноси по реду наслеђа, али их није смео ни продати ни поклонити, нити завештати неком другом осим својим законитим мушким потомцима који су га могли одменити у својству пронијара. Јер пронијареви наследници преузимали су са пронијарским леном и обавезу вршења одређених служби која га је теретила. Наследна пронија није, дакле, престајала да буде неотуђиво добро везано за вршење извесне службе. Па ипак је све чешће наслеђивање пронија значило лабављење првобитног система и било очигледан знак све веће слабости централне власти и њеног све јачег попуштања захтевима моћног феудалног племства.

Централна власт сада одустаје и од надзора над парицима што ће се настанити на властелинствима, мада је у XI као и у XII веку упорно настојала да га одржи. Повеље о повластицама, које властелину потврђују његове поседе и ослобођене од пореза за све његове земље и кметове, сада се
[470] редовно завршавају клаузулом која му допушта да „слободне“ или „стране“, „фиску непознате“ и „у земљишним књигама других господара неуписане“ људе по вољи насељава на своје земље, при чему се ослобођење од пореза унапред обезбеђује и за те нове насељенике. Под називом „слободни“ или „страни“ подразумевани су људи без игде ичега, без сталног станишта, који су живели мукотрпним луталачким животом. Слободни су били само утолико што су с обзиром на несталност свог живљења били без господара, и према

томе ником нису били обавезни на плаћање пореза, па њиховом насељавању стога, са правног гледишта, ништа није ни стајало на путу. Знајчано је да се сад изричито одређује да нови насељеници нису смели бити обавезни не само фиску него ни било којем властелину. Док је контрола некад служила интересима државе, она сада, уколико надзор уопште још постоји, исто толико штити и властелинске интересе. Руковођена је оним начелом које једна хрисовуља Андроника II изражава речима: „Нико не сме на своју земљу примити туђег парика.“ Али мада царске повеље наглашавају да „слободни људи“ што ће се населити на властелинствима не смеју бити уписани ни у пореске спискове државе ни у земљишне књиге другог властелина, дакле да нису ни властелински ни државни кметови, ипак нема никакве сумње да у стварности великим делом нису били ништа друго до одбегли парици. Са све тежом бедом и растућом несигурношћу расла је у позновизантијско доба и маса тог најсиромашнијег слоја византијског сељаштва који је био лишен земље, а невољом и бедом као и ратним пустошењима гоњен из места у место.

Упркос немоћи државе и беди становништва, Цариград је још увек био светско интелектуално средиште. Духовни живот није успаван у највишим слојевима друштва. Манифестује се у јачем научном интересовању и обимној књижевној продукцији. Упркос извештаченог стила и реторичке многоглагољивости, књижевност из времена Палеолога садржи немало значајних списа и више историјских дела на високом ступњу. Ликовна уметност доживљава прави процват. Тананост и оригиналност уметничког израза, којима се одликовало сликарство у средњовизантијско доба и поглавито у епохи Комнина, достижу нов врхунац у мозаицима и фрескама за време Палеолога. Као и раније, та уметност и сад има моћног утицаја на околни свет. О њеној великој снази зрачења сведоче многобројни уметнички споменици по балканским земљама и у Русији.

Исто онако као византијска култура, књижевност и уметност, утицале су на словенски свет византијска политичка мисао и државне установе. Ако је у IX веку покрштавање Јужних Словена широм отворило капије византијској култури, ако је затим, у XI и XII веку, византијска владавина на Балкану подупирала византинизацију јужнословенских земаља, сада, у доба пропадања старог Царства,
шири се нов јак талас византијског утицаја у балканским [471]
земљама. Друго Бугарско Царство налази се и политички и

културно у његовој власти, а том утицају подлеже и Српско Краљевство у свом успону, утолико јаче уколико дубље продире током својих освајања у византијску Македонију. У дворове словенских владара уводе се византијски обичаји, управни систем изграђује се у свим појединостима по византијском узору, и упркос различитости прилика у претежно новчанопривредној Византији и претежно натуралнопривредним словенским земљама увелико се преузима чак и византијски порески систем. Преузима се и систем проније, који у Србији а затим и у Зети бива широко распрострањен. Византијски утицај достиже врхунац у Србији под Стефаном Душаном, који, исто као некад Симеон у Бугарској, усваја византијско схватање о царству и примењује га као оружје против онемоћале Византије. Док старо Царство крвави у бескрајним грађанским ратовима, Стефан Душан као „василевс и автократор Србије и Романије“, освојивши простране византијске области, оснива своје грчко-српско царство које, особито у свом грчком делу, живи сасвим по византијским обичајима и којим се управља по византијским методима. Поред свог Законика, Душан наређује да се преведу и византијски правни зборници. Грчки писане повеље које дарује својим грчким поданицима верна су копија византијских царских повеља. На његовом двору, исто као и у Бугарској, налазимо деспоте, севастократоре, цезаре, велике логотете.

Грађански ратови који су у Византији настали од двадесетих година XIV века и који су омогућили Душановој звезди да заблиста, одузели су старом Царству и последњи остатак животне снаге. Врхунац кризе обележен је немирима четрдесетих година, јер у грађанском рату што га је тада вођ аристократа Јован Кантакузин повео против слабог намесништва у Цариграду, обелоданио се свом тежином и друштвени расцеп Царства. Све већа привредна беда пооштрила је друштвене супротности. Свеколики посед усредсредио се у рукама танког аристократског слоја, и против тог слоја биле су уперене завист и мржња осиромашених народних маса. Класне борбе достигле су највеће размере и најљуће огорчење у Солуну, у том великом лучком граду са шареним саставом становништва, где се највеће обиље богатства мешало са најдубљом бедом. Народна странка зилота зграбила је дизгине власти и у оштрој борби са поседничким слојевима остала господар у Солуну безмало једну деценију (1342—1350).

Захваљујући помоћи турских трупа, Кантакузин је најзад извојевао пролазну победу над својим противницима, али остаци — Душановим освајањима расцепканог — Царства, којима ће владати до избијања идућег грађанског рата, [472]
пружали су слику највеће беде. Стубови некадашње моћи византијске државе били су њено новчано богатство и њен јединствени управни апарат. Сад је византијска државна благајна зјапила празна, а управни систем налазио се у потпуном расулу. Од тема и логотесија једва да је остала још успомена. Најважнија звања претворила су се у празне титуле, а угасило се чак и сећање на њихове некадашње функције. Сви извори прихода били су исцрпени. Грађанским ратовима опустошена земља више није могла да плаћа порезе. Трговина умртвљена: од царинских прихода у Цариграду готово девет десетина отицало је Ђеновљанима у Галати, док је на византијске царинске власти отпадало једва више од једне десетине. Византија постаје објект у политичкој игри великих сила ангажованих на Истоку: талијанских трговачких република, с једне стране, а с друге Османлијског Царства, које ће на крају преовладати.

Једва две деценије после првог учвршћења Османлија на европском тлу изгубила је Византија и формално своју независност. После заузећа најважнијих градова Тракије и велике победе Турака над српским војскама у маричкој бици (1371), Византијско Царство признало је врховну власт господару Османлија. У испуњењу својих вазалних обавеза имао је византијски цар да шаље помоћне трупе и плаћа данак турском султану. Према снагама разореног Царства та плаћања су била веома високо одмерена, и целокупно становништво морало је да залегне за турски харач. Исто онако као владари јужнословенских земаља који су допали обавезе плаћања данка Турцима, и византијска влада је турски намет расподелила на све пореске обвезнике, не изузимајући ни поседнике имунитетских повеља ни најугледније светогорске манастире. Али некад пребогати и изванредно повлашћени византијски манастири нису били поштеђени ни још много тежих жртава. Турска опасност, која је после битке на Марици изгледала особито претећа, приморала је византијску владу да манастирима одузме половину њихових земаља, како би је поделила пронијарима. Хаос у који је упало Византијско Царство прогутао је напослетку и богатство византијских манастира.

Умножавање пронијарских добара, од којег је византијска влада очекивала да ће ојачати њену војну снагу,

показало се као ударац упразно. Моћ византијске државе опадала је све више. Њену пропаст више ништа није могло да отклони. Пронијарски систем никад није ни био кадар да војној снази Царства обезбеди довољно јаке темеље. Никад није могао да послужи као накнада за стари систем стратиотских добара. Чак и у доба свог процвата под Комнинима и Ласкарисима у Никеји пронијарско уређење је само непотпуно одговарало свом задатку. А у доба Палеолога војна снага Царства потпуно је затајила и поред тога што се пронијарски систем развијао у све јачој мери. Развој пронијарског уређења значио је, међутим, продубљивање процеса феудализације, а јачањем центрифугалних сила које су се у њему испољиле само је убрзано распадање државног организма.

[473] Историја Византијског Царства испуњена је трајним борбама против спољног света. Она познаје многе промене, победе и поразе, раздобља величине и пропадања. Ма колико пак спољни свет који у датом тренутку стоји према Византији утиче на њену променљиву судбину, ипак унутарње снаге Царства саме одређују њен развој. За успон имала је да захвали својим унутарњим снагама, па је слабљење унутарњих снага проузроковало и њену пропаст.

Наслов оригинала: Das byzantinische Kaiserreich in seiner inneren Struktur, Historia Mundi VI, Bern 1958, 445—473.

Превела *Вера Стојић*

ПРИВРЕДНЕ И ДРУШТВЕНЕ ОСНОВЕ РАЗВОЈА ВИЗАНТИЈСКЕ ДРЖАВЕ*

Једина држава средњовековног хришћанског света, у смислу који данас придајемо појму државе, било је царство Византинаца — које се у том погледу може упоредити ваљда једино још са царством Арабљана, али ни са једном хришћанском државом. За разлику од феудалним силама расточеног, на натуралној привреди заснованог Запада или Севера, Византијско Царство истицало се крутим централизмом; располагало је високо развијеним бирократским апаратом којим се могло управљати из средишта државе, водило је светску трговину, а његово газдинство било је подешено према начелима новчане привреде и изграђено на темељима редовног притицања пореза; брижљиво уравнотежени византијски буџет износио је — у најбољим временима — по својој металној вредности безмало 100 милиона златних марака при знатно већој куповној снази злата у то доба. [129]

И управо та, готово би се могло рећи модерна особеност државе, велика залиха новца и добро организована привреда Византинаца представљале су првенствено оне чиниоце који су држави улили снагу да вековима савлађује све опасности које су њу стално угрожавале, да им супротстави потребну одбрамбену моћ и да се тако одржи као велика сила усред непријатељских сила што су наваљивале са свих страна.

Поставља се питање: одакле је византијска држава прибављала своја главна новчана средства и како је орга-

* Приступно предавање одржано 3. новембра 1928. на Универзитету у Бреслави.

низовала своју убојну снагу? Покушао бих да са тих гледишта најпре одредим унутарњу организацију на којој је
[130] почивала моћ византијске државе у доба њеног највећег процвата, а затим да покажем разлоге који су у позновизантијско време довели до растројства те организације и до пропасти државе. Већ и само постављање питања имплицира да ће у мојим разматрањима бити истакнуте и главне линије византијске социјалне историје, тиме што ће се увек у први план поставити онај друштвени сталеж који је у појединим раздобљима био главни носилац државне моћи, и наговестити однос друштвених слојева једних према другима, као и према централној власти.

Да бих ограничио и онако прилично широку тему, почео бих своја излагања са VII веком, са временом цара Ираклија и династије чији је он родоначелник. За Византију то је прелазно доба из старог у средњи век — прекретница где Источно Царство престаје да буде римско и почиње да бива византијско у правом смислу речи, где у култури и језику сад и званично постаје грчко, и где се — увођењем тематског система — и у државној управи и у привреди врше тако темељни преображаји да заиста имамо пуно оправдање да овде наше привредно-историјско разматрање започнемо.

Тематско уређење цара Ираклија веома је једноставно по замисли, као што су обично све генијалне творевине. Ираклије је државу поделио на велике војне области, које су добиле назив теме. Сама та реч даје нам кључ за разумевање суштине Ираклијевог уређења. Јер реч тема првобитно није значила ништа друго до „стационирано“ — „настањено“ — „насељено“. Трупе су тад насељаване у провинцијама Царства, и тако су настале теме Арменијака, Анатолика итд., од којих је свака образовала посебну територијалну и административну јединицу. Свака тема поверавана је по једном стратегу, коме је убрзо била подређена и цивилна управа провинције, тако да је од тог времена највиша војна и цивилна власт у византијским провинцијама почивала у једној руци — за разлику од Диоклецијановог система, који је предвиђао оштру поделу цивилних и војних надлежности.

Тим новим уређењем, којем је положио темеље у часо-
[131] вима највеће опасности, када је византијска држава морала да брани свој опстанак од најезде Персијанаца, Ираклије је свакако тежио да постигне исте циљеве који су неколико деценија раније изазвали стварање егзархата у Италији и Африци. Као што је оснивање Равенског егзархата требало да предупреди навалу Лангобарда, имале су малоазијске

теме да служе одбрани од Персијанаца, а тема Тракија заштити границе на Дунаву.

Пресудни су, међутим, били још и други разлози. Одбрамбена снага Царства у рановизантијско доба изграђивана је највећим делом на најамничкој војсци. Сеоба народа имала је за последицу да је варварских народа спремних да Царству за добру византијску плату врше војну службу, увек било у изобиљу. Али када се завршила сеоба германских народа, пресахнули су извори за попуњавање војске византијске државе; Словени нису пружали праву замену, поготово откако су крајем VI века потпали под власт Авара, непријатеља Византије. Византијска држава, којој је за одбрану својих граница била потребна војска од око 120.000 људи, нашла се тад у тешком положају.

Ту кризу успео је Ираклије да преброди на тај начин што је по целој Малој Азији населио војнике: створени су такозвани стратиотски (војнички) поседи и раздељени уз обавезу вршења војне службе. Дељена су, разуме се, превенствено крунска добра, а елеменат који је за добијање тих поседа нарочито долазио у обзир били су без сумње сељаци настањени на државним добрима, који су тиме разрешени свог односа зависности. У другом реду пак и племена досељена споља: управо у VII веку знатно је ојачала словенска имиграција.

На установи војничких поседа почивала је одбрамбена снага византијске државе за време од више стотина година, током којих је могла да одржи свој положај велике силе. Војна снага Царства ослањала се тад на сопствено становништво провинција, које је из своје земље црпло снагу за [132]
вршење војничке службе, за опрему и остало снабдевање о сопственом трошку; познато је какве су сјајне убојне снаге давале малоазијске провинције.

Поврх тога је оснивање и изграђивање тематског система — из разлога потпуно очигледних — имало за последицу изванредно растерећење византијског буџета: издаци за војску износили су половину, највише две трећине ранијих.

Стратиоти настањени на земљи слични су унеколико римским limitanei и њиховим византијским наследницима, акритима. Али, с друге стране, између акрита и стратиота постоји и суштинска разлика, због чега их византијска управа у многом погледу третира као две одвојене скупине. Разлика се пре свега изражава у томе што су поседи стратиота, друкчије него акрита, оптерећени земљарином и дим-

нином, слично као имања сељака. Уопште се запажа далекосежно уједначавање стратиота и слободног сељачког становништва, што се испољава особито у документима из X века. Војнички поседи су привредно у свему слични имањима сељака, често се са њима уклапају у исту административно-фискалну општину, у више погледа их византијско законодавство сматра једном категоријом. Додуше, једнима се намеће више пореза, другима мање а зато и обавеза војне службе, али привредно и друштвено стратиоти и слободни сељаци припадају једном сталежу.

Управо у VII век пада јачање слободног сељачког имања, тј. у време у које пада и настајање војничких поседа. Рановизантијско доба, исто онако као Римско Царство, још је сасвим у знаку латифундија. Codex Theodosianus и Codex Justinianus имају у виду готово искључиво велепоседнике и њихове кметове. У рановизантијско доба тек се спорадично наилази на села настањена слободним сељацима. У VII веку има их већ толико да намећу потребу доношења
[133] специјалног законика скројеног искључиво по њиховој мери,
чувеног Земљорадничког закона (νόμος γεωργικός), који је погрешно стављан у VIII век и приписиван Лаву Исавријцу, а стварно припада времену Јустинијана II.

Што се учвршћење слободног сељачког имања у Византији временски подударало са оснивањем војничких поседа, сасвим сигурно није случајност, него је, штавише, оснивање војничких имања, по мом мишљењу, било узрок ширења сељачког поседа. Док је старији син стратиота, сходно законском пропису као наследник следио оца у вршењу војне службе, његово остало потомство давало је вишкове слободне сељачке снаге. И тако се поред стратиота развијао слој слободних сељака — пореских обвезника.

На основу овог поретка који су установили Ираклије и његови наследници, византијски цареви у VIII и IX веку успешно су водили одбрамбену борбу на више фронтова. У X веку и на почетку XI века Византија чак прелази у напад, отима простране области Арабљанима, обара моћно Бугарско Царство.

Али у исто време настаје у унутрашњости саме државе опасност за постојећу привредно-друштвену структуру Византијског Царства. Та опасност је експанзивна снага велепоседа.

Управо са курјачком халапљивошћу навањују велепоседници, тзв. „моћни људи“ (οἱ δυνατοί) на земљу „малих људи“ и настоје свим средствима да је приграбе. Али тој

њиховој намери ништа мање одлучно супротставља се византијска централна влада. Византијски цареви знали су веома добро шта би изгубили пропадањем сељачких поседа. „Управо сељачки земљишни посед“, каже једна новела Романа I из године 934 (Jus Graeco-Rom. III, 247), „одговара двема најважнијим потребама државе, јер плаћа порез и врши војну службу; и једно и друго мораће да опадне чим сељачки земљишни посед опада.“

Борба око малог поседа налази се у средишту свих [134]
унутарњеполитичких збивања у X веку. Драматични ток те борбе често је описиван. Али необјашњене остају праве побуде које су византијску властелу подстицале да са тако беспримерном, незауставном упорношћу теже стицању сељачких имања. Заиста, који је разлог те халапљиве глади којом су византијски „моћници“ насртали на сељачку земљу, глади о којој говоре документи?

Објашњење треба, по мом мишљењу, тражити у особености унутарње структуре византијске државе, пре свега у томе што „моћници“ у византијском *граду* нису могли да прибаве себи ни политичку ни привредну важност. Византијски централистички аутократизам није остављао простора за такве прохтеве. Сенат ту само привидно постоји и све више губи значај, сва муниципална права градова гуши централизам царске власти и она постепено одумиру. Цар Лав VI (886—912) само извлачи закључак из тог развоја укидајући градске курије, које и онако постоје само још на папиру, јер та установа — како проглашава царски указ — не одговара постојећем поретку ствари, који захтева да се цар лично стара о свему (Jus III, 139).

И трговину и градску занатску радиност регулише својим прописима и надзирава, до најмањих ситница, централна власт, како то предочава чувена Епархова књига из X века. Најважније гране занатства биле су државни монопол. А централна влада није била вољна да испусти из руку трговину, која је, уз приходе од пореза, представљала најзначајнији извор богатства Византије. У привредном животу градова била су, дакле, затворена сва врата за сваку ширу приватну иницијативу. И тако се, ето, они које у Византији називају богаташима или моћницима вишком својих економских снага бацају на пољопривреду, јер — како су ствари стајале — ту је још најпре постојала могућност за улагање капитала.

Видели смо да су испрва и ту наишли на јак отпор [135]
централне власти. Наговестио сам такође да је та власт

бранила своје сопствене животне интересе када се супротстављала прохтевима моћника-земљопоседника. Најпре је од давнина постојеће право првенства куповине, тзв. προτίμησις, применила као оружје против откупљивања малих поседа од стране великих. Када се та мера показала недовољно ефикасном, цареви су приступили отвореној забрани продаје сељачких имања велепоседницима. Ако је удео неког сељака или неког стратиота ипак недавно био прешао у својину неког великаша и ако се овај није могао позвати на одређени рок застаревања, удео се имао вратити бившем власнику — у почетку уз повраћај куповне цене у року од три године, доцније (са све јачим пооштравањем одредаба) без икакве одштете. Василије II, који је око прекретнице миленија владао државом, ишао је чак тако далеко да је укинуо сваки рок застаревања којим би се могао покривати откуп земље од стране неког моћника. Чини се, међутим, да су сељаци доста често и сами настојали да се као кметови ставе под заштиту велепоседа, како би избегли тешки терет пореза. Влада, која је хтела да штити самосталност сељачких добара, морала је стога чешће да се бори не само против велепоседника него и против самих сељака.

И тако су све њене мере остале без жељеног дејства. То произлази већ из чињенице да је у току целог столећа готово сваки цар сматрао за потребно да изда нове законе — па чак и више нових закона — за заштиту сељачког и војничког поседа, и у њима морао да понавља како своје наредбе тако и наредбе својих претходника. Моћници су увек налазили путеве којима су умели да заобиђу те законе и стигну на циљ својих жеља. Акумулација земљишног поседа у њиховим рукама настављала се, а централна власт могла је тај процес додуше да кочи, али не и да сасвим спречи.

Чини се такође да су византијски цареви овде пропу-
[136] стили да секиром ударе у право корење зла. У IV веку, а делимично и доцније, постојали су закони по којима чиновник у области свог службовања није смео да стиче земљу. У X веку (Jus III, 180 и д.) то је било забрањено само стратегу дотичне теме лично, док се забрана није више протезала на остале чиновнике. Можда је била постала практично неизводљива. Међутим, провинцијски велепоседници, који нас овде занимају, образују са цивилним и војним чиновницима Царства тако рећи једну касту. И такво стање ствари довољно је значајно да објасни зашто је успех заштитних мера у корист малог поседа — и поред све оштрине тих мера — морао да изостане. Богатији земљопоседници стално су тежили да се уздигну у чиновнички слој; ако се друкчије није могло, увек је остајала могућност куповине неке чиновничке титуле, што је већ обезбеђивало потребан друштвени углед и неопходне везе. Чиновници и официри, са своје стране, стално су настојали да стекну неко имање у провинцији (видели смо да су другде тешко и могли да уложе свој новац). Другим речима: велепоседници су били чиновници а чиновници су били велепоседници — па се по себи разуме да је чиновник-поседник у округу којим је управљао, или официр тамо где је заповедао, увек налазио могућности да свој посед повећа на рачун повереног му становништва, чак и кад су законски прописи то донекле отежавали.

Кад је после смрти Василија II (умро 1025) скиптар доспео у слабе руке његових наследника, борба је убрзо сасвим напуштена. Великаши су напослетку победили на целој линији. Неспутавано и са великом брзином наставља се тада процес распадања малог земљишног поседа, апсорбовања сељачких и војничких имања.

И то је пропаст Византијског Царства. Вратоломно опада одбрамбена снага као и пореска моћ земље. А осиромашење државе што отуда проистиче притискује опет њену одбрамбену снагу.

Царска власт у рано и средње доба Византије није била [137]
сталешки везана. Од средине XI века византијски цареви су постали представници једног одређеног друштвеног слоја. Сад се поставља само још питање који ће део тог слоја загосподарити: чиновничко или војничко племство. То што је напослетку војничка аристократија извојевала победу, могло је ипак још да спасе Царство од пропасти. За оно неколико деценија у којима је најпре, под династијом Дуке, грађанска странка била на кормилу, већ се, међутим, збило много штошта непоправљиво. Катастрофално смањење пореских прихода, које је распад слободног сељачког поседа донео собом, поставило је владу пред неминовност ограничавања њених издатака. Али на чему да штеди?

Најважније ставке издатака у везантијском буџету сачињавало је издржавање 1) војске, 2) чиновничког апарата, 3) царског двора; а у другом реду: даривање цркава и манастира и снабдевање престоничког становништва. У овој последњој ставци штедња је била немогућна за владу која је,

мучена сталним осећањем несигурности, морала напротив тежити да придобије масе. Дарови црквама у то доба не само што не опадају него се на очиглед множе, исто тако и ослобађања манастирских поседа од плаћања пореза, јер се супарничке аристократске и династичке странке такмиче у настојању да купе наклоност те треће силе. Издаци за двор чине у византијском буџету ставку на чију висину, изгледа, понајмање може да утиче стварни економски положај земље. А то не из пуке помаме за раскошним сјајем; има више примера из позновизантијске историје који показују да је византијска способност репрезентације постизала успехе какви би свакој убојној снази коју би Византија у то време могла да построји били ускраћени. — Остају, дакле, издаци за чиновнички апарат и војску. Помисао да штеди на расходима за чиновнички апарат била је, разуме се, далеко од владе чиновничког племства. Једина ставка расхода
[138] која је, према томе, долазила у обзир као предмет штедње било је издржавање војске, па се на томе и штедело са ревношћу која државу умало што није гурнула у пропаст.

Великим војним подвизима претходне династије, походима једног Нићифора Фоке, Јована Цимискија, Василија II, била је спољна опасност привремено отклоњена — Арабљани одбијени, Бугари покорени. Настало је дуго раздобље мира какво византијска историја иначе једва познаје. За један незаморен, делотворан народ било би то стање мира права благодат. За Византију је постало кобно, јер сад су византијски властодршци издржавање војне силе сматрали сувишним. Морнарица је тако рећи распуштена, давнашње, за бродоградњу предвиђене литургијске обавезе замењене су новчаним плаћањима која су употребљавана у друге сврхе. А што се тиче војске: не само што је велик део стратиотских поседа, па самим тим и стратиота, постао жртва процеса феудализације него је и сваком остављено на вољу да се откупи од војне обавезе.

Тај поступак осветио се ужасно када се неочекивано на византијском хоризонту појавио млад ратоборан народ — Турци-Селџуци, који су Византинце године 1071. код Манцикерта до ногу потукли. А убрзо после тога искрснуо је на другом крају Царства Роберт Гвискард са својим норманским четама. Византија није била кадра да се брани: морнарице више није било, од копнене војске постојали су само бедни остаци.

Оно што посматрача византијске историје увек испуњава дивљењем јесте чињеница да је Византијско Царство у

часовима највеће опасности увек налазило у себи снаге да се прибере и још једанпут усправи. То се догодило и када се Алексије Комнин, представник малоазијске војничке аристократије, године 1081. попео на престо. Некадашња моћ Византијског Царства била је, истина, заувек изгубљена, али је Алексије успео да спасе Царство бар од про- [139]
пасти, штавише да у борби на многим фронтовима постигне и неке успехе. Тамо где убојне снаге нису биле довољне, накнаду је пружила дипломатска вештина.

Комнини су успели и да обнове одбрамбену снагу Царства, додуше само до извесног, у поређењу са приликама византијског златног доба, доста ниског степена. Пре свега, сада су морали да је изграђују на другој основи. На ослабљено сељаштво нису се могли ослањати — чак и да су то хтели; морали су се окренути економски јачим, велепоседницима. Њима су додељивали у пронију разна земљишта, заједно са тамо настањеним сељацима, као и друге изворе прихода — рибњаке, солане итд. Прималац, пронијар, био је заузврат обавезан да држави прикупља и полаже одређене дажбине, а пре свега обезбеди одређен број војника, према богатству приноса са подареног објекта. Подручја проније била су по правилу издвојена из управне мреже централне власти: пронијар је ту имао судска а према томе и полицијска права, он је ту убирао порезе, од којих је одређене износе предавао држави, а остатак задржавао за себе. Јасно је да је настајање таквих аутономних тела значило огромно слабљење централне власти и продубљивање процеса феудализације. Карактеристично је да се у документима из доцнијих времена пронија понекад назива и феудом, а пронијар означава као λίζιος καὶ καβαλλάριος, тј. клетвеник и витез.

Византијски феудализам се сасвим сигурно не може сматрати — како се то обично чини — као производ додира Византије са крсташима са Запада и као преношење западњачких односа. Надам се да сам у својим излагањима показао како његово корење допире у много раније доба него што је епоха крсташких ратова, и да се појава и деловање оних сила које су изазвале процес феудализације у Византији могу, напротив, свести на особеност византијског државног и привредног система. Даљи развој, међутим, има доста аналогија са оним на Западу, и византијска пронија [140]
сасвим одговара западњачком бенефицију. Тако се објашњава

и чињеница да су западњачки витезови, пошто су разорили Цариград и на рушевинама византијске силе основали своје државе, преузели привредни поредак који је тада ту постојао без неких посебних измена, као нешто њима посве познато и присно.

Проније су у почетку, а de iure и доцније — исто онако као бенефиције на Западу — додељиване само на одређено време. Али постепено се земље повераване пронијару најпре условно све чешће претварају у баштину, тј. постају његово лично и наследно добро, изгубљено за државу. Као острва раштркана су сада широм Царства подручја која живе релативно аутономним животом, и уз то имају силну експанзивну снагу и привлаче к себи све више земље. У томе се такмиче са манастирима, који такође великом брзином присвајају земљу крунских добара и остатака сељачког поседа, док их цареви, особито трећи Комнин, западњачки настројени Манојло (1143—1180), опет просто обасипају повластицама.

Ипак је системом проније држава у извесној мери добила сопствене убојне снаге. Оне, разуме се, нису могле бити довољне у тешким невољама тог времена. Језгро византијске војске сад опет сачињавају најамничке трупе. Читаве чете Нормана, Руса и особито Печенега, али и Енглеза, Француза, Немаца, Бугара, Сарацена опет крстаре Царством и понашају се ту као господари. За становништво је то представљало сталну напаст, јер те трупе су у провинцијама имале право на смештај и најобилнију исхрану, а за владу пре свега тешко подношљив финансијски терет. Ако се уз то узме у обзир још и жалостан општи економски положај — чињеница да је Алексије I приликом ступања на престо био приморан на плати данак непријатељима и да помоћ са-
[141] везника купи баснословним сумама, из чега је, између, осталог, проистекло дуговање државе цркви — неће бити нимало чудно што је већ и раније корумпирани византијски новац сад још више кварен. Византијска номизма, која од Константина Великог па до у XI век готово уопште није знала за колебања, која је у току од 700 година представљала стабилну валуту светске трговине, сада је изгубила свој углед. Купопродајним уговорима из тог и доцнијег времена често је додаван услов да се утаначени износ има платити у пуновредном новцу, јер поред пуновредног златника сада су се налазиле у оптицају огромне количине мањевредног, додавањем простијег метала обезвређеног новца. Лако се може

замислити какву је пометњу то морало да ствара у трговини као и при убирању и обрачунавању пореза.

Али за привредни систем византијске државе најкобнији је био продор страних сила у византијску трговину. Мере којима су Комнини мање-више умели да Царству улију отпорну снагу против спољне опасности, као додељивање пронија, захтевале су дуже време да би почеле доносити плодове. У тренутку турских и норманских упада морало се, међутим, без одлагања предузети нешто да би се Царство спасло од пропасти. Зато је Алексије I тада био присиљен да помоћ страних сила купи по сваку цену. Тако се догодило да Млечани, који су своју морнарицу ставили на располагање Византији против Нормана, нису само преобилато обештећени новчано него су поврх тога добили још и најдалекосежније трговинске повластице. Посебно су 1082. године добили право да у свим деловима Царства слободно тргују свим врстама робе, без обавезе плаћања било каквих дажбина.

Византинци су доцније више пута покушавали да се отресу претешког терета који су им ти изнуђени уговори натоварили, али узалуд. Напротив, зависност византијске трговине од Венеције постајала је све већа; у држави је врвело од млетачких колонија и насеобина, штавише једна од најлепших градских четврти у Цариграду претворила се у неку врсту екстериторијалног подручја Млечана. А отпор Грка довео је пак дотле да је у Венецији сазрео план да се грчка сила на Босфору уништи. Тај план је, као што је познато, и изведен 1204. године.

После поновног освајања Цариграда, шездесетих година XIII века, Византија је морала увелико да рачуна и са другим талијанским градовима. Пре свега је Ђенова, поред Венеције, особито угрожавала самосталност византијске трговине. Византија није нашла ништа боље него да талијанске градове изигра једне помоћу других, и то тако што се ради сузбијања монополистичког положаја Венеције баца у наручје Ђенови, затим, када се Ђенова превише осилила, поново окреће Млечанима. Тако осцилира амо-тамо и при том све дубље засеца сопствено месо.

Од некадашњег чврстог склопа византијске државе мало је преостало: расточена и растрошена центрифугалним снагама, Византија пада на ступањ трећеразредне силе. Окружена новим државама које су се учврстиле на њен рачун, и одсад уместо ње одређују судбину југоисточне

Европе и Предње Азије, изнутра трула Византија гаси се полако али незауставно. Била је само још лешина када је њена престоница 1453. пала у руке Турцима.

Наслов оригинала: Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 22 (1929) 129—143.

Превела *Вера Стојић*

АГРАРНЕ ПРИЛИКЕ У ВИЗАНТИЈСКОМ ЦАРСТВУ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Источна половина Римског Царства била је економски [205] јача и гушће насељена него западна половина и преживела је, мада тек после исцрпљујућих и тешких спољашњих и унутрашњих борби, кризу у којој је западна половина пропала. Јер је и источна половина римске државне заједнице, мада јача од западне, западала у исте тешкоће као и западни њен део, и, упркос свим међусобним разликама, политичке, економске, а нарочито аграрне прилике у њима биле су у много чему сличне. Опадање становништва није се на Истоку осећало тако јако као на Западу, док су се, с друге стране, латифундије спорије шириле на Истоку, још увек богатом градовима. Али и овде су кроз читава столећа на развој утицали несташица радне снаге и пораст приватних имања. И овде су последице биле исте: преузимање државне земље и земље ситних поседника од стране великопоседника и везивање сељака за земљу. Влада источног дела, која је била у већој мери централизована, снажно се опирала овом процесу, али је њен отпор био ограничен финансијским потребама државе, и остао је све до краја безуспешан.

Развој аграрних прилика у Византији зависио је увек од државних финансијских потреба. Диоклецијанов порески систем наметао је сељаку наследан земљишни порез, а Диоклецијанов систем capitatio—iugatio, по којем су главарина и земљарина везане уједно, задржао се кроз цели рановизантијски период. Посматрајући са разних тачака гледишта, caput и iugum означавају једну те исту вредност

која се могла опорезовати: iugum је комад земље који може да исхрани једну главу — caput, а caput подразумева људски рад који се утроши на један iugum. И тако је capitatio, исто као и iugatio, везана за земљиште, док грађанин односно безземљаш не представљају caput. Исто тако iugum, да би био опорезован, мора имати свој одговарајући caput. Стога су напори владе нужно били усмерени у правцу одржања равнотеже између iuga и capita, и то на тај начин што би се за сваки iugum, који се могао користити, нашао caput. Због оскудице радне снаге то није био лак задатак, и зато су пореске власти чиниле све да caput, када га пронађу,
[206] вежу за одговарајући iugum. И тако су све веће и веће масе сеоског становништва везиване за земљу. То је карактеристичан пример веома распрострањеног принудног везивања становника̂ за њихова занимања; несташица радне снаге нагонила је Позноримско Царство да то систематски спроводи. Током четвртог века долази чак и до законског везивања колона за земљу у целом Царству, јер су финансијски разлози принуђавали владу да у све већој мери лишава сељаке њихове слободе кретања.

Преоптерећеност сеоског становништва порезама убрзавала је, изнад свега, процес патроциниjа. Да би избегао захтеве државе који су га притискали, мали земљопоседник стављао се под заштиту (patrocinium) моћнога властелина, и, заузврат, стављао себе и своју земљу у службу свог патрона. Римски и византијски цареви оштро су се супротстављали оваквом развоју и борили су се против тога током многих векова, предузимајући често веома строге мере. Међутим, сама је влада, натерана финансијским и војним потребама, предавала сељаке у руке земљопоседницима. Да би обезбедила пореске приходе, она је земљопоседницима поверила убирање пореза од колона и обавезала их да новаче колоне за војску. Зависност колона била је неизбежна последица обавезе земљопоседника да плаћају њихове порезе и воде рачуна о њиховој служби у војсци. Колони, који су по закону били слободни, губили су своју слободу кретања и постајали кметови великих земљопоседника (glebae adscriptitii, ἐναπόγραφοι).

Чак и у Египту, који је био ралативно најгушће насељени део Царства, велики земљопоседници су систематски присвајали и мала имања слободних сељака и некада огромне крунске и државне поседе. За земљу царских поседа није се могла наћи неопходна радна снага, и царска влада је све више прибегавала издавању под закуп напуштених

имања. У Египту је од најранијих времена био установљен систем тзв. ἐπιβολή (adiectio sterilium). По овом систему државна земља слабијег квалитета додељивана је принудно приватним земљопоседницима (proximi possessores) на обраду, и они су морали да преузму одговорност да ће плаћати порез одређен за имање које им је додељено. Од краја III века овај систем је примењиван у целом Царству, а убрзо се почео примењивати не само на државну земљу већ и на напуштена и запуштена имања приватних власника који нису били у стању да одговоре својим пореским обавезама. Али овај метод је могао да има успеха само ако су они земљопоседници којима је земља додељивана имали потребна економска средства, па је тако, на крају, и овај систем допринео порасту великих имања. Увек и свуда су били на добити земљопоседници, који су не само поразили царску владу у привредном погледу већ су и постепено монополисали важне државне функције.

Борба против крупних земљопоседника коју је цен- [207]
трална власт са великом жестином водила још и у Јустинијаново доба, није могла довести ни до какве битне промене прилика. Велика приватна имања представљала су главну карактеристику сеоске привреде у рановизантијско доба. Велики земљопоседници и њихови зависни колони били су типична појава овог доба.

1. НЕЗАВИСНО СЕЛО У СРЕДЊОВИЗАНТИЈСКОМ ПЕРИОДУ

Од VII века надаље Царство је ушло у сасвим нову фазу развитка. Економске и социјалне, политичке и културне прилике показују сада сасвим друкчији вид. Завршава се период Позноримског Царства и почиње историја средњовековне Византије. У византијској држави, која је преживела слом Јустинијанове рестаурације и најпре персијску а затим арабљанску инвазију, дошло је до унутрашњег препорода. Византија је претрпела велике територијалне губитке. Римска Месопотамија, Сирија, Палестина и египатска житница изгубљене су и припале Арабљанима. Али ограничења која су наметнуле нове границе дала су Византијском Царству већу стабилност и унутрашње јединство. Сада је Царство имало нове и много чвршће темеље за даљу изградњу. Све је било ново: систем управљања и админи-

стративна подела провинција̂, финансијско уређење и војна организација. У социјалном погледу карактер Царства се изменио и одсада привреда почива на новој основи.

Велики цар Ираклије (610—641) удахнуо је нови живот остарелом Римском Царству и обновио га својим одлучним реформама. Увођењем тема̂ он је не само створио нови административни систем и нову војну организацију већ је и ток византијског аграрног развоја усмерио новим путем. Исто онако као што су финансијске и војне потребе најпре, у ранијем периоду, изазвале везивање сељака за земљу, тако су, у средњовизантијском периоду, нова војна организација и измењен порески систем знатно допринели слободи кретања сељака. Ираклије је оснивањем тема̂ увео у царску администрацију снажан војнички елеменат. Царство је било подељено на велике војничке округе — теме и сваком је управљао стратег, који је имао и војну и цивилну власт у провинцији. Али најзначајније од свега била су војничка насеља у новооснованим темама. Дошло је до стварања такозваних „војничких имања“ (στρατιωτικὰ κτήματα) која су
[208] давана као накнада за војничку службу. Док се војска у рановизантијском периоду састојала претежно од трупа страног порекла, нарочито Германа, сада је Византија регрутовала своје војнике из самог Царства. Војници-сељаци извлачили су из своје земље и средства за живот и средства за вођење рата.

Стварање војничких имања показује да се у Малој Азији, која је тада била кичма Царства, могло наћи довољно слободне земље. То је сасвим природно после упада и пустошења Персијанаца и Арабљана, који су, мора бити, просто збрисали многе великопоседнике. Ираклијеви наследници наставили су његово дело и, да би населили војничка имања у Малој Азији, доводили су много туђинаца, нарочито Словена. Током неколико идућих векова ова војничка имања, која су установили Ираклије и његови наследници, била су чврст темељ византијске војне моћи. Тај систем је веома растеретио државни буџет и решио тежак проблем који је настао после великих сеоба варвара̂, када се Царство нашло у положају да више није могло регрутовати војску одакле је раније регрутовало. Он је имао и ту предност што је собом доносио стварање великог броја независних сељака у византијским провинцијама; јер, док је најстарији син војника (στρατιώτης) наслеђивао војну обавезу свога оца, остали његови потомци повећавали су број независних сељака који су се могли запослити и искористити за

крчење необрађеног земљишта. Тако се слободно сељаштво развијало напоредо са војницима насељеним на земљи и, као што су ови други били главни ослонац војне моћи, тако су они први, као пореске платише, били кичма економске и финансијске снаге Византијског Царства. У економском и социјалном погледу није било никакве разлике између независних сељака који су плаћали порезе и војника-сељака, који су били обавезни да служе у војсци. У економском погледу војничка имања била су потпуно иста као и сељачка, а у социјалном погледу и војници и независни сељаци припадали су истој класи. Они су често распоређивани у исте административне и фискалне разреде, а царски закони третирали су их као једну јединствену категорију.

Мада је у Византији, у средњем веку, свакако било необрађене земље, ипак држава тада није толико трпела због несташице радне снаге као у ранијем периоду. Томе је свакако допринело оно мноштво туђинаца, пре свега Словена, који су се населили унутар граница Царства и улили му нову снагу. Ова чињеница је омогућила темељиту промену у пореском систему. Уместо узајамно повезаног система capitatio — iugatio, почев од седмог века главарина и земљарина су одвојене једна од друге. Главарину, која се јавља у облику личног пореза разрезаног на породицу (а то је у ствари порез на огњиште, димнина: καπνικόν), морали су да плаћају сви порески обвезници без изузетка. Одређивање овог пореза није више било условљено тиме да порески [209] обвезник поседује одређену количину земље, и стога пореске власти нису више биле заинтересоване, у истој мери као раније, да порески обвезници буду везани за земљу. И тако, почев од овог времена, слаби везаност сеоског становништва за земљу.

Појава великог броја слободних сељака који су имали право слободног кретања нарочито се јасно одражава у познатом византијском Земљорадничком закону (νόμος γεωργικός), који је свакако настао крајем седмог века, а по свој прилици за време Јустинијана II (685—695).[1] Законик јамачно не треба сматрати актом усмереним на то да ослободи

[1] Научници се још увек споре око тога да ли је помињање Јустинијана у наслову Земљорадничког закона погрешна алузија на Јустинијана I, или се пре односи на Јустинијана II, како сугерише *Vernadskij*, Byzantion II (1925), 169 sq. Чини нам се да је за решење овог спорног питања пресудно то што већина рукописа, и то оних најстаријих, даје законик као извод ἐκ τοῦ Ἰουστινιανοῦ βιβλίου (sing.) док би, да се мислило на Јустинијана I, требало очекивати плуралски облик βιβλίων.

сељаке њихове обавезе према земљи. Нема говора о неком општем укидању те обавезе путем закона; напротив, јачање слободних сељака који су имали право да се слободно крећу било је, као што је горе објашњено, последица компликованог развоја условљеног многим различитим факторима. Земљораднички закон има скромнију намену: он садржи многобројне одредбе о заштити покретне и непокретне имовине сељакâ. Али он, нема сумње, има у виду слободне сељаке са правом слободног кретања, и отуда потиче његова нарочита историјска вредност, јер нам сведочи о томе да је, у време када је настао, у Византијском Царству постојао широк слој таквих независних пољопривредника. Слободно сељаштво, које је у раном византијском периоду готово ишчезло, постало је сада тако значајан фактор да је било неопходно донети закон који ће се односити искључиво на њега. Нема сумње да је у Византији увек било кметова баш као што је увек било моћних световних и црквених велепоседника: али док у раном периоду главну улогу играју велики земљопоседници и њихови колони везани за земљу, сада главну карактеристику византијских провинција све више чине мала независна сељачка имања.

Ако комбинујемо податке које нам дају наши извори, добијамо овакву слику слободног византијског сељаштва у овом периоду. У Византији, као и на Западу, налазимо два главна типа сеоских насеља: концентрисано село (τὸ χωρίον) и засебни сеоски посед (ἡ κτῆσις). Код засебних сеоских поседа имање није било расцепкано и оранице су се налазиле непосредно око сељачких зграда. То је била аутаркична сеоска целина, нека врста салаша која се може упоредити са познијим руским хутором. Али много обичнији тип насеља било је село. У средини земљишта које му је припадало
[210] налазила се група сеоских кућа, збијених једна уз другу, са својим двориштима и вртовима. То је био центар око којег су била груписана сељачка имања, оранице, виногради и др. Њихова је земља (στάσις) обично била подељена на неколико малих делова (μερίδες, κατατομαί) који су се налазили растурени на разним местима. Виногради су, као и воћњаци и вртови, били по правилу ограђени. Оранице обично нису имале никакву ограду, али су то свакако била наследна имања појединих сељака. Према старијим теоријама, у Византији је земља била заједничко власништво сеоске заједнице и у одређеном временском периоду поново је дељена, тако да су они којима је додељивана могли да је користе само за одређено време. Стога морамо нарочито да подвучемо чињеницу да је, како у Римском тако и у Византијском Царству, земља увек била наследно и индивидуално власништво. Власник је имао потпуно и неограничено право да располаже својом земљом, чак и када је био само сељак. Византијски извори сасвим јасно показују да је сељачка земља наследством прелазила с поколења на поколење и да је власник могао слободно да је отуђи како год је хтео — продајом, поклањањем или издавањем под закуп.

Поред ораница и винограда, који су били лична својина појединих сељака, постојала је и непарцелисана, неподељена земља. Обично су пашњаци и шуме остајали неподељени, али је, каткада, било и друге земље која није била тако погодна за обраду или је тренутно била сувишна. И ова је земља могла, у случају потребе, да буде раздељена појединцима и да постане њихово неопозиво приватно власништво. Када наши извори говоре о подели земље, онда ту није реч, како се претпостављало, о периодичној подели целокупне сеоске земље, већ о накнадној подели земље која је првобитно преостала као непотребна. Овакве поделе доприносиле су процесу постепеног претварања свеколике земље у продуктивну земљу. Како смо већ истакли, Византијско Царство је у раном средњем веку имало веће површине обрадиве земље која није била обрађена. Још се није био појавио проблем како задовољити потребу за земљом. Једини је проблем био како набавити средства и неопходну опрему да се необрађена земља обради.

Главно занимање византијског сељака и главна основа његове егзистенције било је обрађивање поља, али су и виногради били од великог значаја. Изгледа да су многи сељаци имали и повртњаке, а и пчеларство је било доста развијено. Важну улогу играло је и сточарство. Стока је, више но ишта друго, била мерило нечијег богатства. Како су пашњаци највећим делом остајали неподељени, стока свих [211]
становника једног села пасла је заједно, а чувао је сеоски пастир коме су сељаци плаћали према броју грлâ. Ту су затим били и сеоски млинови, и ветрењаче и воденице, који су обично припадали целој сеоској заједници. У византијским селима овог времена има, изгледа, мање занатлија него у селима суседних словенских земаља на Балкану. То се може приписати не толико чињеници што су византијски сељаци сами производили неопходну домаћу опрему, оруђе, одећу итд., јер то су у великој мери радили и словенски и западноевропски сељаци, колико чињеници што је у Византији било много више градова, где је сељак могао

да набави оно што му је потребно. Штавише, у одређеним временским размацима одржавани су у сеоским општинама сајмови, што је олакшавало размену између села и града и свакако имало велики значај за живот села. Привилегија одржавања сајма давала је месту, које је на тај начин било повлашћено, знатне користи и изгледа да је било доста размирица око утврђивања места за сеоске сајмове.[2]

Имања појединих сељака била су, наравно, различита по величини. Било је богатих сељака који су имали лепа имања, гајили добре усеве, имали велика стада стоке и чак и робове, куповали земљу или је узимали под закуп. А било је и веома сиромашних сељака који нису могли да обрађују своју земљу и покушавали су да је дају под закуп. Обично је у таквим случајевима био посреди краткорочни закуп уговорен по систему наполице (ἡμίσεια), при чему је половина приноса припадала закупцу а друга половина власнику земље. Ако је посреди био закуп на дужи временски период код гајења вреднијих врста усева (μορτή), онда је закупац (μορτίτης) имао права на девет десетина приноса. Бар је тако било према законским одредбама. Али чињеница да су проблеми који су произлазили из оваквих уговора били нарочито озбиљни, и да Земљораднички закон библијским фразама изриче одредбе које се тичу тих уговора, показује да се људи нису увек држали овог принципа. У сваком случају, има доста примера да је закупац плаћао десетину али, по свему судећи, уговори су се знатно разликовали већ према економском и социјалном положају закупца и власника. Са развитком новчане привреде закупнина се све чешће, а у позније доба готово искључиво плаћала новцем, што значи да су се погодбе веома разликовале и биле подешаване према потребама појединаца. Када је издавана под закуп државна земља, онда је закупнина (πάκτον) сматрана једноставно порезом и практично није било разлике између државног пореза и закупнине.

[212] Богатији сељаци су сувишну радну снагу искоришћавали за обраду земље ван сеоског атара. Ако је сељак имао потребна средства и опрему, није било необично да напусти село и насели се ван сеоске територије, да изгради себи кућу и пренесе тамо своју делатност. Тако су на рубовима села̂ настајала приватна имања са сопственим зградама, слична оним засебним сеоским газдинствима која смо већ поменули. Каткада су то била мања сељачка имања (ἀγρίδια) која је обрађивао сам власник, али каткада су то била већа имања

[2] Уп. новелу Василија II из 996. године (*Zepos*, Jus, I, 271 sq.).

(προάστεια) са робовима и малим закупцима. Често је подела наследства доводила до стварања таквих нових насеља и приватних имања такве врсте: једни наследници задржавали би старо имање у селу, док би други тражили нова места за становање ван граница села. Ако, међутим, економска средства нису била довољна за ово и ако ниједан наследник не би отишао у град да ради као надничар, или на друго имање да ради као пољопривредни радник, онда су они заједнички обрађивали породичну земљу или су је делили. Ово је доводило, природно, до даљег распарчавања сељачких имања, и изгледа да је расцепкавање временом достигло огромне размере. Да би се отклонило ово зло, усвојен је поступак сличан данашњој арондацији.[3] То се упражњавало нарочито у случајевима када се имање неког сељака налазило у два разна села и када га је, на сељаков захтев, владин чиновник премештао на једно место.

Ова компликована структура села, са компактним централним насељем, са испреплетаним комадима сељачке земље која се налазила око тог насеља, са неподељеном необрађеном заједничком земљом и имањима појединаца на рубовима сеоске територије, представљала је једну сеоску општину. Ова заједница (κοινότης, ἀνακοίνωσις, ὁμάς, μετουσία), међутим, није била толико економска колико административна и фискална целина. Она је имала економску функцију само уколико су становнике села везивали природни економски интереси и уколико су заједнички иступали да те интересе заштите. Штавише, самоуправна права византијске сеоске заједнице била су веома ограничена, јер се у византијском селу ништа није могло учинити без државног надзора, па су власти контролисале чак и свакодневни живот. Порески надзорник (ἐπόπτης) посећивао је село ради редовне и периодичне инспекције, као и ради специјалне контроле коју су захтевале нарочите околности. Под његовим надзором предузимани су мерење и процена вредности земљишта и одређиван је не само општи порез за сеоски округ, већ су разрезивани и порези на поједине чланове [213]
општине. Он је одлучивао о ослобађању од пореза и о његовом смањивању, одређивао висину смањеног пореза и рок у којем га треба исплатити; све то подразумевало је коренито испитивање прилика у којима су обвезници живели. Он је, исто тако, потврђивао пренос имања у случају наследства и поделу имања међу наследницима, као и пренос

[3] У овој вези уп. интересантне примедбе у новели Константина VII (*Zepos*, Jus, I, 216).

у случају куповине или поклона, да би извршио пренос пореза на новог власника или да би наследну таксу расподелио међу наследницима.

Примарни значај, при одређивању карактера византијске сеоске општине, припада финансијском фактору. Село је чинило једну фискалну јединицу (ὑποταγὴ χωρίου) на коју је разрезиван општи порез (ῥίζα χωρίου), који је затим распоређиван међу појединцима. Свако имање које је учествовало у плаћању овог општег пореза било је део општине; штавише, власници засебних имања који су се отцепили од села и чија је економска егзистенција била независна, били су такође чланови сеоске општине у том смислу што су морали да учествују у фискалном оптерећивању матичног села. С друге стране, имања ослобођена пореза била су издвојена из општине чак и онда ако су се налазила унутар сеоског атара; и, даље, ако је земљу која се налазила међу сеоским поседима неко преузео после процене вредности и разрезивања пореза селу и, у складу са тим, та земља била је оптерећена посебним допунским порезом (προσθήκη) и посебно уписана у пореске књиге, она више није припадала општини већ је сматрана за посебно „самостално“ имање (ἰδιόστατον). Та појава била је карактеристична за Византију. Истина, „самостална“ имања била су у ствари већином велика имања, али није то било пресудно, јер та „самосталност“ била је чисто техничка, у фискалне сврхе. При овој класификацији ни од каквог значаја нису били власништво, величина, положај и стање имања или економска средства. Важна је била само једна ствар: то је имање имало да представља посебну фискалну јединицу било због тога што је оптерећено нарочитим порезом и било уписано у пореске књиге у нарочитом одељку, или због тога што је ослобођено плаћања пореза и, у случају да је потпуно ослобођено на неограничено време, избрисано из пореског регистра.

Чланови општине сносили су одговорност за плаћање пореза заједнички (ἀλληλεγγύως). Ако је сељак осиромашио или напустио своје имање, онда је други, по правилу његов сусед, морао да плаћа порез за њега и тако стицао право да користи његово имање. Али ако је власник за време одсуствовања редовно плаћао свој порез, његово је имање остајало неприкосновено. Власник је био онај ко је плаћао порез. Овај типично византијски принцип развио се, у овом периоду, у такозвани систем алиленгија (ἀλληλέγγυον),
[214] који је представљао продужетак а истовремено и модификацију позноримског система ἐπιβολή. Јер док је у позно-

римско доба, због велике оскудице у радној снази, најважније било принудно додељивање необрађене земље а пореско оптерећење било последица тога, у средњовековној Византији пресудни фактор била је заједничка пореска одговорност, а преузимање имања њена неизбежна и логичка последица.

Систем алиленгија наметао је сељацима превелики терет, и то у довољној мери објашњава зашто се учешће у сеоској општини сматрало тешким и зашто је сељак обично више волео да му имање буде издвојено. Порези су ионако били изванредно тешки, чак и без алиленгија, а накнадне обавезе да плаћа не само свој порез већ и порезе других, поготово су упропашћавале оне којима су били наметани. Када је влада наметала алиленгион на напуштена имања, то је често имало за последицу да су и они сељаци који су првобитно остали били принуђени да се исељавају зато што, једноставно, нису могли да поднесу и тај изванредни намет. Да би спречила одлажење још већег броја пореских платиша и смањивање броја становника, влада је била приморана да одустане од опорезивања напуштеног земљишта и да укине те пореске дугове, тј. да поништи алиленгион. Ако се одсутни власници не би вратили у року од тридесет година, привремено ослобађање од пореза претварано је у коначно егзимирање, и тако су се појављивала егзимирана имања (κλάσματα, касније позната као ἐξαλειμμένα), сасвим отцепљена од сеоске општине. Ова појава, позната већ у седмом веку, узела је нарочитог маха почев од X века. Појава егзимираних имања значила је, у ствари, постепено пропадање система плаћања накнадних пореза, и, мада је тај систем по закону и теоријски још био на снази, у пракси се показао неефикасним. Право власништва над егзимираном земљом припадало је држави, која је могла ту земљу да прода, изда под закуп или поклони. За сеоску општину таква имања су по правилу била изгубљена, јер се тешко може претпоставити да би сељак, који сâм, или чији претци нису били у стању да преузму једно имање зато што би морали да за њега плаћају порез, могао, тридесет година касније, да купи то имање или га бар узме под закуп. То је било могуће само под изузетним околностима, и егзимирана земља је обично прелазила у руке крупних земљопоседника, уколико није остајала у поседу државе. То је био један од чинилаца који су допринели дезинтеграцији сеоских општина и припајању сељачке земље великим имањима.

[215] Када би неки истакнутији земљопоседник стекао комад земљишта који се налазио у средини села, он би, природно, покушавао постепено да купи околну земљу, а мали поседници у суседству постајали би најпре економски а затим и законски зависни од њега. Брзом пропадању сеоских општина доприносило је и то што су поједини делови села продајом, дугорочним закупом или поклањањем прелазили у својину световних или црквених земљопоседника. Они који су примали монашки завет обично су поклањали своје имање манастиру, а побожни Византинци често су пре смрти завештавали манастиру своје лично и непокретно имање. Тако су крупни земљопоседници продирали у село, световна властела пре свега купујући земљу а духовници и куповином и примањем завештања.

2. БОРБА ЗА ОДРЖАЊЕ МАЛИХ ПОСЕДНИКА У X ВЕКУ

На почетку средњег века, када је Византијско Царство изишло из метежа у који су га бацили варварски и арабљански упади, у њему нема јаче економске и друштвене диференцијације. Али то је било обележје прелазног периода. Постепено се запажа поновно јачање класних разлика и, истовремено, развитак великих земљишних поседа. Већ крајем VIII века уздижу се поједине моћне породице, а крајем IX и почетком X века аристократија је већ била тако моћна и успела да буде призната као повлашћена класа до те мере да је постављала захтеве за заузимањем виших положаја у војсци и била у стању да, опозивањем старијих закона, обезбеди за себе значајне економске повластице.[4] Тежња и способност ове класе за економском експанзијом нашла је одушка у пољопривреди. Трговина је у византијским градовима била под тако строгом контролом да приватној иницијативи није било места; занатство и трговина били су уредбама регулисани до најситнијих појединости, и влада их је љубоморно контролисала. Набављање пољопривредних добара пружало је једину могућност за развијање приватне иницијативе на широком подручју и за коришћење сувишног капитала.

[4] Tactica Leonis, ed. *Vari,* II, § 25. Уп. и II, § 17 sq.; IV, § 3; Nov. Leonis, 84, 114, ed. *Zepos,* Jus, I, 152, 186.

„Моћни" људи (δυνατοί), како су називани истакнутији и економски јачи припадници византијског друштва, похлепно су куповали имања сиромашних (πτωχοί, πένητες). Они су покуповали имања сељака и војника, а њихове власнике ставили у зависан положај.

То је било веома опасно за византијску државу, јер је њена финансијска и војничка моћ зависила од опстанка [216]
малих независних сељачких имања. Смањивање броја сељачких поседа значило је да је држава изгубила своје најбоље пореске платише, а опадање војничких имања значило је да је изгубила своје војнике. Систем који је створио Ираклије и на којем је почивала моћ средњовековне византијске државе био је подривен, и опасност од феудализације Царства била је на помолу. Византијски цареви били су потпуно свесни шта се тиме ставља на коцку. Они су енергично покушавали да заштите мале сеоске поседнике и снажно се супротстављали феудалним снагама. И тако је почела огорчена борба између власника великих имања, који су постајали све моћнији, и централне власти. Та борба чини срж целог унутрашњег развоја Византијског Царства у X веку. То је најзначајнија и истовремено најдраматичнија фаза византијске аграрне историје, и она је одредила не само каснију еволуцију аграрних прилика већ и судбину Византијског Царства.

Новела Романа I Лакапина (919—944) представља почетак законодавне делатности коју су византијски цареви предузели да би заштитили малопоседнике. Овај закон од априла 922. год. пре свега враћа суседима право првенства при куповини (προτίμησις), које је Лав VI (886—912) ограничио у интересу земљишне аристократије, и формулише га на нов и значајан начин. У случају продаје сељачке земље пет категорија поседника уживало је право првенства при куповини овим редом: 1. рођаци који су били сувласници; 2. остали сувласници; 3. власници парцела које се међусобно пресецају; 4. власници граничног земљишта који су сносили одговорност за плаћање пореза заједно са продавцем; 5. остали власници граничног земљишта. Земља се могла продати другим лицима само ако би сви ови одбили да је купе. Циљ овог система био је да спречи „моћне" да купују сељачка имања и да истовремено предупреди даље распарчавање тих имања. „Моћни" нису имали права да постану власници сељачке земље осим у случајевима када су сами имали поседе у тим селима (што је уосталом, као што смо видели, лако могло да се деси путем куповине неког

егзимираног поседа, па су на тај начин „моћни“ имали изговор за даљу куповину сељачке земље). Они, штавише, нису могли да примају поклоне и завештања од „сиромашних људи“, сем ако су били рођаци. Онај за кога би се доказало да је прекршио ове прописе морао је да врати купљено имање без икакве накнаде и да уз то плати држави казну, ако га није штитио рок застарелости од десет, односно тридесет година када је било у питању војничко имање.

Ова мера, упркос својој строгости, није имала жељеног ефекта. Због дуге и оштре зиме 927/8. године жетва је
[217] у Царству била сасвим слаба, и избила је страшна глад, а куга је просто косила. „Моћни“ су извукли добит из тог мучног доба, јер су покуповали земљу од изгладнелих сељака по нечувено ниским ценама или су је добили у замену за храну. То је довело до новеле Романа I септембра 934. године, када је цар с највећом строгошћу и озлојеђеношћу осудио себичну похлепу „моћних“, који су се показали „немилосрднијим него глад и куга“. Он ипак није настојао да се сви купљени поседи врате, како би се могло очекивати на основу строгих законских забрана из 922. године. Тачно је да су сви поклони, завештања и слични преноси имања проглашени неважећим и да су, уз то, морала да буду враћена сва имања купљена за суму мању но што је половина стварне цене. Али ако је била у питању законита продаја, онда је повраћај имања био условљен повратком куповне цене у року од три године. Роман је, за убудуће, обновио забрану по којој „моћни“ нису смели да стичу сељачку земљу, док је, с друге стране, настојао да већ стечену земљу врате без накнаде бившим власницима и да држави плате казну. То је, међутим, важило за будућност, а из новеле од 934. год. види се јасно, упркос оштром тону којим је написана, да владине строге мере нису имале очекивано дејство. Нема сумње да су сељачки поседи које су „моћни“ стекли за време глади великим делом остали у њиховим рукама, јер је у сваком случају мало вероватно да је сељак, кога је невоља нагнала да прода своју земљу, био у стању да за три године сакупи новац којим би вратио износ куповне цене. Чак и у случају незаконите куповине, када је, како је закон изискивао, купљено имање морало бити враћено без накнаде, питање је да ли су сељаку увек, или чак да ли су му уопште враћана права на његово имање, јер треба имати на уму да су они који су могли бити проглашени кривим због незаконите

куповине обично били локални чиновници, који су стајали изнад сељака, или су то били њихови рођаци и пријатељи.

У ствари, „моћни“ су не само одржали своје позиције, већ се куповање сељачке земље настављало, и наследници Романа I морали су издавати нове законе и предузимати још строже мере да би заштитили мале поседнике. У свом закону од марта 947. Константин VII (944—959), који је у међувремену преузео власт, поново је забранио куповање сељачке земље и настојао да се незаконито купљени поседи врате бившим власницима без накнаде. У случају да су „моћни“ продавали земљу опет су сељаци имали право првенства при куповини. Ипак је за раније куповине још важила уредба која је предвиђала да се у случају повраћаја имања врати износ куповне цене, али је закон од
947. год. ослобађао тога сиромашније купце чија је имовина [218]
износила мање од педесет златника.[5] Међутим, „моћни“ су касније извршили притисак на Константина VII, како сазнајемо из новеле његова сина, и принудили га да опозове овај пропис и да се задовољи тиме да период за враћање куповне цене продужи са три на пет година.

Централна византијска власт била је, наравно, највише заинтересована да заштити војничка имања. Та су имања била у истом положају као сељачка и на њих су се, уопште узев, односиле сличне одредбе. Један закон истог Константина VII подвлачи неотуђивост имања са којих војници добијају средства за живот и средства за војну опрему. Према подацима којима располажемо, имања припадника коњице и морнарице, у темама, морала су да вреде најмање четири фунте злата, док су имања плаћених морнара царске морнарице вредела две фунте свако (према другим подацима пет, одн. три фунте). Прописи по којима су војничка имања, стечена на незаконити начин, могла да буду одузета од купаца без икакве накнаде, морали су се према Константиновој наредби, строго поштовати; штавише, захтев за повраћај војничког имања могли су да поднесу не само бивши власник већ, према праву првенства, и његови рођаци све до шестог колена, затим они који су заједно са њиме сносили одговорност за вршење војне службе, као и сиромашнији војници који су заједно са њиме плаћали порез и, најзад, сељаци који су припадали истој фискалној општини. Период после којег се бивше војничко имање могло

[5] Византијски златник (νόμισμα) садржавао је 4,48 грама злата а вредност тог метала износила је око 15 златних франака; 72 номизме чиниле су једну фунту злата (око 1096 златних франака).

сматрати нечијим неоспоривим поседом продужен је на четрдесет година.

Али све то је било узалуд. Исто онако као што је Константин VII морао да понови одредбе свога таста, Романа I, тако је његов син, Роман II, морао да донесе нове законе да би спречио продају сељачких и војничких поседа, која је забрањивана толико пута. Иако царски закони постају све строжи, тежња велепоседника за експанзијом изгледа све снажнија. Централна власт могла је само да успори припајање малих поседа великима, али није могла да заустави тај процес. Против уједињеног фронта свих „моћних" ништа није могла чак ни снага аутократског Византијског Царства. Великопоседници и чиновници чинили су, тако рећи, једну касту. Угледнији чиновници и официри желели су, природно, да имају поседе у провинцијама; како смо видели, није било бољег начина да уложе свој новац; богатији земљопоседници су, с друге стране, тежили да уђу у чиновничку класу и да заузимањем чиновничког положаја односно куповином чиновничке титуле обезбеде себи друштвени положај и потребне везе. Обично је „моћни"
[219] човек био истовремено и велепоседник и чиновник. Ове су чињенице довољно значајне да објасне зашто су владине мере, упркос својој строгости, претрпеле неуспех. У интересу оних који су били одговорни за извршење тих мера, било је да те мере не постигну свој циљ. Тежње оних људи који су били економски најјачи и социјално најугледнији биле су дијаметрално супротне тежњама централне власти. Можда је од свега најважнија чињеница што су често и жеље самих сељака биле супротне владиним интенцијама. Претерани порески намети довели су до ширења покрета патроцинија. Сиромашнији сељаци одрицали су се своје тегобне слободе и стављали се под заштиту моћних господара, олакшавајући себи на тај начин притисак обавеза и кулука. То објашњава зашто се дешавало да су сељаци не само продавали своје поседе „моћнима" већ су им их често поклањали. То је једноставно значило да су они добровољно постајали кметови земљопоседника да би побегли од беде и несигурности, нашли заштиту од прекомерних државних пореза и, пре свега, од изнуђавања сакупљача пореза. Тако је влада, покушавајући да заштити слободне мале поседнике, имала да савлађује не само опозицију крупних земљопоседника већ и опозицију самих сељака.

Аристократија је стално јачала свој економски и политички положај. На престо се попео Нићифор Фока

(963—969), представник једне од највећих и најбогатијих великашких породица у Малој Азији. До тог времена се византијска влада супротстављала тежњама велепоседника ка експанзији. Сада су се „моћни" осветили. Било је довољно да Нићифор Фока укине преимућства која су законски прописи давали малим земљопоседницима. Његов закон од 967. лишио је сељаке права првенства при куповини у случајевима када „моћни" продају поседе и, у име правде, вратио једнакост у поступку према „моћнима" и „сиромашнима". Ова формална равноправност је под тадашњим условима значила у пракси прелажење имовине малих сељака у руке „моћних". С друге стране, Нићифор Фока, као велики војнички цар, желео је да ојача и увећа поседе војника, али су тиме они у ствари изгубили карактер сељачких поседа. Вредност неотуђивог минимума једног војничког имања имало је убудуће да буде не четири већ дванаест фунти злата, и ту меру цар је оправдао тиме што је указао на потребу за новом и бољом војном опремом. Ова промена је свакако значила да ће социјални састав византијске војске одсада бити другачији. Нићифорови тешко наоружани војници, за које је он покушао да обезбеди имања у вредности од дванаест златних фунти, нису више били стара сељачка војска. Они су, по свој прилици, могли да буду регрутовани само из класе мале властеле, која се управо рађала.

Али док се Нићифор, с једне стране, трудио да потпо- [220]
могне јачање велике и мале световне властеле, он се, с друге стране, супротстављао ширењу црквених поседа. Од Гибона па наовамо сматрало се за аксиому да је пораст црквених и манастирских поседа био штетан по интересе Византијског Царства. Није то тако очевидно. Све дотле док је било вишка необрађене земље подесне за обраду, пораст црквених имања био је пре повољна неголи неповољна околност, поготову што су црквена и манастирска имања била у начелу подложна опорезивању. Али чим се почела примећивати несташица земље, даљи пораст црквених поседа на рачун продуктивнијих облика власништва, поготову на рачун власника-сељака, нужно је доносио држави велике невоље. Јер општа корист од црквене земље била је, природно, мања неголи од других врста земљопоседа; поред тога, принцип пореске одговорности цркава и манастира често је нарушаван, и њихова имања су неретко, добијањем повластица, ослобађана пореских намета.

Закон Нићифора Фоке забранио је уступање земље црквама и манастирима и, исто тако, оснивање нових задужбина, истичући да земаљска богатства иду на штету правог манастирског живота и да се многим старим задужбинама које економски опадају може помоћи прилозима у новцу уместо да им се уступа земља и да се оснивају нови манастири. Непосредни наследник Нићифора Фоке, Јован Цимискије (969—976), опозвао је овај смели закон, мада је, вероватно, као члан велике породице, продужио аграрну политику Нићифора **Фоке.**

Последњи цар који се борио против уздизања великих земљопоседника био је Василије II (976—1025), најзначајнији цар Македонске династије. Он је поступао врло енергично и показао се као најжешћи и најогорченији непријатељ земљопоседничке аристократије. Најпре је у страшном грађанском рату угушио политичке амбиције византијских великаша, па се латио тога да заузда њихове амбиције у економском погледу. Прихватио је антиаристократску политику коју је започео Роман I Лакапин, и продужио је са непоколебљивом чврстином и, чак, још већом строгошћу. Својим законом од 996. год. Василије II је опозвао законе којима су, увођењем рока застарелости, легализоване куповине земље које су обавили „моћни". Његова је политика била до те мере радикална да се није бојао да конфискује имања чак ни онда када за то није имао никаквог законског оправдања. Али најјача мера коју је предузео у борби против велепоседника била је одлука да „моћни" морају да плаћају алиленгион за сиромашне, тј. морају да сносе одговорност за заостале порезе сељака. Тако је терет система алиленгија, који је дотада био ограничен на суседе неплатежног пореског обвезника, у складу са принципом заједничке одговорности целе сеоске општине за плаћање
[221] пореза, пренесен на крупне земљопоседнике, који при том нису добијали право на коришћење тог имања. Ова мера је имала двојак ефекат: дала је царској благајни сигурније јамство у погледу плаћања алиленгија, који је, како смо видели, често премашивао могућности сељака; с друге стране, ова мера је задала „моћнима" нов и тежак ударац.

Опозиција је била сломљена, али чим је Василије II умро, поново се подигла. Смрт Василија II представља прекретницу и у политичком и у економском развоју Византијског Царства. Његови слаби наследници нису били у стању да наставе борбу. Само неколико година после његове смрти, „моћни" су успели да издејствују укидање алиленгија, и тиме је заувек ишчезао систем заједничке пореске одговорности, који је био важан елеменат византијског поретка опорезивања. Сељаци нису могли да плаћају допунски порез, „моћни" нису хтели. А царска благајна није била непосредно заинтересована, у истој мери као раније, да одржи овај поредак стога што се појавио систем давања пореза под закуп, пошто је, почев од једанаестог века, централна администрација постајала све слабија. То је значило да је у провинцијама, где је овај метод примењиван, закупац пореза преузимао општу одговорност за плаћање пореза. Истина, закони који су штилили мале земљопоседнике званично нису били опозвани, али се после смрти Василија II завршава дуги низ ових закона, што се своди на исто. Јер кад ни владине уредбе у X веку, упркос крајњој строгости, нису могле да спрече куповање сељачких и војничких имања, сада је пасивно, благонаклоно држање владе значило да је тежња крупних земљопоседника за експанзијом могла да дође до пуног изражаја. Пропадање малих независних поседа настављало се без икаквих препрека; велики земљопоседници узимали су земљу сељака и војника и власнике претварали у своје кметове.

„Моћни" су однели победу. Централна власт била је на крају принуђена да капитулира пред њима. То је дало маха развоју који више није могао да се спречи и отворило пут класи која је снажно напредовала и задобила превласт и у економском и у социјалном погледу. Тако су пропали економски и друштвени темељи на којима је Византија раније почивала. Држава је олабавила своју строгу централизацију, па је почела брза феудализација Византијског Царства, а у овом процесу жртвовани су мали независни земљопоседници. Било је, свакако, слободних сељака и у позновизантијском периоду. Али док је у средњовизантијском периоду, од VII до почетка XI века, слободно, независно сељаштво било главни фактор у аграрном развоју и камен темељац византијске пољопривреде, почев од XI века, баш као и у раном периоду, доминирају крупни земљо- [222]
поседници. Аграрна историја позновизантијског периода је историја великих земљопоседника и њихових зависних сељака.

3. ВЕЛИКИ ЗЕМЉОПОСЕДНИЦИ И ЗАВИСНИ СЕЉАЦИ У ПОЗНОВИЗАНТИЈСКОМ ПЕРИОДУ

Опадање сељачких и војничких имања донело је са собом знатан пад државних прихода и кобно смањивање војне снаге. Са војне тачке гледишта византијска држава била је тако ослабљена да је, почев од друге половине XI века, био угрожен чак и њен опстанак. Династија Комнина успела је да поново успостави византијску превласт и да створи нову војску, али само по цену великих жртава од стране народа. Народ је, више него икада, био оптерећен претераним пореским плаћањима и многобројним врстама кулука; а порези су и даље немилосрдно расли. Чак се није сматрало нимало необичним да се закупци пореза, када би започињали да убирају порезе у одређеној провинцији, обавежу да сакупе суму двоструко већу од номиналног износа; то се сматрало нормалним случајем једва вредним помена.[6] Поред стварног износа пореза закупац је морао за себе да обезбеди извесну допунску суму, јер, коначно, то му је био главни циљ. Та сурова изнуђивања од стране пореских чиновника и закупаца пореза била су предмет непрекидних жалби византијских пореских обвезника. Становништво је чак више осећало притисак њихових недела него стварни терет пореза и повећање њиховог износа.

Поред земљарине и главарине, од којих се састојао основни државни порез (δημόσιον, δημόσιος κανών и, једноставно, τέλος), сеоско становништво је морало да плаћа читав низ редовних и изванредних дажбина и да снабде приходима сакупљача пореза. Поред тога било је дажбина у натури и кулуку које су, по броју и врсти, биле нарочито тешке у позновизантијском периоду. Како је финансијска снага државе почела да опада у време када су њене војне потребе биле веће него икада, и како је опадање домаће војске принудило владу да узима велики број страних најамника, подмиривање војних потреба пало је великим делом непосредно на становништво. Оно је морало да дâ материјал и радну снагу за изградњу бродова, утврђења, мостова и путева. Поврх свега, становништво је имало обавезу
[223] која га је тешко притискала: да даје храну и смештај (μιτάτον, ἄπληκτον) царским чиновницима, да обавља послове око транспорта (ἀγγαρεία) и да снабдева трупе у пролазу свим потребама, било сасвим бесплатно или по веома ниској цени.

Ове су обавезе, у начелу, важиле за свеколико становништво Царства; али док је мали земљопоседник био остављен

[6] Cf. *Zepos*, Jus, I, 134.

на милост и немилост окрутних чиновника и официра, велепоседник је могао да се заштити од њих много боље и чак да добије царску наредбу којом се чиновницима и официрима забрањивао приступ на његово имање. Овакве су повластице првобитно даване црквама и манастирима путем царских хрисовуља, као знак нарочите царске наклоности. Почев од XI века таквих је повластица било све више, а често су даване и световним земљопоседницима. Царска хрисовуља давала је делимично или потпуно ослобађање од пореза (ἐξκουσεία) и других обавеза. Често је давано најпре само делимично опроштење, и у том случају изричито је навођено које обавезе остају и даље на снази, пре свега земљарина, дажбина на пашњаке и обавеза грађења утврђења, која је у последњим вековима Византијског Царства била обично замењивана плаћањем у готову. Земљопоседник је, међутим, могао да поднесе нову молбу и да добије нову хрисовуљу која му је давала потпун економски и финансијски имунитет. Византијска држава је показивала већу предострожност приликом давања судског имунитета, па ипак изгледа да је пракса да нижу јурисдикцију обављају земљопоседници, за шта постоје изоловани примери већ у XI веку, била сасвим обична појава после XIV века. Велики земљопоседници нису били фаворизовани законом и подлегали су легалном опорезивању; али давањем повластица прављено је све више и више изузетака у њихову корист и у корист утицајних манастира.

У Византији је било три врсте великих земљишних поседа: крунски поседи, имања племићâ и црквени, односно манастирски поседи. Крунски поседи (θεῖοι или εὐαγεῖς οἶκοι, такође ἐπισκέψεις) састојали су се од личне имовине царске породице и државне земље. Из административних разлога државна земља је, у начелу, била одвојена од личне царске имовине, али цар је имао стварни надзор над државном земљом, исто онако као што је имао неограничену котролу над свим државним приходима. Изгледа да је државна земља била растурена широм целог Царства, било у облику великих поседа, било у малим парцелама које су потицале од егзимираних имања. У сваком случају, количина те земље није била стална. Из великих државних и царских резерви земља је непрестано поклањана лицима која су стекла заслуге за државу или су успела да стекну цареву наклоност, а у првом реду црквама и манастирима. С друге стране, фонд
државне земље се стално повећавао, не толико егзимираном [224]
земљом, која је због своје мале површине била од малог значаја, колико конфискованим имањима, јер су конфиска-

ције биле веома честе као казна за великаше пале у немилост.

Док је фонд државне земље осцилирао, црквени поседи су непрекидно расли, јер су верници из свих слојева становништва, од цара до најскромнијег сељака, непрекидно завештавали своја имања цркви. С друге стране, црквени и световни закони су забрањивали да се отуђи земља једном поклоњена некој црквеној установи, па је такво отуђивање било могућно само у изузетним случајевима и под нарочитим околностима. Најутицајније цркве, нарочито Св. Софија у Цариграду, имале су веома велике поседе. Каткада су имања појединих црквених великодостојника, митрополита, архиепископа и других, достизала знатне размере. У уској вези са црквом биле су добротворне установе, којих је у Византији било веома много: сиротишта, старачки домови, бесплатна коначишта за путнике, болнице итд. Оне су уживале дарежљиву потпору побожних византијских царева и биле су, исто тако, богато дариване земљишним поседима.

Највећи део црквених поседа састојао се, међутим, од манастирских имања. Због поштовања које је манастирски живот уживао у Византији, већина поклона у земљи припадала је манастирима у облику побожних задужбина, поклона оних који су ступали у манастир или завештања. Огромна и све пространија манастирска имања, растурена широм целог Царства, дуговала су за свој постанак пре свега поклонима, а влада се само ретко и повремено супротстављала њиховом порасту. Штавише, манастири су уживали врло великодушне царске повластице и примали су од царева богате поклоне у земљи. Многи византијски манастири, чије документе данас проучавамо, пружају слику напредног економског живота и показују се да су имали огромне могућности територијалне експанзије. Али економски услови појединих манастира веома су се разликовали. Они манастири који нису уживали привилегије често нису могли да напредују; морали су да плаћају порезе и да испуњавају све јавне обавезе; морали су да дају регруте и били су изложени обести чиновникâ и официрâ. Под извесним околностима земља подложна опорезивању и другим јавним обавезама постајала је само терет. Забрана отуђивања црквене земље спречавала је, међутим, нормалну економску регулацију и постизање правилног односа између количине земље и средстава потребних за њену обраду. Напредовали су они манастири који су имали довољно капи-
[225] тала и неопходне радне снаге, и који су били у стању да

од цара добију ослобођење од државног пореза, а то су управо они манастири чији су архиви сачувани. Али изгледа да су напоредо са овима постојали многи сиромашни манастири и запуштена манастирска имања. Док су они први, који су били у економском процвату, настојали да повећају своја имања, дотле су ови други, који су се налазили у застоју и којима су недостајали капитал и радна снага, покушавали да се отарасе земље која више није била уносна. То је кључ за разумевање установе познате под називом харистикија, која је представљала известан излаз за манастире доведене у тежак положај због принципа неотуђивости. Истина, и издавање под закуп манастирске земље представљало је извесну могућност да се заобиђе забрана отуђивања; али црквама и манастирима је обично било забрањено да преко одређеног рока издају земљу под закуп. Штавише, није постојао само проблем манастирске земље; ту су били и осиромашени манастири којима је била потребна економска помоћ. Такви манастири, заједно са земљом која им је припадала, давани су такозваним харистикарима; то су били утицајни световни људи који су располагали великим финансијским средствима, а њихова је функција била да управљају повереним манастирским имањем и да покушају да му поврате економску снагу. Ова установа, позната почев од V века, веома се развила крајем X и достигла је кулминацију у XI веку. Она је стално наилазила на жестоку опозицију цркве и била је строго осуђена како на Халкедонском сабору још 451. године, тако и на каснијим саборима. Наиме, уместо да се старају о економском благостању манастира, световни управници су на тај посао гледали као на финансијски посао из којег могу да извуку профит за себе, а за моралне и религијске дужности манастирског живота бринули су се још мање него за економске интересе манастира. Међутим, и поред свега овај систем је и даље постојао, а било је и утицајних црквених великодостојника који су га изричито бранили; разлог је свакако био тај што је, упркос многим слабостима, овај систем задовољавао животне потребе манастирске привреде. Почев од времена Комнина почиње нова фаза у развоју овог система. Давање харистикија цареви су узели у своје руке са намером да манастирска имања, и то свакако не она најгора, дају као бенефиције. Отада је тај систем служио интересима државе а не интересима манастира и цркава, док је број злоупотреба у вези са тим стално ра-

стао. Ова етапа означава дегенерацију те установе а изгледа и почетак њеног пропадања.

У свим периодима најјаче су се ширила имања великих световних земљопоседника. Њихова глад за земљом прогутала је имања сељака и војника; они су се, као харистикари, дочепали црквене земље која се није смела отуђи-
[226] вати. Имања световне властеле била су веома различита по природи и размерама. И највећи великаши и великодостојници, као и нижи чиновници и официри, припадали су класи „моћних“. Ма како да је оштра била разлика између „моћних“ и „сиромашних“, границе између тих двеју класа никада нису биле строго утврђене: статус није одређивало порекло већ су га одређивали начин живота и материјалне прилике појединца. Међу „моћне“ убрајани су без даљег и они сељаци који су се обогатили, успели да стекну већа имања, и нису више морали својим рукама да зарађују себи за живот.

Али поред земљопоседника, који су се у скорије време уздигли, и нижих чиновника, који су имали релативно скромна имања, било је поседника огромних латифундија, који су имали велике комплексе имања са читавим четама кметова и крдима од по неколико хиљада грлâ стоке. Они су често становали у престоници, где су заузимали важне положаје а вукли су приходе са својих имања. Стицање земље било је за њих сигуран начин да уложе своје богатство. Почев од XI века, земљопоседничка властела, која је однела победу и на економском и на политичком пољу, и учинила на тај начин да држава брани њене интересе, била је у стању да, као и цркве и манастири, обезбеди помоћу царских хрисовуља далекосежне повластице. Али најупадљивија појава у животу позновизантијских провинција и најкарактеристичнија пропратна појава византијске феудализације био је систем проније, који се јавља у другој половини XI века. Византијски великаши су као награду за службу или као подлогу за вршење одређених функција добијали земљу на управљање (εἰς πρόνοιαν), а са земљом и сељаке који су на њој живели и који су постајали парици (πάροικοι) пронијара. Давање проније разликовало се од уобичајеног царског даривања тиме што је пронија, бар у почетку, давана на одређени временски период, обично до краја живота пронијара, и није се могла пренети на другога, односно дати у наслеђе. С друге стране, пронијар је добијао далекосежне привилегије и имунитетска права. Од времена Комнина систем проније добио је војни карактер, да

би се на тај начин надокнадило све масовније ишчезавање војничких имања. Пронијар је морао да врши војну службу и да опреми известан број војника у сразмери са приходима од земље која му је дата. Термин στρατιώτης не употребљава се више за некадашњег сељака-војника, који, истина, још увек ту и тамо постоји, али који сада игра сасвим подређену улогу, већ за пронијара, чија војска, заједно са страним најамницима, представља темељ византијске војне моћи у позном периоду. Процес феудализације створио је ситуацију у којој је велики земљопоседник постао глав- [227]
ни ослонац Византијског Царства, а преко система проније и главно врело његове војничке моћи. Тако је систем проније постајао све значајнији и све раширенији, а јавља се чак и ван византијских граница, у Србији и у Зети под млетачком влашћу. У пронију је давана земља различите величине — каткада мања, каткада већа имања, — а давани су и право на риболов, искоришћавање солана итд. На земљи која му је додељена пронијар је сам убирао порезе, од којих је један део давао држави а један део задржавао за себе. Према томе, истакнутији пронијари морали су имати свој сопствени административни апарат. Земља дата у пронију постајала је мање-више независна и по правилу није потпадала под централни административни систем; та чињеница је изванредно убрзала процес феудализације. Када су године 1204. западне силе основале у Цариграду Латинско Царство а западни барони створили за себе на грчкој територији известан број кнежевина, показало се да им прилике које су ту владале нису биле туђе и могли су их прихватити без много измена. Термини fief и feudum могли су се употребити као еквивалент за византијску пронију. Франачка владавина у грчким земљама стимулисала је процес феудализације и успоставила прилике карактеристичне за западњачки високо развијени феудализам са сложеним системом вазалних односа, који Византија раније није познавала. Али чак и на чисто византијском терену, у Малој Азији, средином XIII века, један пронијар назива себе „царским вазалом и витезом“ (λίζιος καὶ καβαλλάριος).[7]

Последња етапа у развоју била је претварање условног и временски ограниченог власништва над пронијама у наследно баштиничко власништво. Разлика између пронија и баштина потпуно је ишчезла, тако да је и сам термин пронија постепено изгубио своје право значење и употребљавао се за најразличитије врсте поседа. Тако се и у Московској

[7] *Miklosich — Müller*, IV, 81 (из 1251) и passim.

Русији изгубила разлика између термина поместье и вотчина, којима су означавана с једне стране имања дата на одређено време као награда за војну службу, а с друге наследна имања, мада се развој у ова два случаја разликовао у појединостима, а у многим тачкама био и сасвим другачији. Изједначење пронија са осталим имањима у Византији олакшала је чињеница што су, с једне стране, у позновизантијском периоду сви велики земљишни поседи, осим ако их нису штитиле привилегије, били обавезни да спремају регруте, и што су се, с друге стране, са јачањем пронијара и њиховим све већим захтевима за независношћу од централне администрације, стварне војне обавезе пронија
[228] брзо смањивале, док се најзад нису готово изједначиле са скромним обавезама баштина. Пољуљана моћ државе више није могла да се супротставља покушајима византијских великаша и, почев од XIV века, имања која су првобитно давана κατὰ λόγον προνοίας претварана су, све чешће, под притиском пронијара, у имања κατὰ λόγον γονικότητος, или κατὰ λόγον δεσποτείας,[8] тј. постајала су наследна имовина пронијара и била изгубљена за државу. Круг се затварао: баштиници су стекли далекосежне повластице, које су првобитно даване само условно додељеним поседима пронијара, док су пронијска имања добила права баштиничке својине.

Ма колико да су биле разнолике врсте имања у Византији, начин на који су та имања обрађивана био је увек исти. На државној и царској земљи, на црквеним и манастирским имањима, на наследним и условно додељеном поседима властеле, увек су постојала два основна начина експлоатације: закуп и кметовски рад. С друге стране, пошто је стари свет све више ишчезавао, улога робова у пољопривреди постајала је све безначајнија, и они су у последњим вековима Византије потпуно нестали. Најобичнији облик закупа био је емфитевса (ἐμφύτευσις), познат још из позноримског периода; то је наследни закуп са обавезом да се закупљена земља побољша. Код такозване сталне емфитевсе (διηνεκὴς ἐμφύτευσις) уговор је важио за три покољења. Емпитевса на краћи временски рок (ἐμπερίγραφος ἐμφύτευσις) важила је обично двадесет пет или двадесет девет година, а то се објашњава чињеницом што је закупац који остане тридесет година на господаревој земљи постајао колон свога господара. Такви су разлози, временом, морали да изгубе своју вредност, и мада роком условљени закуп постоји напоредо са „вечитим“ закупом, он је углавном

[8] Cf. *Sathas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, I, 39 sq.

примењиван на црквена и манастирска имања; јер црквена земља се у принципу није могла отуђити и могла се дати у закуп на неодређено време само на имањима извесних цркава. Али изгледа да се у свакој врсти закупа уговор могао обновити, и у том случају закупац је обично морао платити таксу за обнову уговора која је износила колико двострука годишња закупнина. Услови закупа били су у појединостима врло различити, у складу са приликама и међусобним односима уговорних страна. Ако је била у питању земља коју је требало искрчити да би се на њој засејали усеви, онда би се сложили у томе да се плаћање закупнине почне неколико година после склапања уговора.[9] У XI веку је нормална висина годишње закупнине износила, изгледа, једну номизму за десет модија оранице (један модиј је отприлике 1/12 хектара).[10] У XIV веку закуп- [229] нина је била нешто нижа, јер се тада, када је византијски златан новац имао око две петине своје првобитне вредности, плаћала једна номизма за 25 модија добре, односно за 50 модија слабије земље.[11] Закупнина за винограде била је десет пута већа него ли за ораницу осредњег квалитета.[12] Узимајући у обзир чињеницу да је, због све снажнијег ширења новчане привреде, стварни општи ниво цена у последњим вековима Византијског Царства знатно порастао, ови подаци показују релативно опадање закупнина. Објашњење за то несумњиво треба тражити у чињеници што су земљишни поседи били опустошени упадима споља и што су опште прилике на измаку позног Царства биле хаотичне. Изгледа да тада, приликом деобе производа између власника и закупца, власник више није тражио десетину већ само пола десетине.[13] Све указује на то да је економско опадање у доба Палеолога донело земљопоседницима невоље упркос томе што су себи обезбедили чврсте позиције.

Земља зависних парика представљала је економски најпродуктивнији део земљишних поседа. Тешко би се могло рећи да је било неке суштинске разлике између државних парика (δημοσιακοὶ πάροικοι) и парика приватних земљопоседника. Државни парици могли су у свако доба да буду пренети на властелинство неког световног или црквеног господара. Овакав пренос могао је за парике зна-

[9] *Miklosich—Müller*, III, 237 sq.
[10] Ib. IV, 15 (из 1073).
[11] Визант. Временник, XVII, Прилож. Nr. 92 (за годину 1323).
[12] *Успенский*, Материалы, XXX 1 sq., 21 (Практик манастира Хиландара).
[13] Визант. Временник, XVII, Прилож. Nr. 30.

чити побољшање или погоршање положаја, што је зависило од општег стања земљопоседника и од тога да ли је његова земља била више или мање оптерећена јавним обавезама. Уосталом, положај парика код једног те истог господара могао је, како ћемо видети, у појединачним случајевима бити веома различит. Са правне тачке гледишта положај парика из основа се разликовао од положаја независних сељака, јер су они над својом земљом имали само dominium utile, док су независни сељаци имали dominium directum. Али у економском или социјалном положају разлика између њих није била непремостива; у економском погледу, поређење није увек ишло у прилог независног сељака. Често су свештеници и други припадници клера имали статус парика, па су могли да буду и парици пронијара.[14] Земља парика била је њихова наследна својина. Господар није могао да их избаци, а држање парика било је за њега питање од животног интереса. Однос парика према господару био је одређен тиме што су му парици плаћали даж-
[230] бине и, по правилу, морали да обављају прописане работе на господаревом имању. Али они су били лично слободни. Могло би се рећи да парици нису били лично већ економско-финансијски привезани за тле властеоског поседа. Они нису могли да напусте свога господара јер су према њему имали економске и финансијске обавезе; ако би парици напустили господара, он је могао да захтева, а под извесним околностима и да их натера, да му се врате. Није било неуобичајено да парици, са допуштењем свога господара, узимају у закуп земљу код других земљопоседника. Има примера да су се парици пресељавали у оближње градове, по свој прилици као занатлије, и ако су исплаћивали своје обавезе, њихов господар није имао разлога да се томе противи.[15] То јасно показује да је било парика̂ који су свом господару дуговали само дажбине и нису морали да врше работе за њега. Поседници великих имања, разуме се, нису имали потребе да од свих својих парика траже да ови раде за њих. Вредност рада процењивана је по могућности у новцу, и могла се надокнадити новцем, исто онако као што је и држава често примала новац уместо обавезне работе. Али обично су парици коришћени и за одређене работе на господаревом имању. Било је и пољопривредних радника који нису имали своју земљу већ су живели на господарском имању као надничари. Они су заменили робове, који

[14] *Miklosich — Müller*, IV, 71, 81.
[15] Cf. *Miklosich — Müller*, IV, 2 sq.

су били још доста многобројни на властелинствима у византијском раном средњем веку. Значајно је да су се они звали δουλοπάροικοι или πάροικοι δουλευταί, што јасно показује колико су били блиски робовима.

Парици који су имали своју земљу живели су махом по селима као и независни сељаци; ораница се налазила око села, а сељачке куће са воћњацима и виноградима чиниле су средиште села. Обично су сељачке породице биле веома велике, ожењени синови често су остајали на имању свога оца тако да је породична заједница постајала све већа, мада никада није достизала бројност српске задруге. Главно занимање византијских сељака, и слободних и зависних, увек је било обрађивање ораница и гајење винове лозе, као и гајење стоке; у неким крајевима велики значај имало је гајење маслина. Као у позноримском периоду, тако су се и у средњовековној Византији, а такође и у тадашњем Московском Царству, разликовале три класе земље с обзиром на вредност. Цена за један модиј добре земље, односно 2—3 модија средње или 5—10 модија слабе земље износила је, у XIII веку, око једне номизме (која је тада вредела 3/4 своје номиналне вредности); једно маслиново стабло заједно са земљом која му припада коштало је једну номизму, а без земље једну трећину номизме. Обично су имања парика, као и имања независних сељака, била подељена на неколико малих комада земље. Имамо пример једног парика који је поседовао укупно 75 модија земље (тј. око 6 хектара), а имао ништа мање но тринаест посебних [231]
парцела: било је и малених парцела које нису биле веће од једног модија.[16] Једном светогорском манастиру цар је дао 748 модија најбоље земље на острву Лемносу, и та земља била је подељена на двадесет две одвојене парцеле, од којих су неке имале само три модија.[17] Било је, нема сумње, и већих јединствених поседа, али је државна, па и манастирска земља, која је већином добијена завештањима, била по правилу веома исцепкана. Отуда толико разноликости у власништву: ту су се мешали и укрштали сви облици власништва. Имамо пример једног села чији је један део припадао манастиру, други световном властелину, а трећи држави.[18]

Било би погрешно на основу овога закључити да земље није било довољно, јер у Византији је увек било неиско-

[16] Визант. Временник, XVII, Прилож., Nr. 40.
[17] Акты Русского на святом Афоне монастыря, № 25 (из 1407).
[18] *Miklosich — Müller*, V, 192 (из 1350).

ришћене земље. Већи део једног просечног имања остајао је, по правилу, необрађен, и у најбољем случају служио је као пашњак; велики део даван је под закуп, док су имања парика свакако представљала најпродуктивнији, али истовремено и најмањи део земљишних поседа. Донекле је и примитивна привредна техника представљала сметњу за потпуније и подесније искоришћавање великих имања. У том погледу је Византијско Царство, које је у културном погледу било толико испред Запада, у много чему заостајало за Западом. Тако се у Византији, све до последњих њених дана, употребљавао за запрежне животиње један крајње неекономичан и застарели начин упрезања, док је на Западу у X веку пронађен много бољи начин, који, почев од XIII века, налазимо и у Србији. Истина је да у средњовековној Византији, као што смо већ рекли, вишак необрађене земље није био тако велики а потреба за радном снагом тако прешна као у рановизантијском периоду; тачно је да су у доба економског полета оне класе које су тада биле најснажније показивале велику жељу за земљом. Али треба да се подсетимо да су они желели само најбољу земљу. Остаје отворено питање није ли за велике земљопоседнике који су грабили сељачка имања било стварно важније да, претварајући независне сељаке у кметове, обезбеде себи у првом реду радну снагу, неголи да стекну земљу. Манастирски документи често остављају утисак да је манастирима, који су примали царске поклоне, највише било стало до парика а не до поклона у земљи.

Парици су се разликовали према својој имовини и према економској снази. У процењивању тих елемената употребљаван је појам ζευγάριον, који је првобитно означавао воловску запрегу, али у изведеном смислу означавао је, као и римски iugum, економску и фискалну јединицу на основу које је процењивано богатство сељака и његове могућности
[232] за плаћање пореза. За имање се говорило да се састоји од толико и толико ζευγάρια, а сељаци су, према вредности имовине, означавани као ζευγαράτοι или βοϊδάτοι или ἀκτήμονες. Зевгарати су били они парици који су имали пар волова и комад земље одређене величине и каквоће, а то је значило толико земље колико може да се обради помоћу једног пара волова. Стварна површина те земље могла је да се креће од испод сто до преко двеста модија оранице, што је зависило од квалитета земље и локалних прилика. То је била нормална величина једног сељачког имања. Поред зевгарата било је ту и тамо и дизевгарата, који су имали двоструко

више земље и два пара волова. С друге стране, парици познати под именом βοϊδάτοι имали су само једног вола и половину нормалне земљишне јединице. Најзад, ту су били и ἀκτήμονες, који нису имали земље нити запрежних животиња, изузев, можда, једног магарца. Висина дажбина зависила је од величине имања. Седамдесетих година XI столећа зевгарати су на једном имању плаћали на име земљарине (συνωνή) и димнине (καπνικόν) једну номизму, воидати пола, док ἀκτήμονες нису плаћали земљарину јер земље нису имали, већ су морали плаћати само димнину (1/2 номизме ако су имали магарца, односно 1/4 номизме ако нису имали запрежну животињу). За домаће животиње плаћала се посебна дажбина, такозвана дажбина за пашу (ἐννόμιον); за крупнију стоку један милијарисиј (сребрни новац који је вредео једну дванаестину номизме) по грлу, а за овце једна номизма за сто грла.[19] Они који нису имали земље бавили су се углавном сточарством. Уосталом, границе између различитих категорија нису биле тако оштре. Безземљаши су могли набавити земљу и одговарајућу опрему и бити уврштени у класу зевгарата.[20] Пошто није било оскудице у земљи, безземљаштво је обично било само прелазна фаза.

У једном таквом међуположају налазили су се и προσκαθήμενοι, који се често јављају у изворима. Обично се тако означавају они сељаци који су се тек недавно населили на неко имање. После извесног времена они су постајали парици, и приликом идуће инспекције могли су се уписати у пореске књиге као ζευγαράτοι или βοϊδάτοι, што је зависило од тога колико су имање стекли у међувремену.[21] У позновизантијском периоду већина становника била је везана за земљу, али било је много и таквих који нису имали сталног станишта. Што је период познији и што су прилике у Царству бивале несигурније, све чешће се срећемо са лутајућом класом „туђинаца", „слободних" (у погледу опорезивања), „непознатих државној благајни" (ξένοι, ἐλεύθεροι, τῷ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι). Неки од њих су по свој прилици били становници крајева опустошених непријатељским нападима, неки су раније били независни сељаци или парици па су побегли са осиромашених имања. Пре или [233]
после они су се насељавали на имања крупнијих земљопо-

[19] *Miklosich — Müller*, VI, 15 (из 1073).
[20] Известия Русс. Археол. Инст. в Константинополе, VI, 36
[21] Cf. *Miklosich—Müller*, IV, 182.

седника да би постали њихови парици. Ово насељавање је, нема сумње, било у интересу земљопоседника, који су на тај начин добијали нову радну снагу. Тако видимо како су велики земљопоседници, а то су, према нашим изворима, готово увек богати манастири, обезбеђивали себи хрисовуље које су унапред давале царску сагласност за насељавање таквих људи. Али земљопоседници, који су за то били заинтересовани, нису само чекали да се нови насељеници појаве: они су знали како да их домаме. Овде се сусрећемо са појавом која је имала велики значај у економском развитку: мања и сиромашнија имања губила су своје сељаке, који су се сливали на имања већа, богатија и, што је можда било најважније од свега, заштићена повластицама.

Мада је немогуће дати било какав општи одговор на питање да ли су услови под којима су живели парици били бољи на царским или приватним имањима, на црквеним имањима или имањима световних великаша, ипак стоји јасна и необорива чињеница да су парици на већим имањима, боље заштићеним повластицама, били у знатно повољнијем положају неголи они на мањим и мање привилегованим поседима. Уколико је један поседник располагао с мање земље, утолико је већи био онај део имања са којег је црпео средства за живот, и уколико је мање парика имао, утолико је сваки парик морао више радити за господара. С друге стране, парици на већим имањима, која су имала више радне снаге, могли су већу пажњу посветити обради своје земље, јер њихов рад није био тако неопходан на господаревој земљи. Разлика између привилегованих и непривилегованих поседа још је више утицала на положај парика. Ако је једно имање, на основу царске повластице, било ослобођено пореза и јавних радова, то је било велико преимућство не само за поседника већ и за парике. Наравно, уместо да плаћају држави, парици су плаћали дажбине свом господару, али је један део терета отпадао, пре свега мукотрпно издржавање чиновника и давање смештаја и исхране војницима. У том смислу је положај парика, чије је господаре штитио имунитет, био свакако повољнији него положај независних сељака, а та околност објашњава многе појаве у византијском развоју. Парици који су морали да искусе сав терет захтевâ и земљопоседника и државе, налазили су се у сасвим другачијем положају. Јасно је да су они долазили у искушење да се преселе на привилегована имања; били су, у сваком случају, тако страховито оптерећени да је њихова продуктивност била смањена, што је неиз-

бежно неповољно утицало и на економско благостање њихових господара.

То објашњава зашто су мала имања свуда пропадала и зашто су и већа али непривилегована имања постајала све сиромашнија, док су цветала само највећа имања, заштићена имунитетом. Ти поседи су се еманциповали од ослабљене државе, конкурисали држави као аутономне снаге [234]
и подрили њене економске и политичке темеље. Ток који је узела византијска аграрна историја пружа, у свакој својој фази, кључ за разумевање целе византијске историјске еволуције. Исто онако као што је снага и унутрашња стабилност Византијског Царства у његовим најбољим данима почивала на здравим аграрним приликама, тако је и његова пропаст у великој мери била одређена несрећним током његове потоње аграрне историје.

БИБЛИОГРАФИЈА

I Извори

Акты русского на св. Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеймона, Киев 1873.

W. Ashburner, The Farmer's Law, Journal of Hellenic Studies, 30 (1910) 85—108; 32 (1912), 68—95.

— A Byzantine Treatise of Taxation, ibid. 35 (1915), 76—84. Ново издање: *F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung (1927), 113—23.

J. Bompaire, Actes de Xéropotamou, Paris 1964.

Choniates, Michael, Hypomnestikon, Migne, P. G. CXL, 377—82. Ново издање: *G. Stadtmüller*, Michael Choniates (1934), 283—6.

Chronicle of Morea, ed. John Schmitt, London 1904.

F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948.

— Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Philos-hist. Klasse, N. F. 28, München 1949.

Т. Флоринский, Афонские акты, Петроград 1880.

M. H. Fourmy et *M. Leroy*, La vie de Philarète, Byzantion, 9 (1934) 85—170.

M. Goudas, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 4 (1927), 211—48.

A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955.

Cecaumeni Strategicon, ed. V. Vasiljevskij — V. Jernstedt, Петроград 1896.

Chr. Ktenas, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 4 (1927), 285—311.

М. Ласкарис, Ватопедската грамота на царь Иван Асеня II, София 1930.

— Actes serbes de Vatopédi, Prague 1935.

A. Lauriotes Ἀθωΐτις Στοά, Византийский Временник 5 (1898), 483—93.

P. Lemerle, Actes de Kutlumus, Paris 1945.

Ph. Meyer, Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894.

F. Miklosich — J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi I—VI, Vindobonnae 1860—1890.

В. Мошин, Акти из светогорских архива, Споменик САН 91 (1939).

V. Mošin — A. Sovre, Supplementa ad acta graeca Chilandarii, Ljubljana 1948.

Νόμος γεωργικός, в. *W. Ashburner*, The Farmer's Law.

Новеле византијских царева, в. *C. E. Zachariae a Lingenthal*, Jus Graeco-Romanum III.

Peira, Practica ex actis Eustathii Romani, в. ibid. I.

L. Petit, Actes de Pantocrator, Византийский Временник 10 (1903).

— Actes de Xénophon, ibid.

— Typicon de Grégoire Pacourianos, ibid. 11 (1904).

L. Petit — B. Korablev, Actes de Chilandar, ibid. 17 (1911); 19 (1912).

L. Petit — W. Regel, Actes d'Esphigménou, ibid. 12 (1906).

W. Regel — E. Kurtz — B. Korablev, Actes de Zographou, ibid. 13 (1907).

— Actes de Philothée, ibid. 20 (1913).

W. Regel, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Петроград 1898.

G. Rouillard — P. Collomp, Actes de Lavra I, Paris 1937.

K. Sathas, Bibliotheca graeca medii aevi I—VII, Venice—Paris 1862—1894.

А. Соловјев — В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд 1936.

N. G. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, Athènes—Paris 1959.

G. L. F. Tafel — G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig I—III, Wien 1856—1857.

Theophylacti Epistolae, Migne, P. G. CXXVI, 307—557.

П. Успенский, Восток христианский, История Афона I—III, Киев 1871.

Ф. И. Успенский, Византийские землемеры, Труды шестого археол. съезда в Одессе 1884 г., II (1888), 274—341.

— Акт отвода земли монастырю Богородицы Милостивой, Известия Русского Археологического Института в Константинополе 1 (1896), 1—34.

Ф. И. Успенский — В. Бенешевич, Вазелонские акты, Ленинград 1927.

N. A. Veis, Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου, Βυζαντίς 2 (1911—2), 1—100.

C. E. Zachariae a Lingenthal, Jus Graeco—Romanum I, III, Lipsiae 1856, 1857 = *J. et P. Zepos*, Jus graecoromanum IV, I, Athenis 1931.

II Стручна литература

М. Л. Абрамсон, Крестьянство в византийских областях Южной Италии (IX—XI вв.), Виз. Временник 7 (1953), 161—93.

— Вотчина в Южной Италии IX—XI вв., Византийские очерки, Москва—Ленинград 1961, 137—73.

A. M. Andreades, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας, Атина 1918.

— Deux livres récents sur les finances byzantines, Byz. Zeitschrift 28 (1928), 287—323.

— The Economic Life of the Byzantine Empire, Byzantium, ed. N. H. Baynes — H. St L. B. Moss, Oxford 1949, 51—70.

Д. Ангелов, Феодализмът във Византия, Исторически преглед 3, 2 (1946—7), 217—33.

— Принос към народностните и поземелни отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII век, Известия на Камарата на народната култура 4, 3 (1947), 1—46.

— Аграрните отношения в северна и средна Македония през XIV век, София 1958.

E. Bach, Les Lois agraires byzantines du Xe siècle, Classica et Mediaevalia 5 (1942), 70—91.

N. H. Baynes, The Byzantine Empire. Chap. VI, pp. 99—113: Land-holding and Taxation, London 1925, прерађено изд. 1943.

H. I. Bell, The Byzantine Servile State in Egypt, Journal of Egyptian Archaeology 4 (1917), 86—106.

— An Epoch in the Agrarian History of Egypt, Recueil d'études égyptologiques dédiées à la mémoire de I. Fr. Champollion (Bibl. de l'École des Hautes Études, fasc. 234, 1922), 261—71.

П. В. Безобразов, Патмоская писцовая книга, Виз. Временник 7 (1900), 68—106.

— Афонские документы, Виз. Обозрение (1915), 53—76.

St. Binon, Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de St. Paul de l'Athos, Louvain 1942.

G. I. Bratianu, Études byzantines d'histoire économique et sociale, Paris 1938.

L. Bréhier, Les populations rurales au IXe siècle d'après l'hagiographie byzantine, Byzantion 1 (1924), 177—90.

L. Brentano, Die byzantinische Volkswirtschaft, Schmollers Jahrb. 41 (1917), 1—50.

P. Charanis, On the Social Structure of the Later Roman Empire, Byzantion 17 (1944—5), 39—58.

— The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, Dumbarton Oaks Papers 4 (1948), 53—118.

— On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, Byzantinoslavica 12 (1951), 94—153.

N. A. Constantinescu, Question agraire dans l'Empire byzantin, Revue hist. du sud-est europ. 1 (1924), 233—50.

— Réforme sociale ou réforme fiscale? Une hypothèse pour expliquer la disparition du servage de la glèbe dans l'Empire byzantin, Bull. de la Section Hist. de l'Acad. Roumaine, 11 (1924), 94—109.

N. A. Constantinescu, La communauté de village byzantin et ses rapports avec le petit Traité fiscal byzantin, ibid. 13 (1927), 160—74.

G. Danstrup, The State and Landed Property in Byzantium to 1250, Classica et Mediaevalia, 8 (1946), 221—67.

Ch. Diehl, Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne, Paris 1888.

— L'Afrique byzantine, Paris 1896.

— Byzantium: Greatness and Decline (увод и библиографија P. Charanis), Rutgers University Press 1957.

F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches I—V, München—Berlin 1924, 1925, 1932, 1960, 1965.

— Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig—Berlin 1927.

— Die Frage des Grundeigentums in Byzanz, Bull. of the Intern. Committee of Hist. Sciences 5 (1933), 5—15; прештампано у Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953, 217—32.

— Byzantinische Diplomatik. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner, Ettal 1956.

— Παρασπορά. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Ettal 1961.

A. Ferradou, Des biens des monastères à Byzance, Bordeaux 1896.

М. М. Фрейденберг, Развитие феодалных отношений в византийской деревне в XI—XII вв., Ученые записки Великолужского гос. пед. инст. 1 (1956), 105—34.

— Екскуссия в Византии XI—XII вв., ibid., 3 (1958), 339—65.

M. Gelzer, Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens, Leipzig 1909.

H. Glykatzi—Ahrweiler, La politique agraire des empereurs de Nicée, Byzantion 28 (1958), 51—66, 135—6.

H. Glykatzi—Ahrweiler, La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles, Actes du XIIe Congrès Intern. des Études byzantines, Ochride 1961, vol. II, Београд 1964, 103—14.

Б. Т. Горянов, Византийское крестьянство при Палеологах, Виз. Временник 3 (1950), 19—50.

— Поздневизантийский иммунитет, ibid. 11 (1956), 177—99; 12 (1957), 97—116.

— Поздневизантийский феодализм, Москва 1962.

E. R. Hardy, The Large Estates of Byzantine Egypt, New York 1931.

L. M. Hartmann, Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien, Leipzig 1889.

П. А. Яковенко, К истории иммунитета в Византии, Юрьев 1908.

— Грамоты Нового монастыря на острове Хиосе, Юрьев 1917.

J. Karayannopulos, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates, München 1958.

А. П. Каждан, Византийское сельское поселение, Виз. Временник 2 (1949), 215—44.

— Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв., Москва 1952.

— К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии VIII—X вв, Виз Временник 10 (1956), 48—65.

А. П. Каждан, Деревня и город в Византии IX—X вв, Москва 1960.

— Ексксуссия и ексксуссаты в Византии X—XII вв, Виз. очерки, Москва 1961, 186—216.

Ct. Lefebvre des Noëttes, Le système d'attelage du cheval et du boeuf à Byzance et les conséquences de son emploi, Mélanges Diehl I, Paris 1930, 183—90.

P. Lemerle, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes, Revue historique 219, 1 (1958) 32—74, 254—84; 219, 2 (1958), 43—94.

М. В. Левченко, Материалы для внутренней истории Восточно-Римской империи V—VI вв., Виз. Сборник, Москва—Ленинград 1945, 12—95.

— Церковные имущества в Восточно-Римской империи V—VII вв., Виз. Временник 2 (1949), 11—59.

Е. Э. Липшиц, Византийское крестьянство и славянская колонизация, Виз. Сборник (1945), 95—143.

— О путях формирования феодальной собственности и феодальной зависимости в балканских и малоазийских провинциях Византии, Виз. Временник 13 (1958), 28—59.

— Очерки истории византийского общества и культуры, VIII — первая половина IX века, Москва—Ленинград 1961.

Г. Г. Литаврин, Болгария и Византия в XI—XII вв., Москва 1960.

J. Malafosse, Les lois agraires à l'époque byzantine. Tradition et exégèse, Recueil de l'Acad. de Législation 19, Toulouse 1949.

H. Monnier, Études de droit byzantin. L'épibolé, Nouv. revue hist. de droit français et étranger 16 (1892), 125—64, 497—542, 637—72; 18 (1894), 433—86; 19 (1895), 59—103.

П. Мутафчиев, Войнишки земи и войници в Византия през XIII—XIV в., Списание на Бълг. Акад. на науките 27, София 1923, 1—113.

Ст. Новаковић, Пронијари и баштиници, Глас САН 1 (1887), 1—102.

К. А. Осипова, Развитие феодальной собственности на землю и закрепощение крестьянства в Византии X в., Виз. Временник 10 (1956), 66—80.

G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jahrhundert, VSWG 20 (1927), 1—108.

— Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittetalter, Byzantion 6 (1931), 229—40.

— Le grand domaine dans l'Empire byzantin, Recueils de la Société Jean Bodin 4 (1949), 35—50.

— Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954.

— Quelques problemès d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956.

— Das byzantinische Kaiserreich in seiner inneren Struktur, Historia Mundi VI (1958), 445—73.

— К истории иммунитета в Византии, Виз. Временник 13 (1958) 55—106; француски превод: Pour l'histoire de l'immunité à Byzance, Byzantion 28 (1958), 165—254.

— Византијска сеоска општина, Глас САНУ 250 (1961), 141—160; француски превод: La commune rurale byzantine, Byzantion 32 (1962), 139—66.

Б. А. Панченко, Крестьянская собственность в Византии, Известия русского археологического института в Константинополе 9 (1904), 1—234.

Н. В. Пигулевская, Е. Э. Липшиц, М. Я. Сюзюмов и А. П. Каждан, Город и деревня в Византии в IV—XII вв., Actes du XIIe Congrès Intern. des Études byzantines, Ochride 1961, vol. I, Београд 1963, 1—44.

M. Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Roman Empire, Oxford 1926.

G. Rouillard, L'administration civile de l'Egypte byzantine, 2. изд., Paris 1928.

— Les archives de Lavra, Byzantion 3 (1926), 253—64.

— Recensement de terre sous les premiers Paléologues, ibid. 12 (1937), 105—18.

— L'épibolé au temps d'Alexis Ier Comnène, ibid. 10 (1935), 81—9.

— La vie rurale dans l'Empire byzantin, Paris 1953.

А. П. Рудаков, Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии, Москва 1917.

K. M. Setton, On the Importance of Land Tenure and Agrarian Taxation in the Byzantine Epmire, from the Fourth Century to the Fourth Crusade, American Journal of Philology 76 (1953), 225—359.

М. Я. Сюзюмов, О характере и сущности византийской общины по Земледельческому закону, Виз. Временник 10 (1956), 27—47.

— Борьба за пути развития феодальных отношений в Византии, Виз. очерки 1961, 34—63.

И. Соколов, Крупные и мелкие властели в Фессалии, Виз. Временник 24 (1923), 35—44.

— Материалы по земельно-хозяйственному быту Византии, Известия Акад. Наук СССР 1931, № 6, 683—712.

А. В. Соловьев, Фессалийские архонты в XIV в., Byzantinoslavica 4 (1932), 159—74.

G. Stadtmüller, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orientalia Christiana 30, 2 (1934), 122—324.

— Landesverteidigung und Siedlungspolitik im oströmischen Reich, Bull. de l'Inst. archéol. Bulgare 9 (1935) 392—9.

E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, Stuttgart 1919.

— Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte 2 (1923—5), 1—62.

— Vom Altertum im Mittelalter. Zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, VSWG 21 (1928), 158—70.

— Paysannerie et grands domaines dans l'Empire byzantin, Recueils de la Société Jean Bodin, Bruxelles 1937, 123—33.

З. В. Удальцова, Италия и Византия в VI веке, Москва 1959.

К. Н. Успенский, Екскуссия-иммунитет в византийской империи, Виз. Временник 23 (1917—1922), 74—117.

Ф. И. Успенский, Значение византийской и южнославянской пронии, Сборник В. Н. Ламанскому, Петроград 1883, 1—32.

Ф. И. Успенский, К истории крестьянского землевладения в Византии, Журнал Мин. Нар. Просв. 225 (1883), 30—87, 301—60.

— Следы писцовых книг в Византии, ibid. 225 (1883), 187—201; 231 (1884), 1—46, 289—335; 240 (1885), 1—52.

— Мнения и постановления константинопольских поместных саборов XI и XII в. о раздаче церковных имуществ, Известия русского археологического института в Константинополе 5 (1900), 1—48.

— Социальная эволюция и феодализация Византии, Анналы 2 (1923), 95—114.

A. A. Vasiliev, On the Question of Byzantine Feudalism, Byzantion 8 (1933), 584—604.

В. Г. Васильевский, Материалы к внутренней истории византийского государства, Журнал Мин. Нар. Просв. 202 (1879), 160—232, 368—438; 210 (1880), 98—170, 355—440.

Г. В. Вернадский, Заметки о крестьянской общине в Византии, Ученые записки русск. учебн. коллег. в Праге 1, 2 (1924), 81—97.

— Sur l'originale de la Loi agraire, Byzantion 2 (1925), 169—80.

А. Вишнякова, Хозяйственная организация мон. Лемвиотиссы, Виз. Временник 25 (1927), 33—52.

D. A. Xanalatos, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida, München 1937.

Zahariä von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, 3. Aufl., Berlin 1892; прештампано: Aalen in Württemberg 1955.

D. A. Zakythinos, Processus de féodalité, L'Helénisme contemporain 2, 2 (1948), 499—534.

Наслов оригинала: Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, Cambridge Economic Hystory, I (1941, repr. 1942, 2nd ed. 1966) 205—234, 774—779.

Превела др *Љиљана Црепајац*

ВИЗАНТИЈСКА СЕОСКА ОПШТИНА

ЗЕМЉОРАДНИЧКИ ЗАКОН — ТРАКТАТ О ПОРЕСКОМ СИСТЕМУ — ТЕБАНСКИ КАТАСТАР

[141] Проучавању аграрне историје Византије ударили су темељ велики руски византинолози В. Г. Васиљевски и Ф. И. Успенски. Њихови радови изазвали су заслужену пажњу, а у Русији послужили и као путоказ даљим истраживањима. Крајем прошлог и почетком овог века читава плејада руских историчара прихватила се рада на историји аграрних односа у Византијском Царству. Социјално-економска, а посебно аграрна историја постала је омиљен проблем руске византинологије, и дуже време њоме су се бавили само руски научници. Веома интензивно баве се аграрном историјом Византије и данашњи совјетски византинолози. За совјетску византинологију социјално-економска историја је централна тема, чак и у већој мери но што је то била за старију руску византинологију. Током времена почели су међутим и византинолози у западним земљама да проучавају проблеме социјално-економске историје. Последњих година ова проблематика стално се налазила на дневном реду светске византинологије.[1]

[1] Први реферат на скорашњем XII међународном конгресу византолога у Охриду био је посвећен односу града и села у Византији: *Н. В. Пигулевская—Е. Э. Липшиц—М. Я. Сюзюмов—А. П. Каждан*, Город и деревня в Византии в IV—XII вв., XIIe Congrès Intern. des Etudes byzantines, Rapports I, Belgrade—Ochride 1961. Кореферате на овај реферат поднели су *P. Lemerle, P. Charanis* и *Д. Ангелов*. Пол Лемерл, један од најистакнутијих данашњих византинолога, започео је и велику студију о аграрној историји Византијског Царства: Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes, Revue hist. 219, 1 (1958) 32—74, 254—84; 219, 2 (1958) 43—94.

Настојањима многих научника кроз више генерација постигнути су видни резултати. Проширила се временом и изворна база истраживања. Објављени су значајни извори који бацају нову светлост на односе у византијском селу у појединим епохама. Међутим, и поред постигнутих успеха, многа питања остају неразјашњена. Нису довољно јасне ни основне линије развитка.

Да би се оне што боље уочиле, осврнућу се овде на три значајна документа: 1. Земљораднички закон с краја VII — почетка VIII века, који је већ одавно познат и често испитиван; 2. Трактат о пореском систему из X века, који је објављен пре неколико деценија, али још није довољно искоришћен као извор за историју аграрних односа у Византији; 3. Тебански катастар из друге половине XI века, који је тек
сасвим недавно постао приступачан науци. Ова три доку- [142]
мента су од основног значаја за разумевање развитка аграрних односа у Византијском Царству. Два прва дају најјаснију представу о структури средњовековног византијског села, а међусобно упоређена и конфронтирана са трећим, показују и еволуцију кроз коју пролази византијска сеоска општина почев од обнове Царства у VII веку па све до коначног формирања феудалних односа.

I

У позноримском, односно рановизантијском царству, од IV до VI века, доминирао је, као што је познато, велики посед. Основну производну снагу сачињавали су колони, ситни закупци на великим имањима, који су постепено губили своју независност као и право слободног кретања. Степен зависности појединих категорија колона био је различит, али гледано у целини, њихова зависност од земљопоседника и везаност за земљу током времена се само повећавала. Истина, ту и тамо постојале су и независне сеоске општине, чији се број повећавао досељењем „варварских" племена на територију Царства. Ово је значајно за разумевање даље еволуције аграрних односа у Византији, али у првим вековима византијске историје улога независних сељака није била велика.

На рубу VI и VII века у развитку Византијског Царства настаје велики преокрет. Долази до тешких спољнополитичких и унутрашњих потреса који ће умногоме изменити

лик Царства и ставити његов економско-социјални поредак на сасвим нову основу. Царство се нашло пред моћном непријатељском навалом и на Истоку и на Балкану. Изгубило је привремено у борбама са Персијанцима, а затим и коначно у још тежим борбама са Арабљанима богате провинције у предњој Азији и своју житницу Египат, а и Мала Азија која се одржала и постала његов главни ослонац, била је разорена честим непријатељским упадима. С друге стране, тешки и дуготрајни напади Авара и Словена довели су до готово потпуног слома византијске власти на Балкану. Од краја VI века почело је трајно насељавање Словена у балканским областима, почетком VII века оно се претворило у незадрживу бујицу. Унутар државе дошло је до дубоког превирања. Грозница која је захватила истрошено Царство испољила се у унутрашњим борбама, војним побунама, сукобима између странака зелених и плавих по градовима широм целе земље.

Док градски живот у Византији задржава известан континуитет, нарочито дубоке промене настају у аграрним односима. Тешко је замислити да су стара велепоседништва могла у већем броју преживети сва та страховита разарања. Колико можемо да видимо, она стварно готово сасвим нестају, а уместо њих појављују се мали поседници: сељаци који узимају у обраду опустеле земље и стратиоти — власници војничких имања по новоствореним тематским округзима. Ове промене ће имати за даљи развитак утолико далекосежније последице што у средњовековном Византијском Царству доминација града над сеоском територијом,
[143] карактеристична за античко доба, уступа место типично средњовековној превага села.[2]

Из тешке кризе, кроз коју је прошло почетком VII века, Византијско Царство излази обновљено и унутрашње ојачано. Док се претходних векова велепоседништво налазило у сталном и нездравом порасту, а сељаштво све више претварало у класу зависних колона, дотле од VII века темељ Царства, основу његове и привредне и војне снаге, сачињава мали посед слободних сељака и стратиота нове тематске војске.

Једна од најтежих невоља позноримског царства била је јак недостатак радне снаге у привреди (што је водило присилном везивању свих класа становништва за њихов позив, пре свега везивању сељака за родну груду), као и

[2] Уп. *Н. В. Пигулевская — Е. Э. Липшиц — М. Я. Сюзюмов — А. П. Каждан,* Город и деревня, стр. 9 сл., 42.

недостатак људства у војсци (што је имало за последицу да су се одбрамбене снаге Царства састојале углавном, чак и скоро искључиво од најамничких одреда страних војника). Сада, упоредо са постанком јаког слоја малих независних земљопоседника, ова невоља, упркос свим ратним разарањима, нестаје. То значи да су снаге које су недостајале Царству дошле споља. То значи да је нова класа независних сељака и стратоита настала знатним делом приливом свежих снага, пре свега снага словенске имиграције. Доиста, Словени су се разлили по целом Балканском полуострву. Штавише, сама византијска влада је током VII и VIII века пресељавала Словене у великим масама са балканског подручја у Малу Азију, тамо где се изграђивало ново тематско уређење и формирала нова тематска војска.[3]

Нове односе који настају у византијском селу у раном средњем веку одражава *Земљораднички закон* (νόμος γεωργικός).[4] Споменик из краја VII или почетка VIII века,[5] [144]
Земљораднички закон упознаје нас са свакидашњим животом византијских сељака тога времена. По свему изгледа да Земљораднички закон има у виду пре свега нова насеља,

[3] Уп. мој чланак Утицај Словена на друштвени преображај Византије, Ист. гласник 1 (1948) 12 сл. (С Д IV, бр. 3) — Литература о тематском уређењу врло је обимна. Проучавање постанка тематске организације, започето крајем прошлог века значајним радовима H. Gelzer-a Ch. Diehl-a и Ф. И. Успенског, нарочито је унапредио *E. Stein,* Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, Stuttgart 1919, 117. ff. Последњих година о овом проблему се врло живо дискутовало. Уп. пре свега *A. Pertusi,* Constatino Porfirogenito De thematibus, Città del Vaticano 1952, 103 sq. *G. Ostrogorsky,* Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byzantion 23 (1953) 31—66 (С Д III, бр. 5). *A. Petrusi,* La formation des thèmes byzantins, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongress, München 1958, и мој кореферат ib. (С Д III бр. 6). *H. Haussig,* Anfänge der Themenordnung, in: Altheim-Stiehl, Finanzgeschichte der Spätantike, Frankfurt a. M. 1957, 82 ff. — *J. Karayannopulos,* Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, München 1959, покушава, у свом и иначе слабом раду, да доведе у сумњу везу између организације тема и стварања војничких имања. Тезу о доцнијем пореклу војничких поседа брани и *P. Lemerle,* op. cit. 219, 1, p. 70 sq., 219, 2, p. 43 sq, Уп. међутим моју критику у Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 47 (1960) 262 sq. (С. Д III, Критике бр. 8) и чланак L'exarchat de Ravenne et l'origine des thèmes byzantins, VII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1960 fasc. I, 100 sq. (С Д III, бр. 7).

[4] Критичко издање (са преводом на енглески и коментаром): *W. Ashburner,* The Farmer's Law, Journal of Hellenic Studies 30 (1910) 85—108; 32 (1912) 68—95.

[5] О времену постанка Земљорадничког закона в. Историја Византије, стр. 107, прим. 6.

настала колонизацијом опустелих земаља. Добија се утисак да се сеоска насеља, о којима је реч, налазе у шумовитим пределима. Често се говори о крчењу шума, о обрађивању ледина као и о нападима дивљих звери на сеоска стада.[6] Сељаци чији се правни односи регулишу Земљорадничким законом, су независни земљопоседници.[7] Они нису никоме подложни, плаћају порез непосредно држави, њихова слобода кретања није ничим ограничена. Наравно, то не значи да у ово доба уопште није било зависних сељака, али то свакако значи да је независно сељаштво представљало у тадашњим византијским провинцијама врло многобројан сталеж и да се под сељаком (γεωργός) подразумевао пре свега независни земљопоседник. Изванредан значај овог правног споменика у томе се управо и састоји што омогућује да се осети ова чињеница.

Индивидуални посед сељака сасвим је преовладао. Сељаци се сматрају „господарима" (κύριοι) своје покретне и непокретне имовине. Оранице, виногради, воћњаци, баште представљају њихову пуну и наследну својину. Природна последица тога је имовинска неједнакост, која се у Земљорадничком закону већ доста јако испољава: има ту имућних сељака који поседују не само земљу и стоку него и робове, а има и сиромашних који немају средстава да обрађују своју земљу па је издају под закуп економски јачим суседима. Уједно византијски сељаци су чланови сеоске општине (ἡ τοῦ χωρίου κοινότης). Лична својина настала је поделом земљишта окупираног од стране општине, и у случају потребе могу се накнадно вршити нове поделе.[8] И поред

[6] На ово лепо указује *Е. Э. Липшиц*, Византийское крестьянство и славянская колонизация, Византийский сборник, Москва—Ленинград 1945, 105 сл. и Очерки истории византийского общества и культуры, VIII — первая половина IX века, Москва—Ленинград 1961, 57 сл.

[7] Иако без оправданог разлога, то се понекад доводило у сумњу. Ово тачно наглашавају *Е. Э. Липшиц*, н. д. и још одлучније *М. Я. Сюзюмов*, О характере и сущности византийской общины по Земледельческому закону, Виз. временник 10 (1956) 29 сл. В. и *P. Lemerle*, op. cit. 229, 1, p. 57.

[8] *P. Lemerle*, op cit. 219, 1, p. 58 sq. претпоставља да су деоби подвргаване напуштене земље и да су такве деобе вршене периодично. Чињеница је међутим да је у ово доба, као још и доцније, било доста слободне, необрађене земље. Временом су те незаузете, неподељене земље (τόποι ἀμέριστοι) заузимане и дељене, односно прво заузимане од стране појединаца, а затим дељене међу члановима општине. Нарочито се то јасно види из § 32. Закона, а свакако је исти процес у питању и у §§ 8. и 82. О периодичним поделама, колико ја видим, нема у Закону никаквих података ни алузија.

јасно изражене индивидуалне својине, сачували су се понеки елементи права чланова општине на земљу, односно плодове суседа.[9] Пашњаци се пак редовно користе заједнички, [145] а и друге необрадиве или још необрађене земље налазе се обично у заједничком власништву.[10] Сеоска стада чувају пастири које издржава сеоска општина. Чланови општине везани су и заједничком одговорношћу за плаћање пореза. Ако сељак осиромаши и напусти свој посед, његови суседи плаћају порез уместо њега, а према томе имају и право коришћења напуштеног земљишта.

Одражавајући нове односе који се оштро разликују од прилика претходног периода, Земљораднички закон пружа углавном ново право. Упркос настојањима неких научника да докажу његово подударање с Јустинијановим правом,[11] позајмице из Јустинијанових законика у старијим редакцијама Земљорадничког закона сасвим су малобројне.

Преокрет који настаје у раном средњем веку у аграрним односима Византије тумачио је утицајем Словена већ чувени немачки историчар права Zachariä von Lingenthal.[12] Његову тезу су прихватили и разрадили Васиљевски и Успенски. Добро осетивши значај словенске имиграције за Византију, они нису ипак тачно схватили суштину проблема кад су тврдили да је Византија преузела од Словена и код себе увела неко ново, тобоже специфично словенско аграрно уређење: сеоску општину са заједничким поседом свих њених чланова и периодичним деобама целокупне сеоске територије. Ова теорија, надахнута словенофилском романтиком, дуго је заводила историчаре, иако она нема ослонца у изворима — имагинарна прасловенска општина, која се њоме постулирала, замишљала се по узору на руски „мир", који фактички, у шта давно нико више не сумња, потиче

[9] Ово нарочито, можда чак и превише, наглашава *А. П. Каждан*, Деревня и город в Византии в IX—X вв., Москва 1960, 35 сл. и К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии в VIII—X вв., Виз. врем. 10 (1956) 48 сл., према коме је „право на туђу земљу" представљало најкарактеристичнију особину византијске сеоске општине.

[10] § 81. Закона говори о општој земљи (τόπος κοινός), на коју сви чланови сеоске општине имају подједнако право, а нико нема искључиво право. Дешавало се међутим да су се и необрадиве земље, чак и шуме, налазиле у индивидуалном власништву (§§ 17, 20, 57, 58; cf. Ecloga XVII, 20).

[11] В. нпр. *F. Dölger*, Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz des Kaisers Justinian II? Festschrift L. Wenger II (1945) 18 ff. Прештампано у *F. Dölger*, Paraspora, Ettal 1961, 241 ff.

[12] *K. E. Zachariä von Lingenthal*, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, 3. Aufl., Berlin 1892, 253 ff.

из много доцнијег времена. Ни према Земљорадничком закону, ни према којем другом извору, византијска сеоска територија није се налазила цела у заједничком власништву чланова општине нити се подвргавала периодичним поновним поделама, већ су основни земљишни поседи сељака, као што смо нагласили, сачињавали њихову личну и наследну својину. На ову чињеницу први је указао Б. А. Панченко, и у томе је несумњиво његова велика заслуга.[13] Само, пошто је Панченко, као и његови славни претходници, говорећи о сеоској општини у ствари имао пред очима доцнији руски „мир" и пошто је и за њега појам општине био везан за заједнички посед и периодичне деобе сеоске територије, то је он, не налазећи томе трага у византијским изворима, једноставно порицао постојање општине у Византији, долазећи у противречност са сасвим јасним изворним пода-
[146] цима. Сеоска општина је несумњиво постојала у Византији, као и другде, и то како пре тако и после досељења Словена.[14] Теорија према којој се доласком Словена формирала у Византији нека специфично словенска општина, мора се, дакле, коначно напустити. И совјетска византинологија, која је била неко време наклоњена овој теорији, одступа од ње све одлучније.[15] Словенска колонизација VII—VIII века није променила правни облик земљишне својине у Византији већ је у византијску пољопривреду, која се налазила у опадању, улила свеже снаге. Захваљујући томе, истрошено Царство доживело је дубок економско-социјални препород. Зависне колоне познoримских велепоседника заменио је јак слој независних земљопоседника, махом словенског порекла.

II

Мали посед слободних сељака и стратиота, удружених у сеоским општинама, био је главни извор снаге Византијског Царства од VII и све до X века, у доба кад је Византија прво, у дугим и тешким борбама, одбранила свој опста-

[13] *Б. А. Панченко*, Крестьянская собственность в Византии, Известия Русского археологического института в Константинополе 9 (1904).

[14] Ово подвлачи и *М. В. Левченко*, Материалы для внутренней истории восточной римской империи V—VI вв., Виз. сборник (1945) 37.

[15] В. нарочито *М. Я. Сюзюмов*, Борьба за пути развития феодальных отношений в Византии, Византийские очерки, Москва 1961, 42, и Некоторые проблемы истории Византии, Вопросы истории 1959, 3, 101 сл.

нак и кад је затим постигла врхунац моћи и утицаја на околни свет. Како је изгледала византијска сеоска општина на почетку овог периода, видели смо из Земљорадничког закона. Како је она изгледала пред крај те епохе, види се из Трактата о пореском систему.[16]

Овај Трактат, састављен у X веку, и то вероватно у првој половини,[17] објашњава како се врши опорезивање византијског села, како се порез разрезује на поједина сељачка газдинства, када се и под каквим условима пореска обавеза може смањити или сасвим укинути, било привремено или коначно, делимично или потпуно. Дајући детаљна упутства о методама и техници византијског пореског система, Трактат саопштава, природно, и пуно детаља о византијском селу и о сељацима на које се његова упутства односе. То је, после Земљорадничког закона, најсадржај- [147]
нији извор за проучавање прилика у византијском селу. Као Земљораднички закон, и Трактат има у виду независну сеоску општину. Ни сељаци о којима је овде реч немају изнад себе господара сем државе, они имају посла само са државним чиновницима, плаћају порезе непосредно државној благајни и уживају пуну слободу кретања. Међутим, стање у византијском селу које одражава Трактат није истоветно са стањем приказаним у Земљорадничком закону.

Већ у доба Земљорадничког закона постојала је, видели смо, између сељака једног села прилично јака имо-

[16] Текст је нашао и први објавио *W. Ashburner*, A Byzantine Treatise of Taxation, Journal of Hellenic Studies 35 (1915) 78—86. Ново издање и детаљно истраживање: *F. Dölger*, Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig—Berlin 1927. Истраживање и превод на немачки: *G. Ostrogorsky*, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jahrhundert, Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesech. 20 (1927) 1—108, (в. у овој књизи, стр. 259—350).

[17] *F. Dölger*, op. cit. 8, ставља га неодређено у време између 913. и 1139. г. По мом мишљењу (н. д. 3 сл.; у овој књ. 262 сл.), он је настао вероватно у првој половини X века, а у сваком случају пре 1002. Ово датовање је данас у науци општеприхваћено. Данас бих подвукао још јаче него што сам то учинио у овом свом првом раду да је Трактат по свој прилици настао управо у првој половини X века. Не само што социјално-економске прилике које се одражавају у Трактату боље одговарају првој него другој половини X века (и не одговарају нимало XI и XII веку), већ и чињеница да аутор Трактата помиње цара Лава VI (886—912) речима ὁ ἀποιχόμενος βασιλεύς доказује да он пише не много после смрти овог цара, који је за њега „почивши цар господин Лав", за разлику од његових претходника, „давно умрлих царева".

винска неједнакост, што је и природно чим је основни посед сељака представљао његову наследну својину. У селу које, отприлике два и по века доцније, приказује Трактат та се неједнакост, што је опет природно, испољава још јаче.

Трактат помиње сељаке чије је благостање толико порасло, који имају толико стоке и робова да им њихова земља у селу постаје тесна, па се исељавају и настањују ван граница села, где има више простора за вишак њихових економских снага, тамо подижу куће и заснивају своја нова газдинства (слободне, необрађене земље, изгледа, још увек није недостајало). Тако настају поједина имања која Трактат назива ἀγρίδιον, употребљавајући термин који се чешће сусреће и у другим изворима, али се тек овде тачније дефинише. Другу, сличну врсту таквих одвојених имања сачињавају проастији, који настају, како то објашњава аутор Трактата, на исти начин и из истих разлога, али се разликују од агридија по томе што се на њима не настањују сами власници већ их обрађују „неки њихови потчињени, робови или надничари и други“.[18] У другим, нарочито доцнијим изворима προάστειον обично значи феудално добро. Овде то није случај, већ се проастији о којима је реч налазе у власништву богатих сељака и њихови обрађивачи нису кметови-парици феудалаца него робови и надничари тих богатих сељака. Но, иако сељаци, власници проастија били су свакако веома имућни.[19]

С друге стране, међутим, Трактат о пореском систему доноси многа сведочанства о бедном стању сељака, и свакако се у таквом стању налазила тада већина сеоског становништва. Управо то је присиљавало власти да дају све оне пореске олакшице о којима Трактат тако детаљно расправља. Као што његов аутор и изреком каже на једном месту, пореске олакшице се дају због „великог сиромаштва

[18] *F. Dölger*, op. cit, 115, 41: τινὰς τῶν ὑπ᾽ αὐτούς, δούλους ἢ μισθίους καὶ λοιπούς.

[19] Занимљиву паралелу пружа житије Филарета Милостивог из прве половине IX века. Иако пореклом сељак, Филарет је имао више проастија и велики број робова и стоке. Причајући о великом богатству, које је светац затим раздао, писац житија наводи хиперболичне цифре: стотине и стотине крупне стоке, хиљаде ситне стоке и ништа мање него 48 проастија: *M.-H. Fourmy* et *M. Leroy*, La vie de S. Philarète, Byzantion 9 (1934) 113.

Новела цара Василија II из 996. помиње неког Филокала, сељака који је дошао до високих звања, обогатио се и најзад је присвојио цело село и претворио га у свој проастион: *Zepos*, Jus graecoromanum I, 265.

пореских обвезника или земље за коју се порези плаћају“.[20]

Како у Земљорадничком закону тако и у Трактату [148]
становници села одговарају заједнички за плаћање пореза: кад би неки сељаци напустили своју земљу, други би били обавезни да уместо њих плаћају порез — да дају тзв. алиленгион (ἀλληλέγγυον). Међутим, из Трактата се јасно види да сељаци обично нису били у стању да поред своје пореске обавезе сносе и обавезе својих суседа и да би радије побегли и сами него што би преузели тај накнадни терет, макар и уз право коришћења напуштене суседске земље. То је ситуација коју Земљораднички закон још ничим не даје наслутити а која у доба Трактата представља, како изгледа, општу појаву и лежи у основи многих његових расправљања о давању пореских повластица. Да не би претрпела још већу штету, држава је у таквим случајевима одустајала од тражења пореза за напуштање земље, тј. привремено укидала њихове пореске обавезе. „Да не би и ови опустели“, каже аутор Трактата на једном месту, „царев порески инспектор анулира порезе опустелих земаља.“[21] „Да не би се, сасвим осиромашивши, и ови због реченог сиромаштва иселили, ослобађа их инспектор колико је допуштиво“, понавља он мало даље.[22] Уколико би се одбегли вратили, порез им је био поново наметнут, евентуално уз извесне олакшице. Уколико се не би вратили ни после тридесет година, привремено и условно ослобођење претварано је у стално и коначно. Настаје тзв. клазма (τὸ κλάσμα) — земља коначно ослобођена пореске обавезе. Клазме се издвајају из сеоске општине и прелазе у власништво државе, која их продаје, поклања или даје у закуп коме жели.[23]

Као што видимо, економска диференцијација се повећала у времену које одваја Трактат о пореском систему од Земљорадничког закона, а организам сеоске општине је ослабео.[24] Општина је, штавише, умногоме изгубила свој стварни значај. Газдинства која се налазе ван граница села могу, и поред тога, да сачињавају део општине — уколико плаћају порезе заједно са својим матичним селом, и према томе се воде у истом пореском списку. Уколико, пак, таква

[20] *Dölger*, op. cit, 119, 9.
[21] Ib. 119, 3.
[22] Ib. 119, 12.
[23] Ib. 116, 15.
[24] Да се у Трактату испољава слабљење византијске сеоске општине, лепо уочава и *Lemerle*, op. cit, 219, 1, p. 265.

имања или ма који други поседи плаћају порезе одвојено и унети су посебно у пореске спискове, они не чине део општине већ се сматрају као „самостални" (ἰδιόστατα). Исто важи и за земље ослобођене пореске дужности. Видели смо већ да се поседи претворени у клазме коначно издвајају из сеоске општине, и кад се налазе усред самог села. Штавише, општини не припада ни онај део сеоске територије који је из ма којег разлога остао неопорезован кад је одређиван целокупни порески износ села, већ му је порез накнадно одређиван. Дешава се, објашњава аутор Трактата, да се изврши попис и опорезивање а да усред села остане комад земље који нико не тражи, било да је сувишан било да у том тренутку изгледа од мале користи. После извесног времена порески чиновник констатује међутим да је незаузета парцела уносна, можда чак да ју је неко од ста-
[149] новника села већ запосео или тражи да је запоседне уз одговарајући порез. И тада чиновник ову парцелу опорезује и уписује у посебну рубрику, иза сеоске општине (μετὰ τὴν τοῦ χωρίου τοῦδε ὁμάδα). Јер и она се сматра самосталном (ἰδιόστατον) а њен порез додатком (προσθήκη).[25]

Према томе, да ли нека земља припада или не припада сеоској општини не зависи од њених економских или ма каквих других реалних особина — положаја, величине, власника, већ искључиво од тога да ли је она опорезована заједно са својим селом и да ли је, према томе, уписана у пореске спискове заједно са сеоском општином или одвојено у посебној рубрици. Општина постаје у основи једна административно-пореска јединица,[26] чији су чланови везани дужношћу заједничког плаћања пореза, дужношћу којој су уз то све мање у стању да одговарају. Истина, аутор Трактата посматра ствари из свог угла. Ми не смемо да тврдимо да је сеоска општина овог времена имала само оне црте које он истиче и да је између чланова општине нестала свака веза сем оне на коју он указује. Али је очевидно да су ове црте преовладале.

Упоређујући податке Земљорадничког закона и Трактата о пореском систему, констатујемо еволуцију кроз коју је византијска општина прошла од краја VII до X века. Током времена, упоредо са порастом имовинске неједнакости, органска повезаност између њених чланова слаби, и

[25] *Dölger*, op. cit, 116, 24 sq.

[26] На ово указује узгред и *Е. Э. Липшиц*, Очерки истории византийского общества и культуры, стр. 56. и 68, и Вопросы истории 1961, 6, стр. 103.

утолико више долази до изражаја она веза коју њима намеће држава, претварајући општину у инструменат своје пореске администрације.

У дискусијама о карактеру византијске сеоске општине ова еволуција није довољно узимана у обзир већ се покушавало да се да једна више мање општа дефиниција византијске општине. У својој дисертацији, посвећеној Трактату о пореском систему, ја сам дефинисао византијску сеоску општину онако како је овај документ приказује, па сам изнео тезу да је сеоска општина у Византији представљала пре свега пореску јединицу,[27] што као општа дефиниција свакако не стоји, те сам у доцнијим радовима морао ово гледиште модификовати. Други научници опет полазили су првенствено од Земљорадничког закона, да би на основу његових података, прелазећи преко обавештења Трактата о пореском систему, дали исто тако једну више-мање општу дефиницију. У ствари византијска сеоска општина није била увек онаква каквом је приказују Земљораднички закон нити увек таква каквом је слика Трактат. Она се, природно, развијала, и слику коју даје Земљораднички закон временом је заменила слика која се оцртава у Трактату.

Слабљење сеоске општине, које се одражава у овом последњем документу, не може да изненади, јер је познато да се у X веку сељачки посед налазио већ у пуној кризи. Чувене новеле царева Македонске династије говоре нам о опадању сељачких и војничких имања под притиском ојачале велепоседничке властеле. Подаци Трактата о сиромашењу сељаштва, о честом напуштању сељачке земље и [150]
нарочито о стварању егзимираних земаља-клазама на сеоској територији сведоче у суштини о истом, осветљавајући проблем из друге перспективе.

У раном средњем веку, после великог преокрета који је наступио у VII веку, друштвена структура обновљеног Византијског Царства била је релативно хомогена. Међутим, и у оквиру новог друштвеног уређења, заснованог првенствено на малом земљопоседу, морало је временом поново доћи до јаче социјалне диференцијације и концентрације земљишних поседа. Из редова виших представника нове тематске управе постепено се формира нов аристократски слој. Јачањем те нове тематске аристократије и почиње процес феудализације Византијског Царства. Још крајем

[27] Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches, S. 16 ff. (в. у овој књизи, стр. 272 сл.).

VIII века јављају се у Византији поједине магнатске породице, а стотину година касније племство се коначно афирмише као привилегисан сталеж, и од тада све брже повећава свој земљишни посед. Земље сељака и војника прелазе у руке велепоседника — „моћних људи" (δυνατοί), а њихови власници „сиромаси" (πτωχοί, πένητες) претварају се у парике на властеоским и манастирским земљама.

То је слика коју пружају царске новеле X века. Истина, византијска централна власт се свим снагама супротставља овом процесу, који јој одузима војнике и најбоље пореске платише. Између царске власти и феудалног племства почиње дуга и огорчена борба. У читавом низу закона-новела византијски цареви забрањују велепоседницима да купују или на ма који начин стичу земље сељака и војника и да претварају њихове власнике у своје парике.[28] Из савремених повеља види се, штавише, да је надлежним чиновницима по темама наређивано да претражују властеоска и манастирска имања и да све државне сељаке и војнике које тамо затекну враћају државним властима.[29] Међутим, „моћни људи" нису били ништа мање упорни у постизању својих циљева, а уз то су увек успевали да изиграју законске прописе, уз подршку самих државних чиновника и судија, припадника те исте феудалне велепоседничке властеле.[30]

Дуга борба завршила се победом феудалаца. У социјалном развитку Византије поново наступа велики преокрет. Нашавши се пред јединственим фронтом привредно
[151] најјачих и политички најутицајнијих елемената и њиховом

[28] Уп. *Г. Острогорски,* О византијским државним сељацима и војриалы для внутренней истории византийского государства, Журнал мин. нар. просв. 202 (1879) 161—232 = Труды *В. Г. Васильевского* IV (1930) 250—331, дао детаљан приказ ове борбе око малог поседа наводећи, делом у преводу делом у парафрази, и саме документе. Отада је историја ове борбе често приказивана, са више или мање детаља и нових запажања. Покушао сам да проширим изворну базу истраживања упозоривши на податке савремених повеља и да дам ново тумачење суштине те борбе (в. наредне примедбе). Важне критичке напомене о текстовима царских новела даје *Lemerle,* op. cit. 219, 1, 265 sq.

[29] Уп. *Г. Острогорски,* О византијским државним сељацима и војницима. Две повеље из доба Јована Цимиска, Глас 214 (1954) 23 сл., (в. у овој књизи, стр. 133 сл.) и Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956, 1 sq. (в. СД, књ. I, стр. 343 сл.).

[30] Cf. *G. Ostrogorsky,* The Peasant's Pre-emption Right. An Aboritive Reform of the Macedonian Emperors, Journal of Roman Studies 37 (1947) 117 sq. (в. у овој књизи, стр. 157 сл.).

4. Сељачки радови, минијатура из XI в.

7. Жене које везу и ткају, минијатура из рукописа о Јобу из 1368, (Bibliothèque Nationale, Paris).

неодољивом вољом за економском експанзијом, византијска влада је на крају капитулирала и препустила мале поседнике њиховој судбини. Земље моћне световне и духовне властеле расту стално и сада несметано, сељачка и војничка имања све више опадају а њихови власници губе коначно своју независност, претварајући се у парике, било на властеоским или манастирским имањима, било на државним земљама. Јер, уколико је и успела да бар делимично спречи прелазак сељака на земљишта феудалаца, византијска царска власт је сама својим законским и административним мерама ограничила њихово право слободног кретања као и право слободног располагања својом непокретном имовином и тиме их је фактички претворила у државне парике.

Опадање малог земљопоседа морало је изазвати промене и унутар саме сеоске општине. Подаци Трактата су зато нарочито драгоцени што се из њих види да су такве промене доиста наступиле. Стварање клазама на територији села није само смањивало земљишни фонд општине него је и подривало њен организам, разбијало њену компактност. Разуме се да су клазме које су државне власти продавале или поклањале већином доспевале у руке световне или духовне властеле, и тако су се на самој територији општине стварале ћелије које су је изнутра разарале и постепено све даље апсорбовале.[31]

Није случајно да појава клазама, о којима тако детаљно говори Трактат, спада управо у доба кризе сељачког поседа. Први помен клазама налази се, како изгледа, у повељи Лава VI из 893. године.[32] Нарочито су интересантна затим два документа из 941, тј. из времена блиског нашем Трактату, којима државна власт продаје клазматичке зе-

[31] На разорно дејство система клазама тачно указује *К. А. Осипова*, Система класм в Византии в X—XI вв., Виз. очерки, Москва 1961, 174 сл. Уп. и *Lemerle*, op. cit. 219, 1, p. 262 sq.

[32] *K. Lake*, The Early Days of Monasticism on Mount Athos, Oxford 1909, 86. Уп. и повељу Лавре св. Атанасија из 897: *G. Rouillard* et *P. Collomp*, Actes de Lavra I, Paris 1937, Nr. 1, l. 21. *Lemerle*, op. cit. 256 sq. и 263 претпоставља да и приказ о финансијским мерама цара Василија I у Vita Basilii има у виду клазматичке земље, иако не спомиње тај термин. Међутим, велико је питање колико се она идилична слика коју Константин Порфирогенит даје о срећном стању под управом свога деде може уопште узети као приказ стварних прилика из времена Василија I. Изгледа пре да је Константин пројицирао у прошлост оно што је сматрао правилном и праведном финансијском и привредном политиком. В. у вези с тиме интересантне напомене *А. П. Каждана*, К истории византийской хронографии X в., Виз. Врем. 19 (1961) 86.

мље.[33] Протоспатарије Тома, асикрит, епопт и анаграфевс Солунске теме, добио је наређење од цара Романа I да
[152] прода клазме на територији Касандре оним становницима Солунске теме који желе да их купе.[34] Августа 941. епопт Тома продаје 1.800 модија (око 150 хектара) клазматичке земље, и то 1.200 мод. обрадиве и 600 мод. необрадиве површине, Јефтимију, игуману манастира св. Андрије Перистерског, за 36 номизми, а неком Николи, сину Агатоновом,[35] 100 мод. за 2 ном., тј., у оба случаја, по врло ниској цени од једне номизме за 50 модија.[36]

[33] *Rouillard-Collomp,* Actes de Lavra I, N° 3 и 4. *К. А. Осипова,* н. д. 176 греши кад тврди да су то први познати случајеви продаје клазматичке земље од стране државе. О таквим продајама говори већ новела Романа I (в. наредну примедбу), која је у сваком случају старијег датума, без обзира да ли је из 922. или 934. године. Теза да је „систем егзимирања општинских земаља морао бити уведен у периоду између 928. и 941. године" (н. д. 184) ни иначе није тачна јер полази од претпоставке да је плаћање алиленгија уведено после 928. године, што, упркос њеним излагањима у чланку Аллиленгий в Византии в X в., Виз. Врем. 17 (1960) 28 сл., не стоји [Алиленгион се спомиње почетком IX века, а примењује се већ у Земљорадничком закону. Подаци о алиленгију нису многобројни, али су довољно јасни. Ово питање су без потребе искомпликовали Делгер и Лемерл с једне стране, Каждан и Осипова с друге.] Уз то, појаву клазама не изазива систем алиленгија као такав него тек фактичка немогућност његовог примењивања о којој говори Трактат. Отуда је свакако јасно да је појава клазматичке земље и пракса продавања клазама узела шире размере тек у доба кризе сељачке општине, али за прецизније датовање те појаве и праксе нема основа.

[34] Као што сам већ нагласио у чланку The Peasant's Pre-emption Right, p. 122 sq. (у овој књ., стр. 122 сл.), ово наређење крши прописе новеле истог Романа I која изричито одређује да сељаци имају право првенствене куповине не само при продаји сељачке земље него и кад је у питању продаја клазматичке земље од стране државе (*Zepos,* Jus graecoromanum I, 203).

[35] Ко је био овај купац из документа се не види. У сваком случају, купопродајни акт доспео је у архив манастира Св. Андрије, односно Лавре св. Атанасија, а према томе је и сам посед свакако прешао у власништво манастира.

[36] Маја 942. исти епопт Тома решава дуги и огорчени спор око оних клазама у области Јерисоа о којима је реч већ у горе поменутој повељи Лава VI, а које су обе завађене странке — атонски монаси и месни становници — већ дуже време користиле: cf. Lake, op. cit. 76—79, 80—82 (према П. Успенском, История Афона III, 315—18, 318—20) са погрешном хронологијом; исправљено издање другог дела (p. 80—82) даје *F. Dölger.* Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, № 107. Из ових докумената се види, као што је тачно истакао *Lemerle,* op. cit. 219, 2, p. 75, да су и у области Јерисоа вршене обимне продаје клазматичке земље. Августа 943. стратег Солуна Катакалон потврдио је одлуку коју је Тома донео: Actes de Lavra № 5. Занимљиво је, међутим, да, према обавештењу које даје *Lemerle,* op. cit. p. 76, n. 2, међу повељама манастира Ксиропотаму (чије издање

Приликом ових продаја утаначено је у оба документа да нико не може забранити купцима да на Касандри, и ван своје земље, користе воду, секу дрво, скупљају грање и пасу стоку, као што ни они сами немају право да спречавају друге да то раде на њиховој необрадивој земљи, „јер тако је одређено и утврђено да свако сам поседује своја засејана поља, а разне пашњаке на полуострву да користе и једни и други, не само они који су купили такве земље него и они који нису купили већ су побегли због напада и најезде других народа".[37] Нема у византијским изворима текста који би јасније формулисао какве су земље по правилу сачињавале личну својину појединца, а какве су се налазиле у власништву општине. Карактеристично је међутим да се право на коришћење туђег поседа које гарантују повеље епопта Томе из 941. не односи на територију одређене сеоске општине ни на чланове општине већ на ближе неодређену територију полуострва Касандре и неодређено, чак и прибегло становништво.

III

Брза феудализација Византијског Царства у XI веку [153]
битно мења друштвену структуру Царства. Битно се мења и положај византијске сеоске општине. Село независних сељака претвара се у село зависних парика, било да оно у целини прелази у јурисдикцију манастира, односно световног феудалца, било да у њега постепено продиру феудални земљопоседници заузимајући делове сеоске територије. Веома занимљив пример таквог продирања социјално туђих елемената у село, пружа недавно објављени Тебански катастар. Из Трактата о пореском систему видели смо како су се стварали предуслови за овај процес, Тебански катастар показује нам његове резултате.

Текст Тебанског катастра, писан са многобројним скраћеницама и врло тежак за дешифрирање, одлично је објавио Н. Зворонос пропративши своје издање веома детаљ-

спрема J. Bompaire) постоји акт великог хартуларија Јована из 956, коме је било наређено да спроведе ревизију продаје коју је Тома извршио у области Јерисоа по сувише ниским ценама (наиме, по истој цени од једне номизме за 50 модија по којој је продавао клазматичке земље и на Касандри).

[37] *Rouillard-Collomp,* Actes de Lavra № 3, 27—33; № 4, 14—20.

ним и ученим истраживањем.[38] Документ није сачуван у целини, а састављен је, као што убедљиво доказује Зворонос, у другој половини XI века. Катастар даје попис више сеоских општина у околини Тебе, наводи имена поседника и њихове поседе, а на крају сваке рубрике-„стиха“ бележи порез који је њима одређен, са ознаком да ли га плаћају у целини или, што није редак случај, уживају неку — мању или већу, понекад и потпуну — повластицу. При томе Тебански катастар употребљава углавном исту терминологију као и Трактат о пореском систему. У ствари, Катастар примењује у пракси оне принципе византијске пореске управе које Трактат излаже и образлаже теоријски. Управо овој пореско-техничкој страни, која свакако представља не мали интерес, посветио је Зворонос главну пажњу у свом марљивом раду. Још значајнија је међутим социјална страна, на коју Тебански катастар баца много светлости.

Пада у очи, наиме, да велики број поседника које наводи Катастар потиче из редова византијске чиновничке аристократије. Има ту спатарија, спатарокандидата, протоспатарија, проедара, стратора, друнгарија, комеса, протокуратора, протоканкеларија, диикита, анаграфевса, нотарија итд. итд. Многи од њих су везани међусобним сродством и припадају угледним породицама, као Потоси, Пардоси, Полетијани, а са овим последњим везан је и протоспатарије са звучним именом Георгије Манијакис (свакако потомак чувеног војсковође, а не он сам — издавач узима у обзир обе ове могућности).

Истина, ни протоспатарији, који су нарочито многобројни (има их деветорица!), па чак ни проедри у другој половини XI века не припадају више врховима византијске чиновничке хијерархије. Углавном имамо пред собом достојанственике средњег реда, са релативно скромним поседима, али разуме се да сви ови функционери и носиоци почасних титула припадају вишем друштвеном слоју: то су динати — „моћни људи“, према терминологији царских новела X века, које урачунавају у ову категорију не само велике магнате него управо и војне и цивилне функцио-
[154] нере, чак и нижих рангова. Разуме се да ови достојанственици не обрађују сами своје поседе него препуштају то својим парицима. Они и не седе на својим поседима већ, као што је то у Катастру у више случајева изрично за-

[38] *N. Svoronos,* Recherhes sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le Cadastre de Thèbes, Paris 1959.

бележено, живе по градовима, неки у Теби, а неки чак у Атини и на Евбеји.

Поред поседника-феудалаца, има у сеоским општинама, пописаним у Тебанском катастру, и поседника сељака који, изгледа, сами обрађују своју земљу, као и сељака-закупаца, али ни једни ни други нису многобројни. Један земљопоседник означен је као πτωχός (у попису В 66), што значи сиромах, а често и просто сељак. Очигледно земљопоседници ове врсте били су ретки, тако да га је овакав надимак издвајао из масе осталих поседника-феудалаца. Заиста, у доста обимној рубрици у коју је уписан овај „сиромах“ Никола, син Андрије Трула, сви остали поседници, како изгледа, припадају вишим слојевима и готово сви носе неку титулу.

Дакле, сеоске општине пописане у Тебанском катастру налазе се већ највећим делом у рукама „моћних људи“. Према томе, слика коју пружа овај документ из темеља се разликује од прилика познатих из Земљорадничког закона и из Трактата о опорезивању. Ми смо констатовали, истина, извесне разлике и између Земљорадничког закона и Трактата. Али, иако важне, ове разлике изгледају безначајне у поређењу са основном разликом која оба ова документа одваја од Тебанског катастра. Јер како Земљораднички закон тако и Трактат приказује независну сељачку општину, док у Тебанском катастру имамо пред собом села у која су продрле и у којима су преовладале феудалне снаге. У томе је нарочити значај и главни интерес овог документа.

На жалост, његов издавач ово није схватио, иако и он помиње многе чињенице које смо овде истакли. Штавише, у Закључку свог истраживања он тврди да се слика сеоске општине у Тебанском катастру у суштини подудара са сликом коју даје Трактат, и да у оба документа сеоска општина има „исту правну, економску па чак и социјалну структуру.[39] Проучивши темељно податке Тебанског катастра са свих осталих страна, Зворонос није поклонио готово никакву пажњу најважнијој страни — социјалној, којој је посветио само неколико површних страница (141—144). Није се удубио у ову материју ни у Трактату о пореском систему, који је иначе такође врло савесно проучио.

Трактат разликује два типа сеоских насеља: 1. τὸ χωρίον, у којем су сељачке куће сконцентрисане у центру, тј. село

[39] *N. Svoronos,* op. cit. p. 144.

уобичајеног типа, које и јесте предмет свих његових даљих расправљања; 2. ἡ κτῆσις, у којој су сељаци настањени свако на свом поседу, тако да се њихове куће налазе на већем одстојању једна од друге, услед чега, примећује аутор Трактата, они изгледају као сеоски кућевласници (χωροοικοδεσπόται) а не као обични сељаци. Ова примедба довољна је Звороносу да становнике насеља овога типа прогласи за велепоседнике и да тврди да Трактат о пореском систему,
[155] као и Тебански катастар, у сеоским општинама „разликује и изрично супротставља“ велепоседнике и сељаке. Међутим, χωροοικοδεσπόται уопште нису велепоседници. Значење ове речи најбоље се види из повеље Лемвиотисе од октобра 1251, у којој извесни ритер Сиргарис износи један спор πρὸς τοὺς οἰκοδεσπότας τῆς προνοίας αὐτοῦ, тј. пред домаћине своје проније.[40] Према томе, οἰκοδεσπόται су угледни, богати сељаци-парици. Повеља их зове мало даље „најбољи“ људи Сиргарисове проније.[41]

Сељаци су, упркос Звороносу, и власници проастија, поменути у Трактату, о чему смо већ имали прилику да говоримо. Видели смо да на њиховим поседима раде „робови, или надничари и други“ (в. горе, стр. 108). Сасвим произвољно Зворонос закључује да се под „други“ (λοιποί) подразумевају сељаци — χωρῖται. Карактеристично је, напротив, да Трактат у овој вези изрично спомиње само робове и надничаре-мистије, а не и сељаке, као што ни иначе нигде не помиње сељаке у ма каквом односу зависности.[42] Никаквих индиција о зависним сељацима у Трактату нема: Трактат познаје само независне сељаке, као што су то и наглашавали сви који су пажљивије проучавали овај документ.[43]

С друге стране, Зворонос инсистира на томе да и Тебански катастар познаје слободне сељаке и да, према томе, општина независних сељака крајем XI века остаје жива (reste bien vivante). Међутим у целом попису, који обухвата

[40] *Miklosich—Müller*, Acta et diplomata graeca IV, 81.

[41] Ib.: οἱ κρείττονες τῆς προνοίας αὐτοῦ. Cf. p. 82.

[42] О мистијима-надничарима, често полузависним, в. за ово време нарочито *А. П. Каждан*, Рабы и мистии в Византии IX—X вв., Уч. зап. Тульского гос. пед. инст. 1951, 79 сл. и Деревня и город в Византии IX—X вв., Москва 1960, 100 сл.

[43] Да наведемо оно што о томе лепо и јасно каже *P. Lemerle*, op. cit. 219, 2, p. 259, последњи који се овим текстом ближе позабавио: „(le Traité Fiscal) ne connait que la commune de paysans libres. Dès la première ligne il définit son objet, et c'est la commune, χωρίον ... Les habitants sont des paysans libres, et l'on ne constate aucune restriction à leur liberté d'aliéner, de léguer, voir d'abandonner leur terre.“

више сеоских општина, он је успео да пронађе само 8 до 11 сељака-земљопоседника који сами обрађују своју земљу (3 случаја су несигурна)[44] — према великом броју поседника из редова византијске чиновничке аристократије. Наравно, нико и не тврди да су независни сељаци нестали одједном сви до последњег и да их у XI веку уопште није било. Али, како се види и из Тебанског катастра, њихов број је био незнатан. Као класа независно сељаштво све више нестаје, и управо Тебански катастар предочава нам, боље него иједан други документ, одумирање те некада јаке класе. Општина независних сељака ту више нема. Има малобројних преосталих поседа појединих сељака, укљештених међу поседима који су прешли у руке феудалаца и на којима су, према томе, слободне сељаке заменили парици.

Међутим, Зворонос завршава своје истраживање о Тебанском катастру овом изненађујућом констатацијом: „Il n'y a dans ce document trace de pronoia ni d'oikonomia, rien qui suggère de près ou de loin une „féodalisation“ des relations rurales à la fin du XIe siècle.“[45] [156]
Код такве збрке појмова није ни чудо да се још увек води дискусија о томе да ли је у Византији феудализам уопште постојао.[46]

Нарочито одлучно иступа против примењивања термина феудализма на Византију један од најеминентнијих савремених византинолога, П. Лемерл. Појам феудализма, по његовом мишљењу, тачно карактерише само односе у средњовековним државама западне Европе, док шира употреба овог термина води разводњавању његове стварне садржине. Ово схватање Лемерл је бранио у више махова. Њиме је прожета и његова велика студија о аграрним односима у Византији коју смо овде често цитирали. Оно провејава и кроз кореферат који је он поднео на XII међународном конгресу византинолога уз горепоменути реферат

[44] Cf. Svoronos, op. cit. p. 142, n. 4.

[45] Svoronos, op. cit. 145.

[46] Признајем да не разумем смисао примедбе да у Тебанском катастру нема трага пронији ни економији. У другој половини XI века, у време када је Тебански катастар састављен, пронија, односно економија налазила се, као што је познато, тек у почетној фази свог развоја. Али ни у доба свог највећег процвата и проширења пронија, разуме се, није морала да постоји баш у сваком селу. И најзад, пронија је само један од елемената византијског феудализма, ма колико значајан био. Феудализам се не своди на феномен проније, тако да резоновање које полази од тога да тамо где нема проније нема ни феудализма помало изненађује.

совјетских историчара о граду и селу у Византији.[47] На крају овог интересантног и, као увек, врло сугестивног корефе рата Лемерл се позива на Тебански катастар и с очитим задовољством цитира горепоменути Звороносов закључак о томе да овај докуменат тобоже не садржи „ништа што би изблиза или издалека указивало на ,феудализацију' аграрних односа крајем XI века". [48] Из свега што смо горе рекли види се, међутим, да грађа Тебанског катастра нимало не подупире гледиште о непостојању феудалних односа у Византији, већ напротив пружа нов и врло јак доказ за постојање таквих односа у XI веку.[49]

Питање о постојању или непостојању феудалних односа у Византији није само терминолошке природе. Али одговор на ово питање свакако зависи од тога како ћемо схватити појам феудализма. Хоћемо ли да га ограничимо на извесне појаве које се у пуној мери манифестују само у средњовековним земљама западне Европе и да видимо суштину феудализма у оној хијерархијској структури власти са многостепеним вазалним односима која је била типична нарочито за државе произашле из распада Каролиншког Царства? Или ћемо дати појму феудализма ширу садржину и у њему видети одређен тип друштва који постоји на одређеној етапи развитка не само у западној Европи него и другде, тип друштва чију основу сачињава крупни земљишни посед на коме живе и који обрађују зависни сељаци? Тешко може ико да порекне да је таква
[157] била основа и друштвеног развитка у Византијском Царству доцнијег периода. То не значи, разуме се, да су феудални односи у Византији и на Западу били у свему слични (нису били истоветни ни феудални односи у појединим земљама и областима Запада), али то свакако значи — а само то је битно — да је друштвена структура Византије, исто као и друштвена структура западноевропских земаља, имала изражен феудални карактер.[50]

[47] Rapports complémentaires du XIIe Congrès International des Études byzantines, Belgrade—Ochride 1961, p. 3 sq.

[48] Ib. p. 11.

[49] На ово указује и *А. П. Каждан* у својој врло садржајној критици Звороносовог рада: Виз. врем. 18 (1961) 275—282.

[50] Треба рећи да и већина западних византинолога без устезања говори о византијском феудализму, иако можда не улази увек дубље у суштину проблема. Међутим, ни они научници који се специјално баве проблемима феудализма у средњовековним западним земљама не заступају сви ону сужену концепцију феудализма која се формирала у западној историографији и правној науци у XIX веку и која још и данас наводи неке историчаре на то да сумњају

У Византији није било услова за формирање многостепених вазалних односа западног типа. Но, разуме се, и у Византији је развитак феудалних односа имао политичког одраза и изазивао извесне промене у структури државе и државне власти. Лемерл је, у свом поменутом кореферату, као карактеристичну особину Византије истакао њен етатизам. Развитак Византије „иде много мање у правцу феудализације него у правцу етатизације", каже он, па додаје: „а ова два појма су у ствари контрадикторна, тако да је у питању сам смисао историје Византије."[51] Ову мисао Лемерл је нарочито подвукао и у дискусији која се поводом реферата о граду и селу у Византији и његовог кореферата водила на Конгресу у Охриду.

Несумњиво је да је јака централна власт, наслеђена од Рима, дала развитку Византије умногоме посебан карактер. Она је деловала успоравајући и на процес феудализације Царства. Али у X веку, после драматичне борбе, одлука је пала. Феудалне снаге су надвладале сломивши отпор централне власти. Тада и почиње брза феудализација Византијског Царства, а упоредо с тим и нагло слабљење централне власти. Победа феудалних снага праћена је осетним лабављењем врховне власти и дезинтеграцијом некада јаког бирократског апарата. Не само да социјално-економска
основа Византије има чисто феудални карактер, већ и по- [158]
литички односи добијају временом све изразитије феудално обележје. На крају, Царство се распало у низ апанажа у рукама представника владајуће династије.[52] Једном

у постојање феудалних односа игде сем у западноевропским земљама. Један од највећих историчара нашег века, Марк Блок, који је био и један од најбољих познавалаца западног феудализма, имао је много ширу концепцију: није проучавао само феудалне институције већ и феудално друштво у целини: в. *Marc Bloch*, La société féodale (L'évolution de l'humanité, XXXIV et XXXIV bis), Paris 1949². Позивајући се на М. Блока, други истакнути историчар западног феудализма, *F. L. Ganshof*, Qu'est-ce que la féodalité?, Bruxelles 1947², прави разлику између термина „феудализам" (féodalité) и „феудално друштво" (société féodale), приписујући првом термину ужи, а другом шири значај. Ограничавајући своје посматрање углавном на феудалне односе у Француској и Немачкој, па чак и специјалније у областима између Лоаре и Рајне, Гансхоф не пориче постојање сличних односа и у другим европским и азијским земљама (op. cit. 13).

[51] Rapports complémentaires du XIIe Congrès International des Études byzantines, p. 5.

[52] Феудализација Византијског Царства била је и на политичком плану много дубља и значајнија него што се обично мисли. Пажљивије проучавање многоструких политичких манифестација византијског феудализма отпочело је тек у последње време. Уп. нарочито *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама,

речи, „етатизам“ Византије није био нека константна величина: византијска централна власт почела је временом да слаби и слабела је управо у оној мери у којој су јачали феудални односи.

Глас Српске академије наука и уметности, т. CCL, Одељење друштвених наука, књ. 10, 1961, стр. 141—158.

Посебна издања Византолошког института књ. 8, Београд 1960; *J. Ferluga,* La ligesse dans l'Empire byzantin, Зборник радова Византолошког института 7 (1961), 97 сл.

ВИЗАНТИЈСКИ ПОРЕСКИ СИСТЕМ У СТАРОМ И СРЕДЊЕМ ВЕКУ*

Ко полазећи од рановизантијског доба прати историју [229]
Источног Царства до у средњи век, тешко ће се моћи отети утиску да оно са VII столећем ступа у сасвим нову епоху развоја. Царство које је прегрмело слом Јустинијанове рестаурације, персијску и најзад арапску најезду, доживело је потпун унутарњи препород. Културноисторијски, то се изражава пре свега у чињеници да ово Царство — истина, као резултат дужег развоја, али напослетку ипак тако рећи једним махом — постаје грчко, па сада и званично уводи грчки језик. Црква, коју је Јустинијан још потпуно имао у рукама, заузима сада много самосталнији став према световној власти, и услед тога стиче сасвим нов, и то већи значај. Држава се изграђује на много мањој територији, али и на много солиднијим и потпуно новим начелима. Нова је административна подела Царства, нове је врсте организација војске; Царство добија друкчије друштвено обележје, привредно и финансијски стоји сада на другој основи.

Овај последњи моменат, финансијскополитички преображај који Византија доживљава на прелазу из старог у
средњи век, размотрићемо овде поближе, како бисмо при- [230]
роду тог преображаја, али и његов значај и његово дејство, разјаснили или бар примакли ближе разјашњењу. То јест, конфронтираћемо порески систем рановизантијског доба са оним из средњовизантијског доба. У једном веома драгоценом и садржајном предавању одржаном на I конгресу византинолога, Константинеску је нарочито указао на разлике које постоје између пореског система раног и средњег византијског раздобља, и поставио тезу да је реформа пореског система, проведена у VII или VIII веку, отклонила кметску зависност византијског сељаштва и оживотво-

* Предавање одржано на III конгресу византинолога у Атини, 1930. године.

рила сталеж слободних сељака.[1] Не оспоравајући ниуколико тесну везу између друштвено-политичких преображаја и промене пореског система — разјашњење те везе биће, напротив, један од главних задатака овог излагања — ја бих ипак изразио сумњу да се ту може претпоставити једноставан каузалитет. Таквом претпоставком, чини ми се, проблем се ипак одвећ упрошћује. А неминовно се поставља и питање: чиме је, са своје стране, промена пореског система била условљена, проузрокована или бар омогућена — питање које се не може избећи и које јасно показује да преиначавање пореског система не треба сматрати примарним моментима. Ипак, порески систем, поготово у једној држави са толико изразитим фискалним обележјем као што је византијска, увек остаје један од најважнијих чинилаца развоја. Стога и у оквиру историје византијске државе морамо посветити посебну пажњу уређењу пореског система у тој држави, испитати га у његовом узајамном деловању са другим елементима државног живота, али и у његовој условљености општим развојним током.

[231] О основним цртама рановизантијског пореског система довољно смо обавештени захваљујући изврсној Пиганиоловој студији.[2] Порески систем који је створио Диоклецијан, а који је остао на снази током целог рановизантијског доба, обележен је тиме што су главарина и земљарина овде спојени у јединствену целину. То је систем тзв. capitatio-iugatio. Земља се опорезује само ако iugum-у, катастарској јединици, одговара један caput, тј. људска радна снага која може да обрађује тај iugum, као што обрнуто пореска обавеза погађа један caput само онда ако он располаже iugum-ом. Ни угарена земљишта ни сељаци-беземљаши не могу бити опорезовани. За фиск, дакле, iugum има значаја само ако му одговара један caput, а caput само ако му одговара један iugum. Стога је настојање фиска, природно, усмерено на то да створи равнотежу између iuga и capita, да за сваки расположиви iugum пронађе caput. При тешком недостатку радне снаге, који је карактеристичан за позноримско односно рановизантијско доба, то није нимало лак задатак, и тако фиск чини све што може да би једном пронађени caput задржао на додељеном му iugum-у. Оскудица у радној снази, од које пати сав привредни живот рановизантијског доба, проузроковала је, дакле, да из финансијских обзира све шири слојеви сеоског становништва буду везивани за груду. То је посебан случај општег принудног везивања становника̂ за њихов занат, које позноримска држава систематски проводи под притиском поменуте оскудице.

[1] *N. A. Constantinescu*, Réforme sociale ou réforme fiscale? у Bulletin de l'Académie Roumaine, Section Historique XI (1924).

[2] *André Piganiol*, L' impôt de capitation sous le Bas Empire Romain, Chambéry 1916.

Недостатак радне снаге у пољопривреди оживотворује и систем ἐπιβολή (adiectio sterilium). Тај систем значи принудно додељивање необрађеног земљишта власницима [232]
плодне земље. Како је Ростовцев[3] показао, тај систем је настао у Египту као принудно давање под закуп државних добара. Због оскудице у добровољним закупцима, државна управа присилним путем натоварује угарену земљу на леђа суседних поседника — proximi possessores. Спорадично се тај поступак јавља још у птолемејевско доба, у Египту под римском управом постаје широко распростањена, законом регулисана установа, и најзад, од краја III века, примењује се у свим деловима Царства. Али тај систем проширује се не само просторно него и садржински. Не остаје ограничен на однос закупа и не додељују се на основу ἐπιβολή само јавна земљишта него и опустеле земље приватних власника. Ако сељак напусти своје земљиште или осиромаши и постане неспособан за производњу, то земљиште бива наметнуто другом лицу. Тај други има пуно право располагања додељеним му земљиштем, али мора за њ плаћати порезе, као што је у своје време у Египту морала да се плаћа закупнина. Тако ἐπιβολή постаје најделотворније средство којим фиск располаже да би се заштитио од опадања прилива пореза.

Рановизантијски порески систем, који је окарактерисан појмовима 1) capitatio-iugatio и 2) ἐπιβολή или adiectio sterilium, темељито се преиначује на прагу средњовизантијског доба. На место узајамног повезивања појмова capitatio и iugatio ступа одвојено убирање главарине и земљарине. Земљарина се у средњовизантијско доба — бар у X и XI веку — назива συνωνή,[4] док је главарина позната под именом καπνικόν тј. димнина, по смислу кућарина, по породицама убирана главарина. Ако имамо у виду чињеницу да је повезивање земљарине и главарине у рановизантијско доба [233]

[3] *M. Rostowzew*, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates, 1910, стр. 57 и д., 195, 329 и д.

[4] *G. Ostrogorsky*, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert, Vierteljahrschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. XX (1927), 49 и д. (в. у овој књизи, стр. 300 и д.).

било проузроковано пре свега недостатком радне снаге у пољопривреди, намеће се сам по себи закључак да је одвајање те две врсте пореза било условљено или бар омогућено тиме што та оскудица која је притискивала привредни живот у рановизантијско доба, у средњовековној Византији више није постојала или је бар била ублажена. На жалост, немамо непосредних вести о броју и густини становништва у средњовековној Византији. Али знамо да су, бар од X века, привредно јачи елементи осећали изразиту глад за земљом и употребљавали сва могућна средства ради проширења свог земљишног поседа на рачун слабијих.[5] У поређењу са рановизантијским раздобљем изменио се, дакле, однос из основа, уместо вишка неискоришћене земље и оскудице у радној снази јавља се постепено и све јаче глад за земљом и релативна пренасељеност. Будући да се та промена може замислити само као резултат дужег развоја, свакако је допуштена претпоставка да су већ у ранијем средњем веку, тј. у VII и VIII столећу, прилике у Византијском Царству у том погледу биле битно друкчије него у позноримско доба, и да је територијално знатно суженом али привредно много солиднијем средњовизантијском царству била непозната она у више махова поменута невоља рановизантијског доба. Ова претпоставка је утолико вероватнија што области од којих се састоји Царство у средњем веку никад нису спадале у најслабије настањене провинције Римског Царства. На то се надовезује чињеница да се управо у VII веку јавља јак прилив нових народних маса, и особито се словенска племена у изванредно великом мноштву насељавају на територији Царства.

[234] Одвајање главарине од земљарине имало је за последицу да фиск више није био онолико као раније заинтересован за прикованост пореских обвезника за груду. Јер *καπνικὸν* погађа сваког пореског обвезника, па поседовао он одговарајуће земљиште или не. Чињеница да су на селу сви порески обвезници морали да плаћају *καπνικὸν* изгледа ми особито битна и ја бих ово посебно нагласио, јер и данас још понеки од оно мало стручњака што обрађују област византијске финансијске историје желе да важење капникона ограниче на класу кметски зависног сељаштва. Тако

[5] Уп. царске новеле Македонске династије: *Zachariae v. Lingenthal,* Jus Graeco-romanum III. Уз то најбоље: *В. Г. Васильевский,* Материалы к внутренней истории византийского государства, Ж. М. Н. П., 202 (1879), 170 и д.

Ф. Делгер,[6] тако и Константинеску у поменутом предавању,[7] мада су управо ови истраживачи с правом истицали везу између увођења новог пореског система и опадања кметства. Али та веза може се схватити само ако капникон погађа баш и слободно сељаштво коме је остављена слобода кретања. Да је то заиста био случај, да је целокупно, па и слободно сеоско становништво морало да плаћа капникон, показују наши извори потпуно јасно; особито два сведочанства византијских хроничара на која сам у једној ранијој студији[8] имао прилике да укажем. Теофанов настављач извештава да је Михаило II становницима тема̂ Опсикија и Арменијака, као награду за њихову верност за време Томиног устанка, од два милијарисија колико су — као и становници свих осталих провинција — имали да плате на име капникона, опростио један.[9] А према Скилици-Кедрену је Јован Цимискије после своје победе над Свјатославом ослободио плаћања капникона све пореске обвезнике свих тема.[10] Свакако не може бити никакве сумње да се овде не мисли само на зависне кметове. [235]

Одвојено убирање две најважније врсте пореза јесте једна темељна промена коју византијски порески систем доживљава у раном средњем веку. Друга темељна промена византијског пореског система односи се на епиболе која се замењује алиленгијем. Појмови ἐπιβολή и ἀλληλέγγυον већ су више пута обрађивани, али принципијелна разлика која постоји између ἀλληλέγγυον и ἐπιβολή остала је несагледана. Код ἐπιβολή примарно и пресудно је преношење земљишног поседа, док је преношење пореза само последична појава; код алиленгија, међутим, преношење пореза је први и најбитнији моменат. Треба само пажљиво прочитати оно чувено место из Јустинијанове 128. новеле па се уверити да епиболе по себи још не значи преношење пореза: Εἴ ποτε δὲ συμβαίη ἐπιβολὴν οἱασδήποτε κτήσεως ὁμοδούλων ἢ ὁμοκήνσων γενέσθαι, ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου κελεύομεν τὸν τὴν ἐπιβολὴν δεχόμενον ἀπαιτεῖσθαι ὑπὲρ αὐτῆς τὰ δημόσια, ἐξ οὗ παρεδόθη αὐτῷ ἡ ἐπιβαλλομένη κτῆσις. То јест, преношење пореза уопште не спада у суштину ἐπιβολήν већ се овде посебно налаже, док се појам епиболе исцрпљује у преношењу земљишног поседа. Ју-

[6] *F. Dölger,* Beiträge zur Gesch. der byzantinischen Finanzverwaltung, Leipzig—Berlin 1927, стр. 62 и д.

[7] Уп. и Константинесков приказ моје горенаведене студије у Deutsche Literaturzeitung 1928, св. 41, стр. 1619 и д.

[8] Vierteljahrschrift XX (1927), 61 и д. (у овој књизи, стр. 302).

[9] Theoph. Cont. 55.

[10] Cedrenus, II, 413.

стинијанова наредба да онај ко прима земљу треба „од тога времена“ да плаћа порезе за добијени посед била би бесмислена кад би преношење пореза било садржано у појму ἐπιβολή. Карактеристично је да се ἐπιβολή у правним зборницима доцнијег времена дефинише овако: Ἐστὶ δὲ ἐπιβολὴ ἐπίδοσις ἀπόρου κτήσεως πρὸς κληρονόμους ἢ συντελεστὰς καὶ ὁμοχώρους καὶ ὁμοκήνσους.[11] О преношењу пореза — ни речи.

[236] И обрнуто, ни на једном месту где се у нашим изворима помиње ἀλληλέγγυον не налазимо ни речи о неком преношењу земљишног поседа. Ни у Теофановом извештају о десет „злодела“ цара Нићифора,[12] ни на два места у трактату Ешбернера која говоре о алиленгију,[13] ни код Скилице-Кедрена где је реч о алиленгију чије је плаћање Василије II наметнуо „моћницима“.[14] Ту алиленгион свуда значи једино јамство за пореска плаћања одређених трећих лица. Вероватно је у три прва случаја — у Теофановом извештају из IX века и Ешбернеровом трактату из X века[15] — онај који је плаћао алиленгион стицао и право искоришћавања дотичног пореског објекта.[16] Али преношење пореског објекта не спада у суштину алиленгија, баш као што ни преношење намета не спада у суштину епиболе. И са прилично великом поузданошћу може се рећи да алиленгион Василија II, који су „моћници“ имали да плаћају за „сиромахе“, уопште није повлачио за собом преношење пореског објекта. Иначе би огорчено негодовање моћника због те мере било несхватљиво; у том случају за њих алиленгион не би био терет него најбољи могући пут ка испуњењу њихових жарких жеља; јер, као што се зна, моћници су запињали свим својим снагама да сељачки земљишни посед стекну чак и путем куповине, у чему их је управо Василије II најефикасније спутавао. Тако долази напослетку и до стварног одвајања преноса пореза од [237] преноса земљишног поседа. А пошто је Роман Аргир (1028—1034) на наваљивање моћника укинуо алиленгион,[17] био је доплатни поступак коначно и заувек одстрањен.

[11] Synopsis Major, Jus Gr.—Rom. V, 333; *Harmenopulus,* Appendix, Tit. III, 30.
[12] Theoph. 486.
[13] В. издање *F. Dölger,* op. cit. 119, 2 и 119, 24.
[14] Cedrenus II, 456.
[15] О датовању трактата *Г. Острогорски,* 2 и д. (у овој књ. 262 и д.).
[16] Уп. и ниже наведено место из Земљорадничког закона.
[17] Cedrenus, II, 485.

Сажимајући ово излагање можемо рећи: у рановизантијско време налазимо, тешком оскудицом радне снаге условљено, далекосежно везивање сеоског становништва, за груду; јединствен систем опорезивања у виду capitatio-iugatio; систем присилног преношења угареног земљишта на основу епиболе. У средњовизантијско доба: слободно сељаштво које има слободу кретања; одвојено плаћање главарине и земљарине; солидарно јамство за притицање пореза на основу алиленгија. Стари, рановизантијски порески систем обележен је спајањем capitatio и iugatio и уређењем ἐπιβολή, нови, средњовизантијски порески систем — одвојеним убирањем главарине и земљарине и увођењем установе ἀλληλέγγυον.

Поставља се питање у које време треба да ставимо ово начелно преиначење византијског пореског система. Размотримо то питање најпре посебно за порески систем у ужем смислу, тј. за проблем capitatio-iugatio и посебно за проблем ἐπιβολή.

Стари порески систем — на то је указао Е. Штајн[18] — важи још и на почетку прве владавине Јустинијана II, јер према житијима папâ Јована V (с. 2) и Конона (с. 3), које говоре о annonae capita, појмови annona и capitatio подударали су се још и у осамдесетим годинама VII века.[19] С друге стране, имамо код Теофана, за време владавине Нићифора I, поуздано сведочанство о постојању новог пореског система, који се ту назива καπνικόν.[20] Потпуно поуздани [238] termini post и ante quem јесу дакле, с једне стране, година 687. а с друге стране време владавине Нићифора I (802—811). За међувреме имамо, колико ја могу да видим, само једно сведочанство важно за ово наше излагање: саопштење тог истог Теофана за годину 732—733. да је Лав III трећини становништва Сицилије и Калабрије наметнуо φόροι κεφαλικοί.[21] У овом случају, на жалост, теже је пресудити да ли је реч о старом или о новом систему. Склон сам претпоставци да већ ту имамо посла са новим пореским системом. Истина, не назива се καπνικόν већ φόροι κεφαλικοί. Најбитније, међутим, није назив ни начин разрезивања (индивидуално

[18] *E. Stein,* Viertljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XXI (1928), 150 и 152.
[19] Уп. *L. M. Hartmann,* Unters. zur Gesch. d. byz. Verw., стр. 90, 171. Дотично место у житију Јована V односи се на годину 681 (уп. *F. Dölger,* Regesten, I, бр. 250). Конон: 686—687.
[20] Theophanes, 486.
[21] Theophanes, 410.

или породично опорезивање), већ питање да ли се главарина убире повезано са земљарином или одвојено од ње. Међутим, из поменутог Теофановог саопштења не може се ни по чему извести закључак о некој повезаности главарине са земљарином. Треба, даље, узети у обзир да онај извештај који се односи на Нићифора I не говори о новом уређењу пореског система одлуком тог цара; напротив, он казује да је Нићифор са повратним дејством од прве године своје владавине наметнуо плаћање капникона и сељацима са црквених и манастирских добара, чиме је вероватно само поништена једна од цркви наклоњених мера царице Ирине.[22] Не може, дакле, бити никакве сумње да је капникон постојао већ у VIII веку. А ако је тачна моја претпоставка да већ и саопштење о наметању главарине становницима Сицилије и Калабрије, одлуком Лава III, упућује на закључак о одвојеном убирању те врсте пореза, онда би увођење новог пореског система требало ставити у време између 687. и 733. Будући пак да ни то саопштење нема у виду неко начелно преустројство пореског система, него само проширење терета једне већ постојеће врсте пореза на
[239] нове пореске обвезнике, мораће се преиначење пореског система померити на почетак тог временског размака, тј. пре у доба Јустинијана II него у доба Лава III.[23]

А како стоји ствар са смењивањем епиболе установом алиленгија? Тиберије Константин издао је новелу περὶ ἐπιβολῆς чији текст није сачуван.[24] То је последње позитивно сведочанство о важењу епиболе у Византијском Царству.[25] С друге стране, алиленгион је први пут изриком посведочен тек за време Нићифора I у више пута поменутом извештају Теофана (стр. 128 и д.) о финансијским и привредним мерама тог цара. О VII и VIII веку изгледа да нема никаквих вести. Али овде нам прискаче у помоћ Земљораднички закон, који, не употребљавајући техничке термине ἐπιβολή или ἀλληλέγγυον, у § 18 и 19 без сумње говори управо о оним стварима које нас овде заокупљају. У § 18

[22] Уп. *J. B. Bury*, History of the Eastern Roman Empire, London 1912, стр. 21.

[23] Да се у време између обарања Јустинијана II и доласка на власт Лава III не могу ставити никакве важне мере, разуме се по себи.

[24] Jus. Gr.—Rom., III, 31.

[25] Насупрот *H. Monnier*, Nouvelle revue hist. de droit français et étranger, t. XVIII (1894) показао је *E. Stein*, Klio т. XVI (1920) 72 и д. да та новела тешко да је садржавала укидање епиболе.

Земљорадничког закона поставља се, као што је познато, следеће правило: „Ако неки сељак осиромаши и напусти своје земљиште, онда нека жетву поберу они који плаћају порезе за оног што је отишао; а ако се он врати, не морају му дати накнаду за то." Та одредба довођена је у везу са ἐπιβολή.[26] Према малопре изложеном више не морам трошити много речи тврдећи да овде није у питању ἐπιβολή него ἀλληλέγγυον: преношење земљишног поседа овде заправо
уопште није извршено, што се особито јасно види из завр- [240]
шне реченице („а ако се он врати, не морају му дати накнаду за то"); пренесени су само порези, а као последица тога било је допуштено онима који су те порезе платили да се користе дотичним земљиштем.

У Земљорадничком закону имамо, дакле, недвосмислено сведочанство о важењу оног поретка који је доцније добио назив ἀλληλέγγυον. То је изванредно важно, јер је Земљораднички закон први правни споменик који нам предочава настајање једног широког слоја независног сељаштва са правом слободног кретања. Истина, тиме није добијен сасвим поуздан ослонац за временско одређивање, јер датовање Земљорадничког закона није сигурно. Засада се ми, по мом мишљењу, можемо придржавати хипотезе Вернадског[27] да је Земљораднички закон настао у време Јустинијана II, будући да га сви рукописи, и то већ они најстарији и најбољи, означавају као Јустинијанов закон.[28] А важно је пре свега да Земљораднички закон по својој садржини тешко да се може уклопити у било које друго време онако добро као управо у време Јустинијана II.

Да најбитније црте средњовизантијског државног уређења потичу од велике реформе цара Ираклија и представљају последичне појаве тематске организације, наглашавано је у последње време[29] у више махова и веома одре-

[26] *Васильевский*, Ж. М. Н. П. 233 (1885), 398, *Zachariä*, Gesch. des griech.-röm. Rechtes (1892) 254. *Панченко*, Крестьянская собственность в Византии (1903), passim. *Вернадский*, Ученые Записки I, 2 (Праг 1924), стр. 89. Ја лично био сам још тог мишљења у Vierteljahrschrift, т. XX (1927) стр. 30, напомена 2 (в. у овој књизи, стр. 285, нап. 81).

[27] *G. Vernadsky*, Sur l'origine de la loi agraire, Byzantion, II (1925), 127 и д.

[28] Делгерово указивање, Hist. Zeitschr. 141 (1939), 112 и д., да један доцнији рукопис наводи Јустинијана I, аутора Дигеста, тј. пада у ноторну грешку, није никакав противдоказ.

[29] *E. Stein*, Studien zur Geschichte des byzant. Reiches, Stuttgart 1919, и Ein Kapitel vom persischen und byzantinischen Staat, Byz.-neugr. Jahrb., I (1920). — *G. Ostrogorsky*, Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches, Vierteljahrschr. für

ђено. С тиме је резултат овог разматрања у најбољем складу, утолико што показује да преиначење византијског пореског система треба ставити у време око краја VII века.

Наслов оригинала: Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter, Byzantion 6 (1931) 229—240.

Превела *Вера Стојић*

Soz.- und Wirtschaftsgesch., XXII (1929), 129 и д. (в. у овој књизи, стр. 49 и д.) и Die vermeintliche Reformätigkeit der Isaurier, Byz. Zeitschr., т. XXX (1930), 394 и д. (в. књ. III, прилог бр. 2).

О ВИЗАНТИЈСКИМ ДРЖАВНИМ СЕЉАЦИМА И ВОЈНИЦИМА

ДВЕ ПОВЕЉЕ ИЗ ДОБА ЈОВАНА ЦИМИСКИЈА

Борба између византијске централне власти и феудалне аристократије око ситног земљопоседа у X—XI веку [23] имала је пресудан значај за унутрашњи развитак Византијског Царства. У овој борби испољила се, у доба највећих спољнополитичких успеха Византије и њене највеће војне славе, она унутрашња криза византијског државног организма која је, поколебавши саме основе економске и војне снаге царства, постала узрок његовог наглог опадања. Стога је проучавање историје овог сукоба и што детаљније расветљавање судбине византијског ситног земљопоседа од нарочите важности за разумевање друштвеног и политичког развоја Византијског Царства.

Класа ситних земљопоседника о којој је реч састојала се од сељака који су обрађивали своју земљу уз обавезу плаћања дажбина држави, и војника-стратиота, власника тзв. војничких имања који су се, као и сељаци, издржавали од својих поседа држећи их уз обавезу вршења војне службе. И једни и други су непосредно потчињени држави и од ње непосредно задужени, и по томе се битно разликују од парика на властеоским имањима, зависних од свог господара-феудалца. На државним сељацима и стратиотима заснива се пре свега моћ Византије у раном средњем веку. Они чине темељ њене економско-финансијске и војне снаге.

Међутим, током времена процес феудализације све више поткопава поредак заснован на ситном земљопоседу. У X веку овај поредак се већ налази у пуној кризи. Феудална аристократија, чија је економска и политичка снага

у сталном порасту, брзо повећава своје земљишне поседе на рачун ситног земљопоседа сељака и војника. Земље сељака и војника све више прелазе у руке „моћних" људи (δυνατοί) а њихови власници, „сиромаси" (πένητες, πτωχοί), претварају се у парике на властеоским и манастирским земљама. То је слика коју оцртавају чувене новеле царева
[24] Македонске династије. Византијска централна власт се свим снагама супротставља овом процесу, који одузима држави њене војнике и најбоље пореске платише. Тако почиње између царске власти и феудалног племства дуга и огорчена борба око сељачког и војничког поседа. Да би се спречило прекомерно јачање велепоседничке властеле, да би се зауставило опадање ситног поседа сељака и стратиота и тиме осигурало неокрњено плаћање државних дажбина од стране сељака и неометано вршење војне службе од стране стратиота, византијски владари читавим низом закона-новела забрањују велепоседницима да купују или на ма који начин стичу земљу сељака и војника и да претварају њихове власнике у своје парике.

Новеле царева Македонске династије, од Романа I (920—944) до Василија II (976—1025), показују да је византијска влада врло упорно бранила своје војнике и сељаке и врло оштро иступала против прохтева феудалне велепоседничке аристократије, и световне и духовне. Али се из тих истих новела види да феудалци нису били ништа мање упорни у постизавању својих циљева и да су увек успевали да изиграју законске прописе. На крају борба се завршила њиховом победом. Оштрим противмерама византијска централна власт је могла да успори ширење велепоседништва, али није могла да га спречи, тим пре што су извршиоци њене воље, државни чиновници и судије, често саботирали спровођење законских одредаба па чак и потпомагали противну страну, за коју су били везани својим социјалним положајем и класним интересима. Нашавши се пред јединственим фронтом свих „моћних" људи у Царству и њиховом неодољивом вољом за економском експанзијом, византијска влада је на крају капитулирала и дигла руке од малих поседника препустивши их њиховој судбини. Отада се процес јачања велепоседничке аристократије наставља несметано, земље моћне духовне и световне властеле стално расту, док сељачка и војничка имања све више опадају, а с њима нестаје и главни ослонац привредне и војне снаге византијске државе.

У својим главним цртама историја ове борбе око ситних земљопоседа позната нам је из података у самим новелама царева Македонске династије. На основу овог прворазредног документарног материјала, уз извесне допуне које пружају ту и тамо наративни извори X и XI века, већ је Васиљевски пре више од 70 година дао један детаљан и врло сугестиван приказ ове драматичне борбе, наводећи делом у преводу делом у парафрази и саме документе.[1] На основу тог истог материјала, са више или мање детаља и нових запажања, приказивана је историја те борбе и у многим доцнијим делима и истраживањима. Међутим, данас можемо да искористимо и извесне податке у савременим [25]
повељама и тиме да проширимо изворну базу нашег обавештења. Разуме се, ови подаци се тичу пре свега извесних појединости и добијају свој прави значај само кад се посматрају у вези са основном грађом у царским новелама. Али само искоришћавањем још незапажених документарних података у повељама можемо данас битно допунити углавном већ познату слику и унети нове конкретне црте у често приказивану историју великог сукоба између царске власти и феудалног племства.

Пре неколико година учинили смо већ први корак у том правцу, испитавши неколико манастирских повеља из средине X века које нам на конкретним примерима показују на какав су начин византијске судије и чиновници успевали да заобиђу законе издаване у заштиту ситног земљопоседа и да их окрену у корист манастира.[2] Данас желимо да скренемо пажњу на две светогорске повеље које нам показују каквим се мерама служила царска влада да би спречила прелажење својих сељака и војника на властеоске и манастирске земље. Ове повеље нас обавештавају о мерама византијске владе које логично проистичу из законодавства фиксираног у новелама Македонске династије, али о којима саме новеле нигде директно не говоре. Стога су њихови подаци нарочито драгоцени као нов прилог историји борбе око ситног земљопоседа и ситних земљопоседника.

Ради се о две међусобно врло сличне повеље. Једну од њих (повељу А) издао је прво, према доцнијем препису,

[1] *В. Г. Васильевский*, Материалы для внутренней истории византийского государства, Журнал Мин. Нар. Просв. 202 (1879) 160—232 = Труды IV (1930) 250—331.

[2] *G. Ostrogorsky*, The Peasant's Pre-emption Right. An Aboritive Reform of the Macedonian Emperors, Journal of Rom. Stud. 37 (1947) 117 sq. (в. у овој књизи, стр. 157 сл.).

Александар Лавриота,[3] а затим су је објавили, према оригиналу, Ж. Рујар и П. Коломп у својој познатој збирци Лаврских повеља.[4] Наслов те повеље гласи: Σιγίλλιον γενόμενον παρὰ Συμεὼν πρωτοσπαθαρίου καὶ ἐκπροσώπου Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος καὶ ἐπιδοθὲν τῇ μεγάλῃ Λαύρᾳ τοῦ κυροῦ ᾿Αθανασίου καὶ τοῖς ἀνθρώποις αὐτῆς, μηνὶ Σεπτεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνι τρίτῃ.[5] То је, дакле, сигилиј екпросопа Солунске и Струмске теме протоспатарија Симеона издат Атанасијевој Лаври септембра 3. индикта. Повеља је снабдевена оловним печатом са метричком легендом: Γραφὴ παριστᾷ καὶ γένος μοι καὶ τύχην.[6]

[26] Другу повељу (повељу Б) издао је Јоаким Ивирит у једном солунском црквеном часопису.[7] Према овом врло неисправном издању почетак повеље гласи: Σιγίλλιον γενόμενον παρά Θεοδώρου ᾿Ασπαθῆ τοῦ Μαγαχᾶ καὶ ἐκπροσώπου τοῦ Κλάδωνος καὶ ἐπιδοθὲν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Κολοβοῦ καὶ τοῦ Πολυγύρου καὶ τῆς Λεοντίας · μηνὶ Σεπτεμβρίῳ · ᾿Ινδικτ. δ΄. Повеља има оловни печат са сликом св. Николе а завршава се потписом који је издавач прочитао овако: Θεόδωρος ᾿Ασπαθὴς ἐπὶ τοῦ Μαγαχᾶ ὁ Κλάδωνος οἰκείᾳ χειρὶ ὑπέγραψα. Разуме се да уместо ᾿Ασπαθὴς у оба случаја треба читати πρωτοσπαθάριος, а иза бесмисленог ἐπὶ τοῦ Μαγαχᾶ свакако се крије функција екпросопа наведена на почетку документа.[8] Погрешно је, без сумње, и читање τοῦ Μαγαχᾶ, јер ту није реч о презимену, како је то издавач изгледа мислио, него о једном елементу титуле претоспатарија Теодора, који издавач није разабрао, док се Теодорово презиме налази на крају његове интитулације и

[3] *Александр Лаврский,* Афонские грамоты, Виз. Врем. 5 (1898), № 4, стр. 488/9.

[4] *G. Rouillard* et *P. Collomp,* Actes de Lavra I (1937), № 9. Повеља је наведена и у каталогу Σ. Εὐστρατιάδου, Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ ῎Αθω, Ἑλληνικά 2 (1929) 373, ε΄.

[5] Actes de Lavra № 9, 1—3.

[6] Позната су још два печата са истом легендом: 1) један се налази у Националном музеју у Атини: ed. K. K. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα, Атина 1917, p. 248, n. 1040; cf. *V. Laurent,* Les Bulles métriques dans la Sigillographie Byzantine, Ἑλληνικά 4 (1931) p. 220, n. 85; 2) други је из збирке К. Оргидана: ed. V. Laurent, Documents de Sigillographie: La collection C. Orghidan, Paris 1952, p. 266, № 550. Први примерак је, према Лорану, апсолутно идентичан са печатом наше повеље А, прављен је према истом калупу и припада истом чиновнику. Занимљиво је да га је Констандопулос ставио у XI—XII век. Печат из Оргиданове колекције, који није сасвим истоветан са два остала, Лоран је, вероватно полазећи од датовања повеље А, ставио у X век.

[7] ᾿Ιωακεὶμ ᾿Ιβηρίτης, Σιγίλλιον περὶ τῶν μονῶν Κολοβοῦ, Πολυγύρου καὶ Λεοντίας Θεοδώρου ᾿Ασπαθῆ τοῦ Μαγαχᾶ, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς I (1917) 787-8.

[8] Ово је истакао већ *F. Dölger,* Byz. Z. 29 (1929/30), 105.

гласи ὁ Κλάδων.[9] Без познавања оригинала немогуће је исправити сва погрешна издавачева читања и било би узалудно упуштати се у даља нагађања.[10] Јасно је у сваком случају да је пред нама сигилиј протоспатарија и екпросопа Теодора Кладона издат манастирима Коловоса, Полигира и Леонтије септембра 4. индикта, сасвим аналоган сигилију протоспатарија и екпросопа Солуна и Струме Симеона издатом Атанасијевој Лаври септембра 3. индикта. Област у којој је Теодор Кладон вршио функцију екпросопа није назначена у наслову његове повеље, бар како га је издавач прочитао, али у тексту он истиче да је деловао у Солунској теми, на чијој су се територији и налазила она три манастира на које се односи повеља: манастири Јована Коловоса и Полигир налазили су се у Јерисоу, а манастир Леонтије у самом Солуну.

На почетку својих повеља оба чиновника позивају се на царски указ — питакион којим им је било наређено да изврше инспекцију на властеоским и црквеним земљама и да трагају за војницима и државним сељацима пребеглим на такве земље, да би пронађене бегунце вратили државној

[9] Према томе, у наслову тачно пише τοῦ Κλάδωνος, а у потпису погрешно ὁ Κλάδωνος. На једном натпису у Христопољу из 925/6. г., који је издао Reinach, Bull. de Corr. Hellénique 6 (1882) 267 sq., јавља се стратег Стримона Βασίλειος ὁ Κλάδων. Cf. *P. Lemerle,* Philippes et la Macédoine Orientale, Paris 1945, 141; Στ. Κυριακίδου, Βυζ. Μελέται II — V (1937) 134, n. 2, који наводи и друге носиоце овог презимена из доцнијег времена.

[10] Како ме је љубазно обавестио F. Dölger, за време његове експедиције на Свету Гору 1941 г., ова повеља се није више налазила у Ивирону. Према више него оскудном опису J. Ивирита, докуменат — очигледно оригинал — био је писан на пергаменту димензије 58 x 29 см. и, као што је већ речено, снабдевен печатом са сликом св. Николе. Наша повеља А писана је на пергаменту димензије 55 x 31 см. (Cf. Actes de Lavra, p. 24). *Dölger,* Byz. Z. 29, 105, указује на то да се у списку светогорских повеља који је начинио *Zachariae von Lingenthal,* Jus Graeco-Romanum III, p. XVI (*Zepos,* Jus Graecoromanum I, p. XIX), крајем X века више пута јавља солунски судија протоспатарије Никола, па се пита да можда није о њему реч и у нашој повељи Б. Но, ма колико да су непоуздана издавачева читања имена (тако манастир Полигир, један од три манастира на које се повеља Б односи, он у свом тексту на једном месту наводи тачно као μονὴ τοῦ Πολυγύρου а на другом као μ. τοῦ Πτελέκτου), изгледа ипак да је он и у наслову и у потпису прочитао име чиновника — Теодор, и нема довољно разлога да сумњамо у исправност и овог његовог читања; док је, с друге стране, св. Никола био толико популаран светац да његова слика не даје основа да се ишта закључује о имену власника печата (тако нпр. на печатима у Оргидановој збирци: *V. Laurent,* op. cit., слика св. Николе се јавља у 27 случајева, док су власници тих печата само у 7 случајева сигурно носили име Никола).

власти. У оба случаја реч је, несумњиво, о једном те истом царском питакију чију садржину обојица чиновника излажу готово истоветним изразима, понављајући очигледно речи самог царског указа. „Пошто сам — тако почиње и један и други — часним питакијем моћног и светог нашег цара добио (налог) да трагам за војницима и државним пореским платишама[11] пребеглим к лицима архонтског достојанства и на имања цркава и, где год нађем да су они државни, да их опорежем и упутим његовом моћном и светом царству, то сам према божанственом наређењу његовог светог царства тако и поступио . . .“ При томе Теодор Кладон каже да је трагао за „државним људима“ (δημοσιαρίους) по целој Солунској теми, док Симеон непосредно прелази на онај конкретни случај на који се његова повеља односи и каже да је, дошавши у град Јерисо, са свима „државним људима“ на које је тамо наишао поступио према царској наредби, а да је „остале који нису државни (τοὺς δὲ λοιποὺς τοὺς μὴ ὄντας δημοσιαρίους) оставио овом манастиру господина Атанасија, и то на основу хрисовуља блаженог и покојног цара господина Нићифора и покојног цара Романа, којима су њима (тј. калуђерима Атанасијеве Лавре) дата 32 парика“. Ове парике као манастирске Симеон је оставио у Јерисоу и Номеристима, на оближњим манастир-
[28] ским поседима. Затим се набрајају имена тих парика, при чему се наводе само имена старешина појединих сељачких домаћинстава тако да фактички нису у питању 32 парика већ 32 паричке породице.[12]

[11] Повеља А (Actes de Lavra № 9, 5): περὶ τῶν στρατιῶν καὶ τῶν προσοδιαρίων τῶν δημοσιαρίων, док у повељи В: περὶ τῶν στρατειῶν καὶ προσοδιαρίων καὶ δημοσιαρίων. Ова последња формулација (било да је за њу крив састављач повеље или њен издавач) ствара погрешан утисак као да је реч о три категорије лица. Овом утиску подлегао је и *Dölger*, Byz. Z. 29 (1929/30) 105 као и Byz. Z. 39 (1939) 57, n. 2 и S. B. der Bayer. Akad. d. Wiss., 1952, Heft 1, p. 11 n. 1. У ствари реч је о војницима-стратиотима и о сељацима-платишама државних пореза. Исте две категорије наводи и текст из Константинове Тактике који цитира Ducange: ἐὰν ζημιώσῃ τις στρατιώτην ἢ δημοσιάριον, ἵνα ἀναστρέψει αὐτὸ εἰς τὸ διπλοῦν (Gloss. Med. Gr., s. v. δημοσιάριος и Gloss. Med. Lat., s. v. dimossarium). — Уместо περὶ τῶν στρατιωτῶν, како би се очекивало, обе повеље имају περί τῶν στατειῶν из чега се свакако мора закључити да је тај израз био употребљен и у самом царском питакију, који изгледа ни иначе није био најсрећнији у својим формулацијама. У ствари στρατεία не значи наравно војника, него службу коју војник врши (уп. нарочито новелу Константина VII о стратиотима: *Zepos* I, 222 sq.).

[12] Као што су тачно приметили издавачи (Actes de Lavra p. 26), свега је било 32 парика, а не 33, како је наведено на *1.* 14 услед омашке, чији су узрок издавачи убедљиво протумачили. Имена се-

Аналогно томе је и Теодор Кладон у повељи Б, издвојивши „државне људе“, потврдио право манастира на парике који су му били даровани царским хрисовуљама. Тако је, на основу две хрисовуље блаженог цара господина Константина, оставио манастиру Коловоса и Полигиру 20 парика, а на основу хрисовуље блаженог цара господина Романа, првом од ових манастира још 40 парика.[13] Свих ових 60 парика, односно паричких породица, Теодор је оставио у поседу манастира у граду Јерисоу и на појединим околним манастирским имањима,[14] потврдивши им и потпуно ослобођење од свих намета. Затим Теодор посебно наводи још једну хрисовуљу цара Константина издату манастиру Леонтије у Солуну, који је овом хрисовуљом био добио за своје поседе и на њима насељене неимућне парике и дулопарике (ἀτελεῖς παροίκους καὶ δουλοπαροίκους) потпуно ослобођење од свих државних намета и работа, као и још 36 парика ослобођених дажбина. Теодор му потврђује ове привилегије, али уједно истиче да на поседима овог манастира није нашао толико парика, „пошто су они били уништени од страних племена“ (διὰ τὸ τούτους ἀφανισθῆναι ἐκ τῶν ἐθνῶν). [29]
Нашао је само неке неимућне и сиромахе и њих је оставио у поседу манастира у Авакуму, у Сиврију и на осталим метосима овог манастира, с тим да манастир, уколико буде могао, има право да повећа број својих парика до њих 36.[15]

Сва ова три манастира очигледно су била међусобно повезана, пошто им се издаје једна заједничка повеља. Парици Јована Коловоса и Полигира рачунају се заједно, те нема сумње да је овај последњи манастир, који се такође

љака писана су у пет стубаца (в. фотографију у албуму, табл. III) и морају се читати од горе надоле, а не слева надесно, како су их одштампали и Александар Лавриота и Rouillard—Collomp, пореметивши тиме онај ред којим се та имена наводе у оригиналу и испретуривши становнике Јерисоа и Номериста. Ако се иде правилним редом, у Јерисоу пописано је 18, а у Номеристима 14 парика, односно паричких домаћинстава.

[13] Стилизација овог пасуса је невешта и доста нејасна, тако да је *Dölger*, Byz. Z. 29, 105, сматрао да је манастир Јована Коловоса добио 20 парика на основу Константинових хрисовуља, а да је 40 парика на основу Романове хрисовуље добио Полигир. Међутим, доцније исправе доказују да је манастир Јована Коловоса добио управо ових 40 парика према хрисовуљи Романа II (в. доле, стр. 144 сл.).

[14] Издавач је овде, као и даље на више места, штампао καὶ εἰς διάφορα προ προ (;). Треба, наравно, читати: προάστεια.

[15] У овом пасусу у више махова говори се о τριάκοντα ἓξ οἴκους. Ово неће бити издавачева грешка, уместо παροίκους, како претпоставља *Dölger*, Byz. Z. 29, 105, већ потврда горе истакнуте чињенице да у ствари није реч о појединим парицима него о паричким домаћинствима.

налазио у Јерисоу, био потчињен угледном и утицајном манастиру Јована Коловоса.[16] Као што ћемо видети, 979/80 г. манастири Леонтије и Јована Коловоса прешли су заједно у посед Јована Торникија, чувеног оснивача не мање чувеног манастира Ивирона на Светој Гори. Сигурно му је уз манастир Јована Коловоса предат и манастир Полигир, иако се он посебно не спомиње; изгледа да је Полигир ускоро престао да се сматра као посебан манастир, и доцније се помиње само као посед Ивирона (в. доле, стр. 143).

Закључак који почиње доцније толико уобичајеном формулом διὰ παρεγγυώμεθα, бранећи манастире и њихове парике од свих државних дажбина и работа, опет је у обе повеље потпуно сличан, већим делом и дословно истоветан.

Ове повеље морају, дакле, да се посматрају заједно. Оне су одраз једне опште мере која очигледно стоји у вези са законодавством Македонске династије против велепоседништва, показујући у два конкретна случаја како се та мера спроводила. Досада ове веома занимљиве повеље нису наишле на пажњу коју заслужују, тако да још нико није обратио пажњу на њихову повезаност с најважнијим проблемом унутрашње византијске историје у X веку, који оне с нове стране осветљавају. Повеља Б, објављена у једном тешко приступачном солунском часопису, остала је у науци готово сасвим непозната. Нису је искористили чак ни Рујар и Коломп објављујући у својој збирци сасвим аналогну повељу А, што им је Делгер с правом замерио. Делгер је једини научник који се на ову повељу осврнуо, и то у више махова. Прво је забележио њено објављивање у једном врло садржајном приказу у којем је дао низ важних напомена на издање Ј. Ивирита.[17] Осврнувши се затим у једној врло драгоценој расправи на издање Лаврских повеља Рујар и Коломпа, упозорио је, истина само кратко, на сличност ове повеље са повељом екпросопа Симеона
[30] Лаври.[18] Најзад, искористио ју је на неколико места у коментару ивирске повеље анаграфевса Запада Лава, коју је недавно објавио.[19]

[16] О овом манастиру детаљно: K. *Lake*, The Early Days of Monasticism on Mount Athos, Oxford 1909, 57 sq.

[17] *F. Dölger*, Byz. Z. 29 (1929/30) 104—5.

[18] *F. Dölger*, Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und ihrer historischen Auswertung, Byz. Z. 39 (1939) 31, 62.

[19] *F. Dölger*, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil. - hist. Kl., 1952, Heft 1.

С дипломатичке стране нарочито је интересантан у обе наше повеље наслов који смо горе навели. Приказујући публикацију повеље Б, Делгер је још веровао да тај наслов није оригиналан него да је додат доцније на основу потписа. Међутим, његову оригиналност јасно доказује повеља А, која има наслов потпуно истог типа. Наслов истог типа има и повеља дукса Јована Халда из 995. г., коју је у међувремену издао сам Делгер.[20] Према томе, такви наслови су карактеристични за целу групу чиновничких повеља X века, а да тај наслов чини саставни део самих докумената сасвим јасно показује и још једна карактеристична дипломатичка особина ове групе повеља: датум повеље са ознаком месеца и индикта само се у наслову и наводи, док се у датирању на завршетку позива на тај навод, па се каже: μηνὶ καὶ ἰνδικτιῶνι προγεγραμμένῃ.

Дајући карактеристику појединих врста византијских повеља у својој најновијој великој публикацији светогорских докумената, Делгер је као особину чиновничких повеља нарочито истакао употребу првог лица множине.[21] Наше повеље се с том карактеристиком не слажу: оба наша чиновника свуда говоре о себи само у првом лицу једнине. Уосталом, то исто ради нпр. Јован, асикрит, нотарије и анаграфевс Волера, Стримона и Солуна у својој повељи манастиру св. Пантелејмона из 1044. или 1059. г., коју је сам Делгер тако одлично издао у својој збирци;[22] то исто ради и Тома, царски протоспатарије, асикрит и епопт Солуна, у својим повељама из 941. г.,[23] а не би било тешко наћи и друге сличне примере.

Пошто наше повеље А и Б полазе од једног те истог царског питакија, јасно је да су оне временски једна другој врло блиске, па се и у том погледу морају посматрати заједно. За утврђивање њиховог датума издавачи нису учинили ништа. Ј. Ивирит није ни покушао да утврди датум повеље Б., коју је издао, као што то није покушао ни А. Лавриот за повељу А. Рујар и Коломп ставили су повељу А. у 989. г., али зачудо нису ниједном речи ово датовање образложили.[24] Једино је опет Делгер дао и о том питању

[20] *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, № 56.

[21] *F. Dölger*, Op. cit., p. 149 sq.

[22] *F. Dölger*, Op. cit., № 64. Старо издање, пуно грешака, у Акты Русского на св. Афоне монастыря... св. Пантелеймона, Киев 1873, № 19.

[23] Actes de Lavra, № 3 и 4.

[24] Actes de Lavra, № 9.

неколико важних напомена, иако само за повељу Б. Пошто ова повеља помиње цареве Константина и Романа као покојне, она је, према индикту, могла настати најраније 960.
[31] године. С труге стране, Делгер је упозорио на то да су манастири Леонтије у Солуну и Јована Коловоса у Јерисоу, на које се ова повеља односи, били 980. г., као што смо горе већ напоменули, припојени манастиру Ивирону на Светој Гори, па су престали да постоје као посебни манастири. Према томе, сем 960, дошла би у обзир само још 975. г.[25]

Међутим, и 960. г. отпада, јер наша повеља А помиње хрисовуље покојних царева Романа и Нићифора, и према томе је издата после смрти Нићифора II Фоке (963—969), тј. према индикту 3, најраније 974. г.; јер је, разуме се, апсолутно искључено да између повеља А и Б постоји размак од четрнаест година. Штавише, ми ћемо видети да се 960. г. искључује и подацима саме повеље Б, јер је цар Роман, кога он помиње као умрлог, несумњиво Роман II (959—963).

С друге стране, повеља А, како се то јасно види из њеног наслова, издата је за живота оснивача светогорске Лавре, Атанасија, и према томе, сем 974, за ову повељу долази у обзир још само 989. г., јер је Атанасије умро не само пре наредног 3. индикта, тј. пре 1004, него јамачно већ пре 1001. г.[26] Међутим, као што подаци повеље А не допуштају да повељу Б ставимо у 960. г., тако би с друге стране и за повељу А отпала 989. г., ако се утврди као тачно да је повеља Б издата пре 980. г., тј. према свом индикту, већ 975. г. Истина, не смемо тврдити да чињеница да је повеља Б издата манастирима Леонтије и Јована Коловоса већ сама по себи доказује да је ова повеља настала пре него што су ти манастири били предати оснивачу Ивирона. У списку светогорских повеља који је начинио Zachariä von Lingenthal наилазимо на акт солунског судије протоспатарија Николе од децембра 995. г. који се тиче поседа манастира Јована

[25] *F. Dölger*, Byz. Z. 29 (1929/30) 105. Под утицајем датума (989) који су Rouillard-Collomp навели за нашу повељу А (без икаквог образложења, како смо видели), *Dölger*, Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden 31 ставио је повељу Б у септембар 990 г. (са упитником), али у Ein Fall slavischer Einsiedlung поново је ставља у 975 г. (p. 11, n. 1) односно у 960 или 975 г. (p. 17; „1075“ на истој страни је штампарска грешка).

[26] Cf. *Ph. Meyer*, Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, p. 25, n. 2: Атанасије се последњи пут помиње као жив 997, док се 1001 г. као игуман Лавре помиње већ његов наследник Јевстратије.

Коловоса.[27] Штавише, Делгер је у међувремену сам објавио повељу дукса Јована Халда издату Јефтимију Ивирцу, сину Јована Ивирца, којом се потврђују привилегије манастира Коловоса а која, према убедљивом разлагању Делгера, потиче из септембра 995. г.[28] Добивши 980. г. манастир Јована Коловоса, Јован Ивирац дао га је, како изгледа, у управу свом сину Јефтимију, који га је доцније наследио
и као игуман самог Ивирона,[29] те је, стојећи под посебном [32]
управом, манастир Јована Коловоса добијао посебне повеље адресоване његовом управитељу Јефтимију. Но кад би и наша повеља Б спадала у ово време, свакако би и она била упућена Јефтимију, као што му је упућена горепоменута повеља Јована Халда. У њој, међутим, ни помена још нема ни о Јефтимију ни о Јовану Ивирцу, а с друге стране она је издата истовремено и манастиру Леонтије и Полигиру. Не би се ничим могла бранити претпоставка да се и манастир Леонтије после свог припајања Ивирону налазио у неком посебном положају, док Полигир не само да се више не помиње као посебан манастир него се већ од краја X века наводи просто као посед Ивирона. Заиста, у поменутом списку Цахарије фон Лингентала наводи се питакиј Василија II из 996/7. г. упућен солунском судији протоспатарију Николи поводом жалбе Јована Ивирца због поседа манастира Ивирона у Полигиру, као и акт судије Николе из исте године о том ивирском поседу.[30] Дакле, Полигир који се у нашој повељи Б јавља као манастир повезан са манастиром Јована Коловоса, претворио се у један од поседа Ивирона, а исти је вероватно био случај и манастира Леонтије.[31] Према томе, изгледа да наша повеља

[27] *Zachariae* a *Lingenthal*, Jus Graeco-Romanum III. p. XVI (= *Zepos* I. p. XIX), № XIX.

[28] *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, № 56.

[29] *F. Dölger*, Op. cit., p. 153.

[30] *Zachariae* a *Lingenthal*. Op. cit. № XX и XXI. Однос између овог царског питакија и акта судије Николе очигледно је исти као и између наших повеља А и Б и царских питакија на који се оне позивају.

[31] У доцнијој хрисовуљи Нићифора III Вотанијата од јула 1079. г. међу поседима Ивирона наводе се метох Богородице τῶν Χαουτίων са својим имањима (προάστεια) Алопохоријем и Полигиром (*Dölger*, Schatzk. №. 36, 70—71); мало иза тога помиње се τὸ προάστειον τὸ Λεοντάριον са својим пристаништем (ib. 72); да ли је то бивши солунски манастир Леонтије, тешко је рећи (ἡ σκάλα τῶν Λεονταρίων помиње се и у Душаново доба као посед Ватопеда: *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље српских владара, бр. XVIII, 29 из 1348. г.), али је свакако упадљиво да мало иза тога долазе и метох Богородице τοῦ Ἀββακοὺμ μετὰ

Б, издата заједно манастирима Јована Коловоса, Полигира и Леонтије, није могла настати после 980. г., како је сматрао и Делгер.

Интересантно је упоредити податке повеље Б са наводима у акту анаграфевса Запада Лава, који је недавно објавио Делгер.[32] Овај акт из 1059. г.[33] потврђује Ивирону његове старије хрисовуље и привилегије. На првом месту цитира се хрисовуља Константина Порфирогенита из 945/6. године којом се солунском манастиру Продрома даје ослобо-
[33] ђење од дажбина за његове поседе и на њима насељене *парике и дулопарике* и дарује још *36 неимућних парика*, такође ослобођених свих државних намета. Очигледно је — број и врста сељака не допуштају ни најмању сумњу — да се ради о истој хрисовуљи на коју се позива и повеља Б као на хрисовуљу цара Константина солунском манастиру Леонтије.[34]

Као друга по реду наводи се у акту анаграфевса Лава хрисовуља истога Константина VII из 957/8. г. на основу које манастир Атос добија за своје поседе на Касандрији имунитет и 70 парика. Ова хрисовуља се сасвим природно не помиње у нашој повељи Б, јер нема везе са оним манастирима на које се повеља Б односи.[35]

Иза тога долази хрисовуља „блаженог цара кира Романа, оца покојних у пурпуру рођених царева кира Василија и кира Константина, издата 6468. г. (=959/60) манастиру Коловоса, коме даје на дар 40 парика слободних од дажбина“. То је несумњиво она хрисовуља цара Романа о

τοῦ προαστείου καὶ ἀγριδίου αὐτοῦ· τὸ προάστειον τὸ Σιβρίν (ib. 74), тј. она два имања која су у повељи Б цитирана као имања манастира Леонтије.

[32] *F. Dölger*, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrh., S. B. d. Bayer. Akad. 1952, H. 1, p. 6 sq.

[33] Cf. *P. Lemerle*, Notes sur la date de trois documents athonites et sur trois fonctionnaires du XIe siècle, Revue des Et. Byz. 10 (1952) 111.

[34] Према томе овде цитирани манастир Продрома у Солуну идентичан је са манастиром Леонтије из повеље Б, као што је претпоставио већ *Dölger*, Ein Fall slavischer Einsiedlung 10, n. 4. Овај последњи манастир звао се, према нашој повељи Б, μονὴ τῆς Λεοντίας. Уп. и *K. Lake*, Op. cit. 103. Стога бише да је погрешно допуњавање τ(οῦ) Λεοντ(ίου) у *Dölger*, Op. cit. 7, 14. Исто и *O. Tafrali*, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, 198.

[35] С друге стране, две хрисовуље Константина VII поменуте у повељи Б, којима је 20 парика било поклоњено, колико се може разабрати, манастирима Јована Коловоса и Полигира, у повељи анаграфевса Лава се не наводе. Не узима их у обзир ни сигилиј Јована Халда из 995. г., који зна само за 40 парика манастира Јована Коловоса поклоњених хрисовуљом Романа II. о којој ће сад бити говора.

којој говори наша повеља Б, само што она не наводи њен датум и не прецизира о коме је цару Роману реч, али и она помиње истих 40 поклоњених парика. Податак у повељи анаграфевса Лава доказује да је реч о хрисовуљи Романа II (959—963), што се из повеље Б још није могло јасно видети. Према томе, 960. г. као датум за повељу Б отпада не само зато што подаци повеље А, као што смо видели, искључују могућност тог датума, него и зато што сама повеља Б, помињући хрисовуљу покојног цара Романа, има у виду, како сада знамо, без икакве сумње Романа II. Исто тако повеља анаграфевса Лава показује да је поменутих 40 парика било поклоњено управо манастиру Јована Коловоса, а не Полигиру, како би се могло закључити на основу нејасне стилизације повеље Б. Исту хрисовуљу Романа II има, уосталом, у виду и списак светогорских повеља Цахарије фон Лингентала, који наводи хрисовуљу Романа II манастиру Јована Коловоса из 960. г., издату због 40 парика.[36] Нема сумње да и горе поменути сигилиј Јована Халда, иако то ди-
ректно не каже, полази од те исте хрисовуље Романа II, [34]
потврђујући Јефтимију Ивирцу за манастир Јована Коловоса имунитет за 40 парика.[37]

У навођењу старих докумената на којима су манастири заснивали своје привилегије видимо, дакле, између повеље анаграфевса Лава и наше повеље Б упадљиву подударност, уколико се наравно ти наводи тичу манастира Јована Коловоса у Јерисоу и манастира Леонтије у Солуну. Но са наведеном хрисовуљом Романа II ово подударање престаје. Наредна хрисовуља цитирана у повељи анаграфевса Лава не помиње се више у повељи Б, иако се она директно тиче и једног и другог манастира. Реч је, наиме, о већ више пута поменутој хрисовуљи Василија II из 979/80. г. којом су Јовану Торникију-Ивирцу били уступљени манастири Леонтије у Солуну, Јована Коловоса у Јерисоу и Климента на Светој Гори у замену за манастире Ивирисе у Цариграду и св. Фоке у Трапезунту, уз додељивање имунитета за 60 парика поклоњених Јована Ивирцу већ раније и даривање нових парика. Наша повеља Б о свему томе не зна ништа, очигледно одражавајући стање које је претходило овој важној промени у животу како манастира Леонтије тако и манастира Јована Коловоса.

Дакле, и са ове стране долазимо до закључка да 975. г. није само најранији могући, него и једини могући датум

[36] *Zachariae von Lingenthal*, Op. cit., № 10.

[37] *F. Dölger*, Schatz. № 56, 4.

повеље Б. Но чим је то тако, не можемо више ни за повељу А да узимамо у обзир 989. г., него морамо да је ставимо, према њеном индикту, у септембар 974. г. То утолико пре што се ни повеља А не позива на привилегије из доба после Нићифора Фоке (963—969). Међутим, ми знамо да је Лавра добијала привилегије и дарове и од Јована Цимискија и од Василија II, добијала је и парике о којима је управо и реч у нашим повељама. Тако се из занимљиве повеље самог Атанасија од децембра 984. г. види да је Лавра имала хрисовуљу Василија II којом јој је, између осталог, било додељено и 25 кућа „ексусата", тј. парика ослобођених државних дажбина, који су били настањени у Хрисопољу и који су плаћали дажбине Лаври.[38]

Чињеница да се ова хрисовуља не помиње у повељи А може се објаснити само тиме што тај документ, који је Лавра била добила пре децембра 984. г., још није постојао у време састављања повеље А. Овај закључак је утолико сигурнији што Атанасије у својој повељи показује нарочиту бригу о томе да право Лавре на поменутих 25 паричких домаћинстава, загарантовано царском хрисовуљом, не остане непознато пореским чиновницима. Наиме, ову хрисовуљу је Атанасије поклонио свом ученику и пријатељу Јовану Ивирцу, преневши тако на њега једну привилегију даровану том хрисовуљом: ослобођење од дажбина за једну лађу од 6.000 модија; али је задржао за себе другу приви-
[35] легију садржану у тој хрисовуљи: 25 паричких кућа у Хрисопољу ослобођених државних дажбина. И ето, у завршном делу своје повеље Атанасије нарочито истиче да сваки пут кад буде требало да се ова хрисовуља покаже практорима, калуђери Климентовог манастира морају да је шаљу калуђерима Лавре ради увида, па ће је затим понова добијати натраг.

Према томе, наше повеље А и Б издате су у доба Јована Цимискија, прва — септембра 974. г., друга — септембра 975. г. Цар, који је састављачима ових повеља, а свакако и другим надлежним чиновницима, наредио својим питакијем да на црквеним и властеоским поседима трагају за побеглим државним сељацима и војницима, да би их вратили држави, није био, дакле, нико други но Јован Цимискије. Ово је утолико занимљивије што досада ништа није било познато о ма каквим мерама Јована Цимискија у вези са борбом између централне власти и велепоседника око ситног земљопоседа и ситних земљопоседника. Заиста, сачуване су новеле о сељачком односно војничком поседу Романа I (920——944), Константина VII (944—959), Романа II (959—963), Нићифора Фоке (963—969) и Василија II (976—1025), тј. свих царева овог периода сем Јована Цимискија (969—976). Царски питакиј од којег полазе обе наше повеље показује да се и Јован Цимискије бринуо о одржавању сталежа државних сељака и војника, противећи се енергично њиховом прелажењу на властеоска и црквена земљишта.

[38] *F. Dölger,* Op. cit., № 108.

Антиаристократски правац био је карактеристичан за аграрну политику византијске царске владе од доба Романа I Лакапина. Овог правца придржавали су се, после Романа Лакапина, и Константин VII и Роман II, а доцније са нарочитом енергијом и Василије II. Међутим, Нићифор Фока, сам представник једне од најмоћнијих племићких породица у Византији, супротстављајући се врло одлучно порасту манастирског велепоседништва, ишао је на руку тежњама световних феудалаца. Могло би се очекивати да ће Јован Цимискије, као припадник истог сталежа малоазијске аристократије, следити његов пример. Изгледа пак да то није био случај, и ово баца нову светлост на личност овог истакнутог владара. Као што смо видели, он је чак издао наредбу надлежним чиновницима по темама да и на властеоским и на црквеним имањима изврше неке врсте рације и да све државне сељаке и војнике које тамо затекну врате државним властима.

Ван сваке сумње то је била општа мера. Не треба ни доказивати да царски питакион којим је ова мера била декретирана није био упућен самој оној двојици чиновника чије су повеље случајно до нас доспеле и да нису том мером биле погођене само оне области на које се ове две случајно сачуване повеље односе. А врло је вероватно да су сличне мере предузимане и раније, иако у новелама царева Македонске династије о томе нема никаквих алузија. У светлости обавештења која нам пружају наше по- [36]
веље А и Б можемо сада боље схватити и значај извесних података у другим документима. Нарочиту пажњу заслужује податак, садржан у једној доцнијој хрисовуљи Константина X Дуке, а који се односи још на време Константина VII Порфирогенита. Хрисовуља Константина Дуке од јуна 1060. г. помиње, наиме, хрисовуљни сигилиј Константина VII на основу којег је манастир св. Андрије у Солуну добио имунитет за 100 парика и дулопарика, који, пак, „нипошто не смеју бити из редова стратиота, или димосијарија,

или екскусата дрома“: μὴ μέντοι γε στρατιωτῶν ἢ δημοσιαρίων ἢ ἐξκουσσάτων τοῦ δρόμου ...[39] Ова карактеристична ограда очигледно има исти циљ и одражава исти став као и питакион Јована Цимискија. И она иде за тим да се не допусти претварање државних сељака и војника у парике на земљиштима велепоседника.

Тачна евиденција о броју парика на манастирским земљиштима водила се, уосталом, и у доцније време, у настојању да се тај број, нарочито број сељака ослобођених државних дажбина у корист манастира, не повећава самовољно. Додуше, хрисовуља Константина X само понавља одредбу Константина VII, али она ту одлуку и прихвата, истичући у свом завршном делу да се број од 100 парика и дулопарика, одобрен манастиру св. Андрије и ослобођен дажбина хрисовуљним сигилијем Константина VII, не сме ни „повећавати ни смањивати“.[40] Хрисовуља Нићифора III Вотанијата од јула 1079. г., потврђујући Лаври раније дарове и привилегије, одобрава јој 100 нових парика и дулопарика, али и наглашава да се тај број има попуњавати само децом и унуцима тих парика, па уз ову ограду ослобађа и њих свих државних дажбина.[41] Најјачу аналогију мерама о којима говоре наше повеље из 974. и 975. г. налазимо у извесним документима из доба Манојла I Комнина (1143—1180). Ово не треба да нас изненађује. Познато је да је Манојло Комнин чак издао наредбу којом је поновио познате одредбе из новеле Константина VII о величини стратиотских имања и њиховој неотуђивости.[42] То су, истина, биле ременисценције из давне прошлости. Али, што је било много важније и стварније, Манојло је указом од марта 1158. г. забранио манастирима у околини Цариграда да своје поседе повећавају, гарантујући уједно све њихове дотадашње поседе.[43] У овом указу он с једне стране наређује својим чиновницима да не дирају у постојеће поседе манастира и да им не траже „ни меру земље ни број парика“ (μέτρα γῆς ἢ παροίκων ποσότητα), а с друге стране истиче да манастири немају право да повећавају оно што данас по-
[37] седују, било да су то парици или земљишни поседи (εἴτε πάροικοι, εἴτε τόποι, εἴτε αὐτούργια).[44] Да би се, пак, осигурала

[39] Actes de Lavra № 28, 31.
[40] Actes de Lavra, № 28, 103.
[41] Actes de Lavra, № 31, 24.
[42] *F. Dölger*, Regesten 1535.
[43] *Zepos*, Jus I, 381—5. *Dölger*, Regesten 1418.
[44] *Zepos*, Jus I, 384.

ефикасност ове забране повећавања манастирских земљишта и броја манастирских парика, предузимане су административне мере и вршене на манастирским имањима рације сличне онима са којима смо се упознали у нашим повељама А и Б. Тако је сачуван акт дукса и апографевса теме Миласе и Меланудија севаста Андроника Кантакузина од јануара 1175. г., који наређује логаријасту Јована Хрисанту да провери документе манастира св. Павла на гори Латросу, близу Милета, и да утврди да ли манастир стварно има право на све своје парике; у противном случају нека преда прекобројне парике држави, а манастиру нека остави само оне парике које има „од давнине“.[45] Јован Хрисант извршио је наређење и актом од фебруара исте године обавестио је о томе свог претпостављеног. Нашао је, наиме, да манастиру св. Павла не припадају по праву сви парици на његовим земљама, те је „не мало њих“ одузео у корист државе, записавши их у државне практике, а манастиру је оставио само оне земљишне поседе и некретнине који му по праву припадају и оне парике које је од давнине имао (τοὺς οὓς ἔκπαλαι εἶχε παροίκους).[64]

Поступак је, дакле, сасвим аналоган ономе у нашим повељама из 974. и 975. г. Али није тешко уочити суштинску разлику, условљену разликом епохе као и разликом крајњег циља који је покретао акције из 974—975. г. с једне, а ону из 1175. г. с друге стране. Аналогија је више привидна него стварна. Питакион Јована Цимискија наређивао је трагање за државним сељацима и стратиотима на свим велепоседима. Иако за извршење његове наредбе знамо из две повеље које се односе на манастире, извршиоци су имали, према царевој наредби, да претраже поседе „лица архонтског звања и цркава“. У духу законодавства X века, ова мера је била уперена и против световног и против црквеног велепоседништва. Такву тенденцију мере из доба Манојла Комнина, наравно, нису имале. Оне су биле резултат цареве жеље да спречи даље повећање манастирских поседа и логично се надовезују на његов указ од марта 1158. г., који је забрањивао повећавање манастирског земљишта и броја манастирских парика, али не и велепоседништва уопште. Напротив, Манојло је појачао свој указ и открио његову основну тенденцију у две даље наредбе од септембра 1158. и фебруара 1170. г., којима је забранио отуђивање дарованих поседа, сем

[45] *Miklosich - Müller*, Acta Graeca IV, 317.
[46] Ibid. 318.

у корист припадника сената и војног сталежа.[47] Манојло
[38] је тежио за ограничавањем манастирског велепоседништва да би још јаче подупро световно велепоседништво, нарочито пронијарско.

Византијска влада је одувек све регламентирала, нарочито и до у најситније детаље контролисала је све имовинске односе, тако да се ниједан посед није сматрао обезбеђеним ако право власништва није било потврђено специјалном повељом од стране врховне власти. Стога је природно да је она водила евиденцију и о броју парика на велепоседима и да није дозвољавала њихово својевољно повећање, поготово кад су ти парици били ослобођени плаћања државних дажбина (случај горе цитираних хрисовуља из друге половине XI века) или кад је било у питању свесно ограничавање једне, а подупирање друге групе велепоседника (случај Манојла Комнина). Тек у доцнијим вековима царска власт је толико попустила пред моћним велепоседницима да им је чешће унапред одобравала да насељавају сељаке на својим земљама у којем било броју и без икакве пореске обавезе према држави, уколико се ти сељаци нису водили у државним или којим било другим списковима-практицима. Уосталом, известан вид контроле представља и таква унапред дата дозвола, пропраћена поменутом клаузулом.

Међутим, у нашим повељама из 974. и 975. г. није реч само о контроли имовинских односа коју је византијска влада увек спроводила у строжој или блажој мери. Овде је реч о контроли нарочите врсте и нарочитим мерама изазваним оном оштром борбом која се водила у X веку око ситних поседа и ситних поседника између државе с једне, а велепоседништва свих врста с друге стране. Посреди су покушаји државе да путем контроле и административне интервенције спречи прелажење државних сељака и војника на земље било духовних било световних велепоседника. Наше повеље А и Б показују како је та интервенција, уперена против велепоседништва као таквог, спроведена у два конкретна случаја на земљиштима извесних манастира у Солунској области.

Колико се може видети из ових повеља, у оба случаја надлежни чиновници су стварно наишли на црквеним поседима које су претражили на државне сељаке односно

[47] *Zepos*, Jus I 387 и 421. *Dölger*, Regesten 1333 и 1398. О датуму и тенденцији ових несачуваних наредби, чији је садржај познат из навода у Валсамона, в. моју Пронију, 27 сл. (СД, књ. I, стр. 159 сл.).

војнике, јер обојица тврде да су све „државне људе" вратили држави, а да су на манастирским земљама оставили само оне парике који нису били државни већ су по праву припадали дотичним манастирима. Изузетак чини само манастир Леонтије у повељи Б, који је, услед нарочитих неприлика, имао чак и мањи број парика од онога који му је био додељен царском хрисовуљом. Право манастира на сељаке и њихов тачан број чиновници су утврђивали путем проверавања манастирских докумената. Да би доказали своје право, калуђери су подносили на увид царске хрисовуље којима им је био поклоњен овај или онај број сељачких домаћинстава. Прекобројни су упућивани државним властима.

Чињеница да се за државним сељацима морало трагати [39]
по манастирским и властеоским поседима и да су се такви сељаци тамо и проналазили, изгледа, у већем броју, намеће закључак да су ови сељаци, често добровољно прелазили на земљишта велепоседника, стављајући се под заштиту моћне духовне и световне господе. Ова околност, која се могла наслућивати и на основу самих царских новела,[48] од велике је важности за разумевање историје борбе која се у Византији водила око ситних земљопоседа, и умногоме објашњава њен исход.

У овој борби византијска царска власт није у ствари бранила право и независност ситних земљопоседника од насртаја великих, како то може изгледати према новелама царева Македонске династије, већ је бранила своја права на те сељаке као државне, отимајући се око њих са моћним феудалцима. Из наших повеља може се боље осетити ова чињеница него из царских новела са њиховом прорачунатом реториком.

Врло је карактеристична у том погледу разлика у самој терминологији којом се служе царске новеле с једне, а наше повеље и слични административни документи с друге стране. Разлика је врло упадљива, иако је у оба случаја реч о истој ствари и о истим двема категоријама ситних земљопоседника. Штитећи своје сељаке и војнике и њихове земље од прохтева велепоседника, византијски цареви у својим новелама приказују се у улози бранилаца сиротиње, називајући ситне земљопоседнике „сиромасима" (πτωχοί, πένητες) и супротстављајући им „моћне људе" (δυνατοί). Ова терминологија продире, истина, и у неке повеље у којима је реч

[48] *G. Ostrogorsky*, Agrarian Conditions in the Byzantine Empire, Cambridge Economic History I (1942) 208. (в. у овој књизи, стр. 76).

о примењивању извесних одредаба из царских новела.[49] Сасвим друкчијим речником служе се, међутим, наше повеље А и Б као и сама она царска наредба од које оне полазе. Ова чисто административна наредба, која се обраћа царским чиновницима, не иде за психолошким и реторичким ефектима. Државни сељаци као платише државних пореза називају се овде, видели смо, προσοδιάριοι δημοσιάριοι или још чешће просто δημοσιάριοι, јер су они потчињени држави и, ако својевољно напусте своје односно државно земљиште и своје обавезе према држави, имају да буду принудно враћени државној власти. Њима се супротстављају манастирски сељаци-парици, на које држава не полаже право као οἱ μὴ ὄντες δημοσιάριοι. Занимљиво је да у царским новелама уопште не наилазимо на ове појмове.[50] За новеле је битна
[40] разлика између сељака-„сиромаха“ и „моћних људи“, за документе које смо овде посматрали разлика између државних и властеоских сељака. Исто тако и малопре поменути хрисовуљни сигилиј Константина VII, цитиран у хрисовуљи Константина Дуке, говорећи о онима који се не смеју настањивати на поседима манастира као манастирски парици, наводи на првом месту стратиоте и димосијарије, додајући им још и екскусате дрома.[51] Исте две категорије — стратиоте и димосијарије — ставља једну до друге, као што смо видели, и Константинова Тактика (в. горе, прим. 11).

Какав је био правни положај сељака које царске новеле зову сиромасима а документи административног карактера димосијаријима, тј. државним сељацима? Сматра се да су то били слободни и независни ситни земљопоседници, које је византијска царска власт у X веку и бранила као такве, заједно са стратиотима, кад је њихова независност била угрожена од стране велепоседника. Чини се да овакво схватање, иако је оно опште усвојено и мада сам га и ја у више махова заступао у својим радовима, представља извесно упрошћавање и не одговара стварно много сложенијим односима. У питању су фактички не толико независни колико државни сељаци, како то и кажу горе анализирани

[49] Actes de Lavra, № 2, 22—23.

[50] Вреди ипак скренути пажњу на оно што се у новели Василија II из 996 г. каже о сељаку Филокалису, који се био огромно обогатио и коме је цар одузео његова богатства да би их поделио сиромашним, а њега вратио у његово првобитно стање: ἐκείνῳ δὲ κατέλιπεν ὅπερ ἐξ ἀρχῆς εἶχε δημόσιον καὶ τῶν χωριτῶν ἕνα πάλιν ἐποίησε (*Zepos*, Jus I, 265).

[51] Реч је вероватно о радницима у ресору логотесија дрома, који су били запослени на изградњи и одржавању путева и ослобођени других обавеза. Уп. *Dölger*, Zur Textgestaltung der Lavraurkunden, 62.

документи. Независни су они били само у том смислу што нису били потчињени неком сењору-феудалцу, и ово је несумњиво врло важна околност. Али то још не значи да су они били потпуно независни и слободни. Властеоски парици су плаћали дажбине и вршили работе свом господару-феудалцу, а државни сељаци држави. Њихов однос према држави био је у суштини врло сличан оном односу зависности који је парика на властеоским или манастирским земљама везивао за његовог сењора. Веома је карактеристично да их извори понекад директно називају државним парицима. Ово нам показује да је разлика у правном положају између државних и властеоских сељака временом све више нестајала и да се од парика државни сељаци нису разликовали по томе што су били слободни него по томе што су били зависни не од властелина-феудалца, већ од државе
односно од државних поглавара, јер између царског и државног фактички није било разлике. У личности цара они су [41]
чак имали и свога сењора.[52]

Заиста, њихова слобода кретања била је ограничена: то најбоље показују управо горе анализиране повеље којима се наређује принудно враћање државних сељака и војника, ако би они својевољно прешли на властеоска и црквена земљишта. Новелама царева Македонске династије било је донекле ограничено и њихово право слободног располагања својим поседима. Зато је царска власт њима неограничено располагала: и њиховим поседом и њиховом личношћу. У свом настојању да одрже неокрњен сталеж војника и државних сељака, цареви X века забрањују њихово прелажење на властеоске и манастирске поседе. Али, као знак нарочите милости, цареви чешће поклањају манастирима не само земље него и сељаке. То је добро позната чињеница, а и повеље о којима смо овде расправљали показују на најбољи начин да су парици који су се налазили у власништву манастира и који су им потврђивани као њихови парици били поклоњени калуђерима царским хрисовуљама, и то хрисовуљама управо оних царева који су бранили сељаке и њихове поседе од феудалаца. Јасно је, међутим, да су ови поклоњени парици долазили из редова тих истих државних сељака. Често цитирана хрисовуља Василија II из 979/80. г.,

[52] О цару Теофилу каже се на једном натпису из 834 г. да је био добар према *својим* парицима: πρὸς τοὺς αὐτοῦ παροίκους ἀνὴρ ἀγαθός. Уп. *В. Г. Васильевский*, Законодательство Иконоборцев, Труды IV, 234. О Василију II Пира магистра Евстатија каже да је често пресељавао своје парике: τοὺς ἰδίους παροίκους πυκνῶς ἀποκινεῖν (*Zepos*, Jus IV, 49).

наведена у повељи анаграфевса Лава, то директно и каже: поред три манастира добивена у замену, Јован Торникије добио је и имунитет за шездесет *државних* парика (ἑξήκοντα δημοσιαρίους παροίκους) који су му били поклоњени ранијим хрисовуљама.[53]

Суштина сукоба између византијске централне власти и феудалаца била је, дакле, у томе што су феудалци, пове-
[42] ћавајући своју моћ, почели да одузимају држави њене сељаке и војнике, претварајући их у своје парике. Држава се томе, природно, противила и, доклегод је могла, бранила је своје војнике и пореске платише разноврсним законским и административним мерама. Али управо тим заштитним мерама она је ограничавала њихову слободу кретања и право слободног располагања својом имовином, претварајући их тако у своје парике.

*

На крају треба да се са неколико речи зауставимо још на једном питању сасвим друге природе. Повеље које смо овде посматрали бацају, наиме, извесну светлост и на односе између византијског и словенског становништва у Солунској области. Видели смо да је састављач повеље Б од 36 паричких домаћинстава поклоњених хрисовуљом Константина VII манастиру Леонтије у Солуну, нашао на метосима манастира само мали број парика, пошто су остали били уништени од страних племена: διὰ τὸ τούτους ἀφανισθῆναι ἐκ τῶν ἐθνῶν. С обзиром на време и територију на које се овај податак односи није тешко погодити која су племена у питању. Међутим, повеља анаграфевса Лава и изричито потврђује да је реч управо о Словенима. Даривање 40 парика

[53] Уп. текст у *Dölger*, Ein Fall slavischer Einsiedlung, p. 7, 16. Уп. и p. 23, 27, 39, где се свуда говори о имунитету παροίκων δεδημοσιευμένων поклоњених манастиру. На изразе δημοσιάριοι πάροικοι, односно δημοσιακοὶ πάροικοι налазимо и у доцнијим документима. Cf. *Miklosich* - *Müller*, IV, 38 из 1237 г. и VI, 255 из 1321 г. (за хронологију *Dölger*, Byz. Z. 28 (1928) 369 sq.; уп. и Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden 53 sq.). У овој последњој нарочито занимљивој повељи цар Андроник II саопштава да је поклонио манастиру Јована Богослова на Патмосу земљу с тим да је обрађују извесни државни парици на том острву, вршећи работе у корист манастира. Међутим, калуђери су се жалили цару да су у немогућности да их на то натерају пошто се они не налазе у „потпуној њиховој парикији“. Стога цар, на молбу калуђера, наређује да поменути државни парици, којих је било 23 и који су плаћали држави 34 перпере годишње, буду предати у власништво манастира и да од сада њему плаћају све своје дажбине, што је и значило прелаз у „потпуну парикију“.

манастиру Јована Коловоса хрисовуљом Романа II из 959/60. године, о којем говори и повеља Б, представљало је, према наводу повеље анаграфевса Лава, накнаду „за сељачке земље које су овом манастиру биле раније додељене у области Јерисоа, а које су му одузели Словени-Бугари који су се тамо населили“.[54] Већ је Делгер добро запазио да је у оба ова случаја свакако реч о истој појави (den gleichen Vorgang), а поред тога је дао детаљан коментар занимљивог податка о досељењу Словена у област Солуна, пропративши га врло драгоценим напоменама о византијској изворној грађи о Словенима.

Упућујући на ову изврсну расправу, ми ћемо се зауставити само на једном питању које, чини нам се, Делгер није решио на задовољавајући начин. Желећи да утврди време кад су „бугарски Словени“ могли да продру у околину Солуна и Јерисоа и да потисну парике са тамошњих манастирских поседа, како о томе прича хрисовуља Романа II из 959/60. г., па и наша повеља Б из 975. г., Делгер истиче да је за време дуге владавине бугарског цара Петра (927—969) између Бугарске и Византије владао мир и да према томе ово време не долази у обзир, па закључује да су манастирски парици страдали од Словена још за време цара Симеона, највероватније у доба највећег ширења његове моћи, између 921. и 924. г., а можда чак између 913. и 924. г., јер је већ онда Симеон готово сваке године упадао у Тракију и Македонију.[55] Овај закључак не изгледа оправдан. Пенетрација
извесних група Словена на Халкидик, пропраћена отери- [43]
вањем или уништавањем неколико десетака манастирских парика није морала да се одиграва у оквиру великих ратних сукоба, већ је могла да се врши и у доба релативног мира који је наступио после Симеонових ратова. И заиста, случај о којем говори наша повеља Б није се могао догодити пре средине X века.

Треба да се сетимо да су оних 36 парика манастира Леонтије који су били, према повељи Б, већим делом „уништени од страних племена“, били поклоњени калуђерима тог манастира хрисовуљом Константина VII, што је Делгер изгледа испустио из вида. Истина, повеља Б не наводи датум те хрисовуље, али га зато наводи повеља анаграфевса Лава. Из ње сазнајемо да је та хрисовуља била издата 945/6. г., и према томе јасно је да су парици манастира Леонтије страдали после те године. Исто тако су могли, наравно, и

[54] *F. Dölger*, Ein Fall slavischer Einsiedlung, p. 7, 12—13.
[55] *F. Dölger*, Op. cit. 17 sq.

парици манастира Јована Коловоса, чији је губитак био надокнађен манастиру даривањем нових парика 959/60. г., бити отерани од Словена не само под Симеоном него и у доцније доба, иако је тада владао мир и није било великих сукоба које би историја забележила.

Из које су области продирале те групе Словена, из расположивих података се не види довољно јасно. Неће бити тачно Делгерово мишљење да Σκλάβοι Βούλγαροι значи „бугарски Словени" за разлику од „Словени из Македоније". Македонију (било у античком било у савременом смислу) Византинци не називају Македонијом, а у ово доба, кад је она улазила у састав бугарске државе, укључују је у појам Бугарске. Највероватније је да су Словени о којима говоре наше повеље долазили управо из оближњих покрајина Македоније. Но ма откуда да су долазили, значајно је да су они, како смо видели, продирали у саму околину Солуна, па чак и у околину Јерисоа. Међутим, она два напада Словена на манастирске парике у областима Солуна и Јерисоа о којима су се случајно сачувале вести у наше две повеље сигурно нису била сасвим усамљена. Несумњиво је таквих случајева било и више. То су нова и занимљива сазнања која дугујемо нашим повељама. Значај и интерес ових података само се повећава констатацијом да се пенетрација Словена на Халкидик — у једном од два случаја за која ми знамо сасвим сигурно, а у другом врло вероватно — вршила у доба релативног мира и у условима слабости бугарске државе. Свакако су при томе биле у питању мање групе Словена, па зато њихови препади нису ни били везани за велике ратне сукобе, већ су имали стихијски карактер.

Глас Српске академије наука, т. CCXIV, Одељење друштвених наука, књ. 3, 1954, стр. 23—43.

ПРАВО ПРВЕНСТВА СЕЉАКА ПРИ КУПОВИНИ ЗЕМЉИШНИХ ПОСЕДА

НЕУСПЕЛА РЕФОРМА ЦАРЕВА МАКЕДОНСКЕ ДИНАСТИЈЕ

Борба коју је византијска влада морала водити у X веку [117]
да би заштитила мале слободне поседнике од земљопоседничке аристократије, представља веома интересантну и значајну етапу у унутрашњем развоју византијске државе. Може се без претеривања рећи да је исход ове борбе одредио судбину Царства. Историја овог тешког и драматичног сукоба приказана је већ неколико пута.[1] Моја намера није да поново причам ту историју већ да, на неколико конкретних примера, објасним узроке који су спречили византијску владу да с успехом заштити мале поседнике.

Поредак у којем су слободни сељаци и стратиоти — војници насељени у темама — имали своје земљишне поседе представљао је главни ослонац Византијског Царства од времена његове обнове у VII веку и главни извор његове унутарње снаге и спољашње моћи. Стога је царска влада интервенисала у корист малих земљопоседника када је постало јасно да су велики земљопоседници почели да присвајају сељачка и стратиотска имања и да се некадашњи поседници тих имања претварају у кметове на имањима световних земљопоседника и манастира. Штитећи мале поседнике од феудалне земљопоседничке аристократије, која је грабила мала имања, држава је настојала да заштити

[1] Уп. класичну студију *В. Г. Васиљевског*, Материалы к внутренней истории византийского государства, Туды IV (1930) 250, 331, а међу новијим радовима, *G. Ostrogorsky*, Agrarian Conditions in the Byzantine Empire, The Cambridge Economic History I (1942), 204 sq. (стр. 72 сл. у овој књизи) и Geschichte des byzantinischen Staates (1940) 192 sq. (= Историја Византије 263 сл.).

своје војнике и своје најбоље пореске платише и да обезбеди њихов опстанак; јер је развитак центрифугалних феудалних сила представљао претњу за централизовану и самодржачку власт византијских царева.

Новелом Романа I Лакапина од априла 922. год. започео је дуги низ законских одредби помоћу којих је византијска влада настојала да заштити мале поседнике. Пре свега, давала је сељацима право на предност (προτίμησις) при куповини имања која су продавали њихови суседи. Сељаци су своја имања која су хтели да продају, морали најпре понудити својим суседима-сељацима по строго утврђеном степену предности, док су остали могли да учествују у куповини само ако суседи нису хтели да купе. Штавише, новела Романа Лакапина забрањивала је „моћнима" (οἱ δυνατοί) да стичу имања сиромашних сељака (οἱ πένητες).[2] Ова забрана поновљена је у новели Романа Лакапина из 934. год. којом се оштро осуђује грамжљивост моћника и наређује да се незаконито присвојена имања врате ранијим власницима.[3] Закони Константина VII Порфирогенита,[4] Романа II,[5] и Василија II,[6] чије су мере против феудалне земљопоседничке аристократије биле нарочито драстичне, понављају исте прописе строже и одлучније, и садрже сличне или још огорченије оптужбе и оштре опомене. Али позната чињеница да су византијски цареви морали да понављају своје наредбе неколико пута, јасно показује да њихове одлуке нису постизале жељени ефекат. Оне су, у најбољем случају, успоравале и ометале ширење великих поседа, али га никада нису стварно задржале. После смрти Василија II нису више доношени закони у корист малих земљопоседника. Централна власт је била приморана да капитулира а тријумф феудалне аристократије био је најзад потпун.

Победа феудалне аристократије и опадање слободних сељачких поседа, као последица те победе, били су, нема сумње, главни узроци пропасти византијске државе. Стога су разлози због којих царска власт није успела да заштити мале поседнике, од великог значаја за проучавање Византије.

[118] Историчари су већ претресали ове узроке и истицали: да је положај сељака притиснутих порезима био веома

[3] *J. и P. Zepos*, Jus Graecoromanum I 198 sq.
[2] Ibid., 205 sq.
[4] Ibid., 214 sq., 222 sq., 239.
[5] Ibid., 240 sq., 243 sq.
[6] Ibid., 262 sq.

тежак; да је снага ширења великих земљишних поседа, и световних и црквених, бивала временом све већа; да су заједнички класни интереси повезивали с једне стране земљопоседнике, против којих су биле уперене царске наредбе, и, с друге стране, чиновнике и судије који су стварно били одговорни за примену односно занемаривање ових наредби.[7] Циљ је овог рада да објасни и подупре ове опште закључке помоћу неколико специфичних примера узетих из докумената савремених са аграрним законодавством Македонске династије. Царске новеле непрекидно и огорчено оптужују чиновнике и судије да често, и на разне начине, заобилазе и изигравају закон, али нам, наравно, не дају податке о правој природи њихових злоупотреба. Такве податке можемо да сазнамо из докумената у којима се огледа ток свакодневног живота.

Располажемо само врло ограниченим бројем докумената који потичу из времена када су били на снази аграрни закони Македонске династије. Значајно ново издање докумената светогорске Лавре садржи известан број таквих докумената, од којих неки досада нису били ни објављени.[8] Најстарија документа у архивима Лавре односе се на манастир св. Андрије у Перистери, који је касније постао власништво Лавре. У нашем чланку ограничићемо се на проучавање докумената који се тичу овог манастира. И мада их, на жалост, има мало, кадри су много да објасне; штавише, један од њих, како ће се одмах видети, тиче се непосредно проблема које је собом донело аграрно законодавство Македонске династије.

*

Манастир св. Андрије на Перистери, у брдима око 20 km источно од Солуна, основао је 871. год. познати пустињак Евтимије.[9] Међутим, као независна заједница постојао је мање од једног века. Касније га је његов игуман Стефан прикључио Лаври св. Атанасија. Типик св. Атанасија пока-

[7] Уп. *В. Г. Васильевский*, op. cit.; *G. Ostrogorsky*, op. cit.
[8] *G. Rouillard — P. Collomp*, Actes de Lavra I (897—1178), Paris 1937 (у даљем тексту Лавра).
[9] *K. Lake*, The Early Days of Monasticism on Mount Athos (Oxford, 1909), 49 sq., 53 sq.; *П. Успенский*, История Афона III (Киев 1877), 32. Са археолошке тачке гледишта цркву у Перистери проучавао је Данац *K. F. Kinch*, Festskrift til J. L. Ussing (Copenhagen 1900), 144 sq. Cf. Byz. Zeitschr. II (1902), 273, 663 sq.

зује да је пренос извршен на основу наредбе у једној хрисовуљи Нићифора Фоке, а ту је наредбу потврдио касније другом хрисовуљом Јован Цимискије.[10] Ниједна од ових двеју хрисовуља није сачувана, али постоји друга хрисовуља Нићифора Фоке Лаври од маја 964. год.;[11] у њој цар упућује на своје две претходне хрисовуље и потврђује своје раније дарове Лаври у покретном и непокретном имању: очигледно је да су ови дарови обухватили и прикључење манастира на Перистери Лаври. Према томе, хрисовуља која се тиче тог преноса морала је бити издата између 16. августа 963. год., датума ступања на престо Нићифора Фоке, и маја 964. год. То се слаже са чињеницом коју је истакао Делгер,[12] да је према животопису Атанасијеву, до прикључења дошло пре Нићифорова поласка у сиријски поход у јесен 964. год.[13]

Из типика Атанасијева јасно је да је до прикључења дошло због моралне декаденције манастира на Перистери.[14] У сваком случају, губитак независности није изазвао економско опадање. Напротив, у економском погледу манастир Перистера био је далеко од опадања, јер Лавра га је преузела заједно са имањем Цехлиана, које је очигледно било његов посед, и са сто зевгарата,[15] тј. сто сељачких поседа који су спадали у виши порески разред.

[119] Архив манастира Перистере пренет је, природно, у Лавру. То објашњава зашто неки, и то најстарији документи у архиву Лавре стварно припадају манастиру Перистери а односе се на време када је још био независан. Ови документи показују, донекле, на који је начин манастир Перистера постигао напредак и проширио своје земљишне поседе у време када су се закони византијске државе супротстављали таквом ширењу. Ови нам документи, штавише, омогућују да дамо одговор на питање од општег историјског интереса: наиме, зашто мере које је византијска влада смислила да спречи пораст великих земљишних поседа нису постигле свој циљ?

[10] *Ph. Meyer,* Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster (Leipzig, 1894), 119—121; Dölger, Reg. 704 и 744.

[11] Lavra, № 6.

[12] *Dölger,* Reg. 704.

[13] Cf. *G. Schlumberger,* Nicéphore Phocas (Paris 1923), 340 sq.

[14] *Ph. Meyer,* op. cit., 120, 15 sq.; *K. Lake,* op. cit., 53.

[15] *Dölger,* Reg 704. Перистера се касније, у хрисовуљи Алексија Комнина од 1109. год. (Lavra, № 53), помиње као имање (προάστειον) које припада Лаври и интересантно је да се опет помиње у вези са Цехлијаном: τῶν δύο προαστείων τῶν Περιστερῶν καὶ τῶν Τζεχλιάνων.

8. Постављање граничног стуба — минијатура из Сарајског осморокњижја.

9. Мерење земље — минијатура из Сарајског осморокњижја.

10. Берба плодова у пољу — минијатура из Сарајског осморокњижја.

11. Орач — минијатура из Сарајског осморокњижја.

Да оставимо по страни први и најстарији докуменат из збирке Лавре.[16] Тај докуменат се односи на имање у Солуну које је једна побожна породица продала Евтимију, игуману манастира у Перистери; како овај докуменат потиче из 897. год. он претходи издавању закона који штите мале поседнике. Међутим за нас је нарочито важан други докуменат,[17] јер се он бави веома значајним елементом тог законодавства као што је право тзв. протимезе, тј. право преимућства које је давано малим земљопоседницима у куповању имања њихових суседа: штавише, овај нам докуменат пружа веома интересантан податак о томе како се ово право могло прекршити.

Тај докуменат је пресуда Самоне, спатарокандидата, асекрита и судије у Солуну, и тиче се имања које је неки свештеник, Давид, делом продао а делом поклонио игуману Стефану. Овај игуман Стефан, који се као монах и игуман помиње само једном на полеђини документа, док се иначе другде у тексту смерно назива једноставно монахом, свакако је исти онај Стефан кога смо горе поменули: последњи игуман Перистере, који је припојио свој манастир Лаври, 963. или 964. год., како је записано касније на полеђини документа.[18] Издавачи докумената из Лавре пропустили су да изврше ову природну идентификацију због грешке у датовању овог документа.[19] Датум на документу је новембар 11. индикта без ознаке године. Како се у документу упућује на право првенствене куповине у смислу који му први пут даје позната новела Романа Лакапина од априла 922. год., издавачи с правом закључују да докуменат не може бити ранији од новеле, али уопште није јасно зашто га категорички и безусловно стављају у новембар 922. год. Очигледно је да датум Романове новеле, која се тиче права првенствене куповине, даје само terminus post quem. Наш докуменат није могао бити написан пре 922. год. али је могао бити састављен каснијих година у свако доба за време периода када је право сељакâ на првенствену куповину било на снази. То је истакао Делгер у својој изврсној студији о збирци Лавре.[20] Сагледавајући све моменте, Делгер је показао да закључци судије Самоне упућују на то да је судија знао не само за Романову новелу од 922. год. већ

[16] Lavra, № 1.
[17] Lavra, № 2.
[18] Lavra, p. 5.
[19] Уп. напомене издавачâ, pp. XXVII и 5.
[20] *F. Dölger*, Zur Textgestaltung der Lavra - Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, Byz. Zeitschr., XXXIX (1939), 31 sq.

и за Константинову од 947. год. Стога Делгер предлаже да се као terminus post quem узме новембар 952. год., који одговара 11. индикту. Међутим, Делгер није препознао у Стефану, монаху и игуману и купцу имања, игумана манастира Перистере који је предао свој манастир Атанасију, игуману Лавре, 963/4. године. Ако се одбаци погрешно датовање издавача̂, отпадају сви приговори овој природној идентификацији; и ова идентификација најбоље објашњава како је наш документ доспео у архив Лавре. Према томе, новембар 952. године можемо узети не само за terminus post quem, како је сугерирао Делгер, већ за стварни и непосредни датум објављивања нашег документа; године 967/8, а то је година у коју пада идући 11. индикт, манастир Перистера више није постојао јер је потпао под Атанасијеву Лавру.[21] Тако долазимо до закључка да је документ № 2
[120] у издању Жермен Рујар и П. Коломпа издат новембра 952. године. Као документи под бр. 1. и 3. и овај се тиче манастира Перистере, из чијег су архива, вероватно са неким другим старим документима, били пренесени у архив манастира Лавре.

Спор који је истраживао судија Самона састојао се, по својој суштини, у следећем: неки свештеник, Давид, наследио је од своје мајке Теодоре циглану (ἐργαστήριον πρὸς κεράμων κατασκευὴν ἐπιτήδειον) и парцеле земље са пољском зградом (χωραφιαίων τόπων καὶ τῆς καθέδρας αὐτῶν); то се имање налазило близу обале.[22] Он је циглану продао за три златника игуману Стефану а поклонио му је земљу и пољску зграду. Да би објаснио и оправдао овај донекле необичан поступак, судија упорно наглашава да је даровано имање било мираз Давидове мајке. Ипак су неки Давидови суседи ставили приговор на ову трансакцију а један међу њима, бивши друнгарије Јован, покушао је чак да судским путем избаци „монаха" Стефана са његова новостеченог поседа. То је довело до спора. Међутим, када су се Јован и Стефан појавили на суду, једини аргуменат који је Јован, према судијиним ре-

[21] Штавише, како се новелом Нићифора Фоке, која је издата септембра 967. год. (*Zepos*, I 253 sq.; cf. *Dölger*, Reg. 712) наређује да сељаци морају да купују од сељака а земљопоседници од земљопоседника, судија није морао више да води рачуна о праву првенства при куповини у његову ранијем смислу, јер је ово право поново успостављено тек када је 996. године Василије II обнародовао своју новелу (Jus I, 262 sq.).

[22] Боље је читати γειτονούντων уместо γειτονούσης, јер изгледа да се и земља а не само зграда налазила близу морске обале. Уп. Виз. Врем. V (1898), 483.

чима, могао да изнесе, био је, да је он настојао да сачува царске законе, док би то, опет према судији, само оштетило сиромашне суседе. Њихов поборник нежна срца не наводи разлоге за ово своје схватање, нити, у вези са овим, на било који начин указује на право првенствене куповине, на које су се, изгледа, позивали суседи свештеника Давида. Јер њихов протест против трансакције између Давида и игумана Стефана био је у сваком случају мотивисан тиме што су, као суседи, имали право на првенствену куповину које су признавали царски закони: вероватно је Јован у овом смислу тврдио да се бори за царске законе. Наш судија помиње право првенствене куповине само у следећој својој реченици која је истовремено и његова пресуда у спору и заслужује да је наведемо у целини. „Како су са три стране суседи били кметови моћних људи и ниједан сиромах није могао да на основу свог права првенствене куповине купи само поменуту циглану, пресуђено је: да је монах Стефан купио циглану у складу са законским прописима а остало овде описано имање примио на поклон."[23] Уз то, пошто је, према судијиним речима, прошло време од четири месеца[24] у току којег се могао поднети захтев на основу права првенствене куповине, нико се више не може позивати на то право: према томе, пошто је време током којег се могло остварити право првенствене куповине пропуштено, и тужиоци немају другог основа да траже да се куповина обеснажи, њихова је жалба потпуно без основа.[25]

Вредно је напоменути да до процеса није дошло на иницијативу сељака, за које и у интересу којих је закон установио право првенствене куповине, већ на иницијативу „моћног" човека Јована, бившег друнгарија. Очигледно је да сељаци, угњетени какви су били, нису могли да траже своја права, и да није то било у интересу ексдрунгарија Јована, који је интервенисао из својих личних разлога, не би дошло ни до каквог спора. Ипак се показало да чак и судски процес није био ни од какве користи. Мада се судија користио законским доказима и наводио закон, он се, у ства-

[23] Lavra, № 2, 21—25: ἐπεὶ οὖν ἐκ τριῶν πλευρῶν τινες ἐδείκνυντο τῶν δυνατῶν προσκαθήμενοι, δίκαιον δὲ προτιμήσεως οὐδέτερος πένης εὕρισκεν πρὸς τὸ δηλωθὲν κεραμεῖον μόνον ἐξαγοράσαι, μετὰ τῆς τῶν ἄλλων τῶν ἀναγραφομένων δωρεᾶς ἐκρίθη νομίμως καὶ τὴν τούτου [уместо τούτων] ἐξώνησιν τὸν μοναχὸν ποιήσασθαι Στέφανον.

[24] Уместо τετραμεροῦς треба читати τετραμηνοῦς, како је указао *Dölger*, op. cit., 32, чије су емендације и другде усвојене.

[25] Lavra, № 2, 26—30.

ри, није борио за право већ за интересе оне стране са којом је био везан заједничким интересима. Као што сам већ рекао на другом месту, „велики земљопоседници и чиновници сачињавали су, тако рећи, једну касту."[26] Судски процес, који смо управо претресали, потпуно потврђује ово гледиште. Он, штавише, пружа сјајну и живу илустрацију за речи Константина Порфирогенита да су под утицајем моћних људи „судије често доносиле пресуде које се нису заснивале на закону већ су биле прилагођене приликама (κατ᾽ οἰκονομίαν) једном на један, други пут на други начин."[27] Судија Самона је исто тако донео пресуду κατ᾽ οἰκονομίαν. Да испитамо пажљивије његове аргументе. Имање о којем је вођен спор граничило се са три стране (!) земљом коју су
[121] обрађивали кметови велепоседника, и један од њих је, по свој прилици, могао бити Јован, бивши друнгарије. Како земља није припадала слободним сељацима већ „моћнима", судија их је, без даљег, искључио из права првенствене куповине, мада су они као суседи пре могли да полажу право на имање него манастир у Перистери, који уопште није био сусед продавца, чије се имање налазило на обали, док се манастир налазио добрих двадесет километара далеко од мора.[28]

Толико што се тиче трију страна. А шта је са четвртом преко које судија Самона прелази дискретним ћутањем? Очигледно је да се са те стране имање граничило имањима „сиромашних", на које судија узгред летимично алудира, тј. имањима слободних сељака-малопоседника којима су царски закони давали право првенствене куповине увек када би њихови суседи хтели да отуђе своју земљу. Сасвим је сигурно да је ствар тако стајала и да је било сељака који су имали право на првенствену куповину, јер то не пориче ни сам Самона. Али ... он тврди да ниједан од њих није могао да докаже своје право првенства да купи **само** циглану. Како треба да разумемо ову уједурму? Делгер с правом указује[29] да је судија искористио законску одредбу у новели Константина VII од 947. год. која се односи на имања што

[26] Cambr. Economic Hist. I, 207 (у овој књ., стр. 76). Да напоменемо да је наш судија Самона, и по свом званичном положају и по свом пореклу, припадао „моћнима". Он је, нема сумње, био потомак, можда унук, познатог патриција Самоне, протовестијара а потом паракимомена цара Лава VI; његово име, које је веома ретко, оправдава ову претпоставку. О њему уп. *Kougeas*, Byz.—Neugr. Jahrb. V (1927), 202 sq.

[27] Jus I, 215.

[28] Уп. карту код *K. Lake*, op. cit.

[29] *F. Dölger*, op. cit., Byz. Zeitschr. XXXIX (1939), 32.

чине једну целину (ἰδιοσύστατον):[30] чак и када су уживали право првенствене куповине, купци су морали да купе цело такво имање или да одустану од свог захтева; њима је било остављено време од четири месеца да сакупе новац потребан за куповину.[31]

Ипак није лако разумети ток мисли довитљивог судије. Делгер претпоставља да се право сељака на првенствену куповину односило само на циглану а не и на остало имање које је Давид отуђио, јер се остало имање можда није граничило са њиховим; тако је судија одбио њихов захтев на основу тога што је Давидово имање чинило једну економску целину, и што је, у складу са новелом од 947. год., само цело имање било предмет права првенствене куповине.[32] Такав би аргумент, разуме се, представљао погрешну интерпретацију закона о праву првенствене куповине и онемогућио би примену тог закона у пракси увек када би два имања која се међусобно не граниче била продавана истовремено. Проглашавајући ова имања економски јединственим, могло би се суседима једног од тих двају имања оспоравати њихово право првенствене куповине на основу тога што се њихова имања не граниче са другим, док би се, на сличан начин, суседима другог имања могло оспоравати њихово право зато што се њихова имања не граниче са првим. Али наш је судија, очигледно, поступио још произвољније. Ни из чега се не види да су се имања сељакâ граничила само са цигланом или да су се њихови захтеви ограничавали само на њу; судија не казује ништа у овом смислу, а он вероватно не би пропустио моменат који толико иде у прилог његову клијенту. Ту није била у питању жеља сељакâ или прављаност њихових захтева, већ интерпретација закона који је дао препредени судија. Он је, једноставно, оставио по страни имање које Давид није продао већ поклонио игуману Стефану, и, сматрајући га поклоном, решио је да није потребно покретати питање да ли се на њега може применити право првенствене куповине. То је могао да учини ко-

[30] Или, чешће, ἰδιόστατον у другим изворима. Уп. одредбе које се тичу таквих имања у Трактату о опорезивању, *W. Ashburner*, JHS XXXV (1915), §§ 1, 5, 6 = изд. *F. Dölger*, Beiträge zur Gesch. der byz. Finanzverwaltung (1927), 114, 27; 116, 1, 19, 37; 117, 1, 17. Коментар: *F. Dölger*, op. cit., 138; *G. Ostrogorsky*, Die ländliche Steuergemeinde des byzantin. Reiches im X Jh., Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. XX (1927), 21 sq. (в. у овој књизи, стр. 277 сл.).

[31] Jus I, 217. Поређење Самониних аргумената и ове законске одредбе у новели Константина VII од 947. год. показује да је Самона знао за новелу од 947. год., као што је горе речено.

[32] *F. Dölger*, op. cit., Byz. Zeitsch. XXXIX (1939) 33.

ристећи се клаузулом у новели Романа I од 922. год., према којој се право првенствене куповине може применити у случају продаје или закупа, али „да и суседи и несуседи могу да стичу имања дата у мираз, или као веридбени поклон, или дата као обичан поклон, или у случају смрти, или имања завештана тестаментом или размењена".[33] Истина, у новели се даље објашњава да се такве трансакције не смеју фалсификовати да би се прикриле стварне куповине и продаје, и отуда ревност са којом наш судија истиче да је имање које је свештеник Давид поклонио игуману Стефану,
[122] Давидова мати наследила од свог мужа, а Давид од ње и поклонио га игуману Стефану у доброј намери. На тај начин судија је сматрао да је овлашћен да на основу закона изузме из процеса имање које Давид није продао већ поклонио игуману Стефану.[34] Преостала је још циглана, која је продата по врло ниској цени од три номизме. Овде је Самона искористио горе поменуту клаузулу новеле из 947. год. која се односи на имања што представљају целину и применио је на Давидову циглану и имање не износећи своје разлоге. Пошто се узима да је продата циглана са поклоњеним имањем чинила једну целину, па се, према томе, није могла продати посебно, онда, природно, произлази да „сељаци нису били у стању да остваре своје право првенствене куповине и купе само циглану". Циљ је био, очигледно, да се потврди куповина циглане коју је обавио игуман Стефан, јер је једино он могао да је узме у посед „заједно са осталим овде описаним имањем као поклоном".

Тако је смишљен сасвим једноставан начин да се изигра закон о праву првенствене куповине сељака. Требало је једноставно „поклонити" део имања а затим поклоњени део

[33] Jus I, 203.

[34] У ствари, то је било у очитој контрадикцији са другим законом, наиме са одредбом у новели Романа I од 934. год. која гласи (Jus I, 213): „Ми не желимо да добре мере на које смо се одлучили буду изигране под изговором да они који одлазе или намеравају да оду у манастир као монаси, поклањају или завештавају светим манастирима имања. Манастири ће имати довољно добити ако приме одговарајућу суму у новцу уместо земље или имања у сваком оном случају где се даривање чини за спас душе а не за лажно прикривену продају. Ми сматрамо да, дајући право првенствене куповине и у случају завештања манастирима, доносимо закон користан не само за сиромахе већ и за свете куће, јер ће се тако њихови становници ослободити спорова, парница и размирица ниске и неприличне грамжљивости, а њима доликује, будући да су и поред свега створења од крви и меса, да избегавају а не да траже прилике за морални пад." Уп. *В. Г. Васильевский*, н. д., 279. Уп. и новелу Константина VII од 947. год., Jus I, 216.

и део понуђен на продају прогласити јединственом целином, да би цело имање, упркос закону о првенственој куповини, прешло у руке онога ко је примио „поклон". Можемо да наслућујемо да су се и други, осим игумана Стефана и судије Самоне, досетили овог метода.

Тако је похлепа византијских земљопоседника, и световних и црквених, срушила све законске препреке, а препредене и лукаве византијске судије, који су увек држали страну „моћнима", учинили су да пропадну праве намере законодавца. Узалуд се влада трудила да предвиди и предупреди покушаје кршења закона које је издавала: „моћни" и судије превазилазили су је својим предвиђањима. Према речима из новеле Романа Лакапина од 934. год., „неморал носи у себи многе преваре и смицалице а похлепа је нарочито довитљива да измакне контроли закона и прописа".[35] Случај који смо испитивали обелодањује Самонине методе дељења правде и уверава нас у још убедљивије речи другог византијског цара: „Морамо да пазимо да не свалимо на несрећне сиромахе беду од правника који су немилосрднији и од саме глади."[36]

*

Корупција међу судијама није била једини чинилац који је помагао земљопоседницима да повећају своја имања упркос закону који је сељацима давао право првенства да прибаве имање чији је власник желео да га отуђи. Дешавало се, исто тако, да је сама влада доносила прописе који су стајали у супротности са законима што их је она сама донела. Документ бр. 3 из збирке Лавре, датиран августа 941. год., показује како је Тома, царски протоспатарије, асекрит, епопт и анаграф из Солуна продао манастиру у Перистери, који је представљао игуман Евтимије, два поведика имања од укупно 1.800 модија (око 150 хектара) егзимиране државне земље на полуострву Касандри. У документу под бројем 4 исти тај Тома продаје других сто модија егзимиране земље на полуострву Касандри неком Николи, сину Агатонову.

Ми међутим знамо да је новела Романа Лакапина од 922. год. изричито утврдила да се право сељака на првенствену куповину могло примењивати и на егзимирану земљу која је била изложена продаји. „Чак и онда када се про-

[35] Jus I, 208.

[36] Nov. Romani II: Jus I, 242.

даје неко друго имање а не имање сиромаха, или када држава продаје такозване егзимиране земље (κλασματικοὶ τόποι) или имања која припадају држави, и у том ће случају, исто
[123] тако, сељаци власници имати предност (προτιμάσθωσαν); једино у случају ако они добровољно одустану, може богаташ да уђе у посао.“[37] Недвосмислено значење закона било је: крунске земље које су продаване требало је најпре понудити сељацима а другима су могле бити продате само ако би сељаци одбили да их купе. Па ипак, оба наша документа показују, да је чиновник који је вршио продају, на личну заповест цара, понудио земљу свим становницима Солунске теме који су били вољни да је купе. И у једном и у другом акту начин изражавања је у ствари исти, и у почетним реченицама оба акта епопт Тома објављује, употребљавајући исте термине, да он спроводи продају „по божанској заповести наших побожних, миропомазаника божјих, великих и миролубивих царева Романа, Константина, Стефана и Константина, који су му наложили да прода земљу на полуострву Палени, које је познато и под именом Касандра, становницима Солунске теме, који су вољни да је купе (τοῖς βουλομένοις οἰκήτορσι) јер је земља била враћена држави (ὡς κλασματικῆς αὐτῆς τυγχανούσης)“.[38]

Остаје отворено питање зашто је земља била понуђена свима који су били вољни да је купе. Да ли то значи да је земља претходно понуђена сељацима који су имали право првенства и да су они одбили да је купе или то значи да им уопште није ни била понуђена? Вероватније је ово последње; јер, да је било другачије, наши документи би вероватно наговестили нешто о томе да је, у сагласности са законом, земља најпре била понуђена сељацима; наши документи, међутим, ћуте о томе и ни на који начин не помињу право првенствене куповине.

Егзимирана земља (κλασματικὴ γῆ или једноставно κλάσμα, у познијим документима ἐξάλειμμα, ἐξαλειμματικὴ γῆ) била је у Византији уобичајена појава. Њена природа и порекло најбоље је објашњена у познатом Трактату о опорезивању из X века који смо већ наводили.[39] Ако је непријатељски напад или нека друга невоља довела власнике у ситуацију да напусте своје земљу, онда је одговорност за плаћање њиховог дела порезе, према прописима о заједничкој пореској одговорности, прелазила на њихове суседе, који су фактички

[37] Jus I, 203.
[38] Lavra, № 3, 2—8; № 4, 2—6.
[39] Нарочито §§ 5 и 12, ed. *Ashburner* = *Dölger*, Beiträge 116 i 118 sq.

постајали власници напуштене земље. Али суседи често нису били у стању да на своја плећа приме терет накнадног пореза и били су спремни да побегну било куда само да би избегли тај терет. Тада је епопт, у својству фискалне власти, могао напуштену земљу ослободити пореске обавезе: другим речима, он је ослобађао суседе плаћања накнадног пореза (ἀλληλέγγυον). На тај начин их је задржао да не побегну и не нанесу нове губитке државним приходима. Ако се бегунци не би вратили а нико други не би преузео њихову земљу и тако постао обавезан да плаћа порез, тада би се, после периода од тридесет година, напуштена земља сматрала егзимираном и припадала би држави, која је ту земљу по свом нахођењу задржавала, продавала, давала под закуп или поклањала.

Коментаришући на другом месту објашњења Трактата о опорезивању и поредећи их са одредбама из новеле Романа Лакапина о првенственом праву сељака да купују егзимирану земљу коју је држава продавала, изнели смо гледиште да сељаци свакако нису били у стању да у већој мери искористе та своја права. „Тешко се може замислити да би сељак, који није био у стању да узме у посед земљиште, примајући на себе само обавезу да плаћа одговарајући порез, или чији преци нису били у стању да то учине, пожелео да купи ту земљу, или макар да је узме у закуп тридесет година касније. То се, несумњиво, догађало само изузетно ретко“. С друге стране, када је егзимирана земља поклањана, сељаци су били последњи који су долазили у обзир да приме ту дарежљивост. Стога се са приличном сигурношћу може претпоставити да је егзимирана земља, уколико није остајала део крунских поседа, доспевала у руке „моћних“. Тако је и егзимирана земља доводила до распадања сеоских општина и до тога да моћни људи прогутају сељачке поседе.[40]

Оба документа из Лавре која се баве продајом егзимираних поседа потврђују ово гледиште и пружају живу илу-
страцију за наше теоријске закључке. Било да су сељаци [124]
одбијали да купују имања, или да им, што изгледа вероватније, није давана могућност да то учине, остаје чињеница да, према нашим документима, нису искоришћавали своје право на првенствену куповину. Штавише, сам Роман Лакапин који је 922. год. хтео сељацима обезбедити право првенства

[40] *G. Ostrogorsky*, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jahrh., Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. XX (1927), 76 sq. (в. у овој књизи, стр. 323).

при куповини егзимираног земљишта, наредио је својим чиновницима, двадесет година касније, да ту земљу понуде на продају свима који, у тој теми, желе да је купе.

Последица је била да је манастир у Перистери купио велико имање, док је неки Никола, син Агатонов, обавио много скромнији посао купивши 100 модија. Текст нам не даје кључ за идентификацију овог купца. Чак и ако је био сељак, његова куповина није стајала у вези са правом сељака на првенство при куповини, јер оба наша документа сасвим ћутке прелазе преко тог момента као да се ово право није примењивало на егзимиране поседе. Вероватно је Никола на неки начин стајао у вези са манастиром у Перистери; у сваком случају може се претпоставити да је земља коју је он купио коначно дошла у посед манастиру, јер то би објашњавало како се документ, који се тиче те куповине, нашао у архиву манастира Перистере, одакле је са другим документима (документи бр. 1—3) доспео у архив Лавре.

Пада у очи изузетно ниска цена по којој је епопт Тома продао државну земљу. Никола је платио само две номизме за сто модија, тј. једну номизму за педесет модија. Манастир Перистера купио је земљу по истој цени и за 1.800 модија платио 36 номизми.[41] На жалост нису нам познате уобичајене

[41] И у једном и у другом документу, осим суме плаћене за купљену земљу, од купца се захтева да плати καὶ τὸ ὑπὲρ τῆς τοιαύτης γῆς δημόσιον εἰς τὴν καταβολὴν τῶν δώδεκα νομισμάτων, κατὰ τὸ ἀνῆκόν σοι καὶ ἀναλογοῦν (Lavra, № 3, 24—6; № 4, 13—14). Значење ове реченице постаје јасније када је упоредимо са Трактатом о опорезивању, који веома умесно наводе издавачи докумената из Лавре (Lavra, p. 9). Тамо је утврђено (ed. *Ashburner*, § 15 = ed. *Dölger*, p. 120, 12 sq.) да се, приликом куповине или примања на поклон егзимиране земље, од новог власника захтевало да за састављање уговора о продаји или поклону плати нарочиту таксу која је износила дванаести део порезе којом је имање било задужено пре но што је егзимирано: ἐὰν τὸ κλάσμα διεπράθη ἢ ἐδωρήθη, τὸ μὲν παλαιὸν ψηφίον ἀπώλετο ... προσεγράφετο δὲ ὑπὲρ ἑνὸς ἑκάστου νομίσματος τοῦ παλαιοῦ δημοσίου „λιβελλικὸν δημόσιον νόμισμα δωδέκατον“. Уп. исто тако *Ashburner*, § 29 = *Dölger*, p. 123, 15 sq. Поменимо узгред да исти смисао има и Теофаново излагање у познатој причи о десет злочина цара Нићифора. I: између осталог, он каже да је Нићифор наредио да се изврши нова процена пореских обавеза, да се порези повећају и да се за упис у пореске спискове одреди такса од два кератија: χαρτιατικῶν ἕνεκα ἀνὰ κερατίων β' (Theoph. 486, 28, ed. De Boor). Али такса од два кератија свакако није наметана сваком пореском обвезнику без разлике, како су, изгледа, разумели *Bury*, Eastern Rom. Emp. 241, n. 1 и *Bratianu*, Etudes Byz. d'hist. économique et sociale (Paris 1938), 202: такса од два кератија била је повећање на сваку номизму главног пореза, што је, исто тако, износило једну

цене за земљу у X веку јер нам ниједан извор из тог времена не пружа о томе довољно података. Али имамо обавештења за каснији период, нарочито XIII век. Списи византијских земљомера, које је објавио Успенски, дају нам следеће цене за земљу, у првом спису: једна перпера за један модиј најбоље земље, за два модија слабије земље и за три модија земље слабог квалитета; у другом спису једна перпера за $1^3/_4$ модија најбоље, за $3^1/_2$ модија слабије и 7 модија земље најслабијег квалитета.[42] Испитивање знатног броја података које нам пружају документи из XIII века показује, исто тако, да се једна перпера плаћа за један модиј најбоље земље, за 2—3 модија слабије и за 5—7 модија земље најслабијег квалитета.[43] Узимајући у обзир да је у XIII веку византијска номизма (у познијој терминологији перпера) имала само три четвртине своје номиналне вредности и да су, са развитком новчане привреде, цене природно, тежиле порасту, морамо рећи да је цена плаћена за егзимирана имања на полуострву Касандри била крајње и изненађујуће ниска. Подаци који се односе на вредност друге робе за коју имамо материјал и из X и из XIII века, тако да их можемо поредити, показују да су цене, што је и природно, порасле, али да, све у свему, то повећање није било тако велико и ни у ком случају толико да би могло да објасни огромну разлику између цене за земљу у XIII веку и оне коју је епопт Тома утврдио у уговорима из Лавре.[44] [125]
Можемо да додамо да је, према практику са Патмоса из 1073. год., цена за закуп земље износила једну номизму за десет модија.[45]

Тома је или напросто жртвовао интересе круне интересима купаца или је тако ниску цену одредио због тога што је истовремено продаван веома велики комплекс земљишта. Осим два документа из Лавре, о којима смо расправљали (№ 3. и 4) а који су оба датирани августа 941. год. и показују да су истовремено продата два комада егзимиране зем-

дванаестину. Ми смо већ изнели ову претпоставку (Geschichte des byzantinischen Staates 130 = Историја Византије 193); сада на основу горњег поређења, можемо је са сигурношћу потврдити.

[42] *Ф. И. Успенский*, Византийские землемеры, Труды VI Археолог. Конгресса в Одессе (1888) II, 278 и 304 сл.

[43] *G. Ostrogorsky*, Löhne und Preise in Byzanz, Byz. Zeitschr. XXXII (1932), 312 sq. (у овој књизи стр. 237 сл.).

[44] Уп., нпр., податке које смо сакупили о ценама за намирнице, op. cit., 324 sq., и за жито, op. cit., 319 sq. (у овој књизи стр. 248 сл. и 244 сл.).

[45] *Miklosich - Müller*, Acta Graeca IV, 15.

ље на полуострву Касандри, постоји неколико докумената што стоје у вези са лаврском повељом под бројем 5. У тој повељи реч је о спору због егзимиране земље између атоских монаха и становника Јерисоа. Та земља се налазила у околини града Јерисоа, тј. на северном делу Атоског полуострва, а купили су је становници града. Онај исти Тома, протоспатарије, асекрит и епопт, кога смо срели као продавца егзимиране земље на Касандри, одређен је да води истрагу поводом овог спора. У вези с овим судским спором сачувана су нам три занимљива документа: 1) заклетва монаха са Атоса и становника Јерисоа да ће прихватити границе које Тома одреди (датовано маја, 15. индикта);[46] 2) Томин извештај о извршеном разграничењу;[47] 3) одлука Катакалона, стратега Солунске теме, која је објављена под бројем 5 у издању докумената из Лавре (датовано августа 1. индикта).[48]

Нема сумње да први и други документ потичу из 942. год. (15. индикт) а трећи из 943 (1. индикт)[49]: као и документи из Лавре под бројем 3 и 4 и ови спадају у време владе царева Романа, Константина, Стефана и Константина,[50] и помињу истог оног епопта Тому, док трећи помиње као сведока Евтимија, игумана Перистере, који је од Томе купио егзимирано земљиште на полуострву Касандри за свој ма-

[46] *П. Успенский,* История Афона III (Киев, 1877), 318—320. Прештампано код *K. Lake,* op. cit., 80—2.

[47] *П. Успенский,* op. cit., 315—18; *K. Lake,* op. cit., 76—9.

[48] *Alexandros Lauriotes,* 'Αθωϊτις Στοά, Виз. Врем. V (1898), 485—6; *K. Lake,* op. cit., 82—4; Lavra, № 5.

[49] *G. Rouillard* у својој „Note prosopographique et chronologique", Byzantion VIII (1933), 107 sq., дошла је до истог закључка и тако поправила хронологију што је дао *K. Lake,* op. cit, који је други документ датирао у 881/2. год. а трећи у 882. год.; и *Dölger,* Reg. 504, је датирао трећи документ у 883. год. Тачну хронологију, мада извршену на непотребно компликован начин, дао је већ *П. Успенский,* н. д., 58 сл., који је погрешио само у рачунању индикта и датирао први и трећи документ у 943 (уместо 942. год.). Податак код *K. Lake,* op. cit., 66, да их Успенски датира 934. год. је очигледно штампарска грешка.

[50] Према *П. Успенском,* н. д., 58 и 315, Томин извештај састављен је под овим царевима, тј. под Романом I Лакапином, Константином VII Порфирогенитом и Стефаном и Константином Лакапинима. Мада Успенски, на жалост, не даје прецизне индиције, то је очевидно стајало на почетку документа, али га Успенски, коме није пошло за руком да га прочита на задовољавајући начин, не наводи. Изгледа да су обоје, и Ж. Рујар и К. Лејк, превидели овај важни податак који је могао да упрости доказивање Ж. Рујар и да спасе Лејка од погрешних закључака.

настир.[51] Водећи рачуна о томе да је у првом документу речено да су становници Јерисоа купили напуштену земљу недавно (πρὸ χρόνου τινός) можемо претпоставити да су је купили отприлике у исто време када су манастир Перистера и Никола, син Агатонов, купили од епопта Томе имање на Касандри. Стога Ж. Рујар вероватно има право када сугерише да је општа наредба о продаји свеколике егзимиране земље у Солунској теми могла бити издата по свој прилици у ово време.[52] Велики комплекси егзимиране земље на полуострву Халкидици настајали су вероватно, као што је то често био случај, због непријатељских напада, наиме због чувеног арабљанског напада на Солун 904. год., управо тридесет година пре времена из којег потичу повеље које смо разматрали, и због бугарског напада на Солунску област до којег је дошло ускоро после арабљанског напада. У сваком случају велике продаје егзимиране земље, које морамо овде претпоставити, неизбежно су снижавале цену земљи и тиме се може објаснити чудна чињеница да је епопт Тома продао земљу по цени од једне номизме за 50 модија (4 хектра).

Чак и када је продавана по тој изузетно ниској цени, земља је остајала ван домашаја сељака: како смо видели, егзимирана земља је и настајала због тога што сељаци често нису били у стању да узму земљу коју су њихови суседи напустили, ни под тим јединим условом да плаћају порез на њу. Ма колико ниска била цена по којој је продавана земља што се помиње у документима из Лавре, то је још увек било знатно више но што је износила пореска обавеза. Према списима византијских земљомера из XIII века, које смо горе наводили, порез за 48 модија боље земље, односно за 100 модија слабије, износио је једну перперу.[53] Када поредимо ове суме са ценом за егзимирану земљу у нашим документима (једна номизма за 50 модија), треба имати на уму да је византијска перпера у XIII веку имала само око три четвртине своје првобитне вредности, и, штавише, да су се игзимирана имања састојала, природно, од слабије земље: у документу бр. 3 стварно стоји да је од 1.800 мо-

[51] *G. Rouillard,* op. cit., 112, идентификује овог Евтимија као игумана Евтимија који се помиње 897. год. у бр. 1 збирке докумената Лавре које је она издала. Чини ми се природније да претпоставимо да су у Перистери постојала два игумана по имену Евтимије, поред св. Евтимија, оснивача манастира, јер не изгледа вероватно да је једна иста личност могла да буде игуман 897. и 943. год.

[52] *G. Rouillard,* op. cit., 110.

[53] *Ф. И. Успенский,* Византийские землемеры, Труды VI Археолог. Конгресса в Одессе (1888) II, 306.

дија које је купио манастир Перистера, било 1.200 модија необрађене угарене земље. Сељаци су, очигледно, сматрали да им се не исплати да купују напуштена имања која би захтевала улагања знатних средстава и рада. С друге стране, велики земљопоседници, који су куповали таква имања по ниској цени, могли су брзо да их обраде и тако повећају своја имања а да их то не кошта много. Земља која је једном измакла из руку сељака никада се више није враћала у њихове руке. Сељачки поседи су нестајали, док су имања великих земљопоседника, укључујући ту и манастире, непрекидно расла.

Чак и малобројни документи из манастира Перистере, који нам стоје на располагању, стварају живу слику брзог ширења његових земљишних поседа упркос томе што су се закони супротстављали порасту великих имања. Видимо да манастир Перистера прима земљу на поклон и купује је од појединаца, купује будзашто егзимирану земљу од државе, тако да је за кратко време, док је постојао, успео да нагомила знатне земљишне поседе. Он је поседовао земљу у Солунском заливу (бр. 2), на полуострву Касандри (бр. 3) и у самом граду Солуну (бр. 1).

Наслов оригинала: The Peasant's Pre-emption Right, Journal of Roman Studies 37, 1947 [Papers presented to N. H. Baynes] 117—126.

Превела др *Љиљана Црепајац*

ВЕЛИКИ ПОСЕД У ВИЗАНТИЈСКОМ ЦАРСТВУ

Пре но што се приступи испитивању структуре византијског поседа, потребно је бацити поглед на аграрну еволуцију Царства кроз векове, да би се одредио историјски оквир у којем се развијао велики посед у Византији. Овде ћемо се ограничити на главне моменте овог развоја. Што се тиче детаља, морам упутити на своју студију о аграрној историји Византије, објављену у првом тому Cambridge Economic History.[1] [35]

Да најпре кажемо неколико речи о периодизацији византијске историје које ћемо се овде придржавати. Историчари Византије све више увиђају потребу да одреде три главна периода у историјској еволуцији Царства. Може се рећи да су данас стручњаци мање-више једнодушни у оцени корисности једне такве поделе, мада нису сасвим сложни у питању граница које треба повући између тих трију периода. О проблему периодизације византијске историје расправљали су нарочито Е. Штајн и Г. Братијану, два историчара која, као што је познато, спадају у ред најистакнутијих византинолога.[2] Што се тиче првог периода византијске историје, ова два научника су потпуно сагласна. [36] Овај период почињао би, по њима, са Диоклецијаном и завршавао би се смрћу Ираклијевом. Међутим, чини нам се да је тачније почети византијску историју са христијанизаци-

[1] Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, Cambridge Economic History I (1941) 194—223, 579—583 (в. у овој књизи стр. 61—99).

[2] *E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte II (1925), 2 sq. *G. J. Bratianu*, Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine, Bulletin de l'Acad. Roumaine, XVII (1930), 3 sq.

јом Царства и оснивањем Цариграда. С друге стране, изгледа убедљивије почети други период, доба средњовековног Византијског Царства, не Ираклијевом смрћу већ његовим доласком на престо, јер је данас признато у науци да преображај и велика обнова Византијског Царства падају у доба цара Ираклија. Најспорнија тачка је граница између другог и трећег периода. По оштроумном схватању Е. Штајна, последња епоха почињала би од краја XI века, док по традиционалном мишљењу и по Г. Братијану, она почиње тек заузећем Цариграда од стране Латина 1204. Што се нас тиче, склони смо да идемо још даље од Е. Штајна и да сматрамо крај владе цара Василија II (976—1025) као главну границу између другог периода, доба централизованог и сталешки слабо диференцираног царства, и последњег периода, доба феудалног царства. Тако би први период ишао од Константина Великог до Ираклијевог доласка на престо, други би се завршавао смрћу Василија II, а трећи би се протезао од 1025. до пада Цариграда 1453. Овде не можемо детаљно расправљати о овом питању историјске периодизације, нити изнети све аргументе у корист предложене хронолошке поделе. Али ће се из оног што следи видети колико ова подела одговара основним елементима економске и социјалне еволуције Царства.

У аграрној историји, рановизантијски период је доба надмоћности великог поседа. У сеоском животу преовлађују имања велике властеле која обрађују колони. Током првих векова византијске историје мали посед стално опада
[37] у корист велепоседника, и ситни земљорадници губе слободу, било да постају колони великих властелина било да их држава везује за земљу из пореских разлога. С обзиром на стално опадање становништва у Царству, држава је принорана да веже земљораднике за земљу да би сачувала, колико је год то могуће, број пореских обвезника. Ово утолико пре што, по познатом систему званом capitatio-iugatio, који је увео Диоклецијан и који је остао на снази током целог рановизантијског периода, анона (annona) не може да се убира ако не постоји тачна равнотежа између јединица опорезивања названих iuga и људи — capita.[3] Притиснути великим порезом, сиромашни сељаци стављају се под покровитељство (patrocinium) велике властеле, претварајући се тако у колоне и дајући своја имања у замену за сигурнији

[3] *A. Piganiol,* L'impôt de capitation sous le Bas-Empire romain, Chambéry 1916.

живот и заштиту коју је моћни господар могао да им пружи од претерано великих намета и злоупотреба од стране државних чиновника. Централна власт покушава да се супротстави овом процесу, али све њене добре намере остају узалудне, јер чим се постави питање финансијских потреба престаје њен отпор и често сама држава предаје мале поседнике на милост и немилост великашима. Да би осигурала редовно плаћање пореза, држава је често приморана да стави у дужност велепоседницима да прикупе порез од околних сељака. Исто се дешава са регрутовањем војника. Отуда је природно произишло да ситни земљорадници падају под зависност великих властелина, који су задужени да обављају најважније државне функције. На тај начин велики приватни посед стално расте повећавајући своја земљишта
и, што је још теже, број својих колона. Расте не само на [38]
штету малог поседа већ и на рачун државних добара. Држава, немоћна да набави довољан број обрађивача за своја имања, уступа — нарочито под видом принудног додељивања по чувеном систему епиболе — велики део својих имања приватним поседницима.

Почев од VII века ситуација се потпуно мења. Најезде Персијанаца и Арабљана уништиле су без сумње пуно великих поседа. С друге стране, прилив нових народа, нарочито Словена, које византијска влада у великим масама насељава у Малој Азији, даје Царству земљорадничку радну снагу која му је недостајала у рановизантијско доба. Уз то, велике Ираклијеве реформе изазвале су дубоку промену у економској и социјалној структури Царства. Поред војничких добара која настају од Ираклијева времена, видимо да се појављује мали посед слободних сељака, и мало-помало веома многобројна класа слободних сељака насељава се у византијским провинцијама претвореним у теме.[4] Свакако да ни велики поседи ни класа сељака везаних за своју земљу нису ишчезли. Али ипак, од тада и задуго у сеоском животу Византије преовлађиваће не више велики посед који обрађују зависни колони, већ мали посед слободних се-

[4] О организацији тема в. *H. Gelzer,* Die Genesis der Themenverfassung, Leipzig 1899. *Ch. Diehl,* L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantin, Études byzantines (1905) 387 sq., а нарочито *E. Stein,* Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches (1919), 117 sq. и Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staat, Byz. Neugr. Jahrb., I (1920), 50 sq. Види и мој експозе: Die wirtschaftlichen und sozialen Grundlagen des byzantinischen Reiches, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XXII (1929), 129 sq. (уп. у овој књизи, стр. 49 сл.).

љака и стратиота. Домаћи стратиоти, насељени у темама као наследни поседници, врше војну службу, док слободни сељаци плаћају порез. На овим чврстим основама почива снага Царства у најславнијим вековима византијске историје.

[39] Међутим, велики посед мало-помало поново стиче своју снагу и почиње да се шири на рачун малог сељачког и стратиотског поседа. Византијска власт је схватила каква опасност прети војној и финансијској моћи Царства због пропадања малог и средњег поседа. У X веку византијски цареви објављују читав низ закона да би стали на пут припајању малих имања поседима „моћних". Међутим, упркос веома оштрим и све радикалнијим царским мерама, ширење великог поседа на рачун сељачких и војних добара није престало. Моћ феудалне аристократије непрекидно расте, и у другој половини X века два представника највишег феудалног племства, Нићифор Фока и Јован Цимискије, успевају да се попну на царски престо. Василије II (976—1025) је био последњи византијски цар који је покушао да обезбеди мали слободни посед борећи се против феудалних снага. Он је то чинио са оштрином која је надалеко превазилазила строгост свих његових претходника и уздрмала за извесно време моћ великог поседа. Међутим, драматична борба између централне власти и феудалне аристократије престала је после смрти Василија II. Слаби наследници великог цара одустали су од те борбе, која је уосталом била и безизгледна. Пред моћним притиском велепоседа, византијска власт има од тада став благонаклоне пасивности. У овим условима мали посед брзо пропада, и мада слободно сељаштво не ишчезава потпуно, оно више не игра никакву улогу у византијском животу. Супротно средњовизантијском периоду, последњи период византијске историје је исто тако, чак и више од рановизантијског периода, доба апсолутне превласти властеоског велепоседа. Феудална аристократија извојевала је победу на свим пољима, и почев од друге четвртине XI века сами носиоци врховне власти су представници
[40] аристократије. Разуме се, када се говори о феудализацији Византијског Царства не треба губити из вида да ту није реч о феудалном поретку у западном смислу те речи, јер однос узајамне верности између суверена и његових вазала, који је карактеристичан за западни феудални систем, остаје непознат византијском тлу. Као што се види из онога што претходи, феудални поредак у Византији је произишао из историјске еволуције Византијског Царства и не сме се никако сматрати обичном позајмицом са Запада. При томе се не може порећи да развитак феудализма у Византији није био појачан и убрзан западним утицајем, који је био јак у XI веку, а нарочито у доба крсташких ратова.

*

Опадање малог сељачког и стратиотског поседа довело је до катастрофалног слабљења војне и финансијске снаге Царства. Византијско Царство је до те мере било осиромашено и изнемогло, да је у другој половини XI века чак изгледало да је његово постојање доведено у питање. Династија Комнина успела је да до извесног степена поново учврсти византијску моћ и да створи нову војску, али уз огромне жртве по земљу. Државни намети притиснули су становништво више но икад.

У принципу, целокупно византијско становништво било је обавезно да подноси те намете, јер, по правилу, у Византији се на свако непокретно имање морао плаћати порез. Али док су мали и средњи поседници били препуштени на милост и немилост порезницима, дотле су моћни поседници великих домена често успевали да прибаве привилегију и да добију имунитет од државних потраживања. Привилегије су се додељивале, као знак царске милости, свечаним повељама названим хрисовуљама. Из касније епохе визан- [41]
тијске историје сачуван је велики број царских хрисовуља којима се велепоседницима уступају права имунитета, у првом реду пореског. Што се тиче судског имунитета, византијски цареви су били мање дарежљиви и, осим извесних изузетака, тек у XIV веку видимо да ослабљена централна власт уступа моћним велепоседницима, поред пореских привилегија, и извесна судска права. Супротно овоме, почев од XI века има преобиље хрисовуља које световним и црквеним велепоседницима додељују пореске привилегије. Онај коме су оне намењене, био то манастир или великаш, добијао је, на основу хрисовуље, ослобођење од извесних пореза, или чак од свих намета. У овом последњем случају хрисовуља је често забрањивала државним чиновницима приступ на имања онога коме је издата, и који је на тај начин постајао потпуно слободан од свих обавеза према државној благајни.

Упркос упадљивој сличности између имунитета у Византији и на Западу, било би погрешно веровати да се имунитет у Византији појавио под утицајем Запада. За имуни-

тет вреди исто оно што и за феудални поредак уопште. Установа имунитета појављује се у Византијском Царству као последица унутарњег развитка, а западни утицај само продубљава и убрзава процес који је већ у току. Нема никакве сумње да су, сем у доба иконоборства, пореске привилегије додељиване манастирским имањима током целе византијске историје. Познати Трактат о опорезивању чак изричито помиње додељивање потпуног пореског имунитета манастирима пре времена Лава VI (886—912).[5] Супротно томе,
[42] значајно је да овај исти трактат из X века не зна ништа за привилегије у корист световних велепоседника.[6] И одиста, било би тешко претпоставити да су цареви X века, који су све предузимали да би спречили повећање поседа „моћних“ људи, помагали ове исте великаше додељујући им пореске привилегије. Без сумње да за време средњовизантијског периода, осим извесних ретких изузетака, пореске привилегије нису биле додељиване световним велепоседницима, и тек су у XI веку многобројни световни великаши успели да прибаве права имунитета. Треба добро запамтити ову важну чињеницу да би се разумела историјска еволуција Византијског Царства. Не само да хрисовуље XI века нису донеле ограничење права имунитета, као што тврди Константин Успенски да би поткрепио своје произвољне теорије,[7] већ су оне знатно прошириле властеоске повластице, додељујући их, са све већом дарежљивошћу, црквеним имањима, а уступајући их и великим световним властелинима.

С обзиром на велики значај проблема имунитета за историју великог поседа у Византији, рећи ћемо о томе још неколико речи, да бисмо разјаснили једно врло замршено питање. Познато је да су имунитетске формуле које се налазе у византијским повељама веома различите. Час се наводи читав један списак пореза и кулука од којих се ослобађа имунисташ, час се набрајају само главни намети са додавањем „и свих других дажбина и потраживања која се
[43] сада убирају или која ће се убудуће увести“ (καὶ ἀπὸ πασῶν

[5] Ново издање *F. Dölger,* Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung (1927), 117.

[6] О хронологији овог трактата в. *G. Ostrogorsky,* Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert, Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. XX (1927), 3 sq. (уп. у овој књизи, стр. 262 сл.).

[7] *К. Успенский,* Ексуссия — иммунитет в Византии, Виз. Врем. XXIII (1917—1922), 74 сл. Већ *D. Xanalatos,* Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter (1937), 57, одбацује с разлогом мишљење К. Успенског.

ἄλλων δόσεων καὶ συνζηθήσεων τῶν τε νῦν ἐνεργουμένων καὶ εἰς τὸ μετέπειτα ἐπινοηθησομένων). Поставља се питање да ли између ове две формуле постоји битна разлика, или је разлика само у форми. У својој корисној студији о имунитету у Византији, Јаковенко тврди да се ослобађање, у ствари, односи само на наведене намете, док речи „и свих других плаћања и потраживања“ имају чисто теоријски карактер.[8] Не може се усвојити ово нелогично мишљење. Доиста, познате су повеље које, додељујући ослобађања од већине намета, изричито наводе порезе који се искључују из привилегије и морају бити плаћени. Чему онда служи изричито навођење ових пореза, ако, као што то тврди Јаковенко, сви намети који нису посебно поменути у имунитетној формули морају бити плаћени? Знамо такође за много повеља које изражавају ослобађање општим терминима, без набрајања било којих намета који су у питању. Ако се усвоји теорија Јаковенка, какав би био смисао једног таквог ослобађања? И како објаснити забрану државним чиновницима да уђу на ослобођена имања, ако ослобађање вреди само за порезе поменуте expressis verbis? Међутим, често наилазимо на ову забрану у повељама чије имунитетске формуле помиње само мали број пореза или их уопште не помињу, задовољавајући се само једном општом изјавом. Не наводим примере, пошто су они тако многобројни и лако их је наћи у свим збиркама византијских повеља. Догађа се, исто тако, да се неком манастиру додели привилегија и наведе известан број пореза од којих се манастир ослобађа. Неколико година касније понавља се и потврђује ослобођење од пореза хрисовуљом, али ова не наводи ниједан од тих пореза и ограничава се на опште изразе. Па добро, да ли је ту реч о
смањењу или чак о укидању додељене привилегије? То [44]
би одиста био необичан и чак несхватљив поступак. Али ево, неколико година после друге хрисовуље, манастир прима трећу, у којој се опет наводи известан број пореза од којих се ослобађа.[9]

[8] *П. А. Яковенко,* К истори иммунитета в Византии, Юрьев 1908. *К. Успенский,* op. cit., прихвата ову теорију; други стручњаци се не изјашњавају о овом питању.

[9] Уп. нпр. 1) *Miklosich-Müller,* VI, 249: хрисовуља Андроника III, од децембра 1326 (шест врста пореза су изричито наведене); 2) ib., 251: хрисовуља истога од јануара 1329 (ниједан порез није наведен); 3) ib., 253: хрисовуља истог од јула 1331 (осам наведених пореза). Прва и трећа хрисовуља додељене су манастиру св. Јована Претече на Патмосу у корист његових добара на суседним острвима; друга се односи на све поседе поменутог манастира. Ова разлика, изгледа, може

Све ово јасно показује да постоји само једна формална разлика између проширених имунитетских формула које дају доста потпуне спискове изузетих намета и скраћених формула које наводе само најважније порезе, или их уопште не наводе. Долазимо, према томе, до овог врло једноставног закључка: ако у једној византијској хрисовуљи стоји да се даје ослобађање од свих намета, онда је ту стварно реч о потпуном ослобађању, без ограничења. Ако су, међутим, извесни намети искључени из ослобађања, онда су они увек изричито наведени. Усталом, такви случајеви нису многобројни. Ипак било је владара у Византији који су покушали да ограниче имунитет великих поседа, искључујући из ослобађања извесне порезе. Тако је поступао Јован III Ватац, а нарочито Андроник II Палеолог, тај разборити цар кога тако често и тако неправично осуђују модерни историчари. Али све ове мере имале су само пролазни карактер. Број поседника који је уживао иуунитет стално је растао, и мада су имунитетске формуле биле у XI веку много опширније него у доцнијим вековима, имунитет је непрекидно освајао тле Византије, и значај ове институције кроз векове стално се повећавао.

*

Испитујући структуру византијског велепоседа, потребно је разликовати три главне групе непокретних имања у Византији: 1) имања круне 2) црквена добра и 3) племићке поседе.[10] Имања круне обухватају приватне поседе царске породице и државне домене у правом смислу те речи. У принципу, државни поседи су се разликовали од царских приватних добара, али у ствари цар је и једнима и другима располагао по својој вољи. Државни поседи су били раштркани по целој територији Царства, час у великим комплексима, час у мањим парцелама. Усталом, њихов састав се без престанка мењао. Из великог резервоара државних и царских домена издашно су се делила земљишта царским

објаснити боље од било чега другог разлику употребљених формула. — *Јаковенко*, op. cit., 27, је упоредио хрисовуље из 1326. и 1331. са једном хрисовуљом из XIII века (M. M., VI, p. 197), уместо да их упореди са наведеном хрисовуљом из 1329. што би га свакако одвратило од погрешних закључака.

[10] Значајан чланак: *F. Dölger*, Die Frage des Grundeigentums in Byzanz, Bull. Intern. des Sciences hist., V (1933), 5 sq., даје нешто друкчију класификацију. Али ова разлика не задире у суштину проблема.

миљеницима, а нарочито црквама и манастирима. С друге стране, државни домени мање-више стално се повећавају честим конфискацијама које погађају имања оних који су пали у немилост.

Док државно непокретно добро представља променљиву и колебљиву величину, цркве и манастири непрекидно увећавају своје поседе, захваљујући многобројним даривањима која им је давао побожни свет Византије. Отуђење земљишта дарованих некој црквеној установи било је, сем у извесним изузетним случајевима, забрањено канонима, као
и законима.[11] Тако су неке цркве и нарочито многи визан- [46]
тијски манастири прикупили одиста огромна имања. А врло је ретко, и само пролазно, повећање црквених добара наилазило на отпор централне власти. Већином су, напротив, сами цареви богато даривали манастире и додељивали им, поврх тога, далекосежне привилегије. Усталом, економско стање појединих манастира било је, наравно, врло неједнако. Поред богатих и напредних манастира, чија је снага ширења била незадржива, постојали су и осиротели манастири који су се налазили у прилично бедном положају. Како се у Византији на свако непокретно добро морао плаћати порез, манастири који нису уживали посебне привилегије морали су плаћати дажбине и подносити различите намете; морали су чак давати држави регруте и били су изложени својевољи пореских чиновника. Земља оптерећена државним порезима и наметима могла је, у извесним случајевима, да постане терет. Међутим, забрана отуђења црквене земље онемогућавала је природно решавање тога питања и успостављање равнотеже између расположивих непокретних добара и економских могућности осиромашеног манастира. Док су се богати манастири, који су располагали преобилним средствима а нису оскудевали ни у радној снази, и који су знали да себи осигурају ослобађања од пореза, трудили да прошире своје поседе, дотле су осиромашени манастири покушавали да се ослободе нерентабилних имања. Истина да је давање под закуп представљало извесну замену за забрањену продају. Али обично је чак и давање у закуп било дозвољено манастирима и црквама само на одређен рок. Отуда ће се разумети значај познатог система по којем су осиромашени манастири и њихове земље додељивани у харистикију световним великашима. Ови су имали
да преузму бригу о економском унапређењу добара која [47]

[11] Cf. *A. Ferradou*, Des biens des monastères à Byzance, Bordeaux 1896.

су им се поверавала. Уосталом, световни заштитници манастира, харистикари, углавном су се бринули о својој користи, не водећи рачуна о интересима манастира, ни о моралним и религиозним захтевима монашког живота. Због тога су харистикарни систем често оштро осуђивали представници византијског клира, па чак и црквени сабори.[12] Ипак је овај систем био често примењиван, нарочито у XI веку, што без сумње показује да је упркос његовим недостацима одговарао животним потребама манастира. Под Алексијем Комнином (1081—1118) харистикарни систем улази у нову фазу. Не више црквене власти, већ сам цар, у сопственом интересу, додељује манастирска добра, и свакако не само она мање вредности, великим световним властелинима.[13]

Међу свим врстама велепоседа у Византији, домени световне аристократије увек су показивали највећу снагу ширења. Световни велепоседници су приграбили имања сељака и војника, а успевали су, исто тако, да у својству харистикара ставе руку и на неотуђива црквена добра. Осим тога, видели смо, почев од XI века ослабљена централна власт често им додељује значајне привилегије. Најкарактеристичнија појава у животу византијских провинција касног периода је систем проније, који се среће већ од средине XI века. Као награда за услуге учињене држави
[48] или под условом вршења извесних обавеза, византијски великаши добијали су поседе на управу (εἰς πρόνοιαν). Поседи дати у пронију, и сами названи пронија, били су уступани, бар на почетку, на известан рок и нису, према томе, представљали потпуну својину пронијара. Зато су пронијари уживали веома широке повластице; што се тиче сељака са додељених имања, они су једноставно постајали кметови пронијара. Под Комнинима пронија је добила војнички карактер и тако заменила ишчезла стратиотска имања.[14] Пронијар је био обавезан да стави држави на располагање известан број војника, регрутованих међу његовим

[12] Уп. *Ф. Успенский*, Мнения и постановления константинопольских поместных соборов XI и XII в. о раздаче церковных имуществ, Изв. Русск. Археол. Инст. в. Константинополе, V (1900); *В. Г. Васильевский*, Материалы к внутренней истории византийского государства, Журн. Мин. Нар. Просв. 202 (1880), 400 сл.

[13] Cf. *F. Chalandon*, Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1900), 283.

[14] Не могу, бар што се тиче доба Комнина, усвојити мишљење *П. Мутафчијева*, Войнишки земи и войници в Византия през XII—XIV в., София 1932, који одриче чисто војнички карактер проније.

сељацима. Тако се војна снага државе отада ослањала на велепосед пронијара, а не више, као у средњовизантијском периоду, на мали посед стратиота. Отуда су се значај и ширење система проније повећавали, а то значи да се процес феудализације Царства продубљивао, јер су имања пронијара са додељеним широким привилегијама представљала готово аутономна тела. Мало-помало, нарочито од XIV века, моћни пронијари успевају све чешће да прибаве право наслеђивања за своја добра. На тај начин су имања, најпре уступљена на известан рок и под одређеним условима, постајала лично власништво пронијара и тако измицала контроли државе. С друге стране, с обзиром на све веће слабљење централне власти, и велепосед баштиника прибавља исто тако све значајније привилегије. Другим речима — то је крајњи исход овог процеса — баштински велепосед добија често исте привилегије као и пронија, а пронија ужива све предности баштинског поседа.

Иако су видови велепоседа у Византијском Царству били многобројни и различити, начин његовог коришће- [49]
ња био је, у суштини, сасвим сличан. На државним доменима, на црквеним и манастирским добрима, на пронијарским и на баштинским имањима световне аристократије, увек се срећу ова два основна облика експлоатације земље: давање под закуп и обрађивање од стране зависних сељака. Насупрот томе, што се више удаљујемо од античке епохе, ропство постаје све ређе у византијској пољопривреди и готово сасвим ишчезава у последњим вековима Царства. Поред добара датих под закуп и оних које обрађују зависни сељаци, византијски домен обично обухвата и пространа земљишта која остају необрађена и делимично служе као пашњаци. Најраспрострањенији облик закупнине је емфитевза, позната још из касноримског периода. То је наследна закупнина са обавезом да се унапреди изнајмљено земљиште. Уосталом, облици закупљивања били су многобројни и мењали су се према месним приликама. Најпродуктивнија су, без сумње, била земљишта дозначена као dominium utile зависним сељацима, који су се у Византији звали парици (οἱ πάροικοι). Непокретна добра парика су њихова лична и наследна својина, али она подлежу обавези плаћања пореза (у новцу и у натури), као и кулучењу на господарској земљи. У ствари, у овим обавезама се и састојала зависност парика према господару, и ова зависност, претежно пореске природе, чини паричке поседе веома уносним за властелина. Уосталом, међу па-

рицима истог домена и истог господара може се разликовати више категорија, чији је правни као и економски положај био различит. Напротив, не може се установити
[50] битна разлика између државних и властеоских парика, ни између манастирских сељака и сељака световних великаша. Била је довољна једна царска одлука па да државни парик буде потчињен пронијару или манастиру. Овакво уступање могло је исто тако да побољша као и да отежа париков положај. Све је зависило од економског стања властеоског поседа и нарочито од величине државних намета којима је имање било опорезовано. А ово је опет зависило од тога да ли је дотични посед морао плаћати све предвиђене порезе, или је био делимично или потпуно ослобођен од њих. На крупним поседима који су располагали великим бројем парика и који су били царским хрисовуљама ослобођени сваког државног намета, положај сељака био је свакако подношљивији, пошто су се њихова плаћања ограничавала на оно што су били обавезни да дају господару, и пошто, с обзиром на њихов велики број, није било потребе да буду преоптерећени кулуком. Супротно овоме, на мање богатим поседима, који нису уживали привилегије, положај парика је био веома бедан, јер су морали да сносе државне као и властеоске намете. Зато су сељаци, све више и више, напуштали имања поседника скромног имовног стања, привучени сношљивијим животом на великим поседима. Крајем средњовизантијског периода пропада мали посед слободних сељака; крајем касног периода исто се догађа и са средњим поседом. И само велики поседи најмоћнијих магната и најбогатијих манастира цветају усред опште беде земље која води своју последњу борбу против опасних освајача. Заштићени имунитетом, ови велики домени измичу се држави; они представљају готово аутономна тела и надмећу се са ослабљеном централном влашћу, доприносећи на тај начин коначном распадању Царства. Тако је пад Византије био изазван, у великој мери, њеним аграрним развојем, исто као што је некад моћ и унутарња снага Царства била заснована, великим делом, на повољном стању њене пољопривреде.

Наслов оригинала: Le grand domaine dans l'Empire byzantin, Recueils, de la Société Jean Bodin, t. IV (1949) 35—50.

Превела *Нада Мандић*

РАЗМЕНА ПОСЕДА И СЕЉАКА У ХРИСОВУЉИ ЦАРА АЛЕКСИЈА I КОМНИНА СВЕТОГОРСКОЈ ЛАВРИ ИЗ 1104. ГОДИНЕ

Позната публикација Жермене Рујар и Пола Коломпа, [19]
којом је било започето систематско издавање повеља Лавре Св. Атанасија, прекинуто на жалост прераном смрћу оба издавача, доноси читав низ изванредно важних документа.[1] Многи од тих докумената су у више махова коришћени у новијим истраживањима, неки су послужили и као предмет посебних студија како из економско-социјалне тако и из политичке историје Византијског Царства. Међутим, хрисовуља Алексија I Комнина Лаври из 1104. године, о којој ће овде бити говора, остала је углавном неискоришћена и од већине истраживача незапажена, иако је то једна од најзанимљивијих повеља поменуте збирке. Једино се Делгер на њу нешто детаљније осврнуо у свом исцрпном и веома драгоценом критичком приказу публикације Рујар и Коломпа, у којем није пропустио да укаже на све оно што је у овој збирци од значаја.[2] Неколико редака посветила јој је и сама покојна Ж. Рујар у књизи о византијском селу објављеној после њене смрти.[3] У својој студији о пронији зауставио сам се и ја на овој повељи у оној мери у којој она узгред додирује и питање проније.[4] Њена главна садржина не тиче се проблема проније, па сам могао само да упозорим колико су интересантни њени подаци и да оставим њихово испитивање за другу прилику. Желим да то сада учиним у овом малом чланку посвећеном нашем поштованом јубилару, који је у току своје дуге,

[1] *G. Rouillard et P. Collomp*, Actes de Lavra I (897—1178), Paris 1937.
[2] *F. Dölger*, Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, Byz. Z. 39 (1939), 51—53.
[3] *G. Rouillard*, La vie rurale dans l'Empire byzantin, Paris 1953, 122.
[4] *Г. Острогорски*, Пронија, Београд 1951, 24—25 (в. СД I, 156—157). Француско издање: Pour l'hstoire de la féodalite byzantine, Bruxells 1954, 37—40.

плодне и многостране научне делатности веома много урадио и на пољу издавања и проучавања повеља.

Хрисовуља цара Алексија I Комнина издата Великој Лаври на Светој Гори јула 1104. г. додељује калуђерима Лавре извесне државне земље са настањеним сељацима у замену за једно њихово имање с извесним бројем парика.[5] До ове размене дошло је на молбу самих калуђера. Лавра
[20] је била изгубила своје имање Варцаханион (προάστειον одн. κτῆμα τὸ Βαρζαχάνιον), јер га је севаст Андроник Склир дао неком стратиоту, очигледно у пронију.[6] Калуђери су се обратили цару и успели да докажу да је Варцаханион од давнине припадао њиховом манастиру, па је њихово право власништва признато. Међутим, бојећи се нових неприлика са овим имањем, које је било удаљено од њихових поседа, монаси су замолили да га држава задржи а да им се у замену додели одговарајући посед на царским имањима Азмала, Лоротом и Сканиарион (ἀπὸ τῶν... βασιλικῶν προαστείων... τῆς ᾿Ασμαλοῦ, τοῦ Λωροτόμου καὶ τοῦ Σκανιαρίου), која су се налазила код Солуна и граничила са поседима Лавре. Цар Алексије је изашао у сусрет њиховој молби, наредио да се Варцаханион преда надлештву орфанотрофеја (τῷ τοῦ ὀρφανοτροφείου σεκρέτῳ), тј. државном надлештву за сиротишта и друге добротворне установе, и ради тога је издао налог анаграфевсу куропалату Константину да претходно тачно измери земљу у Варцаханиону и да састави детаљан инвентар-практик са описом те земље, њене количине и њеног квалитета (ποσότης καὶ ποιότης) и са поименичним списком настањених парика, назначујући да ли су зевгарати, или воидати, или актимони (εἴτε ζευγαράτοι εἰσίν, εἴτε βοϊδάτοι, εἴτε ἀκτήμονες). Пошто је то учињено и Варцаханион предат орфанотрофеју, цар је наредио судији Волера, Стримона и Солуна, проедру Родију, да Лаври у накнаду додели у Азмали и Лоротому (о трећем царском имању на које су рефлектирали калуђери нема говора) „толику и такву земљу по количини и квалитету какву има имање Варцаханион према Константиновом практику, као и толике и такве парике“.[7]

[5] Actes de Lavra № 51.

[6] Actes de Lavra № 51, 1—6. Овај почетни део документа веома је оштећен и није сасвим јасан. Уп. *Острогорски*, Пронија, 24. (СД, књ. I, стр. 156).

[7] Actes de Lavra № 51, 36—38: τοσαύτην καὶ τοιαύτην γῆν, κατά τε ποσότητα δηλαδὴ καὶ ποιότητα, ὅσην καὶ τὸ τοῦ Βαρζαχανίου προάστειον ἀπὸ τοῦ πρακτικοῦ τοῦ Κωνσταντίνου ἔχον ἐφάνη, ὡσαύτως τε καὶ παροίκους τοσούτους τε καὶ τοιούτους.

Размена поседа била је доста уобичајена појава у Византији. У документима се често наилази на напомене да је овај или онај посед добијен путем замене. При извршењу таквих размена тежило се, природно, бар у начелу, томе да објекти размене буду исте вредности: стога се претходно вршило процењивање и „изједначавање земље (ἰκάνωσις τῆς γῆς), о којем говоре многи документи, па и наша хрисовуља.[8] Али ниједан документ не показује тако јасно као наша хрисовуља како се то процењивање у пракси спроводило и како се, што је најинтересантније, утврђивала релативна вредност парика који су замењивани заједно са самим поседима.

Вредност појединих парика, одн. паричких породица и газдинстава била је, наравно, различита. Парик је имао за свог сењора утолико већу вредност уколико је био имућнији и уколико је, према томе, плаћао веће дажбине. Ради утврђивања не само броја него и релативне вредности па- [21]
ричких газдинстава у Варцаханиону, куропалат Константин је, као што смо видели, имао задатак да их, према познатој класификацији тога времена, подели у зевгарате, воидате и актимоне. По правилу зевгаратом се назива сељак који има пар волова (ζευγάριον) и одговарајући земљишни посед. Воидат има само једног вола (βοΐδιον) и упола мање земље. Најнижу категорију сачињавају актимони — сељаци без поседа. О овим категоријама византијског сељаштва има података у многим повељама, пре свега из XI и XII века. Нарочито занимљиви су подаци у практику Андроника Дуке из 1073. г., блиском по времену нашој хрисовуљи.[9] Према овом практику, на имањима Андроника Дуке било је свега 18 зевгаратних, 6 воидатних и 25 неимућних паричких породица.[10] Поред зевгарата, практик зна и за дизевгарате, тј. за парике са две запреге волова, али ова најбогатија категорија византијског сељаштва, која се и иначе врло ретко јавља у документима, на имањима Андроника Дуке није била заступљена. Занимљиво је да су зевгарати и дизевгарати, према практику Андроника Дуке, имали да плаћају како земљарину тако и димнину (συνωνή и καπνικόν), при чему се као минимална норма и за једне и за друге одређује иста свота од 1 номизме. Воидати

[8] Ib., 1. 18 и 41.

[9] *Miklosich-Müller*, Acta graeca VI, 4—15. Cf. *Острогорски*, Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica 9 (1948), 244 сл. = Féodalite byzantine 302 sq. (СД, књ. I, 48 сл.), где је наведена и старија литература о овом важном документу.

[10] *Miklosich-Müller*, Acta graeca VI, 15.

и актимони дају само димнину: воидати плаћају најмање ½ номизме; актимони који имају магарца плаћају исто ½ ном., а ако немају ни магарца, само ¼ ном. Ове норме за одређивање основних плаћања, уз која долазе, додуше, и друге дажбине, показују доста јасно градацију између појединих категорија зависног византијског сељаштва. Међутим, у хрисовуљи Алексија I Лаври из 1104. г. ова градација се приказује још јасније, сликовитије и, може се рећи, драстичније.

Према попису који је, по царевом налогу, саставио куропалат Константин, на лаврском имању Варцаханиону било је свега 6.962 модија земље (око 580 хектара), и то 3.549 мод. оранице и ливада првог квалитета и 3.413 мод. необрађене земље, пашњака и брдовитог земљишта; на овом имању било је настањено 4 дизевгарата и 11 зевгарата, а налазио се и један млин. Заслужује пажњу да је више од половине површине сачињавала земља првог квалитета. Такав повољан однос између обрадиве и необрадиве земље ретко се може наћи у византијским документима.[11] Још је упадљивије да сви сељаци спадају овде у категорију зевгарата, који обично чине мањину у византијским селима, па чак и дизевгарата, на које се међу византијским парицима, као што смо већ нагласили, наилази само изузетно.[12]

[22] Међутим, иако калуђери Лавре нису добили у замену за Варцаханион сва три царска имања која су тражили, ипак и на добијеним имањима, Азмали и Лоротому, припало им је више земље и више парика него што је било у Варцаханиону. Да би показао своју благонаклоност према Лаври и своје поштовање према св. Атанасију, цар се одрекао вишка који је на тај начин настао у корист калуђера, уступивши им као дар 480 мод. „претекле земље" (περιττῆς γῆς) и 10 парика-зевгарата. Показало се, наиме, да је у Азмали било 980 мод. земље првог, 300 мод. другог и 3.702,5 мод. трећег квалитета и да се ту налазило 9 зевгарата, 3 воидата и 2 актимона, као и 2 млина. У Лоротому забележено је 2.048 мод. земље, која је сва била првог квалитета, и уз то 9 зевгарата, 7 воидата и 5 актимона. Према томе, ова два имања имала су свега 7.030,5 мод. земље (3.028 мод. првог, 300 мод. другог и 3.702,5 мод. трећег квалитета)

[11] Тако, на пример, приликом предаје Патмоса Христодулу 1088. г. констатовано је да је од 3.860 мод. било свега 627 мод. боље и само 160 мод. стварно обрадиве земље: *Miklosich-Müller,* Acta graeca VI, 56 sq.

[12] Cf. *Ostrogorskij,* Féodalité byzantine, 303 et passim (СД, књ. I, 49 и др.).

и 35 паричких породица (18 зевгарата, 10 воидата и 7 актимона), као и 2 млина.

Поставља се питање како је утврђивана релативна вредност ова два имања према вредности бившег лаврског имања Варцаханиона, и на који је начин израчунато да вишак њихове вредности износи укупно 480 мод. земље и 10 зевгарата. На срећу, хрисовуља цара Алексија наводи рачуницу надлежног чиновника из које се може извести како се одређивала релативна вредност различитих категорија парика. Магистар Лав Индриомен, који је по налогу судије Волера, Стримона и Солуна, проедра Родија, извршио предају бивших царских имања Лаври, каже: „Рачунајући парике с оба имања за 24 зевгарата и 3 актимона, од две воденице у Азмали једну сам предао (као противредност) за једног парика зевгарата, а другу за млин који се налази на имању Варцаханиону".[13]

Према томе, да би се могао направити биланс између парика из Азмале и Лоротома и парика са Варцаханиона, који су били сви зевгарати одн. дизевгарати, парици са бивших царских имања „претварају" се у зевгарате, те се 18 зевгарата, 10 воидата и 7 актимона рачунају као 24 зевгарата и 3 актимона. Ово очигледно значи да се један воидат рачуна као пола зевгарата, а један актимон као пола воидата, односно као четврт зевгарата. Тако се добија једначина: $18+5+1\frac{3}{4}=24\frac{3}{4}$. Ово су одгонетнули већ Делгер и Рујар.[14] Но, поставља се питање како је израчунат вредносни однос између ових 35 паричких газдинстава, претворених у 24¾ „обрачунских" зевгарата, и оних 11 зевгарата и 4 дизевгарата које је држава добила од Лавре на њеном бившем имању Варцаханиону. Док Рујар није ни покушала да одговори на ово питање, дотле је Делгер потражио решење у претпоставци да се сваки дизевгарат у Варцаханиону ра- [23]
чунао за 3 зевгарата; додавши томе још једног зевгарата замењеног за млин, Делгер је добио ову једначину: $12+11+1=24$. Међутим, не само да је врло тешко замислити да се један дизевгарат рачунао за 3 зевгарата, Делгер је испустио из вида 1) да се у рачуници магистра Лава зевгарат замењен за млин не додаје броју парика у Варцаханиону

[13] Actes de Lavra № 51, 49—51: καταλογισάμενος μὲν τοὺς ἀμφοτέρων τῶν προαστείων παροίκους ἀντὶ ζευγαράτων εἴκοσι τεσσάρων καὶ ἀκτημόνων τριῶν, ἀπὸ δὲ ἐν τῇ ᾿Ασμαλοῦ δύο χειμερινῶν ὑδρομυλώνων, τὸν μὲν ἕνα ἀντὶ παροίκου ζευγαράτου ἑνός, τὸν δὲ ἕτερον ἀντὶ τοῦ ἐν τῷ προαστείῳ τοῦ Βαρζαχανίου εὑρεθέντος μύλωνος παραδούς.

[14] *Dölger,* op. cit. 52. *Rouillard,* La vie rurale, 122.

него, напротив, од тог броја одбија (јер се у Варцаханиону налазио само један млин према два млина у Азмали) и 2) да царска хрисовуља изрично каже да се 10 парика-зевгарата са царских имања Азмале и Лоротома поклањају Лаври као вишак према броју њених парика у Варцаханиону. Дакле, само 14 одн. 14¾ обрачунских зевгарата стварно се дају у замену, и то у замену за 11 зевгарата и 4 дизевгарата у Варцаханиону. Три актимона, који представљају само разломак правог парика-зевгарата, очигледно се не узимају у обзир при коначном рачуну, а пошто се један зевгарат у Варцаханиону одбија као противвредност за воденицу у Азмали, фактички се 14 зевгарата замењују за 14 зевгарата и дизевгарата. Јасно је, према томе, да се при овом рачуну између зевгарата и дизевгарата не прави разлика. Ово може да изненади, али ми смо видели да се и у практику Андроника Дуке из 1073. г. зевгарати и дизевгарати изједначавају у погледу висине њихових основних дажбина.

Као што видимо, приликом ове занимљиве размене, парици се третирају као објекат прихода, што су они у очима свог сењора, наравно, на првом месту и били. Ово се нарочито јасно и драстично испољава у томе што се један парик-зевгарат са његовим газдинством даје као противредност за једну воденицу. Иначе парик зевгарат, према схватању византијских државних органа, има исту вредност као 2 воидата или као 4 сељака без имовине.

Интересантно је упоредити с овим подацима наше повеље један занимљив мали текст — упутство за израчунавање вредности земље и сељачких газдинстава, које је пре скоро седамдесет година саопштио Ф. И. Успенски из Cod. gr. Palat. 367, f. 164, на жалост већим делом само у руском преводу и без обавештења о времену из којег тај текст потиче.[15] Као мерило и овде се узимају појмови зевгарат и воидат, а као трећа и најнижа категорија, уместо актимона, долазе „пешаци" („пешие" према преводу Успенског; дакле, у оригиналу, вероватно πεζοί). Цифре које се у овом упутству наводе не морају да буду сасвим реалне, али нас пре свега интересује однос између наведене три категорије сељака. Изненађује, наиме, мала количина земље која се одређује за поједине категорије, много мања од свих оних — веома различитих — цифара на које се наилази у документима: 40 мод. за зевгарате, 30 мод. за воидате и 20 мод.

[15] *Ф. И. Успенский,* Наблюдения по сельско-хозяйственной истории Византии, Журн. Мин. Нар. Просв. 259 (1888), 253—254.

12. Оловни печат са хрисовуље Алексија I Комнина из 1089. Реверс: цар са скиптром и јабуком.

15. Оловни печат са хрисовуље Алексија I Комнина из 1089. Аверс: Христос на престолу.

за пешаке. Вредност једног зевгарата оцењује се са 60, једног воидата са 40, а једног „пешака" са 20 перпера.[16] Према томе би изгледало да се овде један зевгарат изједначује са 1½ воидата односно са 3 пешака, док хрисовуља цара Алексија, као што смо видели, цени једног зевгарата као 2 воидата односно као 4 актимона. Међутим, занимљиво је да се у завршном рачуну, који се даје као пример, и у овом тексту, што је већ Успенски тачно приметио, за ½ зевгара узима 1 воидат, јер на 11½ зевгара рачуна 470 мод. (11× 40 мод. +1×30 мод.=470 мод.), односно 700 перпера (11× 60 перп. +1×40 перп.=700 перп.). Дакле, начин на који је чиновник цара Алексија израчунавао вредносни однос између појединих категорија зависних сељака сасвим одговара у принципу, а прилично је сличан и у појединостима методу који се препоручује у овом теоријском упутству. [24]

О поступку при размени самих земљишних поседа хрисовуља цара Алексија не даје ближа обавештења, аналогна горе наведеном објашњењу магистра Лава о размени парика и млинова. Истина, видели смо да се земље по свом квалитету овде, као и у другим византијским документима, деле у три категорије, а тиме се добија и извесна основа за утврђивање вредносног односа између поседа који се размењују. Али остаје нејасно како је дошло до констатације да се царска имања у Азмали и Лоротому, предата Лаври, имала за 480 мод. више земље него лаврско имање Варцаханион, које је прешло у државно власништво. По свему изгледа да у тексту, како га доноси издање Рујар и Коломпа, има у том погледу нека грешка. Јер, према наводима у тексту са којим располажемо, целокупни земљишни посед државе у Азмали и Лоротому само је за 68,5 мод. већи од поседа Лавре у Варцаханиону, док у земљи првог квалитета, што је било свакако најважније, Лавра има чак и знатан вишак од 521 мод. Заиста, као што смо видели, за Варцаханион се наводи свега 6.962 мод., од тога 3.549 мод. земље првог квалитета, а за Азмалу и Лоротом заједно свега 7.030,5 мод., од тога 3.028 мод. првог квалитета, наиме у Азмали 980 мод. и у Лоротому 2.048 мод. Да није грешка у овој последњој бројци (код осталих бројки постоји могућност контроле, јер се прво наводи величина целокупне површине, а затим и величина појединих категорија земље, док је у Лоротому било само земље првог квалитета)? Можда не би било сувише смело претпоставити да уместо 2.048 треба читати 3.048, тј. διςχιλ

[16] Уп. и *Успенский*, нав. д. 251.

(ίων) заменити са τρισχιλ(ίων).[17] Тада би испало да је на царским имањима било 4.028 мод. земље првог квалитета, тј. за 479 мод. више него у Варцаханиону (4.028 —3.549=479), што би било у најбољем складу са царевом тврдњом да је Лаври додао 480 мод. Истина, то би значило да вишак у земљи слабијег квалитета од 589,5 мод. (4.002,5 мод. у Азмали према 3.413 мод. у Варцаханиону) није уопште узет у обзир. Ово не изгледа немогуће, јер је у Азмали било само 300 мод. земље другог, а 3.702,5 мод. трећег, тј. најнижег квалитета,
[25] док је необрађена земља од 3.413 мод. у Варцаханиону била, изгледа, другог квалитета,[18] дакле мања по површини, али боља по квалитету.

Извршеном разменом Лавра је дошла до прилично велике добити. Њен земљишни посед је порастао, број њених парика знатно се повећао. Уместо 15 паричких породица које је имала у Варцаханиону добила је, захваљујући царевој дарежљивости, 35 паричких газдинстава, истина, делом слабијег имовног стања. Ова добит је била утолико значајнија што није утицала на право калуђера да и даље повећавају број сељака на својим новодобијеним имањима. Питање радне снаге и њеног повећавања, значајно како за феудалне велепоседнике тако и за саму државу, било је предмет нарочите бриге и контроле државне управе. Власти су одређивале максимални број парика које је власник имао право да прими на своје поседе. Тако је и Лаври било одређено да у Варцаханиону може да има до 80 парика (не каже се какве категорије). Право на овај број Лавра задржава и на својим новим поседима које је добила у замену за Варцаханион, али је интересантно да се у тај број, како то наша хрисовуља изрично напомиње, не рачунају ни они парици који су јој дати у замену за њене сељаке у Варцаханиону ни оних претеклих 10 зевгарата које јој је дарежљиви цар поклонио.[19] Разуме се да су такве концесије, годећи угледном и утицајном манастиру и повећавајући његову потенцијалну економску снагу, водиле слабљењу државне контроле, која ће, с даљим порастом снаге и утицаја феудалних велепоседника, у току времена све више слабити, а на крају и сасвим нестати.

[17] Actes de Lavra № 51, 48. На жалост, не можемо да проверимо нашу претпоставку према фотографијама, јер се у Албуму *Rouillard—Collomp* (pl. 35—36) даје само почетни и завршни део овог документа.

[28] Овог мишљења је и *Dölger*, op. cit. 52, јер у Варцаханиону наша хрисовуља наводи само обрадиву земљу првог квалитета и необрадиву (без ознаке квалитета).

[19] Actes de Lavra № 51, 79—81.

Парици које Лавра добија у замену односно као дар ослобађају се, као и остали њени парици, свих државних дажбина и обавеза. Свим својим дажбинама и работама они су задужени искључиво манастиру (μόνῃ τῇ μονῇ καθαρῶς πάντῃ δουλεύειν ὀφείλοντες).[20] Уживајући потпун имунитет за своје поседе и парике, Лавра треба да даје држави за своје нове поседе, као што је давала и за Варцаханион, само ἄσπρα ὀκτὼ τραχέα νομίσματα,[21] тј. свега ⅙ златника. Захваљујући истраживању А. Фролова, данас се зна, наиме, да је тзв. „бела номизма" била у ствари ситан сребрни новац и чинила 1/48 златника.[22] Плаћање ове ништавне своте за такве богате поседе није имало, наравно, никаквог реалног значаја.

Тако је Велика Лавра, као и други византијски манастири, повећавала своја богатства не само захваљујући честим даровима него и разменама поседа, које су такође, у већој или мањој мери, представљале даривања.

Историјски часопис 5, 1955 [Радонићев зборник], 19—25.

[20] Ib., 1. 83.

[21] Ib., 1. 101—102.

[22] *A. Frolow*, Les noms de monnaies dans le Typicon du Pantocrator, Byzantinoslavica 10 (1949), 247 sq.

ЕЛЕВТЕРИ

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СЕЉАШТВА У ВИЗАНТИЈИ

[45] Византијске повеље доцнијег доба помињу једну нарочиту групу сељака чији се припадници зову οἱ ἐλεύθεροι. У царским хрисовуљама, којима се манастири и њихови сељаци ослобађају пореских обавеза према држави, често се истиче на крају и право манастира да на својим имањима насељавају „слободне људе" — елевтере, па се обично и ови евентуални досељеници унапред ослобађају свих пореских обавеза, а то наравно не значи ништа друго но да се држава и у овом случају одриче својих евентуалних потраживања у корист манастира, који ужива имунитетска права и наплаћује порезе од свих својих сељака. Исто тако наилазимо на елевтере и у тзв. практицима, тј. у званичним пописима манастирских или других властеоских имања и сељака, у којима се детаљно наводе сви приходи власника од његових земљишта и од његових сељака како би се тачно утврдио износ његове годишње феудалне ренте.[1] Овде се елевтери обично наводе као засебна група, одвојено од осталих сељака-парика, али као и парици, они плаћају свом господару одређен порез. Међу осталим помиње елевтере и Хиландарски практик из 1300. г., сачуван у словенском преводу,[2] па се већ из овог документа види да је имовно стање елевтера обично било веома бедно.

Полазећи од етимологије назива ἐλεύθεροι, који се и у Хиландарском практику на једном месту преводи са „сво-

[1] Детаљнију карактеристику практика, најважнијих извора за аграрну историју Византије у доба феудализма в. у мојој расправи: Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica IX, 2 (1948), 203—306, (СД, књ. I, 1—118).

[2] Ново издање у *В. Мошина*, Акти из светогорских архива, гл. III: Хиландарски практик, Споменик Српске Акад. 91 (1939), стр. 193—218. О датуму види у мојој напред поменутој расправи.

бодьници",[3] старија наука је протумачила елевтере као слободне сељаке. Ф. И. Успенски је сматрао да су у Хиландарски практик, поред зависних манастирских сељака-парика, унети и слободни мали поседници — елевтери који своје порезе не плаћају манастиру већ држави.[4] Но велики руски византинолог сигурно не би заступао ово гледиште [46]
да је располагао са више података о елевтерима. Из многобројних имунитетских повеља, које говоре о елевтерима, а које већином још нису биле објављене у доба кад је Успенски писао своје горе цитиране радове, данас се потпуно јасно види, као што су то лепо истакли већ А. Соловјев и В. Мошин,[5] да елевтери уопште нису били слободни мали поседници, већ да су то били сиромаси без имовине и сталног смештаја, који су прелазили са једног места на друго. Често се они и у самим изворима означавају као „сиромаси" (πτωχοί) или пак као „туђинци" (ξένοι), „непознати државној благајни" (τῷ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι) и „неуписани у практике других власника" (μὴ καταγεγραμμένοι ἐν πρακτικοῖς τινῶν ἄλλων).[6] Из тога се види у чему се састојала њихова „слобода": као бескућници, неуписани ни у државне ни у властеоске пореске спискове — практике, они ни према коме нису имали пореских обавеза, па су зато и могли велепоседници да их насељавају на својим земљама, не задирући ни у интересе државне благајне ни у права других велепоседника.

Масовна појава елевтера у позновизантијско доба доказује да је извесни део византијског сељаштва тога доба био у сталном покрету, лутајући и прелазећи с једног места на друго. Али ова појава нимало не доказује да су византијски сељаци имали право слободног кретања. Баш напротив, као што смо видели, насељавање елевтера дозвољавало

[3] Хиландарски практик, стр. 211, ред 436. На другим местима Хиландарски практик (ред 295. и 366, уп. и 332) пише ѥлевтери.

[4] *Ф. И. Успенский*, Материалы для истории землевладения в XIV в., Записки Новоросс. Унив. 38 (1883) 22 сл. и Следы писцовых книг в Византии, Ж. М. Н. Пр, 240 (1885) 5 сл. Уп. и *Панченко*, Крестьянская собственность в Византии, Известия Русск. Археол. Инст. в Константинополе 9 (1904), 215.

[5] *А. Соловјев* и *В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, стр. 429.

[6] В. нпр. Actes de Chilandar (Прилож. Виз. Врем. XVII) № 60, 62; № 61, 59; № 62, 69; № 70, 71; № 71, 74. Actes de Xénophon (ibid. X) № 8, 56, 64, 91. Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τοῦ Βατοπεδ. (ed. W. Regel) p. 12. Actes de Kutlumus (ed. P. Lemerle) № 10, 82; № 11, 24, 30, 40; № 21, 1, 7, 11, 15. *Miklosich-Müller*, Acta IV, p. 21, 25, 27, 30; VI, p. 95, 104, 121, 200, 237, 250. Исте податке дају и Душанове грчке повеље: *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље српских владара № VII, 120; VIII, 118; XIII, 81; XV, 48; XXII, 12.

се са тог разлога што они нису били уписани ни у чије практике. Према томе, уколико је сељак био уписан у нечији практик, он није имао право да напусти земљу свога господара, нити је други властелин имао право да га на своју земљу прими. Но нема сумње да су елевтери фактички били већином одбегли сељаци који су успели да са имања свога господара нестану без трага, и нема сумње да је то врло добро знао и онај ко их је на своја имања насељавао и ко обично није само чекао на њихов долазак, него их је позивао и примамљивао са туђих имања. Примамљивање сељака са мањих имања на већа имања моћнијих господара позната је појава у свим феудалним државама. Овом појавом се сигурно објашњава и чињеница да је у Византији настала и веома се проширила нарочита класа лутајућих сељака-елевтера.

Није никакво чудо да су византијски велепоседници много полагали на то да себи осигурају право насељавања елевтера. Тиме су они добијали нову радну снагу и нове платише, јер су елевтери настањени на властеоским имањима имали да плате своме господару порезе и ради тога су уношени у његов практик, тако да је са насељавањем нестајала за њих и она „слобода" коју су дотада имали.

[47] Хрисовуље нам говоре о праву византијских велепоседника да на својим земљама насељавају елевтере. О томе како је текао живот елевтера на властеоским имањима после њиховог досељавања могу нас обавестити само практици. Мада су руски византинолози, са самим Успенским на челу, већ одавно обратили пажњу на практике као најважније изворе за економску и социјалну историју позновизантијске епохе и мада су им посветили више вредних специјалних истраживања, ипак византијски практици нису били довољно проучени, а многи од њих још нису уопште испитивани. Нико још није обратио пажњу на врло интересантне практике Ксенофонтовог манастира на Светој Гори, па је остало незапажено да су сви сељаци који се у тим практицима помињу били елевтери.[7] Међутим, збирка повеља Ксенофонтовог манастира садржи четири детаљнија практика, које је издавач тих повеља, *L. Petit,* тачно ставио у октобар 1300, јануар 1318, новембар 1320, јануар 1338. г.[8] Ови практици нам пружају могућност да пратимо живот сељака-

[7] В. сада моју горе поменуту расправу Византийские писцовые книги, стр. 270 сл. (СД, књ. I, стр. 277 сл.).

[8] Actes de Xénophon, ed. L. Petit. Прилож. к Виз. Врем. X (1903), № 3, 6, 7, 11. (Ову збирку даље цитирам скраћено „Xenoph.").

-елевтера на имањима Ксенофонтовог манастира у току близу четири деценије, фиксиран у четири сукцесивна момента. Од ових докумената и треба да полази свако истраживање о византијским елевтерима.

*

Као и остали светогорски манастири, и Ксенофонтов манастир је за време латинске владавине и унионистичке политике Михаила VIII доживео епоху дубоког опадања, али се затим поново опоравио у доба побожног цара Андроника II (1282—1328) и почео брзо да се богати откад му је марта 1300. г. враћен његов главни метох Стомион у Каламарији, који је том приликом чак и проширен.[9] Према попису од октобра 1300. г. у првом ксенофском практику, Ксенофонтов манастир је у то доба већ имао доста пространа земљишта. Али само на његовом главном метоху Стомиону, који је био велик 2.410 модија (око 200 хектара), наилазимо на мањи број сељака. Било је ту свега 6 породица са укупно 27 чланова, па изгледа да су се и они тек недавно доселили. Практик их зове προσκαθήμενοι μίσθαρνοι,[10] и ови „досељени надничари" не само да немају никакву имовину него нису још ни опорезовани. Но пошто су они уписани у манастирски практик, већ су везани за манастир. У уобичајеној завршној формули, којом се на крају повеље потврђују господару његова права власништва, истиче се да је Ксенофонтов манастир власник свих напред набројаних имања „заједно са наведеним надничарима": σὺν τοῖς εἰρημένοις μισθάρνοις.[11] Изгледа да манастир није имао других сељака. Истина, приликом пописа једног имања, такозване Лоријеве земље,
назначено је на два места да ту земљу „држе неки парици",[12] [48]
али о овим узгред поменутим парицима нема ни речи у завршној формули о правима власништва Ксенофонтовог манастира, па је вероватно да то нису били његови парици,

[9] Xenoph. № 2.

[10] Xenoph. № 3, 11.

[11] Xenoph. № 3, 105.

[12] Xenoph. № 3, 58 и 83: ἡ εἰρημένη τῦν Λωρίων γῆ παρὰ διαφόρων παροίκων κατεχομένη. Ову земљу Ксенофонтов манастир је добио заједно са два имања од 325 и 300 мод. у замену за једно своје имање на Касандри од 1.000 мод., из чега се може закључити да је ова земља имала 375 мод., пошто доцнији документи (Xenoph. № 6, 51 и № 7, 121) потврђују да је манастир приликом те замене стварно добио земљишта од укупно 1.000 мод.

јер нема о њима говора ни у доцнијим ксенофонским документима.

Напротив, елевтери који су се доселили у Стомион помињу се и у доцнијим документима Ксенофонтовог манастира. Штавише, на почетку свих практика Ксенофонтовог манастира даје се списак њихових имена, али се они не зову више надничарима. Други практик Ксенофонтовог манастира од јануара 1318. г. зове их парицима, и сви су они већ опорезовани.[13] Њихов број се у међувремену знатно повећао. У практику од 1318. г. у Стомиону је забележено 17 сељачких породица; поред тога, појавиле су се 4 породице и на метоху у Јерисоу,[14] док се једна породица населила и на метоху Неаките. Према томе, Ксенофонтов манастир је успео да сакупи прилично велики број елевтера: 1318. г. он је имао већ 22 сељачке куће са укупно 57 становника.

Нема сумње да су ту у питању елевтери, иако се они у практику од 1318. г., као што смо видели, зову једноставно парици, а у практику од 1338. г. присељеници — προσκαθήμενοι.[15] Њихово припадништво класи елевтера не само да се јасно види из свега што ми сазнајемо за њих и за њихово крајње сиромаштво, него се и директно може доказати на основу званичних података у једној хрисовуљи цара Андроника II. Потврђујући права власништва Ксенофонтовог манастира, ова хрисовуља помиње манастирске сељаке у Стомиону, Неакити и Јерисоу, дакле на сва три метоха Ксенофонтовог манастира на којима их помињу и практици, и том приликом јасно указује који су то били присељеници. За земље у Неакити и Јерисоу примећује у идентичним изразима: ἐν ᾗ εἰσι καὶ προσκαθήμενοί τινες ἐλεύθεροι.[16] О земљи у

[13] Xenoph. № 6, 11 sq.

[14] Xenoph. № 6, 270 sq. Изгледа да је то било ново имање Ксенофонтовог манастира. Према практику од 1320. г., тај метох је обухватао 400 мод. земље, коју је манастир делом купио, делом добио на поклон од различитих лица.

[15] Xenoph. № 11, 152.

[16] Xenoph. № 8, 64 и 91. Издавач ксенофонских повеља, L. Petit, p. 10 sq., без довољно основа, приписао је ову хрисовуљу Андронику III (1328—1341) и ставио је у време после 1330. г. Ово датовање се не може примити, јер цар који издаје ову хрисовуљу каже да је он био дао Ксенофонтовом манастиру и простагму за његов метох Јерисо (Xenoph. № 8, 90). Међутим, метох Јерисо се спомиње међу поседима Ксенофског манастира још у практику од јануара 1318. г. (Xenoph. 6, 32), а практик од новембра 1320. г. даје његов детаљни опис и помиње и царску простагму издату за овај метох (Xenoph. № 7, 37 и 270 sq). Дакле, простагма за овај метох била је издата Ксенофонтовом манастиру свакако пре 1320. г. То значи да ју је издао Андроник II (1282—1328), а према томе је и хрисовуљу

Стомиону примедба је још јаснија и изразитија: ἐν ᾗ προσκάθηνται καί τινες πτωχοὶ ἐλεύθεροι καὶ μὴ καταγεγραμμένοι ἐν [49]
πρακτικοῖς τινων.[17] Напомена да ови сиромашни елевтери нису уписани ни у чије практике овде не значи, наравно, да они нису уопште ни у какве практике уписани, јер су они уписани у практике Ксенофонтовог манастира. То значи само да они нису били парици других господара, чија би права Ксенофонтов манастир повредио населивши их на своје земље. Но, као што смо већ напред рекли, нема сумње да су елевтери, који су се скитали прелазећи са једног места на друго, у ствари већином били парици одбегли са нечијих имања.

Међу „парицима“ у Стомиону уписаним у практик 1318. године наилазимо на више „надничара“ који су нам познати из практика 1300. г. На првом месту забележен је био 1300. г. Георгије Кален са женом Маријом, синовима Јованом и Тодором и кћери Теодором; 1318. г. налазимо Јована, сина Каленова, са браћом Тодором и Димитријем.[18] 1300. г. Јован Лахана са женом Маријом имао је кћер Кали; 1318. г. Георгије, зет Лахане, има жену Кали.[19] 1300. г. забележен је Јован Келиота са женом Теофаном и кћери Аргиром; 1318. г. Јован Келиота и Теофана још су живи, па су чак стекли једну краву, док њихова кћи није више са њима, али је налазимо мало даље као Аргиру, мајку двају синова и жену Ксена Келиоте, који је очигледно узео презиме свога таста.[20] Од три остале елевтерске породице које су живеле у Стомиону 1300. г. нема никаквог трага.

Неке елевтерске породице Ксенофонтовог манастира стекле су извесну имовину, али је та имовина више но скромна. Пада у очи крајње сиромаштво свих сељака Ксенофонтовог манастира, па и старијих становника Стомиона:

у којој цар ову простагму спомиње као своју, издао исти Андроник II. Тачније време издавања те хрисовуље може се одредити на основу тога што се она позива на катастарску ревизију свих имања Солунске теме коју су „пре кратког времена извршили покојни севаст Пергамин и Фарисеј“ (Xenoph. № 8, 42). Ми добро познајемо ову двојицу пореских чиновника Солунске теме који су, поред низа других докумената овог времена, заједнички саставили — такође на основу генералне катастарске ревизије — и ксенофонске практике из 1318. и 1320. г.

[17] Xenoph. № 8, 56.

[18] Xenoph. № 3, 12 и № 6, 32.

[19] Xenoph. № 3, 13 и № 6, 15. Забележен је ту (№ 6, 13), и неки Панагиота Лахана.

[20] Xenoph. № 3, 15 и № 6, 14 и 22.

Лаханина кћи Кали и њен муж имају бар једног вола, једну краву са телетом, а поред тога и малени виноград од 1⅙ мод., те плаћају порез од ½ иперпира, док Јован Келиот са женом Теофаном после 18 година нема ништа сем једне краве и плаћа на име пореза ¼ иперп.; њихова кћи Аргира са мужем и двојицом синова нема апсолутно ништа, а плаћа исто толико; никакве имовине немају ни Каленови синови, чији порез зачудо ипак износи ½ иперп. Од све 22 сељачке породице уписане у практик 1318. г. само две породице имају ситне парцеле винограда, исте две и још две друге породице имају по једног вола, још седам породица имају мању стоку, док 11 породица, тј. тачно половина, немају ни земље ни стоке. По свој прилици ови „сељаци“ су пре свега радили на манастирским соланама, које се на више места помињу у ксенофонским практицима.

С обзиром на своје сиромаштво, елевтери Ксенофонтовог манастира плаћали су сразмерно ниске порезе: три
[50] куће плаћале су по ½ иперп., три по ⅓ иперп., девет по ¼ иперп., седам по ⅙ иперп. Висина пореза углавном одговара имовном стању платише, мада се овај принцип није спроводио сасвим доследно. Углавном се може констатовати да ½ иперп. плаћају они који имају виноградe, ⅓ иперп. они који имају волове, ¼ иперп. они који имају ситнију стоку, ⅙ иперп. они који немају ништа. Али има и одступања од овакве расподеле терета. Најнижу своту од ⅙ иперп. плаћају заиста само потпуно неимућне куће, али упоредо са тим три неимућне породице плаћају по ¼ иперп., а синови Калена, који такође немају никакве имовине, чак и ½ иперп. Може се претпоставити да је на висину пореза утицао и број чланова породице способних за рад, јер заиста у већини случајева неимућне куће са порезом од ⅙ иперп. имају мању радну снагу него исто такве куће са порезом од ¼ иперп. Али се ни ово мерило није примењивало строго и доследно: остаје необјашњиво зашто на пример Георгије Влах са женом и сином плаћају ⅙ иперп., док је његов сусед Михаило Митилин, чију породицу такође сачињавају жена и син, оптерећен са ¼ иперп.,[21] и зашто тројица Каленових синова, макар и представљали знатну радну снагу, плаћају толико висок порез од ½ иперп., док у практику 1320. г. неки Скамандрин са два сина и шураком плаћа само ⅙ иперп.[22] С друге стране,

[21] Xenoph. № 6, 24 и 26.
[22] Xenoph. № 6, 32 и № 7, 50.

обадва газдинства која имају винограде заиста су опорезована са по ½ иперп. а обадве породице које имају само волове са по ⅓ иперп. Но поред њих, ⅓ иперп. плаћа и породица Георгија Анифанта у Неакити, мада он има само једног магарца (уосталом, као што ћемо видети, у практику 1320. г. порез му је снижен, и то чак на ⅙ иперп). Истина, у овој породици има три мушкарца, али ако полазимо од тога, онда би се рекло да би Г. Анифант, који има магарца, могао да плати и више но Каленови синови, који сем своје физичке снаге немају ништа, а који су оптерећени са ½ иперп. Систем опорезивања углавном је јасан, али не сме се прецењивати тачност и доследност византијских пореских чиновника, који су се само приближно држали извесног мерила. Константин Пергамин и Георгије Фарисеј, који су као порески чиновници Солунске теме саставили практике 1318. и 1320. г., били су још доста тачни и савесни код расподеле пореских терета. У практику 1338. г., који је у истом својству саставио Константин Макрин, имаћемо прилике да констатујемо већу и очигледнију неравномерност опорезивања.

Укупна свота коју су 22 сељачке породице пописане у практику 1318. г. плаћале Ксенофонтовом манастиру на име својих пореза израчуната је у самом практику. Али је издавач сигурно погрешно разабрао текст кад га је штампао овако: ὁμοῦ τὸ οἰκούμενον ὑπέρπυρα πεντακόσια εἴκοσι δύο.[23] Очигледно је да збир малених пореза које су плаћали елевтери Ксенофонтовог манастира никако није могао износити 522 иперп., пошто су ови сиромаси плаћали свако од ⅙ од највише ½ иперп. Може се и не гледајући рукопис са сигурношћу рећи да се цитирани пасус мора исправити овако: ὁμοῦ τὸ οἰκούμενον ὑπέρπυρα πέντε, κοκκία εἴκοσι δύο. Заиста, ако саберемо све у тексту наведене порезе појединих сељачких породица, видећемо да њихов збир [51]
баш толико и износи, тј. 5 иперпира и 22 кокија.[24]

Ако се, полазећи од претресених података другог практика Ксенофонтовог манастира, обратимо подацима његовог трећег практика, тј. ако упоредимо стање манастирског газдинства у јануару 1318. г. са стањем у новембру 1320. г., моћи ћемо да констатујемо да су се за протекле 2 године и 10 месеци манастирска земљишта још повећала и да се појавило 11 нових елевтерских породица, од којих се 9 населило у Неакити, а 2 у Јерисоу. Напротив, у Стоми-

[23] Xenoph. № 6, 41.
[24] Златни иперпир садржи 24 сребрена кокија или кератија.

ону ништа се није променило, ни у броју сељачких газдинстава, чак ни у саставу појединих породица и њиховом имовном стању. Само се теле Лаханиног зета претворило у краву (1318. г. у његовој рубрици била је назначена крава са телетом, а 1320. г. назначене су две краве) и цркло је магаре његовог суседа Јована Митилина (1318. г. он је имао магарца са магаретом, а 1320. има само једног магарца). Других промена нема: бедно стање сељака нимало се није ни изменило ни побољшало, исте су остале и њихове пореске дужности.[25]

Нарочито изненађује да се у Стомиону ни бројно стање чланова појединих породица није променило. Ова чињеница се може донекле објаснити само под претпоставком да се у практицима водила евиденција о сељацима способним за рад, док се малодобна деца обично нису уносила у практике.[26] Врло незнатне су промене и међу старим становницима Јерисоа: у рубрици Антонија, поред сина Николе, уписаног још 1318. г., појавио се и други син, који је по свој прилици у међувремену одрастао; истоме Антонију нестала је крава па је остао само један во, али се његов порез од 1/3 иперп. није променио;[27] Јован Цанкарис имао је 1318. г. две нећаке, а сада има само једну.[28]

Нове елевтерске породице у Јерисоу и Неакити немају никакве имовине. Осам породица ових нових досељеника оптерећено је најнижом порезом од 1/6 иперп., једна породица, ко би знао зашто, плаћа 1/4 иперп., док код две породице порез уопште није назначен. На тај начин проценат потпуно неимућних сељака на метосима Ксенофонтовог манастира још се повећао: неимућници не сачињавају „само" половину свих сељака, као што је то био случај 1318. г., већ тачно 2/3 укупног броја, јер од 33 сељачке

[25] Само је Михаилу Влахопулу, који је имао једног магарца, порез смањен од 1/4 на 1/6 иперп. (уп. № 6, 28 и № 7, 26), а Георгију Анифанту, једном старом становнику Неаките, који је такође имао једног магарца, од 1/2 на 1/6 иперп. (уп. № 6, 39 и № 7, 91).

Готово потпуна идентичност спискова сељака у практицима 1318. и 1320. г. омогућава чак извесне мање исправке у тексту. У № 7, 16 штампано је: Γεώργιος ὁ γαμβρὸς τοῦ Λαχανᾶ ἔχων Καλὴν... ἀμπέλιον... μοδίου α' ἥμισυ. То би значило да се виноград Лаханиног зета повећао од 1 1/6 на 1 1/2 мод. а да његов порез уопште није назначен. Међутим, према № 6, 17 треба исправити и допунити: ἀμπέλιον... μοδίου α' ἕκτον, τέλος ὑπέρπυρον ἥμισυ. На сличан начин № 6, 31 може се исправити према тексту № 7, 29.

[26] О том в. детаљније у мојој напред поменутој расправи о практицима. Уп. СД I, стр. 13 и 46 сл.

[27] Уп. № 6, 33 и № 7, 37.

[28] Уп. № 6, 37 и № 7, 41.

породице, колико их сада има, 22 породице немају ни земље ни стоке, и у њиховим рубрикама није уписано ништа сем имена ових сиромаха и наметнутих им пореза, док [52] с друге стране, као и раније, само две породице имају сем стоке и малене парцеле винограда. Но и поред тога укупна пореска свота коју су ови сиромаси плаћали манастиру порасла је од 5 иперп. и 22 кератија на 7 иперп. и 6 кератија, јер се број пореских обвезника, мада и потпуно неимућних, био повећао.

Византијски систем опорезивања водио је томе да су сиромашнији сељаци били сразмерно највише, а богатији сразмерно најмање оптерећени порезима, пошто се опорезивао и најскромнији сељачки посед и пошто су извесне, макар и незнатне порезе плаћали чак и потпуно неимућни сељаци. Док 22 елевтерске породице Ксенофонтовог манастира са 57 људи и жена, који према подацима практика 1318. г. имају све заједно 4 вола, 6 крава и 1 теле, 4 магарца и једно магаре, 2 свиње и 2 2/3 мод. винограда, плаћају свом манастиру укупно 5 иперп. и 22 кератија годишње, дотле на једном имању Хиландарског манастира, које је раније припадало пронији Нићифора Хриза, једна сељачка породица од 5 чланова, која има пар волова, 5 крава, 8 кошница, 10 свиња, виноград од 6 мод., воћњак од 2 мод. и њиву од 125 мод., плаћа порез од само 5 иперп.[29] Према практику Ксенофонтовог манастира из 1320. г., 33 елевтерске породице са 106 чланова плаћају, као што смо видели, укупно 7 1/4 иперп., док се њихова имовина према стању из 1318. г. уопште није повећала (сви заједно они имају 4 вола, 7 крава, 4 магарца, 2 свиње и 2 2/3 мод. винограда), већ се повећао само број пореских обвезника. Међутим, у хиландарском селу Евнух породица Теофана Алдувина са 5 чланова, најбогатија сељачка породица у свим до сада познатим практицима, има 2 пара волова, 4 краве, 2 коња, 20 свиња, 120 оваца, виноград од 10 мод. и воћњак од 1 мод., и плаћа порез од 7 иперп.[30]

*

Упоређивањем података првог и другог практика Ксенофонтовог манастира, ми смо утврдили да су код сељака на манастирским земљама у времену између 1300. и 1318. г. наступиле знатне промене; упоређивање другог и трећег

[29] Хиландарски практик, стр. 208, ред 219.

[30] Actes de Chilandar, № 38, 49.

практика показало је да су се у времену између 1318. и 1320. г. на манастирским земљама појавиле нове елевтерске породице, али код раније насељених породица нисмо могли да констатујемо готово никакве промене; упоређујући трећи и четврти практик од 1320. и 1338. г., наилазимо поново на врло знатне промене у саставу сељачких породица на земљама Ксенофонтовог манастира. У тим променама одражава се велика несталност сељака-елевтера, који су проводили свој живот у сталном скитању. У временском размаку између 1320. и 1338. г. број сељака на метосима Ксенофонтовог манастира поново је јако порастао: уместо 33 сељачке куће са 106 становника налазимо сада 55 кућа са 175 становника способних за рад. Но ови бројеви не дају још праву слику о стварним размерама придоласка нових елевтера на манастирске земље, јер се зависно сељачко становништво на метосима Ксенофонтовог манастира не
[53] само повећало него се и у највећој мери променило. Од сељака уписаних у практицима 1318. и 1320. г. не налазимо у практику 1338. г. ни десети део. Сви остали су се некуд изгубили, а уместо њих појавио се велики број нових елевтера, исто тако сиромашних као и они. Чињеница да се, и поред бедног стања сељака на земљама Ксенофонтовог манастира, са њих не само бежало него су на њих у још много већем броју стално долазили нови досељеници, доказује наравно да је стање византијског сељаштва у то доба било веома тешко и да је у њиховој средини све већег маха узимало скитање. Скитали су се и парици, као што се то може констатовати упоређивањем појединих практика Зографског манастира.[31] Али је променљивост код зависног становништва на земљама Ксенофонтовог манастира била још много већа, пошто су ту били у питању елевтери, најсиромашнији представници византијског сељаштва.

Број сељачких кућа у Стомиону до 1338. г. попео се од 17 на 19, и велику већину у њима настањених елевтера сачињавају нови дошљаци. Од сељака које познајемо из претходних практика Ксенофонтовог манастира наилазимо пре

[31] Ово је добро истакао *В. Мошин*, Зографские практики, Сборник П. Ников (1940), стр. 292 сл. Само треба имати у виду да зографски практик № 15 (ed. W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Actes de Zographou, Прилож. к Виз. Врем. 13) није из 1315, него, као што сам доказао у мом горе поменутом раду о практицима, из 1300. г., па према томе и јаке промене у саставу зографских зависних сељака, које је константовао Мошин упоређивањем овог практика са зографским практиком № 17 од 1320. г., нису наступиле у току пет, већ у току двадесет година. Уп. СД, књ. I, стр. 11 сл.

свега на Аргиру, која је 1300. била уписана као кћи Јована Келиота, 1318. и 1320. г. као жена Ксена Келиота и мати двају синова, а 1338. г. се појављује као „удова Аргира, жена покојног Келиота“.[32] Она се налази на челу сељачке куће у којој код ње живе њена кћи, зет и унука; оба њена сина су нестала. Њено газдинство, према приликама на имањима Ксенофонтовог манастира, прилично је напредовало: 1320. г. она и њен муж још ништа нису имали, сада је она „најбогатија“ сељанка Ксенофонтовог манастира, има 1½ мод. винограда, вола и 7 крава, и према томе њен порез се повећао од ¼ на ⅔ иперп. Међу мноштвом сељака на које наилазимо у практицима Ксенофонтовог манастира, Аргира Келиотова је једина чије се име понавља у сва четири ксенофонска практика и чији живот можемо да пратимо у целом размаку од 1300. до 1338. г.

Истоме роду припада по свој прилици и иза Аргире забележена удова Василика, кћи Теодора Келиота; она има само једну краву и плаћа ¼ иперп.[33] Теодор Келиот био је уписан у практике 1318. и 1320. г. без имовине, са порезом од ⅙ иперп.,[34] али је у његовој рубрици била назначена само кћи Ирина. Није немогуће да је она названа Василика по мужевљевом имену или да је то нека друга Теодорова кћи, која је 1320. г. била још малодобна и стога још није била унета у практик.

Са истом резервом може се кћи Евгене, неимућна удова Георгицена,[35] чије име личи на презиме, сматрати за кћер исто тако неимућне Евгене, која је забележена у прак- [54]
тицима 1318. и 1320. г., мада је ту у њеној рубрици назначена кћи Марија са зетом Георгијем.

Усиновљени од ђакона, зета Јерисиота, Јован може се довести у везу са Манојлом Јерисиотом из практика 1318. и 1320. г. (мада тада овај није имао одрасле кћери). Изгледа да је Јован наследио газдинство М. Јерисиота: Манојло је имао једног вола, једну краву и виноград од 1½ мод.; Јован има једног вола, једну краву и виноград од 1 мод.; порез је исти: ½ иперп.[36]

Никола Подара је несумњиво син Подаре, који се населио у Неакити између 1318. и 1320. г. и који је, према практику из 1320. г., имао синове Николу и Јована. Али док његов отац онда није имао ништа, Никола Подара има јед-

[32] Xenoph. № 11, 19.
[33] № 11, 21.
[34] № 6, 29 и № 7, 21.
[35] № 11, 27.
[36] № 11, 14 и № 6, 11, № 7, 11.

ну краву и виноград од 1 мод., а и његов порез не износи ⅙ већ ⅓ иперп.[37]

Загорин, који 1338. г. живи заједно са унуком Дафном, има виноград од 1 мод. и плаћа ½ иперп., по свој прилици је онај исти Загорин који се између 1318. и 1320. г. са женом Параскевом населио у Неакити и који је онда, немајући још ништа, плаћао ⅙ иперп.[38]

Најзад, Јован Митилин, који 1338. г. живи у заједници са својом сестром Маријом и њеним мужем Ксеном и плаћа ½ иперп., мада има само једног вола, вероватно је син неимућног Михаила Митилина, који је према практицима 1318. и 1320. г. живео са женом Теофаном и сином Јованом и плаћао ¼ иперп.[39]

Сем ових седам идентификација, које су уз то у више случајева прилично несигурне, ниједна друга сељачка породица која је живела 1318. и 1320. г. у Стомиону не може се довести у везу са породицама уписаним на истом месту 1338. г. За протеклих 20 година овде је најмање десет породица потпуно нестало, а уместо њих појавило се најмање дванаест нових породица сиромаха — елевтера.

Од шест породица уписаних 1338. г. у Јерисоу три породице, како изгледа, могу се довести у везу са становницима метоха Ксенофонтовог манастира из 1318. и 1320. г. Михаило Курцуваки, који нема никакве имовине, сигурно је рођак, може бити син исто тако неимућног Георгија Курцувакија, који се доселио у Неакиту између 1318. и 1320. г. и није био забележен у његовој рубрици вероватно зато што је у то време био још малодобан; порез у оба случаја износи ⅙ иперп.[40] Јован Скамандрин, који је у практику од 1338. г. уписан са женом, два сина и снајом, а који има једног вола, једну краву и једног магарца и плаћа прилично висок порез од ⅔ иперп., без сумње је потомак неимућног Скамандрина који се населио у Неакиту између 1318. и 1320. г., али се његово сродство не може тачно утврдити, пошто име Скамандрина у практику од 1320. г. није назначено, а изостављена су и имена његових синова и шурака.[41]
[55] Не може се тачно утврдити ни веза коју су неимућна удова Драконта и њена кћи Марија, уписане у практику из 1338. г., имале са породицом Јована, зета Драконте, који је још 1318. и 1320. г. живео у Јерисоу са женом Аном и кћери

37 № 7, 33 и № 11, 25.
38 № 11, 38 и № 7, 50.
39 № 11, 40 и № 6, 25, № 7, 24.
40 № 11, 160, и № 7, 42.
41 № 11, 152 и № 7, 50.

Маријом, имао једног вола и плаћао ⅓ иперп.[42] Остали сељаци, уписани 1338. г. у Јерисоу, немају свакако никакве везе са сељацима који су раније живели на имањима Ксенофонтовог манастира према подацима његових старијих практика.

На још много веће промене наилазимо у трећем насељу ксенофонских елевтера, које је променило и свој назив, и у практику од 1338. г. не зове се више Неакита него Псалидофурнија. Из претходних практика се види да се метох Неакита налазио на територији Псалиде, док се Фурнијом звала суседна земља. Десет сељачких кућа које су 1320. г. биле уписане у Неакити нестале су за протеклих 18 година, већином без икаквог трага, и само неколицину њихових некадашњих становника односно њихових потомака могли смо пронаћи 1338. г. међу становницима једне куће у Стомиону и двеју кућа у Јерисоу (в. горе). На пространој територији Псалидофурније наилазимо сада на 30 породица нових досељеника са 105 (одраслих) чланова који немају никакве везе са ранијим становницима ксенофонских метоха.

Као што се види из горњих података, у три елевтерска насеља на имањима Ксенофонтовог манастира у току 18 година појавило се најмање 45 нових породица елевтера, док су од 33 елевтерске породице које су тамо дотада живеле, 23 породице потпуно нестале.

Имовно стање сељака Ксенофонтовог манастира остаје и надаље више него бедно. Ипак у поређењу са претходним временом оно се нешто поправило, нарочито у најстаријем њиховом насељу, у Стомиону. Овде сада 9 породица (од 19 њих) имају винограде, наравно сасвим малене (просечно од 1 мод.). У Јерисоу и надаље нико нема ниједну парцелу. Од нових досељеника у Псалидофурнији 9 породица (од 30 њих) имају парцеле необрађеног винограда (χερσάμπελον). Порастао је и број теглеће стоке: у свих 55 газдинстава сада има укупно 20 волова (према 4 у 33 газдинства 1320 г.). Никакве стоке нити земље немају сада „само“ 23 породице, од којих 14 породица нових досељеника у Псалидофурнији.

Своје винограде сељаци су вероватно стицали куповином од манастира или су их сами засађивали, као што је то у једном случају и изрично назначено.[43] У неколико случајева забележено је да је виноград добивен у мираз.[44]

42 № 11, 160 и № 6, 35, № 7, 38.
43 № 11, 24.
44 № 11, 13, 32, 34 и 264.

У једном од ових случајева реч је о сељаку у Псалидофурнији. Изгледа да је бар један део нових досељеника пристигао прилично дуго пре 1338. г. Неки од њих успели су да стекну нешто имовине, док су иначе ксенофонски елевтери, као што смо видели, стицали своју оскудну имовину врло споро.

С обзиром на извесно повећање имовине ксенофонских сељака, повећали су се и њихови порези. Две породице у
[56] Стомиону и једна у Јерисоу плаћају по $\frac{2}{3}$ иперп.,[45] док 1320 г. још нико овде није толико плаћао. Уосталом, повећање порезе не објашњава се увек порастом имовине. Примећује се и иначе тенденција за повећањем пореских терета, и то нарочито код нових досељеника у Псалидофурнији: куће које немају ништа сем по једног вола овде су обично опорезоване са по $\frac{1}{2}$ иперп. а исти порез плаћа и један власник вола у Стомиону,[46] док су такве куће у претходним практицима биле опорезиване са по $\frac{1}{3}$ иперп. С друге стране, и у практику од 1338. г. у истој Псалидофурнији налазимо на једног сељака са волом који плаћа $\frac{1}{3}$ иперп.;[47] и у Стомиону и у Псалидофурнији има газдинстава која плаћају по $\frac{1}{2}$ иперп. а која поред вола имају и виноград, понекад и другу стоку;[48] штавише, две породице у Стомиону, које имају по једног вола и виноград, плаћају само $\frac{1}{3}$ иперп.[49] У Јерисоу једно газдинство, с волом, кравом и магарцем, плаћа $\frac{2}{3}$ иперп.; друго, с волом, кравом и магарцем плаћа $\frac{1}{2}$ иперп.; треће с кравом и магарцем, такође $\frac{1}{2}$ иперп.[50] У практику од 1338. г. порези су уопште распоређени доста немарно и неравномерно. Наведени случајеви неравномерне поделе терета, који се лако могу допунити другим сличним примерима, још једном показују да би било узалудно покушавати да се пронађе једно тачно и стално мерило по којем су византијски чиновници у појединим случајевима одређивали висину пореза. Састављач практика од 1338. г., порески инспектор Солунске теме Константин Макрин, често је поступао доста произвољно и изгледа да се више бринуо о интересима манастира него ли о правичности у расподели пореских терета.

[45] № 11, 21, 25 и 154.
[46] № 11, 270, 271, 280, 285, 288 и 41.
[47] № 11, 279.
[48] № 11, 15, 18, 32, 39, 278.
[49] № 11, 13 и 33.
[50] № 11, 154—159.

Истина, треба узети у обзир и могућност грешака издавача код дешифрирања појединих бројки. Али ове грешке свакако нису велике и не могу да промене општу слику: као збир свих сељачких пореза у Стомиону у практику од 1338. г. наводи се 7 иперп., а ако се саберу бројке пореза појединих сељачких кућа, добија се $6\frac{11}{12}$ иперп. (по свој прилици издавач је на неком месту прочитао $\frac{1}{4}$ уместо $\frac{1}{3}$); коначни збир у Псалидофурнији износи 8 иперп., док сабирање појединих пореза даје 8 $\frac{2}{3}$ иперп.; збир пореза у Јерисоу није назначен у тексту, резултат сабирања износи $2\frac{1}{6}$ иперп.

Према томе, 1338. г. ксенофонски сиромаси, чији су порези износили од $\frac{1}{6}$ до $\frac{2}{3}$ иперп., плаћали су манастиру укупно више но 17 иперп. Очигледно, насељавање елевтера било је веома уносно за феудалца. Он је тиме стицао радну снагу а поврх тога, и поред крајњега сиромаштва досељеника, добијао је и сталну годишњу ренту. Придолажењем нових досељеника расла је и радна снага и феудална рента: у току од 20 година плаћања која је Ксенофонски манастир добијао од својих елевтера утростручила су се.

Сасвим је, дакле, природно што су византијски феудалци тежили за тим да доведу елевтере на своје земље, што су
их дозивали и примамљивали, па су се и директно око њих [57]
отимали. Због тога је долазило чак и до судских расправа. Интересантан пример тога пружа једна расправа пред црквеним судом у Серу од октобра 1348. г., изазвана жалбом манастира τοῦ Ἀλυπίου да су му архонтопули из града Сера отели његове елевтере настањене на једном његовом метоху, и да су их држали као своје. Искази сведока натерали су архонтопуле да врате отете елевтере, па су они и пред судом признали да ти елевтери припадају манастиру (ἰδίους ὄντας αὐτῇ, sc. τῇ μονῇ), како то доказују не само усмене изјаве сведока него и писмене исправе, између осталог и царске простагме.[51] Овај карактеристични случај показује уједно како су далеко од сваке стварне слободе били ови „слободни“ људи који су послужили као објекат спора између две групе феудалаца и који су били признати својином једне од њих. Живећи у најбеднијем стању, елевтери су радили за свога господара, па су му чак и вршили извесна плаћања, док велепоседник према њима није имао никаквих обавеза. Крајње сиромаштво ксенофонских елевтера доказује да Ксенофонтов манастир за своје досељенике није чинио ништа.

[51] Actes de Kutlumus, ed. P. Lemerle, Paris 1945, № 21.

Из неких докумената се види да су велепоседници понекад додељивали својим сељацима земљу, и није никакво чудо што су они то радили. Земљишта која су се налазила у поседу сељака одувек су сачињавала најпродуктивнији део феудалног газдинства, па је повећање сељачке земље на концу водило повећању прихода самог господара и порасту његове феудалне ренте. Но није тешко приметити да се земља обично додавала имућнијим сељацима који су располагали са довољним инвентаром за њену обраду. Тако, на пример, у словенском Хиландарском практику у рубрици једног сељака из села Градац наилазимо на белешку: „и даде се юмꙋ и землѣ О кьбломь“.[52] Међутим, овај сељак је и иначе имао пар волова, 3 краве, 10 оваца, 5 кошница, воћњак од 1½ мод., виноград од 3 мод. који је наследио и други виноград од 1½ мод. који му је жена донела као мираз; није имао само њиве, те му манастир даје 70 мод. земље, пошто је сигурно претходно подигао његов порез и тиме повећао и своју ренту. Истина, у истом Грацу добио је од манастира земљу и један сиромашни сељак који је имао само једног вола, али је њему додељена мања парцела, од 25 мод.[53] Највише података о додавању земље сељацима налази се у практику богатог села Мамицоне, које је 1323. г. даровано хиландарском јеромонаху Калинику. Овде стално наилазимо на белешку: καὶ γῆν διὰ παραδόσεως. Додељена земља се додаје дотадашњем земљишном поседу сељака, који се услед тога понекад повећава до на 120 мод.[54] Није, према томе, нимало необично што се у овом селу готово половина територије налазила у поседу сељака. Напротив, Зографски манастир, изгледа, није додељивао земљу својим прилично сиромашним парицима, чији земљишни посед 1320. г. није сачињавао ни десети део господарске земље.

Ни Ксенофонтов манастир није никад додељивао земљу својим јадним елевтерима. На феудалним велепоседима,
[58] како у Византији тако и на Западу, господарска земља (terra dominicata или indominicata) обично обухвата знатно већу територију но земље сељака. На имањима Ксенофонтовог манастира ова несразмера долази до најдрастичнијег изражаја. Целокупна површина свих винограда у поседу ксенофонских елевтера 1338. г. сачињавала је 17 ¾ мод. (од тога 8 ¾ мод. необрађених); 1320. г. од 33 газдинства само два су

[52] Хиландарски практик, стр. 206, ред 48.
[53] Ibid. стр. 208, ред. 215.
[54] Уп. Actes de Chilandar № 92, 61.

имала винограде од укупно 2 ¾ мод.; њивâ ниједан ксенофонски елевтер није никад имао. Међутим, још 1318. г. Ксенофонтов манастир је имао више од 5.000, 1320. г. око 8.000, а 1338. г. више од 12.000 мод. земље. Изгледа чак и мало смешно кад ксенофонски практик из 1338. г., говорећи о господарској земљи, која се у практицима често означује као земља која се налази ван „паричких стаса“, тј. ван или поред сељачког поседа, каже да у Псалидофурнији има 3.600 мод. обрађене земље — поред неких стаса парика-туђинаца на истој територији: ἄνευ μέντοι μερικῶν τινων στασίων τῶν ἐντὸς τῆς τοιαύτης περιοχῆς ξενοπαροίκων.[55] Као што смо видели, посед парика-туђинаца на овој територији састојао се од укупно 8 ⅔ мод. необрађеног винограда.

Треба обратити пажњу на израз ξενοπάροικοι. Досада се сматрало да тај појам има у виду туђе парике, тј. парике са туђих имања који припадају неком другом господару.[56] Међутим, јасно је да ксенопарици нису ништа друго но елевтери. Као што смо видели, сељаци у Псалидофурнији припадали су Ксенофонтовом манастиру а никако нису били туђи парици неког другог господара. Али су они били елевтери, који су, као што знамо, називани и туђинцима (ξένοι). Другим речима, нису то туђи парици, него парици-туђинци, тј. елевтери.

Заиста, кад се у хрисовуљама уступају манастирима порески приходи ἀπό τε παροίκων, ξενοπαροίκων καὶ προσκαθημένων или кад се потврђују њихови поседи μετὰ καὶ τῶν ξενοπαροίκων καὶ παροίκων καὶ προσκαθημένων, то им се тиме наравно не поклањају између осталог и нечији туђи парици, већ се само потврђују њихова права на њихове властите сељаке, па се при томе набрајају три основне категорије позновизантијског сељаштва, које су сачињавали парици, пресељеници и туђинци-елевтери.[57]

[55] Xenoph. № 11, 356.
[56] Ово тумачење дају још и *А. Соловјев—В. Мошин,* Грчке повеље српских владара, стр. 471.
[57] Цитати су из Душанових хрисовуља Ватопеду од 1346. г., и Ксенофу од 1352. г.: *А. Соловјев—В. Мошин,* Грчке повеље. № 11, 44 и № 25, 21 (уп. и хрисовуље византијских царева: *Miklosich - Müller,* Acta IV, p. 21, 25, 27, 30); цитат из ксенофонске хрисовуље односи се на добро нам познати ксенофонски метох у Неакити. Да ли то значи да су се до 1352. г. на ксенофонским метосима појавили и прави парици, које иста хрисовуља помиње и у Стомиону и Јерисоу? Немогуће је одговорити на ово питање са потпуном сигурношћу, пошто не знамо ни за једну повељу Ксенофонтовог манастира из времена између практика од 1338. г. и ове Душанове хрисовуље од 1352. г. Али чини се да Душанова хрисовуља генерално и тако рећи за сваки случај наводи све главне групе зависног сељаштва и да не треба

Набрајајући приходе са господарских земљишта Хиландара у селу Грацу, словенски Хиландарски практик
[59] бележи: „Ꙋ томь жде селе авелопахто одь тоуждихь парика Ѣ перьпере".[58] Очевидно је да је у оригиналу текст гласио: ὑπὲρ τοῦ εἰς τὸ τοιοῦτον χωρίον ἀμπελοπάκτου ἀπὸ τῶν ξενοπαροίκων ὑπέρπυρα β'. Ово опет не значи, како се то досада схватало, да је Хиландарски манастир давао под закуп виноград неким туђим парицима, већ значи да су манастирски виноград у Грацу обрађивали хиландарски парици-туђинци, тј. његови елевтери, и да су они плаћали манастиру на име закупнине 2 иперп. годишње. И заиста, хиландарски практик наводи у Грацу 7 елевтерских породица.

*

У практицима Ксенофонтовог манастира упознали смо се са манастирским селима која су насељавали сами елевтери.[59] У неким другим пактицима наилазимо на елевтере у селима чије основно становништво сачињавају парици. Елевтери се разликују од парика својим сиромаштвом, чине сасвим засебну групу и пописани су иза парика и одвојено од њих. Од шест села Хиландарског манастира која су пописана у хиландарском практику 1300. г., елевтера је било у четири села. Хиландарски манастир је тада имао укупно 127 породица зависних сељака, и то 108 породица парика и 19 елевтерских породица. У великом селу Грацу било је само 7 елевтерских кућа од свега 71 сељачке куће, у Каменици је било само 2 елевтерске и 16 паричких кућа; напротив, у Мунзенима и у Горњем Лушцу елевтери су сачињавали више од половине целокупног зависног сељачког становништва: у оба ова села било је по 5 елевтерских породица и само по 4 породице парика. Но док су парици у ова два села већином прилично имућни, елевтери се и овде

узимати њене изразе сувише буквално, тим пре што и сами ксенофонски практици, као што смо видели, називају своје елевтере час πάροικοι, час προσκαθήμενοι.

[58] Хиландарски практик, ред 528.

[59] Сами елевтери били су, изгледа, и сељаци манастира Алипију, како то показује хрисовуља Андроника II овом манастиру од фебруара 1322. г.: Actes de Kutlumus № 11, 24 и 30. Елевтери су били, судећи по њиховом сиромаштву, великим делом и сељаци лаврског метоха на Лемносу, набројани у практицима Лавре од 1299. и 1319. г.: Κωνσταντινουπ. Φιλολ. Σύλλογος 25 (1893/94), стр. 165—166 и 163—165. О овим практицима и њиховој хронологији в. моју расправу о византијским практицима. Уп. СД, I, стр. 19 сл.

налазе у врло бедном стању. Истина, елевтер из Горњег Лушца Георгије Ахлада има вола, краву, магарца и 30 мод. земље и плаћа 1 иперп. пореза;[60] елевтер Коста Кумачанин у Мунзенима има чак пар волова и 50 мод. земље, тако да његов порез износи 2 иперп.[61] Али то су изузеци који се потпуно издвајају из опште масе елевтерске сиротиње. Сем два наведена газдинства, која мало изненађују у елевтерској рубрици, ниједан други хиландарски елевтер није имао земље; стоку је имало још 7 елевтерских породица, док 10 елевтерских кућа, дакле више од половине, није имало ни земље ни стоке.[62] Сем Ахладе и Кумачанина, хиландарски [60]
елевтери су плаћали највише ½ иперп. пореза. Уосталом, ни овде се не може утврдити зашто су неки елевтери без икакве имовине плаћали ¼, други ⅓, а трећи чак и ½ иперп.[63] Сиромашна удова Калија Радова, вероватно зато што је удова, плаћа само 1½ „динар",[64] тј. 1½ милијарисиј, односно ⅛ иперп., — најнижи порез на који смо досад наишли у византијским практицима.

Као што смо видели, у Грацу су елевтери узимали под закуп манастирски виноград и зато су плаћали манастиру још 2 иперп. годишње. По свој прилици и остали елевтери који нису имали своје земље били су већином ситни закупци. Византијски елевтери, ови туђинци-дошљаци, много личе на тзв. hospites у западњачким селима, који су такође били придошли ситни закупци. И као што се hospites на Западу нису мешали са сталним сељачким становништвом, са поседницима манса, тако се ни византијски елевтери

[60] Хиландарски практик, ред 369.

[61] Ibid. 333.

[62] У Мунзенима четири породице парика (управо, чак три породице, пошто једна кућа нема никакве имовине) имају укупно 3 пара волова, 6 крава, 55 оваца, 250 мод. земље, 4 мод. винограда и плаћају укупно $9^{2}/_{3}$ иперп. пореза; док пет елевтерских породица све заједно имају 1 пар волова, 1 вола, 50 мод. земље а њихов порез износи заједно $3^{3}/_{4}$ иперп. (од тога пар волова и целокупну земљу има само породица Косте Кумачанина, која и плаћа 2 иперп., једна породица има само једног вола, а три остале немају ништа). У Горњем Лушцу укупна имовина четири паричке куће сачињава 3 пара волова, 14 крава, 1 коња, 34 свиње, 30 оваца, 200 мод. земље, 16 мод. винограда, 65 кошница а њихова пореска плаћања износе укупно 9 иперп.; док пет елевтерских породица имају свега 3 вола, 3 краве, 2 магарца, 6 свиња, 25 оваца, 30 мод. земље и плаћају свега 3 иперп. Елевтери у Грацу били су још сиромашнији, док обадве елевтерске куће у Каменици нису имале ништа.

[63] Породица парика Михелева у Мунзенима, која нема никакве имовине, плаћа чак и $^{2}/_{3}$ иперп.: Хиланд. практик, ред 324.

[64] Хиланд. практик, 305.

обично нису мешали са парицима. У хиландарском практику они су пописани увек одвојено од парика, под засебном елевтерском рубриком, јер и после свог досељења на манастирске земље они задржавају свој назив и зову се и даље елевтери.

Још јаче су елевтери одвојени од парика у зографском практику из 1300. г. Док су у хиландарском практику порези елевтера, иако пописани под засебном рубриком, урбојани у један збир са порезима парика сваког појединог села, дотле су у зографском практику порези елевтера потпуно издвојени. Практици увек строго разликују две групе прихода феудалца-велепоседника: прву групу чине основни порези парика, другу сви остали приходи велепоседника, у које се убрајају како свакојака накнадна плаћања парика тако и дохоци од неподељених господарских земаља и других његових добара. Приходи сваке од те две групе збрајају се засебно и тек на крају даје се укупан збир свих доходака феудалца. Према томе, и Зографски практик из 1300. г. прво даје списак парика и њихових основних пореза, затим наводи своту суплементарног плаћања парика на име тзв. офелије, па тек после тога бележи две елевтерске породице и њихове порезе, иза којих већ долази попис господарских земаља и њихових доходака. На тај начин елевтери су не само потпуно одвојени од парика, него су чак и њихови порези, уместо да буду додати порезима, убројени у суплементарна плаћања парика. Један од ових елевтера има једну краву, други нема ништа; плаћају обојица по ¼ иперп. пореза. Код првог од њих стоји карактеристична напомена: εἴπερ ἐστὶν ἐλεύθερος.[65]

Томе потпуно одговара напомена коју на више места даје словенски превод Хиландарског практика: „ѥрє сꙋ ѥлєвтєри". [66] Ова напомена је много бунила истраживаче, па је чак изнета претпоставка да се у Хиландарском практику хтело том напоменом да каже да су хиландарски елевтери били из вароши Јерисоа на северу Светогорског полуострва.[67] Међутим, јасно је да је, исто онако као у Зографском практику, и у оригиналу словенског Хиландарског практика, који је састављен истовремено а саставио га је вероватно исти чиновник, ова напомена гласила: εἴπερ εἰσὶν ἐλεύθεροι, а ово је српски преводилац сасвим тачно превео речима: јер су елевтери.

[65] Actes de Zographou № 15, 38.
[66] Хиланд. практик 295 и 366, уп. и 332.
[67] *Б. Панченко*, op. cit. 212.

Крајње сиромаштво је најкарактеристичнија особина елевтера. Оно извире из свих података које извори о њима дају.[68] Ови „свободници" били су сеоски пролетери, који су долазили из редова било побеглих парика било пропалих слободних сељака било ратовима растуреног становништва. Без сталног места боравка и без икакве имовине, они су се скитали прелазећи с једног места на друго. Настањујући се на имањима феудалаца-велепоседика, елевтери су се стављали под њихову власт и туторство и постајали су од њих зависни. Али ни тиме они обично нису стицали потпуну сталност, нису се мешали са основном масом зависних сељака-парика и ретко су излазили из стања беде и несигурности, које их је гонило на нова скитања.

Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду 1 (1949) 45—62.

[68] Елевтери су били несумњиво и два сељака наведена у фрагменту првог практика Есфигменског манастира иза списка парика (у објављеном фрагменту сачувао се само задњи део рубрике последњег парика). Први од њих означен је као προσκαθήμενος ἀνυποτελής, други као ἄνθρωπος ἀνυποτελής. Упркос томе и они су вршили извесна плаћања: први, који је имао једну мазгу, плаћао је манастиру ¼ иперп.; други, који није имао никакве имовине, чак и ½ иперп. За разлику од зографског а слично хиландарском практику, есфигменски практик убраја њихова плаћања у порезе парика. Уп. Actes d'Esphigménou, p. XIV.

НАДНИЦЕ И ЦЕНЕ У ВИЗАНТИЈИ

[293] Извори у којима се налазе подаци о ценама и надницама плаћаним у Византији могу се поделити на четири групе:

1. *Историјска дела и хронике*, које је већ Андреадис испитао у вези са подацима о ценама.[1] На Андреадисова истраживања мораћемо се у даљем излагању чешће враћати; ако се буде показало да његови резултати а делимично и његова тумачења појединих изворних сведочанстава захтевају извесну ревизију, тиме се неће умањити велика заслуга грчког научника, који је први покушао да систематски среди податке византијских извора о ценама и да себи створи суд о куповној моћи византијског новца, и који је једну групу извора, то јест историјска дела, готово потпуно искористио. Додуше, историјска дела не пружају много материјала за наш проблем, јер као што је познато, средњовековни историчари баве се привредним питањима веома ретко и само кад наступе изузетне околности, као на пример глад или кад влада донесе мере које претешко притискују народ. О нормалном току привреде, о нормалним ценама морамо да испитујемо друге изворе.

2. *Житија светаца*, о којима постоји веома драгоцен, али од стручњака, зачудо, готово сасвим превиђен рад Рудакова.[2] За сведочанства хагиографске литературе која сам овде искористио имам у целини да захвалим приручнику Рудакова, који је житија светаца скроз претресао и из њих повадио најбитније податке за византијску културну историју. Истина, рад Рудакова представља пре свега збирку

[1] De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'Empire byzantin, Byzantion 1 (1924) 75 и д. Уп. и Ἱστορία τῆς δημοσίας οἰκονομίας (Атина 1918) 401 и д.

[2] Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии, Москва 1917.

грађе; подаци раштркани у њој морали су после проверавања извора да буду тек систематски сређени.

3. *Папируси*, чије је податке о надницама и ценама сакупио Сегре.[3] Из Сегреовог корисног прегледа преузети су [294]
овде подаци који се односе на византијско доба, тј. на време после Константинове монетарне реформе, а изражени су у византијским новчаним јединицама. Подаци које наводи Сегре могли би се без сумње у приличној мери употпунити, али изузев неколико пригодних допуна ограничавам се на овом месту на грађу коју је прикупио Сегре, чији ће се подаци, истина, морати чешће кориговати.

4. *Остале повеље*, које су за позновизантијско доба исто толико важне као папируси за рановизантијско, али које још никад нису систематски испитиване у погледу података о ценама.[4]

Разуме се, ја се не заваравам надом да сам изворну грађу исцрпео, макар и приближно потпуно. Овде сакупљена сведочанства изворâ о надницама и ценама треба да буду само први покушај да се из разних врста извора прикупе одговарајући подаци — а тај покушај нека подстакне стручњаке на даље допуњавање. Можда ћемо онда с временом успети да стекнемо и јасне представе о куповној моћи византијског новца. Данас познати ми подаци, како бих желео унапред да напоменем, нису довољни за то; али чини ми се да већ ти подаци показују да је куповна моћ византијског новца у разним временима била веома различита и да, бар у средњој и позновизантијској епохи, нипошто није петоструко премашала куповну моћ новца из 1914,
како је то досад већином претпостављано.[5] Али ми ћемо се [295]

[3] Circolazione monetaria e prezzi nel mondo antico ed in particolare in Egitto, Rassegna Numismatica 13 (1922).

[4] Цене земљишта укратко је испитао *Dölger*, Beiträge zur Gesch. der byzant. Finanzverw. (1927) 55. и д., напомена 4. Општи преглед материјала Миклошића и Милера, Acta et diplomata IV, узимајући пажљиво у обзир и податке о ценама који се налазе у тој збирци докумената, дао је *Васильевский*, Журн. Мин. Нар. Просв. 210 (1880) 98 и д., 355 и д.

[5] Тезу о петострукој куповној моћи византијског новца, коју је први поставио *Paparregopulos*, Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους IV 47 и д., већ је *Васильевский*, loc. cit. 387 и д. нап., са добрим аргументима одбио као промашену. Али на примедбе Васиљевског у том погледу, као уосталом ни на његове на истом месту изражене сумње у оправданост претераних представа о висини византијског буџета, доцнији истраживачи нису, на жалост, обратили пажњу. За Папаригопулосово схватање заложио се нарочито *Андреадис*, Finanz-Archiv 26, 2 (1909) 1 и д. и Revue des études grecques 34 (1921) 20 и д., и то уз без-

засад морати сасвим одређи оперисања индексним бројкама, без обзира на висину њихове вредности, и одустати од извођења далекосежних општих закључака.[6]

1. РАДНА НАЈАМНИНА

О најамнини византијских радника и занатлија обавештавају нас папируси и житија светаца. Према P. Lond. IV 1433 из 706/7. г. један радник (ἐργαστής) добијао је годишње 6½ номизми, други — код Сегреа није наведен — за грађевинске радове месечно ⅚ ном., писар (λογογράφος) годишње 6 ном., двојица ковача (σιδηρεῖς) добила су за три месеца укупно 4½ ном., дакле, сваки од њих месечно по ¾ ном.[7] Особито мало добио је у истом папирусу један ἀρχισταβλίτης: само 2 ном. за 12 месеци, али вероватно — као можда и сви претходни — уз то и храну. У P. Lond. IV 1410

мало опште одобравање (уп. међутим приговор *Е. Штајна*, B. Z. 24 [1924] 378, нап. 1), и покушао да га, особито у Byzantion 1 (1924) 75 и д. подробно образложи, упоредивши неколико византијских података о ценама са ценама из 1914. Међутим, Андреадис ми је саопштио да се у новом издању своје историје грчких финансија више не намерава придржавати тезе о петострукој куповној моћи византијског новца. Према томе, више није потребно расправљати о појединостима те теорије. Али како није довољно однос од 1 : 5 одбацити као необразложив, него се ради стварања тачних представа мора стећи сазнање да је куповна моћ византијског новца стварно веома далеко заостајала иза досадашњих процена, ми ћемо се — да бисмо то показали — понегде ипак морати упуштати у проблем куповне моћи.

[6] Дугујем велику захвалност Ернсту Штајну, који ми је, особито за прилике у рановизантијско доба, дао много драгоцених упутстава и сугестија.

[7] Византијски златник, νόμισμα (solidus, ὑπέρπυρον) тежи нормално 4,48 г (упор. *Naville*, Revue suisse de num. XXII, стр. 45 и д. 257 и д.); метална вредност једне номизме одговара према томе — рачунајући у односу на комад од двадесет франака — вредности од 15,43 златних франака. Од VII века важе следеће једначине:
1 фунта злата = 72 номизме = 1110,96 франака
1 номизма = 12 милијаресија = 24 кератија = 15,43 франака
1 милијаресион = 2 кератија = 24 фола = 1,29 франака
1 кератион = 12 фола = 0,64 франка
1 фолис = 0,05 франака (тачније 5,33 сантима).
Насупрот томе, крајем IV века номизма је садржавала само 250 фола (Cod. Theod. XI 21,2), године 445. само 225 — 218,25 (= 7.200 — 7.000 нума према Nov. Valent. XVI 1), у VI веку најпре 210 а затим, по Јустинијановој жељи, свега 180 фола (Prokop., Anekd. XXV 12). Уп. пре свега *Seeck, Ztschr.* f. Num. 17 (1890) 71 и д.; *E. Stein*, Gesch. d. spätröm. Reiches I (1928) 178 и Studien zur Gesch. d. byzant. Reiches (1919) 78.

из године 709. двојица бродских тесара (ναυπηγοί), међутим, зарађују по 2 ном. месечно, за три месеца обојица заједно 12 ном. Један столар (τέκτων) који је такође имао тромесечно намештење добија према истом папирусу 1⅓ ном. месечно, 4 ном. за цело време рада, један шупер (καλαφάτης) месечно 1½ ном., за 3 месеца 4½ ном.[8] Да напоменемо напослетку [296]
да по Stud. Pal. VIII 970 из године 576.[9] један бележник за 6 месеци добија хонорар од 20 ном. мање 100 кератија (не за целу годину, како наводи Segrè 121, али ни пуних 20 солида, како стоји у индексу за P.E.R. бр. 408), тј. месечно 2 ном. и 15⅓ кератија.[10]

За награђивања у натури особито богат материјал пружа P. Lips. 97 из године 338. Ту се набраја дуги низ пољопривредних радника, пастира, гонича камила и магараца који добијају месечно 2—6 артаба пшенице. Отприлике на истој висини крећу се и остале награде у натури које Segrè 120/23 наводи из папируса IV—VIII века и које се делом састоје од више врста робе. Посебну пажњу заслужују они подаци по којима радници добијају награду делимично у натури а делимично у новцу. По P. Strassb. 40 из године 569.

[8] У сва три случаја која пружа P. Lond. IV 1410. *Segrè*, loc. cit. 123, месечну плату погрешно узима као надницу за цело време рада од 3 месеца и у супротности са сасвим јасним подацима извора, рачуна месечну зараду бродских тесара са по ¾ ном, столара са $^{16}/_{36}$ ном. и шупера са ½ ном.

[9] У Stud. Pal. VIII 970 треба „saec. V“ исправити у „saec. VI“ према *Wessely*, Führer P. E. R. № 408, где се тај папирус ставља у доба Јустина II па се према томе има датовати у год. 576 (IX индикт).

[10] Iust. edict. 11 говори о египатској номизми од $^{1}/_{81}$ фунти злата, а у папирусима налазимо многобројна сведочанства по којима су у Египту, особито од VI века, поред пуновредносне номизме од 24 кератија, били у оптицају и златници мање вредности. Списак који је саставио *Kubitschek*, Num. Ztschr. 1897, стр. 167 и д. пружа многобројна сведочанства за египатске номизме које показују вредност од 22 и до 16 кератија, тј. оптерећене су дисажијом од 2—8 карата. Велик број сличних сведочанстава садрже и Pal. Stud. III и VIII, састављена су у регистру уз t. VIII, стр. 273 и д. Овим подацима треба додати још и следеће: P. Strassb. 40 (дисажија од 5 карата) и *Wessely*, XVI Jahresb. des Staatsgymn. zu Hernals 1890 (дисажија од 1 карата), затим P. Cairo, Kat. II 67, 156 (дисажија од 6 карата) и цео низ примера у P. Cairo 67 138, где се дисажија колеба између 2 и 4½, и P. Cairo 67 139, где се дисажија колеба између 1 и 4 карата. Уп. *Ch. Diehl*, Revue des études grecques 32 (1919) 158 и д.; *Rouillard*, L'admin. civile de l'Egypte byzantine[2] (1928) 102 д.; P. München, стр. 36—38; *Wessely*, Führer P. E. R. уз бр. 465. — Да је сличних појава бивало и у другим областима посведочује Гргур Вел., Reg. I 42, стр. 62 који говори о злоупотребним солидима по 73½ комада на фунту злата (на истом месту стр. 62 и 64 реч је и о злоупотребним мерама и тежинама).

један млади слуга (παῖς κατάδουλος) добија годишње 10 артаба пшенице, мерено јавном (?) мером малог облика, за одевање један златни солид мање 5 кератија, затим 4 артабе јечма, мерено истом мером, 12 ксеста уља и 24 книдија
[297] вина, све то годишње. Уз то уобичајене дарове, „мале . . ., даривања о свечаним данима и за празник жетве, затим све дарове који се дају укућанину". Према Wessely, XIV Jahresb. des Staatsgym. zu Hernals 1890, стр 13 (цитирао Preisigke уз P. Strassb. 40, стр. 138), други један слуга добија годишње 9 артаба пшенице, 1 νόμισμα ἀρίθμιον која садржи 23 кератија, и дарове о празницима. Прерачунавање тих примања у новац, које је покушао да изведе Segrè, може да има само веома условну тачност, разуме се, јер се пре свега не може докучити висина разних даривања и дарова, а чини се да Segrè прениско узима кад награђивање из последњег наведеног папируса рачуна са ⅚ ном., оно из P. Strassb. 40 са око ¼—½ ном. месечно, иако су и овако ниска примања — каква се, рецимо, могу видети из P. Lips. 97 — по себи била свакако могућна. И према Диоклецијановом едикту о ценама имали су такви пољопривредни радници, какве наводи P. Lips. 97, да приме једва половину принадлежности оних занатлија који се помињу у P. Lond. IV 1410 и делимично такође у P. Lond. IV 1433. Уз то треба имати у виду да је у свим напослетку наведеним случајевима реч о зависним кметовима који обављају рад на основу παραμονή. Разлика у висини надница у P. Lond. IV 1433, с једне стране, и P. Lond. IV 1410, с друге, можда се објашњава и претпоставком да су у P. Lond. IV 1433 поменути радници и занатлије били кметови и вероватно добијали од послодавца стан и храну. Слободни, и то квалификовани радници и занатлије примали су, изгледа, у рановизантијско доба између једне и две номизме месечно. Додуше, овај закључак почива на само малом броју података, али га потврђују подаци хагиографске литературе, по којима су прости надничари зарађивали један кератиј дневно, дакле отприлике једну номизму месечно.[11]

Чувено житије св. Јована Милостивог, које потиче из пера Леонтија из Неаполиса, прича о монаху Виталију, који

[11] Према *Zach.* Rhet. VII 6, p. 117 ed. Ahrens — Krüger, приликом подизања граничног града Даре под Анастасијем I, где су радови морали да буду брзо завршени, плаћане су изузетно високе наднице, тако да су „многи постали богати и пребогати"; прости надничари примали су, наиме, 4 кератија а они који су повели са собом магарца 8 кератија на дан.

као надничар у Александрији добија дневно 1 кератиј.[12] Међу поучним повестима опата Данила са краја VI века налази се и прича о неком легендарном светитељу по имену Евлогије, који као каменорезац у Египту такође добија 1 кератиј [298] дневно.[13] Опат Лукије, међутим, зарађивао је плетењем корпи просечно 16 νουμμία дневно,[14] при том под νουμμία овде треба подразумевати фоле;[15] дакле он је примао знатно више од двојице претходних, јер Лукије је живео најдоцније у VI веку[16] а тада је 16 фола вредело отприлике 2 кератија (в. нап. 7). Св. Аксентије, који је живео у V веку и чије житије потиче од једног његовог савременика,[17] радио је у некој цариградској радионици за надницу од 3 фола уз бесплатну храну и стан.[18] Али то се сматрало изузетно малом платом, као што се види из дотичне приповетке, па и горенаведени извештаји о Виталију и Евлогију без сумње имају намеру да истакну ниске наднице. Међутим, из подударности тих извештаја као и из поређења са папиролошким сведочанствима могло би се закључити да надница од једног кератија за обичног радника нимало није била ненормална у рановизантијско доба. Насупрот томе је св. Павле, који додуше није знао никакав занат него је био свештеник, у Едеси — пре арапског освајања — наводно зарађивао 100 фола дневно и уз то добијао још и нешто хлеба.[19]

Занимљиво је да су чак и просјаци понекад имали већи приход од наведених бедних надничара. „Св. луда" Марко, опет један јунак из прича опата Данила, добија у Александрији милостињом 100 фола дневно.[20] Истина, Марко је

[12] *H. Gelzer*, Leontios' von Neopolis Leben des hl Johannes des Barmherzigen (Samml. ausgew. kirchen- und dogmengesch. Quellenschr. 5.) (1893), стр. 70.

[13] *Clugnet*, Vie et récits de l'abbé Daniel, Revue de l'Orient Chrétien 5 (1900) 256, 14.

[14] *Migne* P. G. 65, 253 C.

[15] Уп. *Clugnet*, Revue de l'Oient Chrétien 5 (1900) 60,15: ἐκατέλυεν ἑκατὸν φόλλεις τῆς ἡμέρας . . . ἐκ δὲ τῶν ἑκατὸν νουμμίων ἠγόραζεν ἑαυτῷ ἀννόναν δέκα νουμμίων. Поистовећење ὀβολοί са φόλλεις налазимо код *Prokop.*, Anekd. XXV 12 и у ἐπαρχικῶν βιβλίον III 3. Уп. *Kubitschek*, Num. Ztschr. 1911, стр. 186.

[16] O Apophthegmata patrum у којима је садржана прича о Лукију, в. *Рудаков*, loc. cit. 18 и д.

[17] *Рудаков*, loc. cit. 226.

[18] *Migne* P. G. 114, 1384 A.

[19] Vita Pauli et Johannis, ed. Papadopulos—Kerameus, Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας V, стр. 370, 15.

[20] *Clugnet*, Revue de l'Orient Chrétien 5 (1900) 60, 15. Уп. нап. 15, где је то место цитирано.

због својих лудости био познат и особито омиљен код становништва целог града. Према Житију св. Андрије,[21] које потиче, изгледа, из X. века,[22] рачунали су просјаци, и то ако би стајали на добрим местима којима св. Андрији нису допуштали ни да се приближи, са дневним приходима од 20
[299] до 30 лепти (под лептом свакако такође не треба подразумевати ништа друго до фоле, јер је то у средњовизантијско доба била практично најмања новчана јединица).

Из истих житија сазнајемо и каква је била свакодневна храна најсиромашнијег византијског становништва. У малопре наведеном Житију св. Андрије неки човек купује на пијаци за један фол поврћа (λάχανα) и за исто толико неку топлу закуску (θέρμια).[23] Св. Евлогије задовољава се чак искључиво таквом закуском коју такође купује за један фол после завршеног рада. Али у првом случају реч је о лакомисленом момку који штеди на храни да би свој новац пропио и због тога навлачи на себе покуду св. Андрије; а у другом случају о уздржљивости једног легендарног светитеља који од кератија колико дневно зарађује троши за своје личне потребе само један фол, а остали новац даје некој блудници на тргу, како би је одвратио од блуда. Чини се да је најсиромашнији део становништва у рановизантијско доба нормално издавао за храну 10—15 фола дневно по особи. Св. луда Марко разделио би додуше највећи део сакупљене милостиње другима, али је ипак задржавао 10 фола за сопствену исхрану. Опат Лукије, који је зарађивао 16 фола, раздавао је од тога 2 а остало трошио на јело.

Наведени подаци из житија светаца особито су драгоцени стога што у свим случајевима јасно показују да ли су дотични надничари добијали од послодавца стан и храну, и у каквом су односу били с њим, док папиролошка сведочанства у многим случајевима допуштају сумњу у том погледу: очигледно су сви радници из малопре наведених житија били слободни; св. Аксентије добијао је, додуше, уз надницу од 3 фола и стан и храну, али то нису добијали ни монах Виталије, ни легендарни св. Евлогије, ни опат Лукије, од којих су прва двојица зарађивала по 1 кератиј, а трећи 16 фола дневно.

Да су радничке наднице биле веома ниске сагласно показују како хагиографски тако и папиролошки подаци. Али из тога се, разуме се, не могу изводити закључци о висини

[21] *Migne* P. G. 111, 656 A.
[22] *Рудаков*, loc. cit. 228.
[23] *Migne* P. G. 111, 656 C.

куповне моћи византијског новца, ни ови подаци упоређивати са савременим радничким надницама, као што се ни животни услови византијских народних маса не могу сравњивати са приликама у којима живе широки народни слојеви у савременој Европи. Бедним надницама одговарали су најбеднији животни услови. Животноистините приче хагиографске литературе пружају стравичне слике о ужасној [300]
беди сиромашних слојева становништва у Византији: недовољна, слаба храна; тесни, прљави, смрдљиви станови; многи уопште нису имали крова над главом него су ноћивали у неком трему или под ведрим небом.[24] Горе наведене бројке не сведоче о куповној моћи византијског новца, него само о незнатној вредности стварне наднице византијских радника; треба само помислити на висину давања у натури и подсетити на чињеницу да су пољопривредни радници били награђивани са 2—6 артаба пшенице (о њеној вредности в. доле стр. 244 и д.). Животни стандард византијских народних маса био је, наиме, веома низак, њихова беда голема.

Важан разлог томе била је конкуренција робовског рада. Cod. Iust. VI 1,14 из године 317. утврђује цену једног роба у више махова са 20 номизми. По Cod. Iust. VI 43,3 из године 531. робови оба пола у узрасту испод 10 година стајали су највише 10, прости (sine arte) робови старији од десет година 20, робови са знањем неког заната (artifices) до 30, бележници 50, лекари или бабице 60 ном.[25] С тим подацима одлично се слажу сведочанства једног папируса (B. G. U. I 316), по којем се у Аскалону год. 359. за једног четрнаестогодишњег роба плаћа 18 ном., и житија св. Јована Милостивог са почетка VII века, где неки златар у Јерусалиму купује одраслог школованог роба за 30 ном.[26]

[24] *Рудаков*, loc. cit. 116 и д.
[25] По истом извору цене се евнуси испод 10 година до 30, одрасли евнуси sine arte до 50 а artifices до 70 ном. Око 200. год. према Dig. IV 4,31 роб стаје 20 златника Нероновог новца, што по металној вредности одговара 32 ном. Константиновог новца. Уп. и Dig. XL 4,47 и уз то *Kubitschek*, Num. Ztschr. 1909, стр. 59.
[26] *Gelzer*, loc. cit. 44. — Из цене робова које су утаначене у руско-византијским уговорима из 911. и 944. и пре свега важе за заробљенике, не могу се изводити закључци о ценама робова на тадашњем унутарњем византијском тржишту, већ и због знатне разлике између ставака та два уговора. Уговор из 911. утврђује за робове који се увозе у Византију, било да су Руси или заробљени „хришћани", сасвим уопштено цену од 20 ном. (Повесть временных лет 38, 10 и д., изд. Шахматов). Према — за Русе мање повољном — уговору из 944. добијају, међутим, руски трговци који доведу византијске заробљенике за млађарију оба пола по 10, за људе средњих година по 8, за старце и децу по 5 ном. Надаље могу Руси по истом

[301] Чак и ниске наднице, које смо овде упознали, давале су дакле за свега неколико година суму за коју се могао купити један роб. Под тим околностима нису радничке наднице ни могле бити више него што су биле: присуство робовске радне снаге на тржишту рада неизбежно је обарало наднице па према томе и животни стандард слободних радника.

2. ЧИНОВНИЧКЕ И ОФИЦИРСКЕ ПЛАТЕ

У животном стандарду појединих друштвених слојева византијског народа постојале су веома велике разлике. Знамо каква су огромна богатства у Византијском царству понекад била усредсређена и у приватним рукама; обавештени смо о платама виших чиновника и официра византијске државе, и биће корисно предочити себи дотичне бројке у вези са нашим предметом.

Према статуту нове префектуре per Africam, коју је створио Јустинијан год. 534, префект добија огромну годишњу плату од 100 фунти злата (према чистој металној вредности: 111.096 златних франака), двојица консилијарија годишње по 10, двојица канцеларија по 3½ фунте злата, од стварних официјала 4 чиновника по 38, 12 по 23, 17 по 16, 15 по 14, 52 по 11½ и 296 по 9 ном.[27] И овде уочавамо највеће неједнакости: док префект сам добија 100 фунти, његово целокупно особље од 400 лица не прима ни целих 85 фунти злата (6.116 ном.), од чега једна трећина отпада на консиларије и канцеларије, а стварни официјали — 396 на броју — сви заједно не примају ни пуних 58 фунти злата (4.172 ном.), већина од њих само по 9 ном. годишње.[28] Додуше,

утовору да откупљују за 10 ном. своје заробљене земљаке који у Византији служе као робови; али та ставка важи једино за заробљенике, док се руски робови које су Византинци стекли куповином ослобађају само уз накнаду њихове куповне цене (ib. 56, 11 и д.).

[27] Cod. Iust. I 27, 1, 21 и д. Уз то *E. Stein*, Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpräfektur seit Diokletian (1922) 18 и д. 75.

[28] На сличан начин добијао је consularis једне провинције 448 ном., потчињени му чиновници укупно 160 ном. годишње (Cod. Iust. I 27, 1, 40). — Професори су у Африци хонорисани овако: први medicus добијао је 99, други 70, остала тројица медика као и двојица граматика и двојица ретора по 35 ном. годишње (Cod. Iust. I 27, 1, 41 и д.). Номофилакс у Цариграду 1045. основане високе школе за правне

сви поменути чиновници — са изузетком самог префекта — имали су законско право да примају чашћење од странке, што је свакако доносило више од праве плате,[29] тако да се њихово стварно примање не може тачно докучити. Сличне [302]
плате као у Африци можемо — како E. Stein доказује на наведеном месту 19, нап. 1 и 2 — претпоставити и за Италију и Исток. Према едикту који је Анастасије I издао за Либијску Пентаполу, особље дукса Пентаполе састојало се од 40 чиновника који су годишње примали 40 annonae и 40 capita.[30] Та примања су, као што је познато, претварана у новац и — како се може претпоставити надовезујући се на Zachariä, н. д. 145 и д., према Cod. Iust. I 27, 1, 2 — рачунале су се annonae са по 5, capita са по 4 номизме, тако да је на сваког од ових чиновника просечно отпадала годишња плата од 9 ном. И они су, наравно, увелико били упућени на приходе од чашћавања.

Из додатака уз Iust. nov. 24—27 којима су установљена нова угледна звања, види се да су претори Пизидије, Ликаоније и Тракије и комес Исаврије добијали по 800 ном. (= 11 $^1/_9$ фунти злата) годишње,[31] њихови асесори по 1, а остало особље по 5 златних фунти. Под Лавом VI (886—912) добијали су стратези темâ, према подацима Књиге о церемонијама, 5—40 фунти злата годишње: ту се разликује пет класа, чија годишња плата сходно значају појединих тема износи 5, 10, 20, 30 и 40 фунти.[32] По Ибн Хордадбеху добијали су византијски официри у IX веку годишње плате од 1—40 фунти злата: „La paye est au maximum de 40 livres d'or; elle descend à 36, à 24, à 6 et jusqu'à 1 livre". Годишња плата војника износила је, међутим, према саопштењу истог арапског географа, 12—18 динара и по правилу се исплаћивала сваке треће године, а понекад и још ређе.[33] Будући

науке, који је имао ранг сенатора, добијао је годишњу плату од 4 фунте злата поред примања у натури, једног свиленог одела и службене палице (*Dölger*, Regesten II, бр. 863).

[29] Уп. *E. Stein*, loc. cit. 19 sq., 55, где се налазе и ближи подаци о висини споредних прихода.

[30] *Zachariä von Lingenthal*, Monatsb. d. Preuss. Akad. 1879, стр. 132 и д.

[31] Не 300; уп. *E. Stein*, Studien zur Gesch. d. byz. Reiches, стр. 154.

[32] De caerim. 696 и д.

[33] *Ibn Hordadbeh*, Liber viarum et regnorum, ed. De Goeje, стр. 84. — На другом месту (стр. 85 De Goeje), међутим, Ибн Хордадбех каже да војници у првој години служења добијају 1 динар, у другој 2 итд., све док у двадестој години не достигну пуну плату од 12 динара; годишњу плату официра Ибн Хордадбех ту наводи са 1—3 фунти злата, при чему он очигледно мисли само на ниже класе официра и подразумева или комесе, пентеконтархе и декархе (тако *Gelzer*, Die

да смо о вредности арапског динара, која је била изложена
јаким колебањима, сасвим недовољно обавештени, те бројке
[303] је тешко прерачунати у византијске новчане јединице; мо-
жемо ваљда рећи да је динар у оно доба вредео око ½ но-
мизме, ако нећемо да претпоставимо да је Ибн Хордадбех
под ознаком динар овде једноставно подразумевао визан-
тијски златник. У једној простагми из 1272. допушта Ми-
хаило VIII свом сину Андронику II да ваљаним најамницима
одобрава доплатак до висине од 24 или 36 ном.[34] док цар
лично придржава себи право давања већих доплата. Међу-
тим, сама најамнина представља тек мањи део стварних
примања византијских војника и зато је и могла да буде
исплаћивана у тако великим размацима времена како то
наводи Ибн Хордадбех. У рановизантијској епохи добијали
су војници поред најамнине (stipendium) и новчане дарове
(donativa) а пре свега потребне намирнице (annona), као и
одело на основу canon vestium и одређен годишњи оброк за
своје коње и товарне животиње (capitum). Те принадлежно-
сти су с временом све чешће претваране у новац, 445. је
анона одређивана са 4,[35] год. 534. анона са 5 а capitum са
4 ном.[36] (о уновчењу canon vestium-а в. стр. 250). Откако су
у VII веку створене теме, земљишни посед сачињава главну
економску основу стратиота, и то у X веку земљишни посед
једног морнара вреди 2, једног војника (коњаника) пак
4—5,[37] под Нићифором Фоком чак 12 фунти злата.[38] Најам-
ници, који особито у позновизантијско доба опет сачиња-

Genesis der byz. Themenverfassung [1899] 120 и за њим *Adreades*, Finanz—Archiv XXVI 2 [1909] 9), или пак друнгарије, комесе и пентеконтархе (тако — уз пуно резерве — *Bury*, East. Rom. Emp. [1912] 227), а том мишљењу нагиње после њега и Андреадес, Ἱστορία τῆς ἑλλην. δημ. οἰκονομ. 478 и д.). — О најамнини која је плаћана за поједине походе в. De caerim. II, cap. 44 и 45.

[34] *Heisenberg*, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit (1920) 40,79 и д.; уз то Хајзенбергов коментар, стр. 70 и д. и *Dölger*, Regesten III, бр. 1994. — Према једном неиздатом документу из 1374, који је Дил претресао у Etudes byzantines (1905) 241 и д., млетачки баило у Цариграду плаћао је својој четворици „сержана" по 3½ дуката годишње, без сумње уз бесплатну храну и стан. Уз то *Diehl*, loc. cit. 251, нап. 2, упућује на Rubriques des livres perdus des Misti du Sénat у Archivio Veneto XVIII, стр. 331 (мени нису биле приступачне), према којима је баило могао да плаћа сваком до 2 дуката месечно. Млетачки дукат тежи у XIV веку најмање 3,55 г (*Nagl*, Num. Ztschr. 26, стр. 142 и д.); његова метална вредност износи према томе 12,23 франака (уп. *E. Stein*, Mitt. zur Osm. Gesch. II, стр. 12, нап. 2).

[35] Nov. Valent. XIII, 3.

[36] Cod. Iust. I 27, 1, 2.

[37] *Zachariä*, Ius III 263; De caerim. 695.

[38] Ius III 300.

вају језгро војске, не само што су потпуно опремљени него имају и законско право на све могућне намирнице.[39]

О принадлежностима оних виших војних и цивилних [304]
чиновника у Цариграду којима је плату цар лично уручивао
у четвртак, петак и суботу пред Цвети, обавештава нас за
средину X века Лиутпранд.[40] Ректор, доместик схола и
друнгарије царске флоте добијали су по 48 фунти злата[41]
и 4 свечана одела, магистри по 24 фунти и 2 свечана одела,
патрицији по 12 фунти и 1 свечано одело, а остали према
свом чиновном разреду по 7, 6, 5, 4, 3, 2 и 1 фунту злата.[42]

Као што се из крајње бедних радних најамнина не може закључивати о високој, тако се ни из пребогатих плата највиших државних достојанственика не сме без даљег изводити закључак о ниској куповној моћи византијског новца, мада средњовизантијско доба не познаје такве „врхунске плате" какве су примали префекти рановизантијског доба, па приходи највиших достојанственика више не одударају онако оштро од примања осталих чиновника. За проблем куповне моћи новца инструктивније су плате нижих официра, који су се налазили између две крајности и вероватно нису познавали најцрњу беду нити уживали у изобиљу; и ту је онда веома упадљиво да је према — мада можда нешто схематичним — подацима Ибн-Хордадбеха један официр најнижег ранга добијао годишњу плату од једне фунте злата, поготово што му је његово звање осим тога омогућавало и друга преимућства (храну, удео у ратном плену итд.). Чак ако, са Бјуријем (в. нап. 33), као примаоца те годишње плате од 1110,96 франака у чистој металној вредности сматрамо пентеконтарха, који је под својом

[39] О рановизантијској војсци: *Grosse*, Römische Militärgeschichte (1920); *J. Maspéro*, Organisation militaire de l'Egypte byz. (1912). — О тематском уређењу: *H. Gelzer*, Die Genesis der byz. Themenverfassung (1899); *Ch. Diehl*, Etudes byz. (1905); *Кулаковский*, История Византии 3 (1915) 387—431; *E. Stein*, Studien zur Gesch. d. byz. Reiches (1919) 117—140, и Byz.-neugr. Jahrb. 1 (1920) 50 и д. — О позновизантијској војсци: *Мутафчиев*, Войнишки земи и войници в Византия през XIII—XIV в. (1923).

[40] Antap. VI 10. — Ако Лиутпрандов извештај и није сасвим егзактан у свим појединостима (уп. *Bury*, Imp. Admin. System 33), његова саопштења о висини чиновничких плата могу се ипак сматрати углавном тачнима, јер су у потпуно прихватљивој сразмери са подацима Књиге о церемонијама о платама гувернера провинција.

[41] Ту бројку Лиутпранд не наводи, али је њу *E. Stein*, B. Z. 24 (1924) 385, нап. 1 без сумње тачно докучио.

[42] Чиновници који су примали мање од 1 фунте злата добијали су плату из руку паракимомена, а исплата би се отегла кроз целу Велику недељу.

командом имао по правилу 40 људи, петострука куповна моћ византијског новца изгледа веома мало вероватна.[43] Ако [305] је пак, како је Гелцер претпостабио, реч о декарху коме је било потчињено свега 10 људи — а у прилог томе говори чињеница да Ибн Хордадбех (стр. 84 De Goeje), изгледа, декарха убраја у официре —, о некој петострукој куповној моћи византијског новца просто напросто не може бити ни говора.[44]

3. НОВЧАНЕ КАЗНЕ. КУПОВИНА ЗВАЊА И ТИТУЛА. КАМАТНА СТОПА

Веома високе биле су у Византији и новчане казне. У рановизантијско доба, за које располажемо особито богатим материјалом о том питању, глобе за прекршаје дужности крећу се већином између 5 и 30 фунти злата, али се пењу и до 40, 50, 60 и понекад достижу чак и висину од 100 златних фунти; спорадично (Nov. Theodos. XXVI 6 из године 444) се наилази и на глобу од 200 златних фунти. Док цареви углавном изричу казне до 100 златних фунти, префекти преторија могу да оглобе до 50 златних фунти.[45]

За позновизантијско доба извесне податке пружа Proch. auct., на које је указао већ Андреадис, Byzantion 1 (1924) 110 и д. Proch. auct. XXVIII 13 преузима одредбу Cod. Iust. I 3, по којој епископ за кривицу клеветања има да плати казну од 30 фунти злата (исто Harmenop. VI 9, 2); казна за лажне изјаве пред судом износила је 30 златних фунти, а та ставка није важила ни за клерике ни за представнике

[43] Онда би комес, под чијом се командом налазило 200 људи, добијао 2 фунте злата (= 2221,92 франка у металној вредности), а друнгарије, који је предводио 1000 људи, 3 фунте злата (= 3332,88 франака) годишње. Истина, број момчади који наводи Ибн Хордадбех можда је у пракси понекад бивао и већи (уп. *Bury,* East Rom. Emp. 226)

[44] У том случају би пентеконтрах добијао 2 а комес 3 фунте злата. — Што Андреадис који је у Finanz—Archiv XXVI 2 (1909) 9, следећи Гелцера, заступао то схватање, није посумњао у тачност своје теорије о петострукој куповној моћи византијског новца, него је и не трепнувши доделио декарху, кога и сам назива подофициром, годишњу плату од 5.400 златних франака, пентеконтарху 11.000 франака а комесу 15.000 франака, заиста је несхватљиво.

[45] Уп. *Huschke,* Die Multa und das Sakramentum (1874), стр. 137 и д., где су наведени и извори.

сенаторског ранга који су подлежали другим казнама;[46] судије су за нехатно поступање кажњаване са 15 па чак и са 20 фунти злата.[47]

Исто онако као глобе рановизантијског доба, и ове су [306] одредбе очигледно претпостављале да византијски чиновници и судије имају веома знатну имовину. Посебну пажњу заслужује околност да је, према Proch. auct. XXXIX 55, клеветник коме је доказана кривица кажњаван конфискацијом четвртине свог иметка, а судија, ако пропусти кривично гоњење клеветника, са 20 фунти злата. Како Андреадис с правом истиче, судијина кривица очигледно је мања од кривице самог клеветника и „il est permis de conclure qu'une amende de 20 livres représente un sacrifice moindre que le quart de sa fortune". Али из овог закључити само толико да разлика у куповној моћи тадашњег и данашњег новца није премашала однос 1 : 5 („une différence dans la puissance d'achat de la monnaie ne dépassant pas le rapport 1 : 5") значило би претпоставити да се имовина византијских судија нормално приближавала имовини данашњих милионара. Пример за висину византијских новчаних казни пружа и једна повеља: M. M. IV, стр. 247 (из године 1256) где се неком Мантијану за противправно присвајање манастирске земље прети новчаном казном од 1000 номизми.

Да подсетимо и на веома знатне износе који су у Византији плаћани за титуле и звања. За своје положаје плаћали су νοτάριοι τοῦ ἰδικοῦ 55, νοτάριοι τοῦ στρατιωτικοῦ 20, νοτάριοι τῆς σακέλλης 30, χαρτουλάριοι τοῦ γενικοῦ 65, χαρτουλάριοι τοῦ στρατιωτικοῦ, 40 фунти злата (De caerim., стр. 694). Истина, та звања била су веома уносна, јер су давала право на примање од странака многобројних чашћавања. Али човек је ипак морао да има новаца па да га може платити, и да од тог звања очекује заиста велике приходе па да то учини. Међутим, и за пуке титуле, чије поседовање није повлачило

[46] Proch. auct. XXXIX 53.

[47] Proch. auct. XXVIII 11 и XXXIX 55. — Ко девицу заведе са њеним пристанком али без знања њених родитеља па се не венча с њом има по Еклоги XVII 29 да плати на име казне 1 фунту злата (мање имућан плаћа половину свог иметка, сасвим сиромашан бива ишибан, оппишан и прогнан). По Андреадису (Byzantion 1 [1924] 111 и д.) новчана казна од 1 фунте за тако тежак злочин као што је силовање девице јесте знак високе куповне моћи византијског новца. Мисаоном току уваженог научника ја, међутим, не могу да следим већ и зато што овде очигледно уопште не постоји силовање (уколико се претпоставља пристанак девице; о силовању говори следећи § 30: ко силује девицу, њему се одсеца нос) и што се не сме предвидети да је реч о преступу који пре Еклоге уопште није правно прогоњен.

собом никакве непосредне користи, плаћане су позамашне суме. Док по праву највише титуле, од патриција навише, као и већина стварних звања уопште нису биле купљиве,[48] плаћало се за част ношења титуле протоспатарија нормално 12 па чак и 18 фунти злата (De caerim., стр. 692).

Дакако, може се претпоставити да је купац титуле добијао неку малу ренту. То произлази из De admin. imp. 231 и д., где се прича о неком старом свештенику по имену Ктенас који је титулу протоспатарија купио за 60 фунти
[307] злата; тако висок износ морао је да плати зато што му је веома много било стало до те титуле, а свештенику је стицање световне титуле било знатно отежано. Ктенас је умро две године доцније и стога је, како нам саопштавају, од уплаћених 60 фунти добио натраг само 2 фунте. Из тога се свакако може закључити да је и куповина титуле, мада Књига о церемонијама ништа о томе не казује, давала право на одређену пензију — слично стицању оних дворских служби о којима говори Књига о церемонијама (стр. 692 и д.). Та дворска звања продавана су на тај начин што је купац уплаћени износ улагао тако рећи као укаматив али неотказив капитал и од њега доживотно — формално као плату (ῥόγα), али de facto као камату — убирао пензију одмерену према висини уплаћеног износа. За свако од дотичних дворских звања била је утврђена одређена сума, али је она важила само као минимална стопа; купац је по жељи могао да плати и више и тад би добијао одговарајућу вишу „плату". Не могу да делим Андреадисово мишљење, (Byzantion 1, 1924, 105 и д. и Nouvelle Revue hist. de droit 45, 1921 241), да је допунска сума обрачунавана по знатно вишој каматној стопи. Андреадис за основну суму узима каматну стопу од 2½%, за допунску готово 10%, ослањајући се на De caerim., стр. 692, где се каже: „Ко жели да уђе у велику етерију, ако му је плата до 40 номизми, даје 16 фунти; а ако тражи већу плату, аналогно плати треба да се повећа и цена, и то 7 номизми на 1 фунту." 40 номизми на 16 фунти јесу, мада не 2½%, ипак 2½ ном. на 1 фунту, тј. на 72 ном., дакле 3,48%. Међутим, код даљег односа: 7 ном. на 1 фунту свакако треба претпоставити неку грешку, јер је изричито речено да се при растућој плати и уплата повисује „аналогно плати". С правом је дакле *Vogt*, Basile Ier, стр. 123, упозоравао на могућне грешке у бројкама тог одељка. И у другим случајевима се увек поново наглашава да се плата по жељи може повисити, ако се уплата повећава

[48] Уп. *Andréadès*, Nouvelle Revue hist. de droit 45 (1921) 232 и д.

у истој сразмери; али бројке се за то више не наводе, управо зато што се повећање вршило „аналогно плати" и свако је то могао сâм да израчуна. Наведене минималне стопе плаћања које се имају полагати и плата које се имају добијати показују, међутим, код других звања делимично друкчије односе, који се крећу између 2,31% и 3,48%: 20 ном. добијено је, изгледа, како на 8 тако и на 10 фунти (горе наведени свештеник Ктенас добио је, пак, на уплаћених 60 само 1 фунту годишње, дакле само 1,66%). Како [308]
Андреадис с правом наглашава, стварна висина тих каматних стопа била је још мања, јер је укамаћење престајало са смрћу „повериоца". Али свакако би било узалудно из тих неравномерних и делимично погрешних података хтети ишта закључивати о уобичајеној висини камате у Византији, јер је повериоцу у овим случајевима било мање стало до улагања свог капитала него до стицања неког звања или неке титуле, па је управо у томе налазио стварну накнаду.

Из других података можемо, међутим, стећи бар приближан суд о каматним стопама које су у Византији биле уобичајене у зајамним пословима. Места из законика и правне литературе која се односе на ово питање сакупио је већ Zachariä.[49] По римском праву било је илустрима и особама вишег ранга допуштено само 4% (trientes usurae), трговцима 8% (besses usurae), у свим другим случајевима 6% (semisses usurae).[50] Подешавајући према новчаним јединицама у оптицају, доцније се међутим рачуна 1 одн. 2 одн. 1½ кератија на 1 номизму, што чини 4⅙ одн. 8⅓ одн. 6¼%.[51] Те званично прописане стопе можемо свакако узети као најнижу границу. Као највишу, нормално недостижну границу треба пак сматрати ону каматну стопу којом се Никифор I служио за своје сврхе. Тај цар, који је својим поданицима забранио зајамне послове, присилио је најугледније цариградске бродовласнике да код државе подижу

[49] Gesch. des griech - röm. Rechts (1892) 308 и д.

[50] Cod. Iust. IV 32, 26. О томе *Zachariä*, loc. cit., и *Klingmüller*, R.-E. VI 2200 (Fenus).

[51] Лав VI, који у Nov. 83 — после забране узимања камате коју је изрекао Василије I — настоји да уведе trientes usurae као норму укамаћења, рачуна при том 1 кератиј на 1 номизму (Ius III, стр. 179). Василике XXIII 3 придржавају се сасвим Јустинијановог права. Пира XIX 1, међутим, као semisses usurae рчуна 6 ном., као besses usurae 8 ном. а као trientes usurae 4 ном. на 1 фунту злата, тј. 8,33%, 11,11% и 5,55%. Из тога се свакако може закључити да је и званична каматна стопа у Византији с временом бивала све јаче подизана. То се постизало прерачунавањем у друге новчане јединице, не кршећи у начелу Јустинијаново право.

зајмове од 12 фунти злата уз камату од 4 кератија на 1 но-
[309] мизму, тј. 16,66%.[52] Ту лихварску каматну стопу сматрало је и становништво таквом; Теофан назива Нићифорову меру злоделом (κάκωσις).[53] У нормалним приликама, код слободних уговарања између приватних особа, каматна стопа била је без сумње знатно нижа, мада можда не онако ниска како су то званични прописи захтевали.

Међутим, висина камате не сведочи непосредно о количини капитала у оптицају — а то у разматрањима овог проблема није довољно јасно сагледано — него у најбољу руку о односу између расположивих количина капитала и потребе у капиталу. Исто тако ни висина куповне моћи новца, у чије је докучивање улагано толико труда, не може ништа да искаже о апсолутној количини злата у дотичној земљи, него само о њеном односу према количини робе која у тој земљи доспева на тржиште, при чему би требало узети у обзир још и брзину оптицаја новца. Али о свим тим стварима у погледу Византије ми ништа не знамо и, разуме се, никад нешта нећемо ни сазнати. О количинама злата у Византији могли бисмо још понајпре створити неки приближни суд на основу висине византијског буџета, који према убедљивим излагањима Е. Штајна, бар до времена Македонске династије, не достиже износ од 8 милиона номизми;[54] али уз то би — рецимо поређењем примања и пореских стопа — требало докучити који је отприлике део народног дохотка захватао буџет у Византији.

При испитивању каматних стопа уобичајених у Византији као и при разматрању византијских цена треба узети у обзир јаку везаност византијског привредног живота, која се можда најјасније изражава у чувеној Епарховој књизи (ἐπαρχικὸν βιβλίον). Напротив, не смемо преценити значај забрана наплаћивања камате које су у Византији увек биле само привремене и никад особито ефикасне. Као што сваки познавалац византијских прилика зна, зајамни посао био је у Византији увек веома уобичајен. Сељаци дају зај-

[52] *Theophanes*, стр. 487, 18. Да су ти државни зајмови присилно наметани, с правом претпоставља *Monnier*, Nouv. Rev. hist. de droit 19 (1895) 87 и д. (уп. и E. *Stein*, Studien zur Gesch. des byz. Reiches 156 и д. и *Dölger*, Regesten I, бр. 378); иначе би било необјашњиво зашто су ти зајмови сви имали исту вредност од 12 фунти злата. Стога се не могу сложити са супротним мишљењем које износе *Bury*, Hist. Rom. Emp. 217, нап. 1, и *Cassimatis*, Byzantion 7 (1932) 149 и д.

[53] По Cod. Iust. X 8,3 могла је и држава да узима само 6%.

[54] E. *Stein*, Studien zur Gesch. des. byz. Reiches (1919) 141 и д.; уп. и B. Z. 24 (1924) 377 и д.

мове једни другима и добијају их од велепоседника, световних као и црквених. Није само прекоморска трговина него је и градска трговина намало радила позајмљеним новцем. Тако Житије св. Василија Млађег из друге половине X века прича о неком винарском трговцу који је своју трговину засновао искључиво помоћу зајма, али су му послови пошли
слабо тако да је с тешком муком смогао да плаћа камату.[55] [310]
И сасвим мале уштеђевине позајмљиване су понекад на камату. Јован Мосхос извештава о неком сиромашном брачном пару који је штедећи скупио 50 милијаресија (4⅙ номизме) и тај иметак хтео да позајми неком, да би на томе нешто зарадио.[56] Тај пример показује да се не сме уопштавати ни склоност византијског становништва тезаурисању новца коју истиче Андреадис. Ни ненаклоност узимању камате ни склоност тезаурисању новца не могу се сматрати карактеристичном цртом византијског привредног живота. Баш као ни сиромашни брачни пар који помиње Мосхос, томе није нагињао ни богати „слуга нашег моћног и светог цара“ Гуделис Тиран, који је 1294. ступио у манастир Лемвиотисе и своје имање подарио манастиру. Гуделисово даривање даје тако занимљив увид у византијски привредни живот и пружа тако поучан пример гомилања великих и разноврсних богатстава у једној руци да ћемо овде укратко набројати имовинске објекте које је Гуделис приложио. Гуделис је поседовао: 1. четири текстилне радње (ἐργαστήρια τὰ τζόχα πωλοῦντα), изгледа у Смирни; 2. кулу (πύργος) са пекаром и пекарском радњом, за које је добијао годишњу закупнину од 200 номизми (!);[57] 3. три винограда; 4. добро са два пара волова за орање, четири краве и два коња; 5. још једну пекару; 6. половину једног купатила; 7. још један виноград; 8. више земљишта; 9. куће и друге зграде, за које је био остао дужан још 420 ном.; тај дуг сад преузимају монаси обавезујући се да 150 ном. што пре, а остатак мало-помало исплате из приноса подарених поседа; 10. куће и радионице у Нимфејону. Осим тога је Гуделис имао удела у некој радионици за парфимерију; монасима није пристајало да преузму и тај посао и Гуделис придржава себи право да о томе донесе посебну одлуку.[58]

[55] Vita Basilii Iunioris, ed. *Вилинский*, Записки Нов. Унив. 1911, стр. 313 и д.

[56] *Migne* P. G. 87, 3060.

[57] ἀνὰ χρόνον ἕνα ἐνοίκιον διακόσια. У XIII веку јавља се за византијски златник назив ὑπέρπυρον који постепено потискује стари назив νόμισμα.

[58] M. M. IV, стр. 286. Уп. *Васильевский*, loc. cit. 133 и д.

Из тачке 9. види се да су се Гуделисова предузећа делимично заснивала на кредиту, па сад његове обавезе исто тако као и његови поседи прелазе на манастир. Посебну па-
[311] жњу заслужује и тачка 2, из које произилази да је пекара уз припадајућу пекарску радњу доносила сопственику годишње 200 ном. на име закупнине. Византијски златник има у XIII веку отприлике три четвртине своје номиналне вредности и, као што показују огледи новца које је извео Сп. Ламброс, већином је раван вредности око 11,20 франака.[59] Према томе износ који је у питању одговара по својој металној вредности износу 2240 златних франака; ако бисмо ради утврђивања стварне куповне вредности морали ову позамашну суму још и да помножимо са пет, добили бисмо опет сасвим фантастичне бројке. Истина, поред релативно доброг новца од око 18 карата номинале, постојала је већ од времена Јована Ватаца и једна гора емисија, чија је легурна финоћа деведесетих година XIII века износила 10 карата (в. доле стр. 242). Ако претпоставимо да је у нашем случају реч о тој горој емисији, онда износ годишње закупнине коју је Гуделис примао за своју пекару одговара по садржини метала вредности од 1285 златних франака. И овај износ без сумње је превисок а да бисмо га ради утврђивања стварне куповне вредности могли помножити са пет.

Да је земљишна рента у византијским великим градовима била веома висока види се и из других података. Св. Маркијан купује у Цариграду кућу, на чијем месту хоће да подигне цркву у славу св. Анастасија, за 2000 номизми. Али та цена учинила се сопственици куће прениском, јер она је убрзо зажалила што није тражила више и хтела да поништи купопродајни уговор. Истина, кућа је очигледно била веома лепа, а налазила се на пијачном тргу Цариграда.[60]

[59] Наводи *Andréadès*, Byzantion 1 (1924) 78, нап. 2. Уп. и *E. Stein*, Mitt. zur Osm. Gesch. II (1925) 11 и д.

[60] Уп. Vita Marciani која се приписује Симеону Метафрасту. *Migne* P. G. 114, 433 BC. Старија верзија не садржи причу о овој куповини куће (уп. *Papadopulos—Kerameus*, Analecta IV, стр. 266). Чињеница да је доцније измишљена ниуколико не умањује вредност сведочанства; само што се према томе не може применити на време св. Макаријана, него на X век. Јер и код података на стр. 220 и д. наведених из хагиографске литературе сасвим је, наравно, свеједно да ли су дотични светитељи заиста примали речене наднице и поменуту робу купили по реченим ценама; важно је, напротив, што су састављачи тих житија, добро упознати са византијским животом свог сопственог времена, знали за такву висину наднице и цена. — На продаје сеоских кућа наилазимо у документима почешће; али

4. ЗЕМЉИШНЕ ЦЕНЕ (ОРАНИЦЕ, ВИНОГРАДИ, МАСЛИЊАЦИ) [312]

Норме за цене сваке од оне три класе земље које су у Византији обично разликовали, наведене су у геодетским трактатима које је издао Успенски. Према првом од тих трактата цена 1 модија прве, 2 модија друге и 3 модија треће врсте земљишта била је по 1 номизма.[61] Други трактат, међутим, на више места наводи исту цену за 1¾ мод. прве, 3½ мод. друге и 7 мод. треће врсте.[62] Морамо сад из продајних листина прикупити земљишне цене па их упоредити са нормама наведеним у геодетским трактатима.

Податке о земљишним ценама често налазимо у продајним листинама, а временски су та сведочанства блиска геодетским трактатима, јер и она већином падају у XIII век. Али у коришћењу тог материјала наилазимо на веома велике тешкоће, на шта је указао већ Делгер.[63] У многим случајевима наводи се само куповна цена, али се уопште не помиње површина продатог земљишта. С таквим подацима, наравно, не можемо ништа да урадимо, а то значи да су прилично велик део продајних листина одштампаних код Миклошића и Милера и већина нама данас доступних светогорских докумената неупотребљиви за наше сврхе. Осим тога наилазимо на површинске мере о чијој величини, и на новчане јединице о чијој вредности уопште нисмо, или нисмо тачно обавештени. Али чак и у случајевима где су површина и цена утврђене, ми ништа не сазнајемо о најважнијим чиниоцима стварања цене, тако пре свега о каквоћи продатог земљишта, која се у листинама нигде поближе не наводи. Под тим околностима не можемо урадити ништа друго до то да из расположивих сведочанстава израчунамо просечну земљишну цену, која ће нам онда допустити да са извесном вероватноћом докучимо о каквим је врстама земљишта реч у појединим случајевима. Мада се увелико мора узимати у обзир и случајност расположивих података можемо тако пронађеној просечној цени ипак приписати извесну вредност, јер су употребљиви подаци о ценама рела-

будући да ту недостају било какви подаци о особинама продатих кућа, тако да је немогућно чак и приближно судити о вредности отуђеног објекта, одустајем од навођења података који се на њих односе.

[61] *Успенский*, Византийские землемери, Труды VI Археол. съезда в Одессе 1884 (Одеса 1888) II, стр. 278 и д. — 1 модиј обухвата 839,42 м^2, тј. отприлике $^1/_{12}$ хектара. Треба имати у виду и код свих следећих података да византијски златник у XIII веку има само око $^3/_4$ своје номиналне вредности.

[62] Loc. cit. 304, 305, 307.

[63] Beiträge zur Gesch. der byz. Finanzverw., стр. 55 и д., нап. 4.

тивно многобројни и, пре свега, веома различити и следствено обухватају разне врсте земљишта. А најважнија је
[313] њихова приближна подударност са нормама цена у геодетским трактатима. Овде имамо узајамну потврду: јер као што реални али недовољни подаци из листина захтевају контролу помоћу норме цена које се у геодетским трактатима односе на одређене класе земље, тако и прецизне али можда одвећ теоријске норме цена у геодетским трактатима захтевају потврду помоћу стварних цена наведених у продајним листинама.[64]

У листинама XIII века налазимо следеће податке о земљишним ценама:

М. М. VI,	стр. 151	и д.	(а. 1207) :	20	модија	—	7	номизми
	„ 156	„	(„ 1212) :	9	„	—	6	„
	„ 158	„	(„ 1213) :	26	„	—	13	„
	„ 160	„	(„ 1213) :	22	„	—	11	„
	„ 162	„	(„ 1213) :	8	„	—	1	„
	„ 164	„	(„ 1213) :	9	„	—	6	„
	„ 187	„	(„ 1236) :	12	„	—	2	„
	„ 192	„	(„ 1250) :	15	„	—	3	„[65]
М. М. IV,	„ 191	„	(„ 1225) :	4	„	—	4	„
	„ 198	„	(„ 1233) :	2	„	—	2	„[66]
	„ 195	„	(„ 1240) :	2	„	—	2½	„[67]
	„ 205	„	(„ 1250) :	2	„	—	1½	„
	„ 205	„	(„ 1250) :	3½	„	—	3	„
	„ 152	„	(„ 1254) :	50	„	—	5	„
	„ 163	„	(„ 1256) :	100	„	—	11	„
	„ 161	„	(„ 1263) :	23	„	—	10	„
	„ 269	„	(„ 1283) :	6	„	—	3	„
	„ 270	„	(„ 1283) :	10	„	—	4	„

Цене се колебају између 1¼ и $1^1/_{10}$ номизме за 1 модиј,
[314] али се крајње границе ретко достижу.[68] Као просечна цена добија се 1 номизма за 3,4 модија, јер укупно имамо 323,5

[64] Поузданост цена наведених у овим трактатима није без даљег сигурна и захтева проверавање другим сведочанствима. Пре свега треба узети у обзир могућност грешака преписивача и погрешних разрешења скраћеница од стране издавача. Тако на стр. 304 пише да $1\,^1/_3$ мод. пшенице и $2\,^2/_3$ мод. јечма стају по 1 номизму. Као нормалне цене те су бројке сасвим немогућне. Можда уместо номизме треба ставити милијаресиј? Али и однос цена од 1 : 2 између пшенице и јечма је необичан (в. доле стр. 244 и д. о ценама житарица).

[65] ὑπέρπυρα τρία καὶ μοχθηρὸν ἕν.

[66] Овде се продаје нешто више од 2 модија, али се и наплаћује нешто више од 2 ном.: μοδίων δύο καὶ πενταλι... ἑνὸς и νομίσματα ὑπέρπυρα δύο καὶ (μιλιαρήσιον) ἕν.

[67] ὑπέρπυρα δύο καὶ (μιλιαρήσια) ἕξ.

[68] Athos III (Виз. Врем. 12), стр. 7 из године 1301. даје необично високу цену од 25 ном. за 25 мод., што вероватно можемо свести на даље обезвређење византијског новца.

модија продатих за 95 ном. То одговара подацима другог геодетског трактата, према којем се продаје за 1 номизму 3½ модија земље осредње каквоће. Истина, поново треба подсетити на случајност података; ако бисмо оставили по страни само два сведочанства М. М. IV, стр. 152 и д. и стр. 163, добила би се просечна цена од 1 номизме за 2,2 модија, чиме бисмо се приближили подацима првог геодетског трактата а у исти мах и Делгеровом мишљењу (loc. cit. 55, нап. 4), који — у складу са подацима првог трактата — као нормалну цену за XIII век узима однос: 2 модија — 1 номизма. Треба имати у виду и то да према другом геодетском трактату 1⅓ модија земље првог квалитета треба да стају 1 номизму, док се та цена у листинама често и веома знатно прекорачује; у том погледу су сведочанства листина без сумње ближа подацима првог трактата. С друге стране, пак, овај трактат као цену за трећи и најнижи квалитет земље наводи 1 номизму за 3 модија, а то се нимало не слаже са сведочанствима листина, која у овом случају сасвим јасно говоре у прилог података другог трактата. Резимирајући можемо рећи да цене земље у продајним листинама XIII века углавном одговарају отприлике подацима геодетских трактата Успенског, али да показују веће разлике него што трактати предвиђају, па се према томе приближују подацима час једног час другог трактата: на горњој граници вишим бројкама првог, на доњој нижим бројкама другог трактата. Из наведених листина може се закључити да се у XIII веку плаћала 1 номизма рецимо за 1 модиј најбољег, 2—3 модија осредњег и 5—10 модија лошијег квалитета земље.

У неким случајевима наводи се површина у „стремама", о чијој величини нисмо обавештени. Према М. М. IV, стр. 157 (а. 1239) 20 стрема стају 5 ном., стр. 158 (а. 1263) 8 стрема 2 ном., стр. 171 (а. 1275) 20 стрем. 7 ном. и стр. 173 (а. 1276) 30 стрема 10 ном. Из тога произлази као цена за 1 стрему ораће земље ⅓—¼ ном., тј. нешто мање од просечне цене за 1 модиј земље средње класе. Једна стрема била је, како то јасно показују особито сведочанства наведена на стр. 241, [315]
свакако мања од једног модија; али о њеној величини не може се докучити ништа одређеније. Истом мером мерена је површина и при многобројним продајама земље у једној листини српског светогорског манастира Хиландара,[69] а те продаје, које падају у године 1323—1326, представљају још једну тешкоћу. Поред продаја 7 стрема за 3 ном. и 3½

[69] Athos V 1 (Виз. Врем. 17), бр. 109, стр. 223 и д.

стреме за 1 ном., што за 1 стрему чини $^{8}/_{7}$ и $^{2}/_{7}$ ном., ту се у 20 случајева продаје земљиште за „дукате", и то 1 стрема стаје између 2¼ и 9 дуката, просечно око 5 дуката (18 продаја дају укупно 64 стреме за 324 дуката; у 2 случаја су подаци о површини непотпуни). Очигледно ту не може бити речи о млетачком златном дукату, чија метална вредност у XIV веку износи 12,23 златних франака (в. стр. 228, нап. 34) и који у то доба вреди двапут више од византијске номизме (в. ниже); будући да се овде један дукат плаћа са отприлике $^{1}/_{12}$ онога што се даје за 1 ном., у обзир долазе једино млетачки сребрни дукати који се обично називају grossi.[70] 24 гроша чине један златан дукат, тако да 1 грош у то доба износи отприлике $^{1}/_{12}$ ном.[71]

Цео низ података о ценама земље, уз навођење како површине тако и постигнуте цене, имамо у продајним листинама трапезунтског манастира Вазелона, већином из XIII века.[72] Али се ту површина наводи готово свуда у локалним површинским мерама које се не могу идентификовати.

О ценама за виноград имамо мало података. Према М. М. IV. стр. 201 (а. 1250) продаје се 1 модиј за 7½ а ½ мод. за 3 ном; стр. 132 (а. 1283) 2 мод. за 11 ном. Према томе би
[316] 1 модиј винограда стајао у XIII веку 5½—7½, просечно око 6 ном. Према хиландарским актима, стр. 65 и д. (а. 1314) 2½ мод. мање 4 литре и 3 мод. мање 5½ литара винограда стаје укупно 72 ном.; стр. 68 (а. 1314) 5 мод. такође 72 ном., тј. отприлике двоструко више него што су управо наведене цене из XIII века. Ов аоколност објашњава се знатним падом вредности византијског златника — који се у то доба састоји од 11 карата злата, 6 карата сребра и 7 карата бакра — у години 1321. још износи 14 млетачких grossi, али 1324. већ само 12 grossi, тј. ½ дуката, па према томе само нешто више од половине византијске номизме из XIII века.[73] Затим се према хиландарском акту, стр. 199 (а. 1323) 7 стрема

[70] Уп. *Wroth,* Imp. Byz. Coins I, стр. LXVIII нап. 2. — Нетачна су дакле схватања како Делгера, Beiträge, стр. 55 и д., нап. 4, који претпоставља сребрни дукат у вредности око ½ ном., тако и Е. Штајна, Vierteljahrschr. f. Soz. u. Wirtsch. 21, стр. 161, који сматра могућним једино златни дукат.

[71] О случајевима где је известан број перпера изједначен са истим бројем διὰ δουκάτων βενετικῶν ἱστώντων οὐγγίας, као у Athos V 1, стр. 257 из 1333, стр. 261 из 1335, стр. 325 и д. из 1355 (уп. и стр. 190 из 1325. стр. 298 из 1353, стр. 299 и 300 из 1355), уп. *E. Stein,* Mitt. zur Osm. Gesch. II (1925) 14, нап. 1.

[72] *Успенский и Бенешевич,* Вазелонские акты (1927), бр. 32, 41, 50, 57, 64, 84, 87, 88, 89, 93, 101, 160.

[73] *E. Stein,* loc. cit. 13.

винограда продаје за 50, стр. 221 (а. 1326) 2 стреме за 12 ном., и то као да доказује да је 1 стрема била прилично мања од 1 модија. У неким случајевима као ознака за површину винородне земље служи ὁλοκοτιναρέα. Према М. М. IV, стр. 401 (а. 1271) манастир Неа Петра купује 1 олокотинареју винограда за 10, стр. 403 (а. 1271) за 9, стр. 411 (а. 1272) за 7 и стр. 406 (1271) 2 олокотинареје за 15 ном. Из тога би се могло закључити да је 1 олокотинареја винограда у седамдесетим годинама XIII века стајала 7—10 ном., кад клаузула: „а вишак тога (тј. примљеног износа) поклањамо ... реченом манастиру Продрома", која се понавља у свим наведеним случајевима, не би доказивала да је стварна вредност отуђених добара била нешто виша. Не може се поуздано рећи шта треба замислити под једном олокотинарејом; можда је реч о парцели која нормално даје принос од 1 олокотинона, тј. 1 номизме.[74] Према *Пири* XVIII 6 (Zachariä, Ius I, стр. 66 и д.) виноград са 4000 чокота стаје 1 фунту злата, са 3000 чокота 54 ном.

Боље смо обавештени о ценама маслиновог дрвета и маслињака. Маслиново дрвеће продаје се час заједно са припадајућом земљом час и без земље, и према томе су цене више или ниже. У следећем списку звездицом су обележене продаје где се помиње и припадајућа земља.

М. М. IV, стр.	118	и д.	(а. 1213)	: 27	маслинових дрвета	— 70	номизми	[317]
„	64	„	(а. 1219?)	: 22	„	— 16	„	
„	60	„	(а. 1231)	: 18	„	— 5	„	
„	77	„	(а. 1232)	: 27	„	— 8	„	
„	134	„	(а. 1232)	: 24	„	— 7	„	
„	132	„	(а. 1259)	: 11	„	— 4	„	
„	124	„	(а. 1263)	: 3	„	— 3	„*	
„	115	„	(а. 1274)	: 44	„	— 43	„[75]	
„	136	„	(а. 1279)	: 7	„	— 5	„*	
„	122	„	(а. 1281)	: 14	„[76]	— 10	„*	
„	135	„	(а. 1281)	: 40	„	— 36	„*	
„	129	„	(а. 1282)	: 7	„	— 6	„*	
„	133	„	(а. 1293)	: 16	„	— 16	„	
„	104	„	(а. ??)	: 10	„[77]	— 10	„	

[74] За ову претпоставку имам да захвалим љубазном саопштењу Ф. Делгера, који ме упозорава и на чланак *Н. Веиса*, A propos de la monnaie ΟΛΟΚΟΤΙΝΟΝ, Revue num. 1912, стр. 84 и д. Веисова претпоставка, стр. 89, да олокотинареја означава површину земљишта у вредности једног олокотинона, неодржљива је с обзиром на горе наведена сведочанства. Уп. и *Успенский и Бенешевич,* Вазелонские акты стр. LXXVII и д.

[75] 42 златника и 1 златник у корист надлежног чиновника.

[76] и три храста. Датовање ове листине према Делгеру, B. Z. 27 (1927) 298 и д.

[77] и један храст.

На првом месту наведено — можда погрешно преписано — сведочанство, које даје цену од преко 2½ ном. по маслиновом дрвету, не можемо узети у обзир, јер та изванредно висока цена није ни у каквој сразмери са осталим подацима. Из даљих података добија се као највиша граница цена од 1 номизме, као најнижа — није сасвим достигнута — цена од ¼ ном. за једно дрво. Свега имамо 243 маслине за 168 ном., тако да просечна цена излази прилично тачно ⅔ ном. по дрвету. Али ми се не смемо задовољити свом просечном оценом. Као што је већ напоменуто, подаци се сасвим јасно деле на две групе. Ако се маслине продају заједно са припадајућим земљиштем, цена по дрвету износи без изузетка око 1 ном., не испод 5/7, при просечној цени од 0,86 ном. (137 маслина за 118 ном.). У случајевима пак, где се дрвета продају без земље, добија се обично цена од око ⅓ ном. по дрвету: упор. сведочанства стр. 60 и д., 77 и д., 134 и д., 132 и д., која укупно дају 80 маслина за 24 ном., дакле просечну цену од 0,3 ном. по дрвету. Изузетак чине сведочанства стр. 104 и стр. 133 и д., где се плаћа 1 ном. по маслини, али купопродајни уговор ништа не казује о томе да ли су ту дрвета отуђена заједно са земљом. Није могућно у деведесетим годинама XIII века претпоставити опште погоршање византијског новца које би могло да објасни толико дизање цене; ваља напоменути и да се датум за стр. 104 (бр. 46) не може докучити, па та листина можда потиче из ранијег времена, тако да једино листина
[318] стр. 133 и д. (бр. 65) сигурно спада у деведесете године.[78] Могло би се, у најбољу руку, помислити да су на стр. 104 и 133 и д. примењени новци оних горих емисија које су од средине XIII века биле у оптицају, поред релативно добре главне емисије од око 18 карата номинале. Али будући да је легурна финоћа горе емисије под Јованом Ватацом износила 16, под Михаилом VIII 9, под Андроником II у почетку чак 10 карата номиналне вредности и тек године 1304. пала на 5 карата,[79] чак и при овој претпоставци могло би се за доба које је у питању очекивати највише двоструко, али никако више него троструко повећање цена. Пре би се могло претпоставити да су маслине на стр. 104 и 133 и д. продате заједно са земљом, а да је тај податак овде само случајно изостављен, јер цене наведене у овим двема листинама тачно одговарају онима у горе поменутим случајевима где су дрвета отуђена заједно са земљом. Таква претпоставка олакшана је још и чињеницом да се стр. 104 одликује необично кратком редакцијом па нема чак ни датума, а стр. 133 и д. особито је тешко страдала од издавачеве тежње за скраћивањима.

[78] Да та листина потиче из године 1293. доказао је *Dölger*, loc. cit. 299.

[79] Pachym. II 493 и д. Уз то *E. Stein*, Mitt. zur Osman. Gesch. II (1925) 12 и д. Уп. и *Brătianu*, Mélanges Diehl I, стр. 43.

У сваком случају, горе сакупљена сведочанства сасвим јасно показују да су цене како за оранице тако и за винограде и маслињаке у XIII веку, у најмању руку до осамдесетих година, остале константне; тек у XIV веку може се — особито на основу продаја винограда наведених на стр. 240 сл. — утврдити очигледно дизање цена. Из тога се може закључити да је византијски златник, ако не још нешто дуже, ипак бар до осамдесетих година XIII века успео да се углавном одржи на нивоу отприлике три четвртине своје првобитне вредности; додуше, не треба заборавити да је, како је горе напоменуто, већ од времена Јована Ватаца постојала упоредо и једна гора емисија.[80]

Поред овог резултата важног за историју новца, горенаведене констатације имају значаја и за оцену вредности имања чију врсту и величину извори додуше помињу, али [319] не означавајући истовремено и цену, или пак за приближно утврђивање величине оних земљишта код којих — као рецимо код војничких поседа средњовизантијског времена — знамо вредност, али не и површину. Осим тога ће се помоћу напред сакупљених података створити бољи суд о реалној висини ставака закупнине и земљарине на које овде-онде наилазимо у изворима. Тако је закупнина према практику манастира св. Јована на Патмосу из 1073, износила 1 номизму за 10 модија (М. М. IV, стр. 15). Према словенском практику светогорског манастира Хиландара наплаћивана је закупнина од 1 ном. за по 50 кобла ораће земље као и за по 5 кобла винограда.[81] На жалост нисмо обавештени о величини кобла; па ипак је наведено сведочанство веома важно, јер показује да се виноград ценио десет пута више него ораница (вероватно осредњег квалитета). Томе отприлике одговарају напред утврђене просечне цене за виноград и за

[80] Код *Brătianu*, Mélanges Diehl I, стр. 43 и Commerce Génois, стр. 123 и д. цитирани извештај Рубруков, према којем би Татари на Криму, кад им се дâ византијски златник, новац трљали прстима и њушили носем, без сумње се објашњава управо том чињеницом да су тада, поред бољих, били у оптицају и гори, јаким додавањем бакра обезвређени новци.

[81] *Успенский*, Записки Новор. Унив. 38 (1883) 1 и д., 21. Уп. *Безобразов*, Виз. Врем. 7 (1900) 88, нап. 1.

оранищу, као и стопе пореза које се налазе у другим двема листинама са Атоса. Из одломка практика манастира Есфигмена из XIV века може се утврдити пореска стопа од 1 ном. отприлике за по 5 модија винограда и за по 50 модија оранице.[82] У једном документу манастира Хиландара из 1323. рачуна се за виноград 1 ном. опет за око 5 модија, за ораницу у једном случају за тачно 50 мод. (30 ном. на 1500 мод.), у другом случају за тачно 25 мод, (24 ном. на 600 мод.).[83] У овом последњем случају реч је свакако о најбољем квалитету земље, јер према другом геодетском трактату Успенског (стр. 305) убире се 1 ном., према каквоћи земље, на 48, 100, 46, 36 и 26 модија оранице као и на 30 маслина.

5. ЦЕНЕ ЖИТА

О ценама жита у византијском Египту обавештавају нас папируси. За јечам неколико папируса из VI—VIII века сагласно наводе цену од 1 ном. за 20 артаба.[84] Цене пшенице, о којима имамо већи број сведочанстава, колебају се између ⅛ и $^1/_{20}$ ном. за артабу, али се крајње границе ретко до-
[320] стижу. Као нормалан може се узети однос од 12 до 13 артаба пшенице за 1 ном., при том су цене пшенице у V—VI веку, изгледа, биле нешто више него у VII—VIII веку.[85] Однос од 2 : 3 између цена јечма и пшенице потпуно одговара onom што у овом погледу сазнајемо из средњовизантијског доба (в. ниже).

У осталим деловима царства биле су цене жита, наравно, знатно више него у Египту. Већ је *Seeck,* Rhein. Museum 49 (1894) 631 указао на једно место у Мисопогону према којем је у Антиохији у Јулијаново доба 1 ном. за 10 модија пшенице важила као висока цена, за 15 модија, напротив, као тако јефтина каква се уопште не памти.[86]

[82] Athos III (Виз. Врем. 12), стр. XV и д. Уп. *Dölger,* Beiträge, стр. 56 и д., али он рачуна 1 ном. на по 6 модија винограда.

[83] Athos V 1 (Виз. Врем. 17), стр. 194—198.

[84] Уп. *Segrè,* loc. cit. 106—7.

[85] *Segrè,* loc. cit 108/9. Уп. и *Rouillard,* L'admin. civile de l'Égypte byzantine (1928) 135, нап. 3.

[86] И у Италији је год. 535/36. према Cassiodor Var. XII 28,8 цена од 1 номизме за 10 мод. сматрана веома високом, док су краљеве мере из оног доба (уп. и ib. X, 27,2 и д. и XII 27,2), које су цену снизиле на 1 ном. за 25 мод., примљене као велика благодет. Један закон

Према томе треба, сагласно Зеку, за IV век сматрати као нормалну цену пшенице 1 ном. за 12 модија, тј. отприлике трипут више него што се плаћало у Египту; обично се на 1 артабу рачунало 3½ модија, али у византијским папирусима — како *Bury,* Hist. Lat. Rom. Emp. I (1923) 469, нап. 4, закључује из P. Cairo Cat. 67138 — рачуната је 1 артаба очигледно по 3 модија.

За средњовизантијско доба *Andréadès,* Byzantion 1 (1924) 92 и д., наводи из историјских дела више података о ценама жита. На жалост, сви се ти подаци односе на изузетне прилике и, са једним јединим изузетком, бележе само ненормално високе или ненормално ниске цене.[87] Од већег значаја је од свих места што их наводи Андреадис само оно [321]
саопштење Псеудо-Симеона Магистра, стр. 759 о глади која је владала у години 960. Јер ту је речено да су цене, пошто је глад преброђена, убрзо опет пале и износиле 1 ном. за 8 модија пшенице или 12 модија јечма. Дакако, поставља се питање да ли је тај пад цена, који је у поређењу са временима глади довео собом појефтињење жита за двоструко, значио већ и повратак на нормални ниво цена.

Валентинијана III из 445. наређује да се војницима испоручује 40 мод. за 1 solidus italicus, уз напомену да се и при претварању аноне у новчану вредност полазило од таквог зарачунавања. Према Anon Vales. § 53, у Равени под опсадом Теодориха Великог скочиле су цене на 6 ном. за 1 мод. Повољан привредни положај под Теодорихом на почетку VI века, међутим, илустрован је на истом месту § 73 саопштењем да се тада за 60 мод. пшенице, као и за 30 амфора вина, плаћала само 1 номизма. Josua Styl. c. 38—46 (стр. 28—35 *Wright)* понавља неколико пута да је за време велике глади у Едеси, око год. 500, за један „динар" — свакако је реч о номизми — продавано само 4 мод. пшенице и само 6 мод. јечма (о ценама за друге намирнице повишеним услед глади уп. ib. стр. 29, 30 и 34), али да је после интервенције цара Анастасија I цена пала на један „динар" за 12 мод. пшенице, као и 22 мод. јечма. Али уп. и ib. c. 87, стр. 69.

[87] Према Nikeph. Patr. 76, 9 и д., ed. De Boor, Константин V нагомилао је толико новца да је давано 60 мод. пшенице и 70 мод. јечма за 1 ном. За време једне гладне године под Василијем I цене су, према Кедрену II 373, 16, скочиле на 1 ном. за 2 мод. (Кедрен каже: „медимну", али свакако мисли на модиј, јер цена од 1 ном. за 2 медимна = 12 модија не би била ненормална); у намери да ублажи глад, Василије I наредио је да се из државне житнице продаје 12 мод. пшенице за 1 ном. (ib. 374, 1, где је свакако опет реч о модијима). Насупрот томе је Нићифор Фока, за време глади у години 968/69, модиј куповао по 1 ном. а продавао по 2 ном. (ib. 373, 5); упор. и *Liutprand,* Legatio 44, који наводи чак цену од 1 ном. за највише 2 „papienses sextarii", тј. свакако ⅓ мод. (што међутим није — како Андреадис тврди — троструко, него једно и по пута више од продајне цене коју наводи Кедрен). Анегдота коју Кедрен даје у II, 374, 9 и д., није употребљива.

О томе хроничар ништа не казује; он нам не прича колико је стајало жито пре избијања глади. Упоређена са другим сведочанствима, цена пшенице од 8 модија за 1 ном. свакако изгледа прилично висока.

Друго важно сведочанство за цене жита, које имамо у једном историјском делу, налази се у извештају Михаила Аталијата о увођењу монопола жита под Михаилом VII. Зачудо, досад су обично узимана у обзир само одговарајућа саопштења Кедрена и Зонаре, док је много драгоценији извештај Аталијата, особито добро обавештеног савременика на високом положају, пренебрегнут.[88] Код Аталијата, 203, налазимо саопштење да се пре увођења монопола, који је цене пшенице подигао на 1 номизму по модију, могло купити 18 модија за 1 номизму.[89] Ако је код Псеудо-Симеона наведена цена жита изгледала нешто превисока, ова коју даје Аталијат чини се опет нешто прениском. Или је можда
[322] увођењу монопола године 1073/74 претходио пад цена? Међутим, имамо у једној листини за то доба податак из којег произлази однос од 1 номизме за 12 модија, а реч је о уновчењу једног давања у натури које се за примаоца већином одмерава пре неповољно. У практику из 1073, који описује имања даривана Андронику Дуки на Патмосу, налази се наиме на крају податак да је куратор тих добара поред своје редовне плате требало да добија још 1 номизму „уместо 12 модија жита“.[90] Вредно је пажње да тај податак показује исти однос који смо из Јулијанова Мисопогона сазнали за IV век. То потврђује често изражено мишљење о јакој стабилности цена жита.[91]

Из доцнијег времена нису ми познати никакви употребљиви подаци о ценама жита; јер ставке које наводе византијско-млетачки уговори из XIII и XIV века не могу се — како се често чинило — сматрати нормалним ценама. Према

[88] Уп. пак *Dölger*, Regesten II, бр. 996, који поводом увођења монопола на жито око 1073/74. цитира управо Аталијата, штавише једино њега.

[89] Веома занимљива су и економска разматрања која је Аталијат изложио тим поводом (204), где каже да повећање цене жита неминовно води општем повећању цена и напослетку и повишењу надница. Веза између цена појединих врста робе, као и између цена робе и надница није му дакле остала скривена.

[90] М. М. VI, стр. 15. О патмоском практику уп. *Безобразов*, Виз. Врем. 7 (1900) 68 и д.

[91] *Grohmann*, Bull. de l'Inst. français d'archéol. orientale 30 (1930) 549 и д. доказује да су се цене жита у Египту чак и после арапског освојења још три столећа кретале приближно у истим оним границама које су познате из византијске епохе. За указивање на тај чланак имам да захвалим г. професору Е. Корнеману.

уговору од 18. јуна 1265 (*Dölger*, Regesten III, бр. 1934) био је извоз жита из Византије допуштен млетачким трговцима само онда када цена пшенице у Цариграду није била већа од 50 ном., а према уговору од 15. јуна 1285 само ако није била већа од 100 ном. по кентенарију.[92] У првом случају то значи $\frac{1}{2}$ ном. по медимну (не по модију, како се наводи у свим досадашњим расправама), тј. $\frac{1}{12}$ ном. за 1 модиј, у другом и у даљим случајевима 1 ном. по медимну или $\frac{1}{6}$ по модију. За чињеницу да је у уговору из 1285. цена двапут виша него у уговору из 1265, могли би се како *Andréadès*, Byzantion 1 (1924) 100, нап. 2, правилно наводи — теоријски истаћи следећи разлози: пораст цене жита у Византији, смањење вредности византијског златника, померање уговорних услова у корист извозника. Без сумње се од ова три могућна разлога оном трећем има приписати пресудни значај. Будући да знамо да је цена жита, уз велику стабилност, у рано и средњовизантијско доба нормално износила про- [323] сечно $\frac{1}{12}$ ном. по модију, требало би за XIII век, сходно тадашњој вредности византијског златника, као нормалну претпоставити просечну цену од око $\frac{1}{9}$ ном. по модију. Према томе би уговор из 1265. допуштао извоз жита само у случају изузетних вишкова, а онај из 1285. одобравао извоз осим у случајевима крајње оскудице. Ако се сетимо да је први уговор закључен под Михаилом VIII, и то свега неколико година после поновног освојења Цариграда, а други под слабим Андроником II, онда сасвим лако можемо да објаснимо овакво мењање уговорних услова у корист Венеције. Међутим, за Византију тешке одредбе уговора из 1285. ублажене су временом самим тим што су уговори XIV века непромењено задржали ставку из 1285, док је византијски златник изгубио веома много од своје вредности, а цене жита у Византији свакако су сходно томе порасле. Сасвим је могућно да је управо 1265. године жетва била особито добра, а 1285. слаба. Напротив, супротно мишљењу Братиануа, који је овај проблем последњи проучавао (Commerce Génois 124 и д. и Mélanges Diehl I 44), разлика у ставкама првог и другог уговора не сме се објашњавати претпоставком пада византијске валуте између 1265. и 1285; јер, као што смо видели, таквој претпоставци нема места уколико цене земље свих врста, бар до осамдесетих година

[92] *Tafel und Thomas*, Urk. z. ält. Handels- und Staatsgesch. d. Rep. Venedig II, 74, 85, 331. Одредба уговора од 15. јуна 1285. задржана је у уговорима од 11. нов. 1310, 25. марта 1342. и 9. септ. 1349. Уп. *Thomas*, Diplom. veneto-levantinum I, 82, 257, 341.

XIII века, нису у Византији доживеле скок; знамо такође да је византијски златник управо под Андроником II по типу изједначен са млетачким дукатом и циркулисао напоредо с њим.[93] Немогућност да се из ставака византијско-млетачких уговора изведе закључак о вредности византијског златника, и да се те ставке сматрају оновременим нормалним ценама, јасно произлази и из чињенице да је ставка из године 1265. равна нормалној цени пшенице у рано и средњовизантијско доба, мада номизма тада више није имала своју првобитну вредност, и да се уговори из године 1285, 1310, 1342. и 1349. служе истом ставком, мада вредност номизме у то време није остала непромењена.[94]

[324] ## 6. ПОДАЦИ О РАЗНИМ ЦЕНАМА

Цене вина које се налазе у византијским папирусима имају само сасвим условну вредност, јер се каквоћа вина продатог у појединим случајевима не може установити, а цене вина, што је по себи разумљиво и што потврђује и Диоклецијанов едикт о ценама, биле су веома различите зависно од врсте вина. Као просечну цену вина у рановизантијско доба Сегре узима 1½ ном. за кентенариј или отприлике $^1/_{50}$ ном. за секстариј, оправдано не узимајући у обзир изузетне цене које, према P. Cairo Cat. 67 145, војници плаћају раздељивачима аноне.[95] Будући да ту ионако може бити речи само о сасвим насумце нађеној просечној цени, овде се не морамо позабавити разилажењем у мишљењу о тачној величини тадашњих мера за запремину. Ако секстариј узмемо равно 0,547 литру,[96] добијамо за литар цену од око $^1/_{27}$ номизме. Иста ограда важи и у погледу цене уља, која на основу P. Lond. IV 1375, 1414, 1442, 1515 из Афро-

[93] Уп. *E. Stein,* Mitt. zur Osman. Gesch. II (1925) 12 и д.

[94] *F. Dölger* упозорава ме на једно место код Леонтија Махераса из којег као да произлази да се на Кипру крајем 1373. године за 1 мод. јечма плаћало ⅔ ном. (200 byzantia за 300 мод.); из истог извора се види да је византијски златник у оно доба вредео само ½ дуката. *Sathas,* Μεσ. Βιβλ. II 285 (ново издање Dawkins-а још нисам имао у рукама).

[95] *Segrè,* loc. cit. 33 и д. 140/41.

[96] *Hultsch,* Griechische und römische Metrologie (1862) 80 и д. и 305. Уп. међутим *Segrè,* loc. cit. 30 и д. и Misure alessandrine dell'età romana, Aegyptus 7 (1920) 318 и д.

дита, по Сегреу, у VI—VII веку износи просечно 4—5 ном. по кентенарију,[97] по мом мишљењу непуне 4 ном. по кентенарију а око $^1/_{20}$ ном. по секстарију. Цене за сирће, које се у папирусима VII—VIII века (P. Lond. IV 1413, 1447, 1515) у више махова наводе, крећу се између $^1/_{100}$ и $^1/_{60}$ ном. по секстарију. За мед из P. Oxy. XIV 1753 (год. 390) произлази цена од $^1/_{25}$ ном. по секстарију, али и у овом случају врста меда остаје непозната.

Ако је распон наведених цена вина, уља, као и сирћета у односу на цене жита у папирусима знатно већи него што је однос размене вредности ових добара према јечму у Диоклецијановом едикту, треба подсетити на то да су цене жита у Египту, као што смо видели, биле трипут ниже него у осталим деловима царства. Међутим, наведене цене, код којих остаје отворено питање о квалитету робе, особито [325] важно за ове врсте артикала, могу се користити за утврђивање односа размене вредности само уз јаку ограду. Много важнија у том погледу је цена коју Сегре, 110/11, наводи за сочиво, код којег квалитет има мање значаја. Ако је Сегреов податак тачан (његов навод PER E 420 не може се идентификовати), онда је у Каиру у V—VI веку 1 артаба сочива стајала 3 кератија (= ⅛ ном.), дакле исто онолико колико $2^1/_2$ артабе јечма у приближно истовременим египатским папирусима (в. стр. 24), док Диоклецијанов едикт, намењен целој источној половини царства, утврђује исту цену за јечам и сочиво.

Иначе располажемо само веома малобројним подацима о ценама поврћа у византијско доба, што је утолико више за жаљење што се најсиромашније византијско становништво, поред хлеба, без сумње понајвише хранило поврћем. Знамо само да је, према P. Lond. IV 1375 из 711. и P. Lond. IV 1441 из 706. у Афродиту једна артаба лука стајала $^1/_{10}$ номизме. О зеленишу (λάχανα), од којег је сиромах из Житија св. Андрије купио себи на пијаци малу порцију (в. стр. 5), сазнајемо једино да је 711 у Афродиту 250 свежњева продавано за $^5/_{12}$ ном., јер су на 1 ном. рачунали 600 свежњева (P. Lond. IV 1375). У трговини на мало цена је свакако била нешто већа. О рибама, такође важној категорији у исхрани византијских народних маса, папируси из византијског доба не пружају, изгледа, никакве податке. Међутим, Михаило Сир. (II, стр. 352, ed. Chabot) за год. 581/82 назива цену од 1 кератија за туњину тежине 9 (римских или сиријских?) фунти крајње јефтином.

[97] *Segrè,* loc. cit. 36. 144/45.

Пилићи су у VII—VIII веку стајали $^{1}/_{20}$ ном. (P. Lond. IV 1375 и 1414, редови 85. 245. 251). Грожђе се, према P. Lond. IV 1375 из 711, продавало по $^{1}/_{2}$ ном. а урме по $^{1}/_{12}$ ном. за 1 артабу. Сено се, према P. Lond. IV 1414 из VII—VIII века, давало по $^{1}/_{3}$ и $^{1}/_{6}$ ном. по артаби. Цене дрва крећу се у VII—VIII веку по кентенарију између око $^{1}/_{10}$ и $^{1}/_{20}$ ном. (P. Lond. IV 1375; 1414, 89; 1415; 1447, 17); ексерско гвожђе стаје у то време по кентенарију $2^{2}/_{3}$ ном. (P. Lond. IV 1408), бакар $8\frac{1}{3}$ ном. (P. Lond IV 1435, 37; 1434, 13. 14; Сегреов податак $6\frac{2}{3}$ ном. није тачан), дакле отприлике трипут скупље од гвожђа. Друге категорије извора као да уопште не пружају податке о ценама управо наведених врста робе које, истина, за нас делимично нису ни особито значајне.

Пре него што се вратимо на важнија сведочанства о ценама, да поменемо још и чињеницу да је у рановизантијско
[326] доба примерак Новог завета на лепом пергаменту стајао 3 ном.,[98] Библија 18 ном.,[99] а Псалтир у XI веку 1 номизму.[100] Међутим, кад се тврди да су родитељи Јована Калибита за један дивот-примерак Јеванђеља који су поклонили свом сину платили 500 ном., то је очигледно претеривање, како је приметио већ Рудаков н. д. 173, које је служило величању богатства те побожне породице.[101]

О ценама одеће вести су, на жалост, веома оскудне. Једна хламида canon vestium-а чини се да је по Валенсовом закону од 9. авг. 377 (Cod. Theod. VII 6,3 = Cod. Iust. XII 39,2) у неким провинцијама прерачунавана са две трећине, у другима са целом номизмом, а Аркадијев закон од 17. јан. 396 (Cod. Theod. VII 6,4 = Cod. Iust.XII 39,3) наређује да се трупама у Илирику исплаћује „non binos tremisses, pro singulis chlamydibus, sed singulos solidos".[102] Једноставан огртач, пак, могао се, према житију св. Јована Милостивог, почетком VII века у Александрији добити за 3 милијаресија.[103] Више пута поменутом св. Андрији, који је вероватно живео под Лавом VI, блуднице су украле хитон и продале га за 1 милијаресиј.[104] У једном папирусу VI века (Stud. Pal. III 142) продаје се један стихарион за $1\frac{1}{4}$ кератија, а

[98] *Moschos*, Migne P. G. 87, 2997.
[99] Palladios, App. I, Migne P. G. 65, 145 C.
[100] Vita Lazari Mon., AASS Nov. III, 536 C.
[101] Vita Joannis Calybitae, Migne P. G. 114, 569 D.
[102] Уп. *E. Stein*, Rhein. Museum 74 (1925) 391.
[103] *Gelzer*, loc. cit. 39, 23: ἐπιπράσκοντο γὰρ τέσσαρα παλλία τοῦ νομίσματος.
[104] Migne P. G. 111, 653.

други чак за свега 7 фола. Супротно томе стајао је фино израђен женски појас 2 номизме.[105] Ћилими су продавани по 8—36 ном.[106]

7. ЦЕНЕ ДОМАЋИХ ЖИВОТИЊА

Веома су важни подаци о ценама домаћих животиња. Тим подацима придавао је и Андреадис највећи значај, имајући при том у виду два места из Књиге о церемонијама. De cearim. 695, 1 sq. наводи да су покрштени и у византијским провинцијама насељени Сарацени имали да од протонотара дотичне теме приме следеће: εἷς ἕκαστος αὐτῶν ἀνὰ νομισμάτων γʹ, καὶ ὑπὲρ ζευγαρίου αὐτῶν ἀνὰ νομισμάτων ϛʹ, καὶ ὑπὲρ
σπόρου καὶ ἀνόνας αὐτῶν ἀνὰ σίτου μοδίων νδʹ. Из тог навода за- [327]
кључује *Andréadès*, Byzantion 1 (1924) 107 и д., да је цена за пар волова у X веку износила 6 номизми, а на томе се у првом реду заснива и његово мишљење да је куповна моћ византијског новца била пет пута већа од куповне моћи новца у 1914. години (или чак „5—6 пута већа"), јер податак о ценама за који је веровао да га је нашао у том тексту — 6 ном. = 90 франака, док је године 1914. у Грчкој пар волова стајао просечно 600 фр. — утицао је и на његову оцену другог сведочанства из Књиге о церемонијама.[107] Али то тумачење темељи се на тешком неспоразуму. Текст који је

[105] Vita Basilii Iunioris, ed. *Вилинский*, Записки Новор. Унив. 1911, стр. 319, 6.
[106] Vita *св. Јована Милостивог*, ed. Gelzer 38; *Макарий*, Минеј, Децемб. 173 б (Чудеса Николая Угодника).
[107] Друге две тачке које *Andréadès*, loc. cit. 114 и д., резимирајући своја излагања посебно истиче: висока куповна моћ новца у другим средњовековним државама и чињеница да су у Византији богаташима називани људи чије имање нама данас не изгледа одвећ велико, тешко да ће ико моћи да сматра озбиљним аргументима за тезу о високој куповној моћи византијског новца. Јасно је да је куповна моћ новца у златом богатој Византији била знато нижа него у осталим — златом сиромашним — европским државама средњег века, и да су у тадашњим приликама постојале у овом погледу веома велике разлике између појединих земаља, већ према степену развоја њихове новчане привреде. Различитост оцењивања појма „богат" своди се пре свега на различност тадашњег и данашњег животног нивоа, и узрок томе није толико у измењеној куповној моћи новца колико у повишењу општих захтева која се постављају у погледу животних услова; појам „богат", о чијем значењу и код савременика владају веома различите представе, свакако је одвећ субјективан да би могао да важи као мерило.

у питању свакако се не може схватити у том смислу као да су Сарацени своје волове (откуд би их, као заробљеници, и имали?) продавали за 6 ном. пар. Ту се уопште ништа не продаје, него је византијска држава своје заробљенике насељене по византијским провинцијама снабдевала семеном и житом (у вредности од око $4^1/_2$ ном.) и новцем — према начелу: 3 ном. по особи и 6 ном. по зевгарију. А реч ζευγάριον у овом контексту не значи „пар волова“, већ земљиште одређене величине и каквоће, тј. комад земље који се може обрађивати помоћу једног пара волова. То — са римским
[328] iugum упоредиво — (преносно) значење привредно-фискалне јединице има реч зевгарион веома често у византијским изворима. Довољно је подсетити на изразе као што су χωράφιον... συμποσούμενον εἰς ποσότητα ζευγαρίων τεσσάρων (М. М. VI 200), γῆ ζευγαρίων πέντε (М. М. VI 232); упор. и πάροικοι ζευγαράτοι који се тако често јављају. Примери који показују да је појам зевгарија имао у византијским изворима значење фискално-привредне квалификације могли би се по вољи множити, и већ су их Васиљевски, Успенски и Панченко сакупили у великом броју.[108] Овај текст, дакле, уопште не можемо узети у обзир у вези са нашим предметом[109]; да су волови у Византији били много скупљи него што је Андреадис замишљао показаће се у даљем тексту.

Други податак који Андреадис цитира из Књиге о церемонијама помиње као цену за коње 12 ном. а за мазге 15 ном. (De caerim. 458 и д.); реч је о грлима која је становништво Азије и Фригије имало да испоручи војсци. Тај податак је важан, али тешко бисмо се могли сложити са Андреадисом да наведене цене, чију металну вредност он обрачунава са 180 одн. 225 златних франака (тачније: 185,16 одн. 231,45 фр.), у поређењу са предратним ценама показују однос од 1 : 4 до 5. Штавише, из саопштења једног стручњака о ценама уобичајеним у Грчкој пре светског рата, а које сам Андреадис на том месту наводи, произлази да у оба та случаја имамо однос од безмало 1 : 2 (тачније 1 : 2,16). Поменуто саопштење — уз које се изричито напомиње да је реч о младим животињама од 4—7 година — гласи наиме:

[108] *Васильевский*, н. д.; *Успенский*, Журн. М. Н. П. 223 (1884) 1 и. д., 289 и д.; 240 (1885) 1 и д.; Труды VI Археол. Съезда (1888) 272 и д.; *Панченко*, Крестьянская собственность в Византии (1904).

[109] Неодржив је и Андреадисов закључак „qu'un cultivateur auquel le blé, la semence et les moyens de culture ont été assurés, peut vivre jusqu'à la prochaine récolte, c'est à dire pendant une année, avec 3 Nomismes“, јер осим те 3 номизме добијали су насељеници још по 6 ном. за додељено им, а као ζευγάριον оквалификовано земљиште.

„Les chevaux élevés en Grèce valaient de 300 à 1.000 francs. Comme la majorité en valait moins, nous pouvons prendre comme *prix moyen 400 francs*. Le prix des mulets indigènes variait également suivant la qualité des bêtes de 300 à 1.000 francs et leur *prix moyen* se rapprochait plutôt de *500 francs*.“ При том се мора узети у обзир још и то да Књига о церемонијама говори управо о византијским провинцијама најбогатијим коњима и да је византијска држава приликом принудног откупа свакако плаћала слабије цене него што то модерне државе обично чине.

Шта ми иначе знамо о ценама које су у Византији плаћане за коње и друге домаће животиње? Једна листина манастира Лемвиотисе из 1277 (М. М. IV, стр. 259) наводи као цену за једног коња 18. ном. Ако полазимо од тога да је византијски златник у оно време имао око три четвртине своје првобитне вредности, онда би овај износ био раван отприлике $13^1/_2$ ном. пуне вредности. Та цена је дакле, и [329]
без обзира на погоршање новца, нешто виша од оне која се наводи у Књизи о церемонијама. То вероватно потиче прво, из чињенице да је у Књизи о церемонијама реч о принудним ценама, а друго и пре свега отуд што је напоредо са све вишим развојем новчане привреде у Византији куповна моћ новца падала, док су се цене пењале; јер тешко би се могло прихватити да је коњ манастира Лемвиотисе, који је свакако употребљен за пољопривредне радове, имао већу стварну вредност од коњâ намењених војсци према наводу Књиге о церемонијама.

Једна листина трапезунтског манастира Вазелона из 1245 (бр. 49) наводи за кобилу (ἄλογον βλαγκὴν φοράδα) 180 аспри. Аспрон који се у листинама Вазелона тако често јавља, вероватно сачињава $^1/_{12}$ номизме, исто као и византијски милијаресион. То се види из тога што је у једном купопродајном уговору из друге половине XIII века (бр. 91) који гласи на 23 аспра, као казна за евентуални прекршај уговора утврђен износ од 4 ном. А у вазелонским листинама толико је уобичајено да се као казна (πρόστιμον или ἀερικόν) утаначи двострука вредност износа на који гласи уговор, да ми и у овом случају можемо претпоставити исти однос.[110] Ако је пак тачно да 23 (тачније 24) аспра представљају половину од 4 ном., онда 180 аспри, колико је ту плаћено за кобилу, износе 15 ном. Та цена веома је блиска малопре наведеној из лемвиотиске листине, па бисмо се мо-

[110] Уп. и *Wroth*, Catalogue of Vandals, Ostrogoths and Lombards etc. (1911) LXXXIII и д.

гли одважити на закључак да односи новца и цена у Трапезунтском Царству нису много одступали од византијских.

Јасно је, дакако, да је вредност коњâ могла бити веома различита. Тако један документ светогорског манастира Хиландара из 1321 (Athos V, 1, стр. 156) помиње коња чија је вредност 12 ном. Будући да се византијска номизма управо у тој години рачуна по 14 млетачких гроша,[111] та цена износи само 7 млетачких дуката или нешто више од $5^1/_2$ пуновредних номизми из средњовизантијског доба. Међутим, млетачки баило у Цариграду, према једном документу из 1374, држао је шест коња по 25 перпера, што је тада представљало $12^1/_2$ дуката, а поред тога једног од 35 и још једног од 25 дуката.[112] Ова два коња свакако су била особито лепа, за јахање баила лично намењена грла.

[330] Све малопре наведене цене коња из X—XIX века веома се оштро разликују од цена наведених у византијским папирусима. У P. Lond. IV 1444, 18 из VII—VIII века наводи се за коње цена од по $1^5/_6$ ном. (код Сегреа није наведено), а то је тачно трипут мање од вредности у злату најниже цене међу горе приказаним из позновизантијског доба. У P. Oxy. I 153 из године 618. купљена су три коња, а у P. Oxy VI 922 из VI—VII века два коња по цени од по 3 ном.[113] Уколико бар у овом последњем случају, како се из текста може поуздано закључити, није реч о животињама за вучу, него о бољим коњима, ми тај податак не смемо упоредити ни са сведочанством хиландарске листине, већ понајпре са оним из Књиге о церемонијама, а тад добијамо однос од 1 : 4. Свакако је из мало пре изложених разлога јасно да је куповна моћ номизме у раније доба била знатно већа него у X веку, а поготову у позновизантијској епохи. Па ипак се разлике, које у овом погледу налазимо у ценама коњâ, чине зачудо великим.

У P. Oxy. VI 922 купују се, како Сегре наводи, поред коњâ и две „животиње" (ζῷα) за $5^2/_3$, три животиње за $8^1/_3$ и једна за 3 ном. Рекао бих да под тим животињама не треба, како издавалац мисли, подразумевати магарце, већ

[111] *Thomas,* Diplom. veneto-levant. I, стр. 181 и д. упор. *E. Stein,* Mitt. zur Osman. Gesch. II (1925) 13.

[112] *Ch. Diehl,* Etudes byzantines 248 и д.

[113] У P. Oxy. I 153 реч је о νομίσματα ζυγῷ 'Αλεξανδρείας које нису имале пуну вредност какву су имали νομίσματα δημοσίῳ ζυγῷ; мањак је у појединим случајевима био различит, али увек само сасвим незнатан — за разлику од νομίσματα ἰδιωτικῷ ζυγῷ, које су уз јача колебања имале знатно мању вредност. Уп. *Ch. Diehl,* Rev. des ét. grecques 32 (1919) 161 и д.

пре говеда, јер је у истом папирусу мало даље (p. 25) реч и о магарцима, и то се две магарице и једна мала магарица продају укупно за 4 ном. Међутим, из једног хагиографског извора, који потиче отприлике из истог времена, произлази за магарце прилично већа цена. Житије св. Герасима, које је састављено у VI веку,[114] садржи следећу причу. Магарца ког су монаси св. Герасима у Тебаиди употребљавали као водоношу појео је лав. То је монахе довело у велику неприлику, али покајнички лав обећа светитељу да ће поправити оно што је својим неделом учинио: заменио је поједеног магарца и снабдевао монахе водом. Неки војник, видевши тај чудновати призор, ослободи краља пустиње кулучења на тај начин што је св. Герасиму дао три златника, „на име цене за магарца".[115] Писац те утешне приче, који је живео у VI веку, сматра дакле износ од 3 ном. као цену за једног магарца.

За биволице рачуна манастир св. Павла на Латру године 987. са ценом од 3 ном., јер се монаси тог манастира надају да ће за 100 ном. моћи да купе 33 биволице (M. M. IV, стр. 310). Ако ту цену упоредимо са подацима о цени волова које ћемо одмах навести из XIII века, видимо опет како су у позновизантијско доба цене биле веће и куповна моћ новца према томе мања него у средњовизантијско доба. Али разлика између X и XIII века ни у овом случају не изгледа особито знатна, ако се има у виду да номизма у XIII веку има отприлике једну четвртину мању вредност него што је имала у X веку, да су биволице свакако биле јефтиније од бикова и да је при откупу целог крда цена морала да буде нижа него при куповини појединог грла. Године 1271. неки сељак продаје Малиасинима, оснивачима манастира Неа Петра, свој виноград, како би за то могао да купи вола за орање и добија за то 9 номизми, „а вишак тога поклања манастиру" (M. M. IV, стр. 403). Сасвим аналоган случај имамо и у једном купопродајном уговору из 1272: у намери да набави вола за орање, други сељак продаје тим истим Малиасинима свој виноград за 8 номизми, а „вишак" опет поклања манастиру (M. M. IV, стр. 408). Имамо дакле два сагласна податка и можемо поуздано рећи да је нормална цена за једног бика у седамдесетим годинама XIII века износила 8—9 ном. Ово утолико више што је отуђени виноград у оба случаја имао очигледно већу вредност; али како је продавцима било стало до тога да постигну износ потре-

[114] Уп. *Grégoire,* B. Z. 13 (1904) 114 и д.

[115] *Пападопулос—Керамеус,* Analecta IV, стр. 182,4.

бан за куповину вола, задовољили су се са 8 одн. 9 ном. и одрекли се већих тражења у корист манастира.

Већ поменута листина трапезунтског манастира Вазелона из 1254 (бр. 49) наводи за говече цену од 90 аспри, што је вероватно равно 7½ ном. Ни у овом случају, дакле, податак из трапезунтске области не разликује се знатно од приближно истодобних византијских података, и слично лемвиотијским документима, и вазелонска листина бр. 49 даје за коња двапут већу цену него за говече. Вазелонска листина из
[332] 1432 (бр. 138), међутим, за једно γαρικόν наводи цену од 50 аспри. Према Кукулесовом саопштењу цитираном код Делгера, В. Z. 29 (1929/30) 335. и д., нап. 1, у Понту γαρικόν, тачније γαρρικόν данас значи: „младо мушко говече". Вероватно је овде реч о телету, јер у XV веку 50 аспри нису значиле много. Будући да се према једном писму Јована из Дубровника од 17. нов. 1436. за један млетачки дукат рачунало преко 30 турских аспри,[116] а нема разлога за претпоставку да је аспрон у Трапезунтском царству имао бољи курс, то за наше мушко говече произлази цена од само око 1½ дуката.

Свиње се, према Р. Lond. IV 1448, 13. 33 из године 703 (?), продају по 1 ном. и ⅔ ном. (први податак налази се код Сегреа под погрешним бројем, а другога и нема).[117] Овце се продају, према Р. Lond. IV 1447, 155 из 685—705 трипут за ⅔ ном.; Р. Lond. IV 1448, 14. 34 из 703 (?) за ⅓ и ½ ном. (први податак код Сегреа под погрешним бројем, другог нема); Р. Lond. 1414 6. 37. 66 из VII—VIII века (уместо овог сведочанства Сегре свакако омашком упућује двапут на Р. Lond. IV 1413) и Р. Lond. 1375, 15 из 711. сваки пут за ½ ном. по грлу. Према томе се за VII—VIII век, уз колебања између ⅓ и ⅔ ном., као нормална цена за овцу може сматрати ½ ном.

Из доцнијег времена нису ми познати никакви подаци о ценама за свиње, а за овце немам непосредно употребљивих података.[118] Али се свакако може посредно извести

[116] Према рукопису из Winer Nationalbibliothek бр. 3520, наводи *Jorga*, Gesch. des Osman. Reiches I (1908) 473, нап. 1.

[117] *Segrè*, loc. cit. 132/33, наводи податак PER AN 432 са веома ниском ценом од 3 кератија за једну свињу у VII веку. — Будући да у овом папирусу, према Сегреу, стоји: τρία κεράτια ἀπὸ φολλέων τριάκοντα ἕξ, имали бисмо овде драгоцену потврду чињенице да из доцнијег времена познати новчани систем, по којем 1 кератион садржи 12 фола, постоји већ од VII века (в. стр. 220, нап. 7).

[118] Можда пак оно тешко место у Епарховој књизи XV 1.5, према којем месари имају да купују τῶν μὲν θρεμμάτων ὁπόσα τῷ νομίσματι, τῶν δὲ ἀρνῶν ὁπόσοι τῇ ἑκατοστῇ треба разумети у том смислу да је

закључак из чињенице да М. М. IV, стр. 200 и д. из 1250. [333]
говори о трампи 13 оваца заједно са њиховим јагањцима за 7 пинокија (= 1¾ модиј) винограда. Будући да се у истој листини 1 модиј продаје за 7½ а ½ модија за 3 ном. (в. стр. 240), чини се да за једну овцу произлази цена од највише 1 ном.[119] Ако се можемо ослонити на овај резултат, онда је једна овца у XIII веку стајала највише двапут више него просечно у VII—VIII веку, упркос погоршању новца. Супротно оном што смо могли да утврдимо код цена коња̂, разлика између цена ранијег и доцнијег доба овде је прилично малена. Истина се свакако налази у средини; јер да се цене коња у горенаведеним папирусима и за VI—VII век морају сматрати особито ниским, показују следећа разматрања: 1. цене у Р. Оху. I 153 и VI 922, како примећује Сегре 38, одговарају цени коња у PSJ VI из 148. пре Хр., док је цена у Р. Lond. IV 1414 чак знатно нижа од оне из II века пре Хр.; 2. Vita Gerasimi из VI века наводи за магарце цену једнаку оној која се према Р. Оху.VII 922 (и Р. Оху. I 153) плаћала за бољу врсту коња а знатно виша од цена за магарце у Р. Оху. VI 922 и за коње у Р. Lond. IV 1414; 3. цена из Р. Оху. 922 (и Р. Оху. 153) за коње боље врсте само је шест пута, цена коња̂ у Р. Lond. IV 1414 чак једва четири пута виша од цене која је у оно доба била уобичајена за овце — однос који се свакако не може сматрати нормалним.

Надамо се да ће даља истраживања изнети на видело знатно већи број података о ценама него што је овај претходни рад могао да учини. Јер тек када буде постојала мо-

у X веку у Цариграду за свиње или овце била утврђена откупна цена од 1 номизме, за јагањце пак по $^{1}/_{100}$ фунте злата. Мада ово објашњење не сматрам сасвим поузданим, ипак бих га претпоставио тумачењима која дају *Nicole*, Le livre du préfet (1893) 97 и д., *Stöckle*, Spätröm. u. byz. Zünfte (1911) 101 и *Kubitschek*, Num. Ztschr. (1911) 188 и д. (новија истраживања о Епарховој књизи: *Christo M. Macri*, L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance [1925] и *G. Zoras*, Le corporazioni bizantine [1931] уопште се не упуштају у овај проблем). Како горенаведена сведочанства доказују, такве цене су сасвим прихватљиве. Крупноћа животиња које су куповане по тим ценама свакако је онда зависила од висине тражње и понуде, тако да су месари при већој понуди могли да одаберу крупније животиње, а при мањој морали да се задовоље ситнијим. Кубичеков приговор да се $^{1}/_{100}$ фунте не може без остатка представити у новцу, могао би се побити противприговором да месари свакако нису никад куповали једно једино јагње.

[119] Према Патмоском практику из године 1073. (М. М. IV, стр. 15), плаћало се на име пашнине за крупну стоку (говеда, коње, магарце) 1 милијаресиј по грлу, а за 100 оваца 1 номизма.

гућност да се формирање цена у Византији прати на већем броју сведочанстава која обухватају разну врсту робе, и то беспрекидно из столећа у столеће, моћи ћемо да дамо јаснији суд о односима цена и о куповној моћи новца у појединим раздобљима византијске историје.

Наслов оригинала: Löhne und Preise in Byzanz, Byzantinische Zeitschrift 32 (1932) 293—333.

Превела *Вера Стојић*

СЕОСКА ПОРЕСКА ОПШТИНА У ВИЗАНТИЈСКОМ ЦАРСТВУ У X ВЕКУ

Наслов оригинала

DIE LÄNDLICHE STEURGEMEINDE DES BYZANTINISCHEN REICHES IM X. JAHRHUNDERT

Vierteljahrschrift für Sozial- und Virtschaftsgeschichte, 20 (1927) 1—108.

Превела

др Радмила Шалабалић

СЕОСКА ПОРЕСКА ОПШТИНА У ВИЗАНТИЈСКОМ ЦАРСТВУ У X ВЕКУ[1]

Полазну тачку истраживања у овој студији чини један текст [1] који се чува у Fondo Antico библиотеке S. Marco (cod. 173, f. 276v-281 r.), а који је објавио *W. Ashburner* 1915 године под насловом „A Byzantine Treatise of Taxation" у Journal of Hellenic Studies XXXV, 78—86.

Овај текст, веома богат обавештењима о економској и финансијској политици у Византијском Царству, а посебно драгоцен због оскудности нашег знања из ове области, није зачудо уопште искоришћен у науци за ових десет година колико је протекло од његова објављивања. Будући да је Ешбернер, коме припада велика заслуга за објављивање овога текста, спречен, како ми је саопштио, да оствари своју намеру коју је изразио приликом издавања текста, да дâ и своје тумачење, ја сам одлучио да се прихватим тог тешког задатка.[2]

У предложеном раду покушавам да издвојим најважније чи- [2] њенице за историју византијске привреде и финансија које се могу утврдити на основу овога текста, да их, колико је могућно, упоредим са подацима из других, већ познатих докумената и да их тако допуним и разјасним; раду је приложен и превод текста.[3]

Ешбернеров текст упоредио сам са рукописом према снимцима. На грешке које задиру у смисао, а такве су код Ешбернера приликом упоређивања свакако веома ретко могле бити утврђене, указаћу на одговарајућим местима свога рада, а нарочито у примедбама уз превод текста.

Моја захвалност припада пре свега господину професору Е. Салину (Хајделберг) како за интересовање које је показао за мој рад, тако и за подстицај и многострану помоћ коју ми је указао. Осећам се такође обавезним великом захвалношћу према господину др П. Е. Шраму, приватном доценту за средњовековну историју на универзитету у Хајделбергу. Желео бих овде исто тако да изразим своју

[1] Овај рад је докторска дисертација одбрањена на Универзитету у Хајделбергу, јула 1925.

[2] Накнадно сазнајем да Dr Franz Dölger у Минхену намерава да на основу овога текста објави једну књигу о историји византијске финансијске управе.

[3] О овоме тексту објавио сам већ један чланак на руском језику под насловом „Византийский податной устав", у Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov, Праг 1926, стр. 109 и д.

захвалност господину Г. Вернадском, професору на руском универзитету у Прагу, који ми је у овом раду стално пружао подршку корисним саветима и који је био тако љубазан да прочита мој превод Трактата. Захваљујем и господину професору Шарлу Дилу (Париз), што се упознао са рукописом мога рада.

УВОД

Текст на којем се темељи овај рад представља трактат једног анонимног византијског аутора о убирању пореза.

Пре но што приступимо разматрању материјала који пружа овај Трактат, морамо прво добити јасну слику о његовом карактеру, о начину на који је састављен, о његовој намени, а пре свега о времену његова настанка.

На жалост, текст нема никаквог спољног обележја које би помогло разјашњењу ових питања. Нема никакве белешке о датуму његова састављања, нема имена цара за чије
[3] владавине је написан, нема, штавише, ни било каквог наслова нити потписа — текст почиње без иједне речи увода, улази одмах in medias res и прекида се, пошто је исцрпео свој предмет, без и најмање допуне изложеном. Не преостаје нам онда ништа друго до да покушамо да извучемо закључке из самог текста, како у погледу времена његова настанка, тако и у погледу материјала који је коришћен за његово састављање и циљева које је овај Трактат себи поставио.

Што се тиче времена његовог састављања, мора се пре свега утврдити следеће: наш Трактат није, као што је то чест случај са средњовековним текстовима ове врсте, продукат рада више аутора, компилација делова који потичу из разних времена и који су, као наставак или допуна, један другоме доцније додавани. То је, напротив, дело једног аутора, и то написано тако рећи у једном даху. За време његова настанка постоји terminus ante quem у чињеници да је текст преписан крајем XII века. Terminus post quem је година смрти цара Лава VI, који се у § 6 [4] помиње као „почивши господар цар Лав" (ἀποιχόμενος βασιλεὺς κῦρος λέων), тј. 912. година.[5]

[4] Служим се поделом текста на параграфе, коју је извршио Ashburner. Рукопис истина нема параграфа, али на одговарајућим местима увек почиње великим словом.

[5] Сасвим је сигурно да овде може бити реч само о Лаву VI, јер се у истом § 6, у другом контексту, додаје његов надимак „Философ": „ све до владавине господара Лава, званог Философа" (καὶ ἄχρι τῆς βασιλείας, ὡς λέγεται, τοῦ φιλοσόφου κυροῦ λέοντος."); и даље: „поменути блаженопочивши цар господар Лав..." (ὁ δηλωθεὶς ἀποιχόμενος βασιλεὺς κῦρος λέων...).

Према томе, имамо — на први поглед — временски размак од три столећа у току којих је могао настати наш Трактат. Ипак има више разлога који допуштају да се његов настанак одреди много ближе почетку него крају овог периода.

Пре свега, једна особеност пореског система која је изражена у Трактату. Ту је реч (§§ 12, 14) о „алиленгију" (ἀλληλέγγυον), узајамном јемству за плаћање пореза, чиме је био оптерећен земљишни посед у Византијском Царству. Међутим, алиленгион је коначно укинуо Роман III Агрир[6], [4]
који је владао 1028—1034. Значи, Трактат није могао бити састављен после 1034. Даље, у нашем тексту није реч о алиленгију у оном облику како је био примењиван по одлуци цара Василија II, од 1002. године, када је представљао порески додатак на терет велепоседника, такозваних „моћних", а на име ненаплаћених пореских потраживања од сиромашних.[7] О томе нема ни помена у нашем Трактату; ми из њега сазнајемо напротив да се неплаћен порез једноставно сваљује на суседа, онако како је то било пре новине коју је 1002. године увео Василије II. Према томе, систем алиленгија, у оном облику у којем га налазимо у нашем Трактату, постојао је још само у X веку, вероватно чак ни у току целог X века. Јер хроничари извештавају о овој одлуци Василија II, не као о измени једне старе и већ познате одредбе, већ као о сасвим новој мери.[8] Мораћемо дакле отуда закључити да пре наредбе Василија II алиленгион већ дуже времена није више био примењиван, у сваком случају да је био непознат за време прве половине владавине овог цара, који је, као што је познато, ступио на престо 976. године.

[6] Cedrenus II, 486: „укиде и потпуно искорени алиленгиј" (ἐξέκοψε δὲ καὶ τέλεον ἀπερρίζωσε τὸ ἀλληλέγγυον). Византијске историчаре наводим према бонском издању.

[7] Cedrenus II, 456. Zonaras III, 561.

[8] Zonaras, loc. cit.: „Затим, вративши се у Цариград, одлучи да се пореска дуговања највеће сиротиње остварују од моћних. То је названо алиленгион" (Εἶτα εἰς τὴν Κωνσταντίνου ἐπανελθὼν ἐδογμάτισε τὰς τῶν ἀπολωλότων ταπεινῶν συντελείας εἰσπράττεσθαι ἐκ τῶν δυνατῶν· τοῦτο δ'ἐκλήθη ἀλληλέγγυον). Cedrenus, loc. cit.: „Донесена је одлука да се пореска дуговања највеће сиротиње наплаћују од моћних. Овакав поредак назван је алиленгион" (δόγμα ἐξέθετο τὰς τῶν ἀπολωλωτάτων ταπεινῶν συντελείας τελεῖσθαι παρὰ τῶν δυνατῶν, κατωνομάσθη δὲ ἡ τοιαύτη σύνταξις ἀλληλέγγυον).

Ова разматрања показују дакле да постанак нашег Трактата пада у време између 912 (године смрти Лава VI, коју морамо задржати као terminus post quem), и почетка XI века, а највероватније у период између 912. и седамдесетих година X века.

Овај закључак се даљим посматрањем само подупире и
[5] прецизира. Пада у очи да је за Лава VI употребљен израз ἀποιχόμενος βασιλεύς — „почивши цар“, израз који је могао бити примењен само на владара који је недавно умро и чију је владавину наш аутор вероватно и сам још доживео. Иначе би се овде пре очекивао израз τετελευτηκώς („умрли“), који је и употребљен у истом § 6, у вези са царевима ранијег времена: ταῦτα γὰρ τὰ λεγόμενα προκατεσπασμένα λογίσιμα ἐγίνοντο ἐν τοῖς ἀνέκαθεν χρόνοις παρὰ τῶν πολὺ προτετελευτηκότων βασιλέων („Ови такозвани давно брисани рачуни настали су још у давна времена, под давно умрлим царевима“).[9] Разуме се да се од оваквих разматрања не сме захтевати моћ неког непобитног доказа; насупрот томе, за проблем датирања је од пресудног значаја чињеница саопштена у нашем тексту да су тзв. „προκατεσπασμένα λογίσιμα“ („давно брисани одн. повучени рачуни“), који су брисани „од давнина и за влада давно умрлих царева“, последњи пут (пре састављања нашег Трактата, разуме се) забележени под Лавом Философом (. . . . καὶ ἄχρι τῆς βασιλείας, ὡς λέγεται, τοῦ φιλοσόφου κυροῦ λέοντος).

Ова „προκατεσπασμένα λογίσιμα“ нису међутим ништа друго до порески рачуни који су били отписани, одн. брисани из земљишних књига, јер је власницима ових „рачуна“, извесним манастирима, црквама и разним добротворним установама било додељено потпуно ослобођење од пореза. Одстрањивањем њихових рачуна из земљишних књига били су ови манастири, цркве или добротворне установе (у овом случају реч је само о њима, а не и о сељацима, којих се иначе наш Трактат првенствено тиче) потпуно ослобођени сваког потраживања од стране државне благајне.

Ослобађање манастира и цркава од пореског терета представљало је у Византији, као што је познато, врло честу и уобичајену појаву; а и овакав начин растерећива-

[9] Израз ἀποιχόμενος среће се ретко у овом смислу. Тамо где је ипак употребљен, односи се управо на недавно преминула лица. Тако нпр. *Miklosich et Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi VI, 172 (даље цитирано: Acta), где у неком купопродајном уговору стоји: ἡμεῖς, οἱ παῖδες τοῦ ἀποιχομένου ἐκείνου Μιχαὴλ τοῦ Δανιὴλ („Ми, деца почившег Михаила Данилова“).

ња какав је овде у питању, тј. путем „προκατεσπασμένα λογίσιμα“, био је, судећи по нашем тексту, сасвим уобичајен.[10]
И када се сада каже да је овај начин последњи пут био при- [6]
мењен за владе Лава VI[11], принуђени смо да закључимо да није могло протећи много времена од смрти овог цара до постанка нашег текста, да је према томе Трактат морао бити састављен под неким од првих Лавових следбеника. Можемо још и прећи преко кратке владавине Александра (912—913), о којој уопште врло мало знамо, али се већ код Константина VII Порфирогенита, сина Лава VI, морамо зауставити. Да ли се може замислити да овај цар, за читаво време колико је носио скиптар (913—959), није ниједан манастир, ниједну цркву, нити било коју добротворну установу ослободио пореза на овај, како смо малочас видели, тако уобичајен начин? (А оваква претпоставка се нужно намеће ако померимо постанак нашег Трактата позније од времена Константинове владе). Како прихватити то кад нам историчари изричито сведоче[12] о побожности овога владара и о његовом усрдном старању о добротворним установама и кад нам више хрисовуља, за које данас знамо, приказују и њега и његовог савладара Романа Лакапина као добротворе разних манастира.[13]

Стога бих се задржао код претпоставке да је наш Трактат састављен под Константином VII. Могућно је чак да је то учињено по његовом налогу — гледиште које би се дало подржати следећим разматрањима.

У § 2 нашег текста читамо: „ὅπως δὲ ὁ ἀκριβὴς μοδισμὸς
καὶ ἡ ἀλήθεια τῆς ἐπιβολῆς καὶ ἡ ἀνεπισφαλὴς ἱκάνωσις ἀπὸ τῶν [7]
κατατομῶν μᾶλλον εὑρίσκεται, τῇ τοῦ μέτρου διδασκαλίᾳ εἰρήκαμεν.“ („А о томе како се из појединачних парцела постиже тачан број модија, правилност опорезивања и апсолутно тачан разрез пореза, говорили смо у Упутству о премеравању.“)

Значајно је да аутор нашег Трактата овде упућује на неки свој други, раније написан спис сличног карактера. Постојало је дакле и једно Упутство о премеравању („τοῦ

[10] Ови тзв. давно брисани рачуни настали су још у давна времена, под давно умрлим царевима“ (§ 6).

[11] Да ове речи не треба схватити тако као да је овај поступак примењиван само до владе Лава VI, и да после тога није више био уобичајен, доказују други извори, који сличну праксу документују још за време Манојла (1143—1180). В. доле, стр. 319 сл.

[12] Theoph. Cont. 449. Cedrenus II, 326.

[13] *Zachariä von Lingenthal*, Jus Graeco—Romanum (даље цитирано Jus Gr. Rom.) III, p. XV, XXVIII. *Cf. A. Rambaud*, L'empire grec au Xe siécle. Constantin le Porphyrogénète, Paris 1870, 43. *Ferradou*, Des biens des monastères à Byzance, Bordeaux 1896, 31.

μέτρου διδασκαλία“), као што и наш Трактат представља неко Упутство о убирању пореза: „τῆς ἀπαιτήσεως διδασκαλία“).[14] То наводи на претпоставку да је у оно време могло бити написано више оваквих упутстава — „διδασκαλίαι“ — за разне области привредне управе.

Овакав један подухват, па чак и начин његова спровођења, како га упознајемо из нашег упутства, одговара потпуно духу епохе Константина VII, и могао би се лако свести на налог баш овога владара. Време владавине Константина Порфирогенита обележено је, на културном и литерарном пољу, тежњом за прикупљањем знања — у
[8] облику расправа и зборника — о разним проблемима из
садашњости и прошлости, и то са изразито дидактичким циљем.

Познато је да се сам цар Константин VII литерарно огледао у том правцу и да је написао дела о церемонијалу византијског двора (De cerimoniis aulae Byzantinae), о управљању царством (De administrando imperio), о тематском уређењу (De thematibus); написао је између осталог и биографију свога деде Василија I. У исто време настала су многа дела, делимично на његов подстрек, а делом по његовом налогу. Појављује се чувена збирка живота светаца од Симеона Метафраста, затим зборник историјских ексцерпата, наставак хронике Теофанове, чији је један део Константинова Vita Basilii, и друга историјска дела. Поред ових, израђене су и најразноврсније компилације, међу којима Geoponica (Књига о земљорадњи), Hippiatrica (О лечењу коња), или списи као De curatione morborum (О лечењу болести), De diaeta (О начину живота) итд. Књижевну делатност Константина VII и његових сарадника обрадио је Рамбо у својој сјајној, данас већ више од 50 година старој књизи, али која још увек представља основу за проучавање Константинове епохе.[15]

[14] Могуће је да други од три кратка, још неиздата текста који непосредно претходе нашем Трактату у cod. 173 у Bibl. Marciana, представља један део тог списа нашег аутора. Он почиње речима: „Овако треба да се израчуна број модија.“ (ὀφείλει μετρεῖσθαι ὁ μοδισμὸς οὕτως). Међутим, о опорезивању (ἐπιβολή) и о правилној расподели пореза (ἱκάνωσις) — о чему је аутор, судећи по наведеном месту из нашег Трактата, такође расправљао у свом поменутом ранијем спису — нема овде ни помена. Ова чињеница, као и то што је текст сасвим кратак, наводи на сигуран закључак да овај текст у најбољем случају представља само један мали фрагменат списа τοῦ μέτρου διδασκαλία. (О његовом садржају в. ниже.) Овом фрагменту претходи један спис писан руком истог преписивача. У њему су наведене поједине мере за дужину, од палца (δάκτυλος), до миље (μίλιον), и објашњени њихови узајамни односи; састављен је на основу Херонијских и Јулијанских табела (в. Metrologicorum Scriptorum Reliquiae, ed. Hultsch, p. 186 и 200). Трећи текст, писан различитим рукописом од претходног (наш Трактат писан је опет другим рукописом, различитијим од претходних), обрађују исту тему, само подробније и прецизније (први спис има грешака). Овај трећи текст се ослања на табелу Јулијана Аскалонита (Metrol. Script., p. 200), коју највећим делом дословно преписује, што се нарочито јасно види из оног одсека где се, поводом питања колико стадија садржи једна миља, упућује на податке Страбона и Ератостена. Иза тога говори још о персијским парасангама, што Јулијан не чини, и упућује поново на Страбона.

Када се једанпут сагледа у свој својој многостраности књижевна делатност оне епохе, која је захваљујући настојањима крунисаног књижевника и мецене дала тако богате плодове, када се преброје толике гране које је узнело ово стабло, онда не изгледа сувише смела претпоставка да је по Константинову налогу, поред свих тих осталих дела, могао бити написан и низ расправа о питањима економске и финансијске политике. Наш Трактат о убирању пореза био би онда један од ових радова, Упутство о премеравању други.

Карактер текста говори сасвим томе у прилог. „Компилације настале по Константиновом налогу — каже Рамбо
— имале су задатак да образују државнике, војсковође, [9]
посланике и чиновнике свих врста“. Управо тај задатак имао је и наш Трактат, замишљен као упутство за чиновнике, порезнике и инспекторе (διοικηταί и ἐπόπται).

Редакција текста је сасвим задовољавајућа, композиција логична, грађа спретно распоређена: у § 1 дат је, може се рећи, програм, који је онда у осталих осамнаест параграфа доследно спроведен; мисли су изражене јасно, терминологија прецизна, што указује на солидно правно образовање ауторово. Вероватно за овај Трактат имамо да захвалимо неком вишем чиновнику финансијске управе. Једно је међутим сигурно: упутство је састављено не толико на основу практичног искуства и личних запажања, колико помоћу писане документације — аката, посебно земљишних књига финансијских установа. Очигледно је то чисто кабинетски рад. Саопштене су ствари које су у оно време биле још од историјског интереса, без икаквог актуелног значаја. Нарочито је карактеристичан у том погледу § 11, где наш аутор говори о „стабилним дотацијама“ (σταθέντα λογίσιμα), које је очигледно пронашао у некој земљишној књизи, па стога сматрао да мора да их обради у свом спису,

[15] *Rambaud,* L'empire grec au Xe siècle. Constantin le Prophyrogénète, Paris 1870.

но које су у његово време биле изобичајене и већ одавно укинуте; он чак не зна тачно шта је тај израз у ствари означавао. Већи број параграфа има најзад за циљ само разјашњење извесних записа у земљишним књигама.

Наш Трактат доприноси упознавању двеју веома значајних области византијског економског живота: 1. аграрних односа, нарочито на селу; 2. начина опорезивања сеоског поседа, нарочито технике убирања пореза, као и различитих врста пореских олакшица одобраваних под одређеним околностима. Зато је овај рад и подељен на два поглавља, иза којих следи превод текста.

I

[10] Наш Трактат има у виду пре свега независно сељаштво. У време настанка Трактата оно је, наиме, представљало елеменат који је морао да сноси највећи део терета државног пореза.

Стара је теза у византијској историографији да се независно сељаштво у Византијском Царству потпуно развило и упоредо са велепоседништвом учврстило свој положај за владавине иконобораца Лава III и Константина V (717—775).[16] Пошто су зауставили победничко надирање Арабљана и одбили напад на Цариград, спасавши на тај начин Царство, чија је егзистенција била угрожена, ови владари су умели и да далекосежним реформама Царство ојачају и оспособе за живот.[17] Поред реорганизације војске, финансијских и управних реформи, поред далекосежне законодавне делатности, они су знали да обезбеде и ојачају економски живот Царства. Пре свега, било је неодложно преуређење аграрних односа. Систем латифун-

[16] О историји аграрних односа у Византијском Царству в. нарочито *Zachariä von Lingenthal*, Geschichte des griechisch-römischen Rechtes, 3. Aufl., Berlin 1892. *В. Г. Васильевский*, Законодательство иконоборцев, Ж. М. Н. П. 199 (1878) и 200 (1878), и Материалы для внутренней истории византийского государства, Ж. М. Н. П. 202 (1879) и 210 (1880). *Ф. И. Успенский*, К истории крестьянского землевладения в Византии, Ж. М. Н. П. 225 (1888). *Б. А. Панченко*, Крестянская собственность в Византии, Известия русского археологического института в Константинополе, 9, 1904. *Г. В. Вернадский*, Заметки о крестьянской обшине в Византии, Ученые записки, Праг I, 2, 1924.

[17] Уп. *Karl Schenk*, Kaiser Leons III. Walten im Innern, B. Z. 5 (1896), који је употребљив, ако се изузме његова обрада верских проблема за Лавове владавине.

дија, тешко наслеђе Рима, притискао је рановизантијско царство и претио да и по њега постане кобан. Ову опасност поменути цареви покушали су да предупреде подизањем [11] једног сталежа независних сељака земљопоседника.

Та чињеница излази на видело у такозваном „Земљорадничком закону“ (νόμος γεωργικός),[18] који Цахарије и Васиљевски приписују законодавној делатности царева Лава и Константина.[19] Ако се упореде аграрни односи, с једне стране онако како се одражавају у Земљорадничком закону а с друге у Јустинијановом законодавству, добијају се две потпуно опречне слике, те се у Земљорадничком закону јасно уочава један свеж потез.

Овај потез прогреса у Земљорадничком закону тако је велик да није потребно и преувеличавати његов значај, као што су то чинили Цахарије, Васиљевски и Успенски. Свакако, Земљораднички закон је донесен за слободне, независне сељаке, и то несумњиво доказује да је у оно време слој слободних сељака био достигао тако широке размере да је условио потребу једног посебног, за тај слој предвиђеног закона; само отуда никако не излази да више није ни било зависних сељака и да је кметство било укинуто,[20] како су то сматрали Цахарије фон Лингентал и поменути руски византинолози.[21] Зависних сељака било је и пре и [12] после доношења Земљорадничког закона, само што они нису били предмет овога закона, па стога није ни морао да их узме у обзир.

Постанак независних сеоских општина у Византији доведен је у везу са великим досељавањем Словена које је

[18] Земљораднички закон — νόμος γεωργικός (или и νόμοι γεωργικοί) сачуван је у много рукописа. Има више издања: *Heimbach*, Supplement zu Harmenopulos, 1851. *А. Павлов*, са старословенским преводом законика, у Сборнику 2. отд. Имп. Росс. Акад. наук, 38 (1885). *Ferrini*, Byz. Zeitschrift 7 (1898). *Ashburner*, Journal of Hellenic Studies 30 (1910). У свесци 32 (1912) истог часописа објавио је Ешбернер коментар и превод. Иначе подробно су обрадили Земљораднички закон још *Zachariä*, Geschichte; *Васильевский*, Законодательство иконоборцев; *Панченко*, н. д.; *Мутафчиев*, Селското землевладение в Византия, София 1910.

[19] *Zacharä*, Geschichte 250. *Васильевский*, Законодательство иконоборцев 97 и д. Друкчијег мишљења су *Панченко*, н. д. и *Ashburner*, Journ. of Hell. 32 (1912).

[20] На ово су с правом указали још: *Панченко*, н. д. 32. и *Безобразов* у приказу Историје Византије од Успенског у В.В. 20 (1913) 301.

[21] У овом смислу преувеличавају значај Земљорадничког закона између осталих и *Paparregopoulos*, Histoire de la civilisation hellénique, Paris, 1878, 206. и *Heinrich Gelzer*, Byzantinische Kulturgeschichte, Tübingen 1909, 81 и д.

захватило византијско тле током седмог века,[22] и у вези с том колонизацијом је и објашњаван. Сматрало се наиме да је сеоски земљишни посед у Византији имао исти карактер који је био познат у словенском свету.[23] Међутим, овој „словенској теорији“ може се супротставити, као што је то већ учинио Безобразов, околност да, иако је слободно сељаштво тек у време Земљорадничког закона могло да се јаче развије и узме маха, ипак већ Јустинијанове новеле говоре о насељима са независним сеоским становништвом, штавише, да се оваква насеља могу срести и у време Константина Великог.[24] С друге стране, верујем да ћу у овом раду, помоћу текста који овде треба да протумачим, моћи да покажем да су се византијске сеоске општине битно разликовале од словенских.[25] Истина, у Византији у VIII веку дошло је у погледу расподеле земљишног поседа — у поређењу са аграрним односима у Риму — несумњиво до извесног померања у корист сељака, па ипак, правно, суштина византијског сеоског поседа није одступила од [13] римске традиције; према томе, „словенска теорија“, која византијском аграрном систему приписује словенски узор, полази од погрешне претпоставке.

Под царевима тзв. Македонске династије улази аграрна историја Византије у једну нову фазу свога развитка. Ма како здразе биле промене које су се догодиле у првој половини VIII века у социјалном и економском животу Византијског Царства, ипак се њихово дејство и последице не смеју прецењивати. Већ на самом почетку IX века видимо дуг и шаролик низ устанака и побуна, неуобичајен чак и за Византију[26] Један од узрока ових честих побуна треба свакако тражити у тешком економском положају становништва. У сваком случају, баш тај економски положај становништва проузроковао је највећи устанак тога

[22] Theopanes 557, 561, 667, *Constantinus Porph.* De thematibus II, 53.

[23] *Васильевский,* Материалы I, 163: економска моћ великог поседа „уништена је великом словенском колонизацијом у VII веку, која је свакако била праћена конфискацијама највећих размера. Многе некадашње латифундије претвориле су се без сумње у словенска општинска земљишта“. Уп. још *Васильевский,* Законодательство иконоборцев 105 и д., *Успенский,* н. д. 77 и д. и passim, *Zachariä,* Geschichte 254., *H. Gelzer,* op. cit. 82.

[24] *Theophanes* p. 42; cf. *Безобразов,* н. д. 301.

[25] Подробније сам обрадио овај проблем и у свом горе наведеном чланку у Recueil Kondakov, 122 и д.

[26] Ову епоху је исцрпно обрадио *Bury,* History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basilius I (802—867). Лондон 1912.

времена: Томин устанак (821—823).[27] Грађански рат, који је исцрпео снагу Царства, омогућио је пак велепоседничким магнатима да остваре своје тежње усмерене ка уништењу ситног сеоског поседа. Почетком X века видимо како такозвани „моћни“ (οἱ δυνατοί) иступају против независне сеоске општине са намером да апсорбују сељачки посед. Међутим, уочавајући опасност коју то представља за Царство,[28] византијски цареви се свим силама залажу за [14] независни мали посед и прибегавају свим средствима да сузбију јачање велепоседничке аристократије. Оно што је било ускраћено западној Европи, постало је могућно византијској аутократији: супротстављајући се земљопоседничкој аристократији и њеном успону ка економској надмоћи, централна власт је кочила процес феудализације, који би нужно израстао у политичку опасност по њу.

У X веку настаје читав низ царских новела за заштиту сеоског поседа „сиромашних“ (οἱ πένητες).[29] Оне се обарају са највећом жестином на „моћне“ (οἱ δυνατοί), на световне и духовне велепоседнике, који теже да униште сеоске општине (ὁμάδες или ἀνακοινώσεις τῶν χωρίων) и војничка добра (στρατιωτικὰ τόπια). Забрањују моћнима да куповином имања продиру у општине сиромашних, или да било на који начин присвајају њихова имања, прете конфискацијама, прописују да се сви уговори између моћних и сељака којима није истекао рок застаревања, имају сматрати неважећим. Ипак, сви ови закони нису имали и потребно дејство. Они су могли само да успоре развој који је био у току, али не и да га сасвим спрече.

Све забране и претње нису довољно деловале на моћне. То показује чињеница да се од Романа Лакапина до Василија II готово сваки цар нашао побуђен да издаје новеле за заштиту сеоског поседа; догађало се, штавише, да један

[27] *А. А. Васильев,* Византия и Араби I, стр. 22: „Тешко оптерећено дажбинама, стењући под јармом византијског деспотизма и изложено самовољи регената и чиновника, становништво Мале Азије видело је у Томи свога спасиоца и стало на његову страну надајући се бољој будућности: „Роб подиже мач на господара, војник на официра, лохаг на стратега“: ἐντεῦθεν καὶ δοῦλοι κατὰ δεσποτῶν, καὶ στρατιώτης κατὰ ταξεώτου καὶ λοχαγὸς κατὰ στρατηγέτου τὴν χεῖρα φονῶσαν καθώπλιζεν, καὶ πᾶσα τέως ἡ ᾿Ασία βυδιζομένη κατέστενεν (Theoph. Cont. 53).

[28] „Управо сеоски земљишни посед“, каже новела Романа I из 934. године, „испуњава два најважнија захтева државе: сноси јавне дажбине и врши војну службу; и једно и друго ће се смањити, чим се смањи број малих поседника.“

[29] Jus Graeco-Romanum III, coll. III.

цар изда више оваквих новела и да у њима понавља сопствене наредбе и наредбе својих претходника. Но ова чињеница показује истовремено колико су енергије уложили византијски цареви у борби против ове невоље. Последњи је водио ову борбу Василије II, улажући у њу сву своју
[15] снагу. Ишао је тако далеко да је поништио сваки рок застаревања који је могао моћнима пружити покриће за куповину земље и свалио на њих одговорност за ненаплаћене порезе од сиромашних; по потреби, имала су се ова потраживања утирати од моћних у виду пореског додатка — алиленгија.[30] Под Василијевим следбеницима борба попушта. Већ Роман Аргир (1028—1034) укида алиленгиј. Моћни су однели победу и почиње распадање независног сељачког поседа.

Овде није потребно даље следити историју аграрних односа у Византији. Требало је само повући основне линије развоја независног сељачког поседа и у главним потезима дати његову историју до времена настанка нашег Трактата, тј. до X века.

Важно је при том утврдити да византијски документи који говоре о сељачким насељима изричито указују на њихово општинско уређење. Земљорадички закон претпоставља једну сеоску општину: τοῦ χωρίου κοινότης.[31] У новелама царева македонске династије наилазимо често на израз ὁμάς; нпр. у једној новели Константина VII: ἀπὸ τῆς τῶν χωρίων ὁμάδος („од сеоских општина".)[32] У једној новели Романа Млађега читамо: τόπον ἀπὸ τῆς ὁμάδος τοῦ χωρίου ἀποτέμνειν („одвојити парцелу од сеоске општине").[33] На истом месту каже се о моћнима да „незаситим својим срцима уништавају сеоске општине" — „τὰς τῶν χωρίων ὁμάδας καὶ κοινότητας γνώμης ἀπληστίᾳ διαταράξαντες"[34] итд.

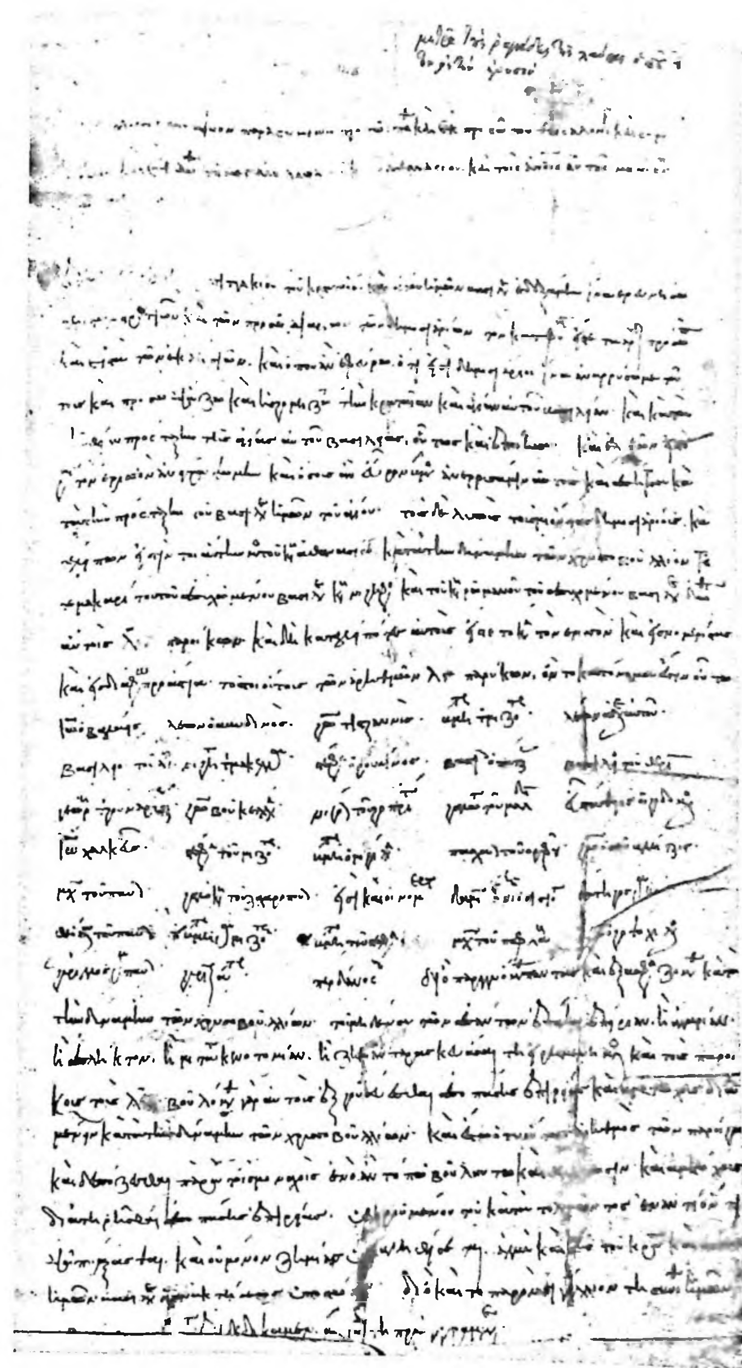
[30] Изврстан опис ове борбе и превод многих новела које се на њу односе даје *Васильевский*, Материалы, Ж. М. Н. П. 202 (1879), 160—232 и д. Уп. још *Zachariä*, Geschichte 264 и д., и *G. Testaud*, Des rapports des puissants et des petits propriétaires ruraux dans l'empire byzantin au Xe siècle, Bordeaux 1898. Овај рад, објављен двадесет година после поменуте студије Васиљевског (која је аутору остала непозната), не даје, у односу на Васиљевског, углавном ништа ново; мада има толико проблема из области византијске економске историје који још нису ни начети и којима би се заиста нужно требало позабавити, Тесто је нажалост усмерио своју пажњу на један проблем који је обрађен већ пре њега и боље него што би он то могао.

[31] Cf. ed. *Ferini* § 78, ed. *Ashburner* § 81.

[32] Jus. Gr. Rom. III, 253 и 254.

[33] Ib. 283.

[34] Ib. 284.

16. Сигилион Симеона екпросопа Солуна и Стримона којим се манастиру Лаври потврђује власништво парика ослобођених свих дажбина.

17. Купопродајни акт из 941. којим се манастиру Св. Андреје у Перистери продаје 1800 модија земље одређене категорије.

И наш Трактат употребљава у више наврата појам ὁμάς,[35] а поред тога ἀνακοίνωσις[36] и μετουσία.[37] Сви ови изрази указују на исту појаву: општинско уређење сеоских насеобина[38].

Поставља се питање, каква је у ствари била византијска сеоска општина, шта уопште треба разумети овде под изразом „општина"? Који су били њени елементи, из чега се састојала и у којој мери и како су њени саставни делови сачињавали општину?

О томе нам наш Трактат пружа богата обавештења. Толики елементи византијског аграрног уређења и толике његове појаве које помињу и други извори не упуштајући се пак у тумачење њиховог стварног смисла и не дајући о њима јасну слику, овде су довољно и недвосмислено објашњени; сем тога, много новог и досад непознатог појављује се у нашем тексту.

Пре свега, наш Трактат говори о једној конкретној, видљивој разлици између два типа сеоских насеља[39]. То су κτῆσις и χωρίον. У првом случају реч је о систему насеља састављеног од појединачних, издвојених мајура. Сваком сељаку је кућа тамо где је и његов комад земље; ту је читав његов посед на једном месту, он ту и газдује, одвојено од осталих. Можда би се κτῆσις могло превести са „заселак". Као паралелна појава могао би се навести руски „хутор". Насупрот томе, χωρίον је збијено, сконцентрисано село. Ту се на једном месту, отприлике на средини [17]
села, налазе све сељачке куће у непосредном суседству, једна до друге; око тог центра групишу се њихове њиве и остала земљишта. У сваком другом погледу κτῆσις и χωρίον се не разликује: иначе су „исти" (τὰ αὐτά), каже аутор Трактата; а ова разлика у типу насеља постојала је, вели, још од давнина (ἀπὸ τοῦ πολλοῦ χρόνου).

Много распрострањенији облик био је несумњиво χωρίον. Други извори који говоре о сељачком земљишном поседу имају углавном у виду χωρίον. И аутор нашег Трактата, по-

[35] §§ 5, 22, 26, 27.

[36] §§ 5, 17.

[37] § 17.

[38] Мислим да у овим разним изразима не треба тражити различите појмове. У сваком случају, у § 17 нашег текста, ἡ ἀνακοίνωσις = ἡ μετουσία, ὁμάδας καὶ κοινότητας у новели Романа II, склон сам да сматрам за плеоназам.

[39] § 2.

што је констатовао појаву двеју врста насеља, оставља κτῆσις по страни и бави се само овим другим (χωρίον).

У византијским документима, а нарочито у царским новелама X века врло често срећемо, поред израза χωρίον, и изразе ἀγρός и ἀγρίδιον: χωρία καὶ ἀγροί или χωρία καὶ ἀγρίδια, а још чешће супротстављене, са разлученим значењем: χωρία ἢ ἀγρίδια, ἐν χωρίοις ἢ ἀγριδίοις, или, како стоји у једној новели Романа I: τῆς ὁμάδος τῶν καλουμένων χωρίων ἢ ἀγριδίων.

Већ ова места довољно показују да се речи ἀγρός и ἀγρίδιον не могу превести просто „поље“, и да је њихово значење у оно време претрпело промену. У једној новели Романа Лакапина забрањује се на пример моћнима „да врше нове куповине, да узимају у закуп или врше размену са власницима у оним χωρίοις ἢ ἀγριδίοις у којима немају сопствених имања“.[40]

Учињен је покушај да се значење израза ἀγρός докучи из дефиниција у Василикама. Безобразов[41] се позива на то да се ту (Basilica I, II, II, 25, ed. Heimbach) ἀγρός објашњава као комад земље на којем нема зграда. Могло би се још указати на Василике I, II, II, 203, где је дата слична дефиниција појма ἀγρός. Међутим, у Basilica I, II, II, 67, каже се само
[18] да је ἀγρός в е ћ и н о м (дакле не безусловно) земљиште без зграде.[42] Уопште, ἀγρός није у Василикама неки јасан, недвосмислен и прецизан појам, па стога истраживање које полази од дефиниција Василика, бар у овом случају, не води циљу. Ту је наиме ἀγρός једанпут превод за „ager“[43], а у другој једној прилици за „fundus“[44] — два појма која се у својим основним значењима никако не поклапају, што се уосталом сасвим јасно види из једног другог места у Василикама[45]. У ствари византијски ἀγρός не одговара, као што ћемо још видети, ни једном ни другом поменутом појму код Римљана; ἀγρός није ни ager ни fundus.

[40] Jus Gr. Rom. III, 240.

[41] B. B. 17 (1910) 345 (у приказу студије П. Мутафчиева, Селското землевладение в Византия, Софија 1910).

[42] ὁ δὲ ἀγρὸς ὁλοκληρόν τι ἐστὶ καὶ ὡς ἐπίπαν (plerumque) χωρὶς τῶν οἰκημάτων.

[43] Bas. I. II, II, 25: A g e r dicitur locus sine villa aut aedificiis — 'Αγρὸς λέγεται ὁ χωρὶς τῆς κώμης ἤτοι τῶν οἰκημάτων τόπος“.

[44] Bas, I, II, II, 67: Locus est portio f u n d i: fundus autem integrum aliquid est et plerumque sine aedificiis — ὁ τόπος μέρος ἀγροῦ ἐστιν· ὁ δὲ ἀγρὸς ὁλόκληρόν τι ἐστὶ καὶ ὡς ἐπίπαν χωρὶς τῶν οἰκημάτων.

[45] Bas, I, II, II, 203: Fundus се назива и зграда и земљиште (ager); зграде (aedificia) се, међутим, у граду називају куће (aedes), а у селу виле (villae), а простор без зграде назива се у граду area а у селу ager.

Цахарије преводи „ἀγρίδιον“ са „Weiler“ („заселак“) и даје за то следеће објашњење: „Израз ἀγρός или ἀγρίδιον означава малу сеоску општину настањену по посебним, издвојеним кућама. Χωρίον је место са повезаним кућама.“[46] Ипак, како смо малочас видели, „малу сеоску општину настањену по посебним кућама“ означава κτῆσις, а не ἀγρίδιον. То се може са потпуном сигурношћу закључити из нашег Трактата; а исто тако јасно тамо је дато и објашњење израза ἀγρός и ἀγρίδιον[47].

'Αγρός значи сваки обрађен терен (ἀγρὸς γάρ ἐστιν πᾶς κεκαλλωπισμένος χῶρος), каже изричито дефиниција Трактата. И за ἀγρίδιον је типично да је обрађен, а назван је агридион због својих мањих размера. Као што тумачи аутор Трактата, ἀγρίδιον се односи према ἀγρός исто као πολείδιον (градић) према πόλις (§ 3). Па ипак, те мање размере нису увек и нису обавезно његово својство; као што је уопште честа појава у средњовековном грчком, деминутив овде има исто значење као и реч од које је изведен, може ту реч да замени, па чак и да се више од ње употребљава. И док ἀγρός може често имати и своје првобитно значење поље, њива, као што то показују многи други документи, дотле ἀγρίδιον значи
увек једну посебну и одређену врсту земљишног поседа.[48] [19]
То је комад земље који се издвојио од села и лежи као релативно самостална целина по страни од матичног села. Његов власник, који је дотада живео у заједничком насељу у селу, исељава се сада, преноси онамо све своје газдинство, подиже себи онде и кућу и мелиорише земљу.[49]

Узрок таквих нових насеља може се углавном свести на промене у имовном стању појединих сељака. Уколико би се богатство једног сељака увећало и у случају да стекне толико стоке и робова да може да газдује и већим комадом земље од парцеле која му припада у оквиру општинске територије, ако му дакле постане тесно на сопственом земљишту, он напушта село да би се настанио изван њега, где може

[46] *Zachariä*, Geschichte 267, n. 887.

[47] § 3.

[48] Стога је свакако и речено у нашем Трактату (§ 3): ἄλλο ὑπάρχει ἀγρὸς καὶ ἄλλο ἀγρίδιον.

[49] μετέστησαν ἐκεῖ, καὶ τὰς οἰκήσεις αὐτῶν καὶ τὸν τόπον βελτιωσάμενοι εἰς ἀγρίδιον τοῦτο μεταπεποιήκασιν. Према томе, за разлику од горе поменутих места у Василикама, ἀγρός и ἀγρίδιον нису земљишта на којима нема никаквих зграда, него изгледа напротив да је зграда њихово битно обележје (бар што се тиче ἀγρίδια).

да примени вишак својих снага. Ту он подиже кућу, обрађује земљу, и тако настаје издвојени посед, ἀγρίδιον.

И поделе наследства могле су представљати повод за образовање агридија. Ако је сељак, отац више синова, имао на разним странама више комада земље, од којих се понеки можда налазио и у неком другом, суседном селу, онда је он једном сину могао завештати удео који је имао у селу (τὰ ἐσώθυρα), а осталима земљу која лежи изван села (τὰ ἐξώθυρα). У случају да један од наследника добије такав комад земље изван села и да то онда сачињава читаво његово имање, он је настојао да се ту и пресели, јер би, разуме се, било напорно преваљивати свакога дана пут од свог старог пребивалишта до поља̂. Тиме је створен један ἀγρίδιον. „А ти би могао, ако би истраживао, пронаћи и многе друге узроке настанка агридија“, каже аутор нашег Трактата.
[20] Без сумње, сељаци су могли имати више побуда да напуштају сеоска насеља. Међутим настањивање на сопственој ораници било је врло отежано. Једна новела Лава VI[50] одређује да се ниједна кућа не сме подићи на месту које није удаљено бар 2 стреломета (под извесним условима 1 стреломет) од суседових њива.[51] Но, како ми морамо замислити земљишни посед једног византијског сељака углавном раштркан, са деловима на разним странама, па стога и сеоску територију подељену на безброј малих, уских појасева земље, разумећемо да већином није био нимало лак посао пронаћи такво место које би са свих страна било на прописаном одстојању од суседових парцела.

Одмах иза тог објашњава се још једна важна појава у византијском аграрном уређењу: τὸ προάστειον.[52] Узроци и начин његова постанка су исти као код агридија. Разлика је само у следећем: агридион обрађује сам власник, а проастион његови робови и ситни закупци (δοῦλοι ἢ μίσθιοι). То је дакле био мајур, који је пак каткада достизао знатне размере, представљао неку врсту властеоског добра. Власници агридија су сељаци, а власници проастија су углавном велепоседници, моћни — οἱ δυνατοί, како кажу Византинци, но

[50] Jus Gr. Rom. III 169.

[51] Разлог за ову меру види византијски правник Евстатије у томе што они сељаци који желе да подигну нове куће, најчешће имају много стоке и робова (!), који би лако могли да погазе усеве суседа (да су и сељаци могли имати робове, видећемо и из нашег Трактата). Уп. Πεῖρα IX, 8 (Jus Gr. Rom. I) Пира је збирка судских пресуда и одлука поменутог истакнутог правника Евстатија Ромеја, који је живео крајем X и почетком XI века.

[52] § 4.

који су првобитно — они сами или њихови преци — били сељаци.[53]

Мада су овакви агридији и проастији релативно неза- [21]
висни од села, ипак му још увек припадају, образују с њим једну општину и с њим су на истом пореском списку. То су „агридији и проастији који су обухваћени у целокупном атару села“ (ἀγρίδια καὶ προάστεια συμπεριοριζομένα τῇ ὅλῃ τοῦ χωρίου ὑποταγῇ).

Друкчије стоји ствар са агридијима и проастијима који су означени као „самостални“ (ἰδιόστατα). Они су се сасвим одвојили од сеоске општине. Ја ћу овде дословно навести шта наш Трактат каже о њиховом настанку, јер нам то место разјашњава многа питања којима се овде ваља позабавити.

„Такозвани самостални малопоседи и мајури (ἰδιόστατα λεγόμενα ἀγρίδια καὶ προάστεια) постали су на следећи начин. Ако је нека област, услед упада страних народа или услед неке друге несреће, била напуштена, а изгледало је да и преостали суседи (одбеглих власника) намеравају да оду, ј е р с у б и л и п р и н у ђ е н и д а ј а м ч е з а п о р е з е н а п у ш т е н и х с у с е д н и х и м а њ а, у том случају долазио је инспектор послан од цара (ἐπόπτης) и, пошто испита ствар, ослобађао је пореза (συνεπάθησε τὸ τέλος) имања у сасвим или делимично опустелим рубрикама земљишних књига (στίχων). Уколико се њихови сопственици врате у току идућих тридесет година, ослобођење од пореза се сместа укида (дословно: исправља — ἡ συμπάθεια αὖθις ὀρθοῦται). Али, уколико се власници не врате, а прође рок од тридесет година, сместа се шаље нов инспектор, који документ о пореском растерећењу преобраћа у документ о трајном ослобођењу од пореза (εἰς κλάσματος προσγραφήν). Када се то догоди, онда се, чим инспектор или неко од његових потчињених изда документ о ослобођењу од пореза, земљиште које одговара рубрици ослобођеној од пореза ограничи као издвојен део, премери се и упише у практику финансијске

[53] Колико су поједини сељаци могли да се обогате, види се на примеру неког Филокла, о коме говори Василије II у својој новели из 996. године. Овај Филокле био је раније и сам сељак и сиромах (τῶν εὐτελῶν καὶ χωριτῶν εἷς), али се касније високо попео, приграбио за себе читаво село из кога је поникао и од њега начинио своје властеоско добро (ὅλον κατέσχε χωρίον καὶ προάστειον ἴδιον ἐποίησεν). Cf. Jus Gr. Rom. III, 319.

управе (τῷ σεκρετικῷ πρακτικῷ).[54] А посебно ће затим инспектор спровести уношење и премеравање осталог сеоског подручја. После тога се ово слободно, издвојено земљиште, или продаје, или поклања, или издаје у краткорочни или дугорочни закуп, или се препушта неком државном надлештву, и тако настањује и изграђује."[55]

[22] Иза тога следи дефиниција појма „ἰδιόστατον", чијој се јасноћи не може ставити никаква замерка:

„Самосталним (ἰδιόστατον) назива се наиме неки малопосед или мајур зато што је унесен у неки други документ о премеравању, а није обухваћен документом о премеравању целога села. Јер самостално земљиште је такво зато што га је инспектор егзимирао (κλασματισθέν), и што га је инспектор издвојио из сеоског подручја (ἐκ τῆς ὑποταγῆς), посебно премерио и посебно омеђио, тако да не лежи ни између парцела (сеоске општине), нити чини једну целину са осталим сеоским подручјем."[56]

Имања која у Византијском Царству сачињавају општину везана су међусобно на следећи начин: свима заједно наметнуто је једно пореско дуговање (— ῥίζα χωρίου)[57]; сва припадају једном пореском подручју (— ὑποταγὴ χωρίου)[58]; образују једну заједницу (— ἀνακοίνωσις), јер су сконцентрисана на једном месту и то помешана.[59] Самостална (ἰδιόστατα) имања, напротив, не чине ни у једном од наведених односа целину са сеоском општином од које су се одвојила. Стога су уведена у земљишну књигу издвојено од остале сеоске општине, и то је, као што ћемо још показати, одлучујуће обележје „самосталних" имања.

Врсти самосталних имања припада и земљишни посед манастира, цркава и добротворних установа којима је цар

[54] В. примедбу уз § 5 у преводу Трактата.

[55] § 5.

[56] § 5.

[57] § 1: ῥίζα χωρίου је укупна сума пореских удела заведених у порески списак сваког појединог села (ῥίζα χωρίου ἐστὶν ἡ ὅλη ποσότης τῶν ἐν τῇ συγγραφῇ ἑκάστου χωρίου κειμένων ψηφίων).

[58] Ibid.: „Пореско подручје (ὑποταγή) села назива се укупни земљишни фонд који одговара свим овим (пореским) ставкама" (ὑποταγὴ χωρίου ὀνομάζεται πᾶσα ἡ ἀπὸ τῆς γῆς σύστασις ἡ τοῖς τούτοις κεφαλαίοις [sc. τοῖς ψηφίοις τῆς ῥίζης] ἀνήκουσα).

[59] § 5 (в. горе цитирани текст). Иста ова три обележја сеоске општине помиње и други један документ из X века, „Sententia" магистра Козме (cf. *Zachariä*, Geschichte 253): „ако једно место чини једно пореско подручје, ако је опорезовано једном укупном сумом и ако су му парцеле у јединственом комплексу..." (Εἴπερ ἐστὶ τοῦ τόπου μία ὑποταγὴ καὶ εἷς τελεσμὸς καὶ αἱ μερίδες ἀνακεκοίνωνται...).

доделио потпуно ослобођење од пореза за сва времена и чији су рачуни једном за свагда одстрањени из земљишне књиге остале сеоске општине (отуда и ознака „προκατεσπασμένα λογίσιμα").[60]

Међутим, ми сазнајемо из нашег Трактата да се израз [23]
„ἰδιόστατον" примењује и на сасвим друга земљишта. Дешава се наиме да приликом пореске процене једног села и при подели земље остане усред села, између појединачних парцела, један комад земље (τόπος) слободан, одн. незаузет. Ова појава сама по себи не изненађује нарочито. Ми морамо замислити византијско село тако да, поред парцела додељених сељацима у одвојен, појединачни посед, има још великих површина неподељене земље; неподељени остају углавном пашњаци и шуме, али и земља која је мање погодна за обрађивање, или је у то време била сувишна; касније, према потреби, могла се и она поделити.[61] Тако се могло лако догодити да се и усред сељачких парцела нађе комад земље који никоме не припада и који у време расподеле земље нико није тражио — било да је у том тренутку то земљиште било сувишно, или да није пружало нарочите изгледе на добит. Ако после неког времена порески инспектор поново наврати у тај крај и констатује да је ова парцела уносна, или чак сазна да ју је неко од становника села у међувремену запосео, одн. тражи да је запоседне, он је додељује ономе ко је тражи. При том он ову парцелу опорезује једним **посебним** порезом, који се зове „додатак" (προσθήκη), јер представља додатак општој, раније утврђеној заједничкој пореској квоти (ῥίζα) села, па је уписује у **посебну** рубрику (ἐν ἰδιάζοντι στίχῳ) земљишне књиге те општине. Овакво земљиште зове се онда такође „самостално" — ἰδιόστατον.

Можда је ово на први поглед изненађујућа чињеница, али тек она помаже да се тачно и потпуно упозна суштина појма ἰδιόστατον, и има велики значај као одраз једне основне тенденције византијског управног система. Јер ако се упитамо који су мотиви да се овакве парцеле називају ἰδιόστατα и чиме се заправо оваква имања разликују од осталих имања на селу која нису ἰδιόστατα, одговор би био овај: [24]
1. она су посебно унесена у земљишну књигу, а не заједно

[60] Уп. горе стр. 264 сл.

[61] О оваквим накнадним додељивањима у почетку нераспodeљене земље говори нам нпр. Земљораднички закон (Ferrini § 32) и Пира XXXVII § 2 (Jus Gr. Rom. I).

са целом сеоском општином 2. она су задужена једним посебним порезом, а не уделом у општој пореској квоти (ῥίζα χωρίου).

Истина, ἰδιόστατα су у већини случајева била већа властеоска добра, која су била у поседу тзв. моћних, али није то битно обележје имања означених као ἰδιόστατα. Као што смо малочас видели, њихови власници могу бити и сељаци, и то сељаци који истовремено, као чланови општине, имају своје парцеле у оквиру сеоске општине. За суштину појма ἰδιόστατον је дакле споредно ко је власник земљишта на које је ова ознака примењена; споредна је и величина добара која се тако зову; споредан је њихов положај — она могу да леже усред парцела једне сеоске општине; споредан је уопште њихов економски потенцијал. Важно је само једно: она мора да чини једну фискалну целину за себе, било да су опорезована посебним порезом, било да су ослобођена пореза; и морају да буду уведена у посебан катастар и уписана у земљишну књигу као засебна јединица, или пак да буду издвојена из општег списка земљишне књиге, као нпр. „издвојени рачуни" (προκατεσπασμένα λογίσιμα).

Ова „самостална" добра су дакле самостална у чисто финансијско-техничком смислу. То је од принципијелне важности, јер се тиме открива основна тенденција византијске економске и финансијске управе: у Византијском Царству је аграрно уређење, у формирању његових најважнијих елемената исто онако као и у погледу њиховог класифицирања, увек условљено финансијско-техничким разлозима.

Нарочито карактеристично у том погледу је и то што право уживања приноса са једног имања у византијском селу припада ономе ко на њега плаћа порез. У Земљорадничком закону читамо:

„Ако сељак осиромаши и није у стању да обрађује своје имање, па зато побегне и одсели се, могу они који за њега плаћају порезе и да поберу жетву; а ако се врати, не морају за то да му дају никакву одштету."[62]

[25] Међутим: „Ако један сељак који је напустио своје имање намири све што дугује на име пореза, онда они који су користили његову жетву и запосели његово имање морају за казну да му врате двоструко од онога што су пожњели."[63]

[62] Ferrini § 18.
[63] Ferrini § 19.

Власник је, према томе, онај ко плаћа порез.

И установа такозваног „намета" (ἐπιβολή), принудног преноса опустелих добара чији су власници осиромашили или ишчезли са имања— те стога не могу да одговоре својим пореским обавезама — на људе способније и продуктивније, с обавезом да ови плаћају порезе на односна имања, потиче коначно из горњих схватања.

Овој пракси да се извесним лицима наметне узајамна одговорност за благовремено и тачно плаћање пореза, припада веома велики значај у византијској историји. То долази до израза и у нашем Трактату. На више места реч је о узајамној одговорности сеоског становништва у односу на пореске обавезе. Тако и у горе (стр. 277) наведеном опису настанка „самосталних" имања из § 5 Трактата, са чиме се може упоредити следећи опис исте појаве:[64]

„Земљиште пак постаје безвласно и потпуно ослобођено пореза (ὀλόπτωτον καὶ ὀλοσυμπάθητον κλάσμα), као што смо већ горе рекли,[65] кад му власници оду, сви или неки од њих, због упада страних народа или услед какве друге несреће, и када се и њихови суседи, који морају узајамно да јамче за порезе суседа (τῶν ἐκ γειτόνων καθελκομένων ἀλληλεγγύως) спремају на одлазак, јер тада их порески инспектор (ἐπόπτης) послан од цара ослобађа пореза за напуштена добра (συμπαθήσῃ τὰ τῶν ἐξαλιφέντων δημόσια) да не би и ова опустела. Но, када прође 30 година, а поменути власници се у току овог тридесетогодишњег рока нису вратили, онда један други инспектор преобраћа ослобођење (ἡ συμπάθεια) у трајно укидање пореза (εἰς κλάσμα ἀπολυθῇ), јер се више не може рачунати са повратком власника."

А у § 14 Трактата читамо: [26]

„О привременим пореским олакшицама (οἱ κουφισμοί) говори се онда, и онда се додељују када се сељаци одселе, али је свакоме познато да су они живи, да бораве негде у близини, чак и где су се настанили. Како ствар са њиховим одсуством стоји тако, и будући да се несумњиво може очекивати да ће се они постепено вратити, у том случају инспектор, да не би и преостали становници села, који морају да плаћају додатак за напуштена имања својих суседа (ἀλληλέγγυα ἀπαιτούμενοι), и

[64] § 12.
[65] тј. у § 5, уп. горе стр. 277.

сами били упропашћени, неће у ствари ни сасвим ослободити пореза њихове пореске рубрике (οὐ συμπαθεῖ τοὺς στίχους), нити ће их изузети (οὐδὲ κλασματίζει) него ће им само одобрити привремену олакшицу на оне рубрике на чије су плаћање били обавезни одсутни сопственици, и то док се ови не врате на своје домаће поседе."

Подвучена места у наведеним текстовима указују на једну исту чињеницу: византијски земљорадник није био одговоран само за сопствене порезе, већ је јамчио и за наплату пореза од својих суседа и, уколико ова изостане, морао је лично да буде платилац. То је систем који нам је нарочито познат из рановизантијских извора под именом ἐπιβολή.[66] Ἐπιβολή значи принудно додељивање опустелих и напуштених имања власницима обрађених и уноснијих поседа са истовременим преносом и целокупне пореске обавезе дотичног имања на новог власника.[67] Кад један сељак умре или напусти своје имање и одсели се, или ако осиромаши и постане неспособан за привређивање, онда мора једно одређено друго лице за њега намирити порез, али тиме стиче и право да располаже целокупном његовом имовином. Ова уредба постојала је још у најранијим временима
[27] Византијског Царства.[68] Јустинијаново законодавство је ту уредбу прецизно разрадило и развило.

У једној Јустинијановој новели (128, 7, 8) стоји:

„Εἴ ποτε δὲ συμβαίη ἐπιβολὴν οἱασδήποτε κτήσεως ὁμοδούλων ἢ ὁμοκήνσων γενέσθαι, ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου κελεύομεν τὸν τὴν ἐπιβολὴν δεχόμενον ἀπαιτεῖσθαι ὑπὲρ αὐτῆς τὰ δημόσια, ἐξ οὗ παρεδόθη αὐτῷ ἡ ἐπιβαλλομένη κτῆσις . . .

Εἴ ποτε δὲ συμβαίη δεσπότην οἱασδήποτε κτήσεως ἢ μὴ φαίνεσθαι ἢ ὁμοκήνσων γενέσθαι, ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου κελεύομεν τὸν τὴν ἐπιβολῆς ἀνάγκην γενέσθαι, κελεύομεν παραχρῆμα ταύτην παραδίδοσθαι

[66] Nov. Just. 128, 7, 8; 166; 168 (ed. Schoell et Kroll). Cod. Just. I, 34, 2 (ed. Krüger). Procop. III, 131 (Hist. Arcana). Лат. „adiectio": Nov. Theod. X, 3, 4 (ed. Mommsen et Meyer); Cod. Just. XI, 71, 2.

[67] О установи ἐπιβολή: *Henri Monnier*, Études de droit byzantin. L' ἐπιβολή. Nouvelle revue historique de droit français et étranger XVI (1892) стр. 125—164; 330—352; 497—542; 637—672. XVIII (1894) 433—486; XIX (1895) 59—103. *Zachariä von Lingenthal*, Geschichte 226 и д. *O. Seeck* у Real-Encyklopädie der klass. Altertumswissenschaft VI 1, 30 и д.

[68] Новија проучавања папируса показују да узор византијске установе ἐπιβολή треба тражити у Египту, и то у принудном издавању под закуп државних добара — поступку чији се трагови могу наћи још у Египту Птолемеја. Cf. *Mitteis—Wilcken*, Grundzüge und Chrestomatie der Papyrusurkunden I, 319, и д. *M. Rostowzew*, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates, Leipzig—Berlin 1910, 392 и д.

τοῖς ὁμόδουλα ἢ ὁμόκηνσα χωρία κεκτημένοις μετὰ πάντων τῶν ἐν αὐτῇ εὑρισκομένων γεωργῶν καὶ πεκουλίων αὐτῶν καὶ ἐνθηκῶν καὶ καρπῶν καὶ ζῴων καὶ παντὸς ἄλλου instructου καὶ instrumentου τοῦ ἐκεῖσε εὑρισκομένου . . .".

Наведено место објашњава значење појма ἐπιβολή у истом смислу као што смо ми малочас учинили, а истовремено показује на кога су могли бити свањени терети тог намета.[69] Порески додатак (ἐπιβολή) погађа она имања која са напуштеним имањима чине у извесном погледу целину, која су са њима или ὁμόκηνσα или ὁμόδουλα.[70] Доиста, ὁμόκηνσα су имања која су сједињена једном пореском квотом, припадају једном катастру и једној пореској општини, без обзира на њихов територијални положај, без обзира на њихове сопственике, ὁμόδουλα су напротив имања која су у време пореске процене припадала једном власнику.

У каснијим временима ова разлика није више била важна. Уопште, читав поступак плаћања намета се умногоме изменио. Истина, новела 128, 8 поновљена је у Васили- [28]
кама[71] у Synopsis Maior,[72] па чак и код Харменопула.[73] Али то није доказ ни да је ἐπιβολή уопште још постојала у XIV веку, у време Харменопулово, нити да је у X веку, у време када су састављани Василике и Synopsis Maior, постојала у истом облику у којем нам је позната из Јустинијанове новеле. У таква компилативна дела могли су лако ући и закони који више нису имали дејства, или су временом добили друкчији облик. Доиста, на основу података из X века може се закључити да је поступак додатног опорезивања био битно друкчије природе. Према нашем Трактату, порез на напуштена села, мајуре и друга земљишта пребацује се једноставно на суседне настанбе,[74] порески терет опустелих делова унутар једне сеоске општине преноси се на преостале становнике села,[75] и то на оне чија

[69] Треба нагласити да су додатком ἐπιβολή могли бити оптерећени не само сељаци, већ и велепоседници. Тако је у овој новели реч о преузимању (путем ἐπιβολή) таквих имања на којима живе кметови.

[70] Разрада и проширење принципа „ex eadem substantia" који се може наћи у Cod. Theod.

[71] Bas. LVI, Tit. VIII.

[72] Jus Gr. Rom. V, 333.

[73] Harm. Append. Tit. III, 30.

[74] § 13: „а терет напуштених села, издвојених поседа, мајура и осталог земљишта пребацује се на суседе" (τὸ βάρος τῶν ὁλοπτώτων χωρίων καὶ ἀγριδίων καὶ προαστείων καὶ τόπων πρὸς τοὺς γειτονοῦντας).

[75] § 14: „преостали сеоски становници који морају да плаћају алиленгије" (οἱ καταλειφθέντες τοῦ χωρίου ἔποικοι ἀλληλέγγυα ἀπαιτούμενοι).

се имања граниче са опустелим имањима.[76] Исти поступак видимо у једној причи од Симеона Метафраста, која описује очајно стање сеоског становништва Византије после велике глади која је снашла Царство под Романом Лакапином. Ова прича односи се такође на X век, а и она говори о преношењу ненаплаћених пореза на власнике граничних имања и суседе (πλησιόχωροι и γείτονες[77]).

[29] Сада је промењен и назив за порески додатак: у нашем Трактату он се више не зове ἐπιβολή, већ ἀλληλέγγυον: суседи су обавезни ἀλληλέγγυα ἀπαιτεῖσθαι или ἀλληλεγγύως καθέλκεσθαι (у Метафрастовој приповеци не наилазимо ни на какав назив за тај намет). Мени се чини да израз ἐπιβολή у оном техничком смислу није више уопште употребљаван у X веку, и да се стога поглављу о ἐπιβολή из Јустијанове новеле 128, додаје у Synopsis Maior претходно објашњење овога појма.[78] Да је смисао израза ἐπιβολή био у X веку свакоме онако јасан као што је то било у време Јустинијана, онда не би било потребно за ову новелу давати у Synopsis Maior, уводно објашњење, које не даје Corpus Iuris.[79] У нашем Трактату реч ἐπιβολή употребљава се још само у једном, другом, много ширем смислу, као порески разрез уопште.

Већ под Нићифором I (802—810) видимо да је израз ἐπιβολή потиснут изразом ἀλληλέγγυον. И изгледа да је већ

[76] §) 5: „а преостали суседи ... зато што су морали да одговарају и за порезе напуштених имања” (τῶν περιλειφθέτων προσχώρων ... καθέλκεσθαι καὶ ὑπὲρ τῶν ἐξαλιφέντων); § 12: „и када и њихови суседи, будући да морају да јамче и за њихове порезе ...” τῶν ἐκ γειτόνων καθελκομένων ἀλληλεγγύως ἐπὶ τοῖς ἐκείνων τελέσμασι).

[77] „Глад и болештина, два подједнако разорна зла, сручила су се на неке покрајине под римском влашћу, испразнила многе људске домове, опустошила живаљ читавих села, насеља и имања. Гледајући ово, надлежни чиновници (али не и сам цар) да не би заједница била оштећена губитком годишњег пореза са ових имања, решише да се од власника суседних имања принудно наплаћују порези како за имања чији су власници страдали, тако и за она имања чији су се власници одселили. И то је сад важило за све земље које потпадају под Римско Царство, те је сваки сусед био од сада присиљен да плаћа порезе и за најближе суседе, било да их је истерала епидемија или оскудица, било да их је каква невоља присилила да напусте своје домове.“ (Уп. текст код *Zachariä*, Geschichte 235, прим. 461.)

[78] „ἐπιβολή је дажбина осиромашеног имања наметнута сељацима из исте општине, или из истог пореског округа, из истог села, под истом пореском квотом” (ἐστὶ δὲ ἐπιβολὴ ἐπίδοσις ἀπόρου κτήσεως πρὸς κληρονόμους ἢ συντελεστὰς καὶ ὁμοχώρους καὶ ὁμοκήνσους). Исто објашњење налази се и код Харменапула.

[79] Уп. Nov. Just. 166 и 168 под једноставним насловом „περὶ ἀπόρων ἐπιβολῆς“ и „περὶ ἐπιβολῶν“.

ту извршено и суштинско преиначење поступка око пореског додатка у горе назначеном правцу. Теофан, који нас извештава о злоделима (κακώσεις) Нићифоровим (што представља богату грађу за историју управе овог периода, иначе тако сиромашног изворима), наводи као друго недело овога цара следећу одредбу:

„Као други злочин затим нареди да сиромаси врше војну службу, а да их наоружају сељаци из истог села (ὁμοχώρων),[80] који дају државној благајни по 18 златника и који су обавезни узајамним пореским јамством“ (καὶ ἀλληλεγγύως [30]
τὰ δημόσια).[81]

Наметање узајамне одговорности за намиривање пореза представљено је овде као недело (κάκωσις). Исто тако и Прокопије се јада и тужи над тешким теретом који представља ἐπιβολή и над његовим разорним последицама.

„То што се зове ἐπιβολή — каже он — је изненадна пропаст која се неочекивано сручује на поседнике по селима, отимајући им сваку животну наду. Јустинијан се није либио да онима који још нису запали у крајњу беду наметне порезе опустелих села која пропадају, а чији су власници и обделаваоци настрадали или потпуно осирома-

[80] *Zachariä*, Geschichte 235, прим. 763, претпоставља да ὁμόχωροι нису били ништа друго до власници ὁμόκηνσα — заблуда на коју је указао већ *Monnier*, op. cit. Категорије ὁμόκηνσα и ὁμόδουλα не играју у оно време више никакву улогу; порески додатак једноставно погађа суседе, становнике истог села (в. горе стр. 281 сл.).

[81] Theoph. 755. Слична вест и код Зонаре III, 306: „Нареди да војску служе и сиромаси из тема, а да их суседи опреме оружјем о сопственом трошку, и да имућни морају да намире и порезе сиромашних, што је назвао алиленгијом.“

Monnier, op. cit. претпоставља да је ἀλληλέγγυον увео Нићифор I, пошто порески додатак после Тиберија, више од два века, није уопште био у пракси. Ипак ми то изгледа доста сумњиво. Из навода из Земљорадничког закона (на стр. 280) може се јасно видети да је додатак за напуштена имања убиран и у оно време, тј. почетком VIII века. Јер ако један сељак напусти своје земљиште, онда треба они, који за то имање плаћају порез (οἱ τὰ δημόσια ἀπαιτούμενοι), да имају право и да користе његове плодове. Принципи епиболе су овде недвосмислено јасни. Уп. *Zachariä*, op. cit. 254, *Вернадский*, op. cit. 89. Насупрот томе, објашњење које за овај текст даје Monnier у свом веома заслужном, садржајном и местимично изврсном делу (стр. 457/1894/) треба сасвим одбити. Како Моније у τὰ δημόσια ἀπαιτούμενοι (што овде значи „они који плаћају порез“) види „les agents du fisc (et non plus un particulier)“, потпуно је несхватљиво. Уз то Штајн је истакао неоснованост Монијеове претпоставке да је Тиберије једном — несачуваном — новелом укинуо ἐπιβολή и покушао да докаже супротно гледиште. Уп. *E. Stein*, Des Tiberius Constantinus Novelle περὶ ἐπιβολῆς und der Edictus domini Chilperici regis, Klio 16 (1920) 72 и д.

[31] шили или су напустили земљу својих отаца бежећи пред свим недаћама које су их сколиле. То је оно што се зове ἐπιβολή, а настала је изгледа нарочито у ово време."[82]

Ма како овај извештај из Прокопијеве Тајне историје звучао надувено, а његове оптужбе против Јустинијана биле претеране, не може се рећи да није нимало био у праву. Пореска обавеза тешко је притискала сељаке Византијског Царства, а узајамно јамство чинило је тај терет још тегобнијим, често неподношљивим. То се уосталом види и из нашег Трактата. Убирањем алиленгија за напуштена земљишта влада је, изгледа, често постизала само то да и они који су у почетку још остали на својим имањима реше да се такође иселе, јер нису могли поднети терет пореског додатка. Да спречи да оваква напуштања земље узму још већег маха, да стане на пут још већем злу, влади онда није преостајало ништа друго до да укине порезе за напуштена добра, тј. да анулира алиленгион. И то се, изгледа, често догађало, јер су поседи ослобођени пореске обавезе, κλασματικοὶ τόποι, настали према нашем Трактату на овај начин, били честа појава у Византији. Ако се пажљивије погледа, види се да многе мере о којима говори наш Трактат и које сачињавају његов главни предмет, да сва она смањивања пореза (συμπάθειαι) и све оне пореске олакшице (ἀποκεκινημένα, κουφισμοί) у ствари подразумевају владино одрицање од алиленгија. Почетак распадања овог поретка може се јасно уочити из нашег Трактата. Законски и теоријски он још постоји — у пракси се често више не може спровести.

Доиста, систему алиленгија и не предстоји више дуг век. Под Василијем II алиленгион је још на снази, односно поново на снази, па улази у нову фазу развоја. Као што смо већ поменули, Василије је одредио да ненаплаћене по-
[32] резе сиромашних морају платити имућни.[83] Тиме је желео да постигне двоструки циљ: да заштити државну благајну од губитака пореских прихода и истовремено да постави нову препреку порасту економске моћи земљопоседничке аристократије.[84] Ова мера наишла је на жив и једнодушан отпор „моћних", како из црквених тако и из световних редова. Иако се Василије није дао тиме збунити, ипак је већ Роман Аргир (1028—1034) морао, попуштајући под притиском моћних, да укине алиленгион. Скилица (Кедрен) нам каже да је већ Константин VIII (1025—1028) био близу такве одлуке и да га је само смрт омела у спровођењу своје намере. „Укинуо је (sc. Роман Аргир) и неповратно искоренио алиленгион, баш као што је то Константин намеравао да учини, али није стигао (ἐξέκοψε δὲ καὶ τέλεον ἀπερρίζωσε τὸ ἀλληλέγγυον, ὅπερ ἐμελέτα μὲν ὁ Κωνσταντῖνος ποιῆσαι οὐκ ἔφθασε δέ).[85]

[82] Procop. III, 131.

[83] Уп. горе стр. 263 и 272.

[84] *Bury*, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I, London 1912, 314, погрешно претпоставља да је већ алиленгион Нићифора I потекао из настојања да се на моћне пренесе терет пореза сиромашних. Тај циљ је имао тек алиленгион Василија II.

Тиме је алиленгион коначно укинут и у познијим временима изгледа није више примењиван.

У тесној вези са пореским додатком (ἐπιβολή као и ἀλληλέγγυον) је такозвана „προτίμησις" — право првокупа, које је приликом продаје некретнина било додељено извесним лицима. Везу између προτίμησις и ἐπιβολή изричито је нагласио још Цахарије,[86] и од тада се у науци с правом држало ове чињенице, мада је Платон својим излагањима, с гледишта правне теорије, унео извесна ограничења.[87]

Још у време Константина Великог срећемо једну од- [33]
редбу која исказује основно начело тог права. Налазимо је поново у Теодосијеву и у Јустинијанову кодексу, где је ова одредба даље разрађена.[88] Касније је ова одредба прихваћена и у Василикама.[89] Прецизнију и исцрпнију формулацију добила је затим προτίμησις у новелама царева Македонске династије, нарочито у новели Романа I од 922. године.[90]

Овај цар издаје следећу наредбу. Ако неко хоће да прода (или изда у закуп) било какву некретнину, обавезан је да претходно о томе обавести оне који имају право првокупа, да би ови, уколико желе да купе дотичну некретнину, могли у одређеном року да остваре своје право првенства куповине. Следећа лица имају по следећем реду право првине:

[85] Cedrenus II, 486.

[86] *Zachariä*, Geschichte 236 и д.

[87] *Platon* Observations sur le droit de „προτίμησις" en droit byzantin, Revue générale du droit, 27 (1903); 28 (1904); 29 (1905). Уп. св. 27, стр. 432 и д.

[88] Cod. Theod. III, I, 6; Cod. Just. IV, 38, 14; Cod. Theod. II, 5, I; Cod. Just. IV, 52, 3.

[89] Bas. XVI, 5, 20; LV, 5, 1.

[90] Jus. Gr. Rom. III, 234 и д.

1) οἱ ἀναμὶξ συγκείμενοι συγγενεῖς
2) οἱ οὕτως συμπεπλεγμένοι κοινωνοί
3) οἱ μόνον ἀναμεμιγμένοι, εἰ καὶ ξένοι πάντη τῷ ἐκχωροῦντι τυγχάνοιεν
4) οἱ συμπαρακείμενοι ὁμοτελεῖς
5) οἱ ἁπλῶς ἔν τινι μέρει συναπτῶς ἡνωμένοι

Шта значи ових пет категорија?[91] Сам превод ових пет тачака не би ту нарочито помогао. Важно је, напротив, утврдити зашто је постављено баш тих пет категорија и, нарочито, зашто су оне наведене баш тим редом.

[34] Уз помоћ објашњења једног анонимног византијског коментатора,[92] мислим да би се смисао ове одредбе могао протумачити на следећи начин:

Право првокупа треба да имају:

I. Они који поседују парцеле испремешане (ἀναμεμιγμένοι) са поседом који се нуди на продају.

И то:

1. који те испремешане парцеле поседују заједнички са продавцем, а на основу сродства.
2. који имају испремешане парцеле и поседују их заједнички са продавцем, али нису с њим у сродству.
3. који имају испремешане парцеле, али их не поседују заједнички с продавцем и нису с њим у сродству.

II. Они који имају поседе који се граниче (συμπαρακείμενοι) са имањем које се нуди на продају.

И то:

1. (4) који имају граничне поседе и заједно намирују дажбине.[93]
2. (5) они који једноставно, на било какав начин, имају поседе који се граниче са имањем на продају.

[91] Нарочито исцрпно објашњење, с којим се ја, међутим, не могу сложити, даје *Platon*, op. cit. Уп. и *Zachariä*, Geschichte 239 и д. *Васильевский* Материалы (1879), 176 и д. *Успенский*, н. д. (1883) 311 и д. *Вернадский*, н. д. 90. *Безобразов* у приказу дела: *Testaud*, Des rapports des puissants, B. B. 7 (1900) 159 и д.

[92] Jus Gr. Rom. III, 234 и д.

[93] Тј. припадају једној пореској општини, или, да се послужимо терминологијом нашег Трактата, обухваћени су једном „ῥίζα“.

Наведена схема показује да је овај петочлани систем по својој структури и по својим категоријама сасвим логично замишљен. Јер византијски коментатор врло умесно примећује да, на пример, четврта категорија има „два права“ (δύο δίκαια): суседни положај (συμπαράθεσις) и заједничко плаћање дажбина (ὁμοτελεία), док пета категорија има само једно право: ἕνωσις (отприлике = συμπαράθεσις). Исто тако, могло би се рећи да прва категорија (не рачунајући оба права II групе) има три права: положај унутар међа имања које се продаје (ἀναμιγή — како се изражава коментатор), заједничко поседовање (κοινωνία) и сродство купца и продавца (συγγενεία); друга категорија има два права: ἀναμιγή и κοινωνία; трећа категорија само једно право: ἀναμιγή.

Да то учинимо још јаснијим: [35]

1. има ова права: συμπαράθεσις, ὁμοτελεία, ἀναμιγή, κοινωνία, συγγενεία
2. има ова права: συμπαράθεσις, ὁμοτελεία, ἀναμιγή, κοινωνία
3. има ова права: συμπαράθεσις, ὁμοτελεία, ἀναμιγή
4. има ова права: συμπαράθεσις, ὁμοτελεία
5. има ова права: συμπαράθεσις

Без обзира на то што је προτίμησις морала постојати као корелат алиленгија, било је и других мотива који су захтевали право првокупа: с једне стране тежња да се нађе лека неповољном положају измешаних парцела и спречи даље цепкање поседа, с друге стране — а то се односи нарочито на новеле X века — тежња да се спречи продирање моћних у поседе сељака.

Основна начела права првокупа видимо да су још на снази како у XI[94], тако и у XII[95] и у XIII веку[96]. Протимеза је надживела алиленгион (па према томе и ἐπιβολή) за више векова; она је у ствари престала да буде оружје у борби против моћних (у Acta IV, 155 њу користи један велепоседник[97]), али је још увек могла да послужи као ефикасно средство против пораста измешаних парцела и распарчавања поседа.

Ми смо већ више пута указали на распарчавање и, као последицу тога, измешаност земљишних поседа у Ви-

[94] То доказују многа места у Пири, на пр. XXXVIII, 11: Jus Gr. Rom. I, стр. 168.

[95] Cf. Acta, VI, 125.

[96] Cf. Acta IV, 155.

[97] Уп. *Безобразов*, op. cit., B. B. VII, 1900, стр. 163.

зантији. Ако се пажљиво чита наш Трактат, видеће се да он увек полази од тога да имање једног сељака није на јединственом комаду земље, већ да је разбацано свуда около по мањим парцелама.

[36] Размотримо места која нарочито јасно говоре о овој чињеници.

§ 12 разликује оне пореске обвезнике који су уписани у једну рубрику грунтовне књиге и морају да плаћају један порески удео, од оних који су заведени у више рубрика, те морају да плаћају више пореских удела, према томе, поседују више парцела.

На једном месту у § 3 (о чему смо већ горе говорили), каже се да понекад, када неки сељак оставља за собом више деце, једнима завештава она земљишта која се налазе у селу (τὰ ἐσώθυρα), а другима она која су ван села (τὰ ἔξώθυρα; NB.: у обадва случаја употребљен је плурал!).

§ 24 говори о оним сељацима чије се парцеле налазе у два села. Ово место заслужује да се ближе размотри. Наиме, сељак чији се посед налазио у два села, тако да је морао да плаћа порезе на два места, могао је замолити пореског инспектора да му сав порез пренесе на једно место, будући да му плаћање на два места представља терет (βουλόμενος μὴ καθέλκεσθαι ὧδε κἀκεῖσε). Аутор нашег Трактата извештава да је инспектор, ако му је познат износ који је дотични сељак плаћао на име пореза за своју земљу у другом селу, тамо, на молбу сељака, поништавао ту суму и додавао је пореском уделу на имање у првом селу. Али у колико му је тај износ био непознат, морали су се претходно сјединити овдашњи и тамошњи земљишни удели.[98]

Склон сам да претпоставим да овде наилазимо на трагове поступка који је у новије време познат као арондација. Да ли је и у првом случају, приликом једноставног преношења пореског удела из једног села у друго, преведен земљишни удео на једно место, не може се са сигурношћу тврдити, али изгледа веома вероватно.

Уосталом, не само сељачка земља, веома често се и велепоседничка земља не јавља као затворен комплекс, већ
[37] као конгломерат из много мањих делова. То је чак био случај и са царским доменима. Тако је нпр. цар Манојло Палеолог 1407. поклонио руском манастиру на Атосу из фонда царских добара три зевгарија (ζευγάρια) зиратне земље. Тих 748 модија[99], који овде представљају еквивалент за три зевгарија[100] састоје се од ништа мање него 22 појединачне парцеле (величине од 3 до 160 модија).[101]

[98] ἀνάχυσιν τῆς γῆς τῶν ἀμφοτέρων χωρίων ποιῆσαι.

Све већем распарчавању газдинстава морале су допринети и деобе наследстава. О томе се у нашем Трактату говори веома јасно. Посед ранијег власника (ὑπόστασις τοῦ προκατόχου) дели се на наследнике (οἱ κληρονόμοι), и то нпр. тако да „један од наследника добија половину земљишта, други ⅓, трећи ¼ или, према случају, неки већи или мањи део".[102] И § 22 говори о деоби пореске обавезе и одговарајућег дела земљишта ранијег власника међу наследнике.

Овим сведочанствима утврђује се несумњиво право члана општине да своју земљу даје наследницима. Наш Траткат говори о томе са највећом могућом јасношћу. Осим управо наведених места и често цитираног § 3 (в. стр. 275 и д.), ваља указати и на § 20, где је реч о једном преношењу поседа (διακατοχή) ранијег власника (τοῦ προκατόχου) на његове наследнике и следбенике (κληρονόμους καὶ διαδόχους).[103]

У нашем Трактату није реч о продаји имања на тери- [38]
торији сеоске општине, али је без сумње сваки члан општине имао право да прода свој део земље. Како би се иначе уопште могла разумети нпр. институција протимезе? Штавише, новеле X века често говоре о продаји, и од стране сељака појединачно и од стране општине. Једна новела Константина VII разликује куповину „од општинске земље или од појединца" (ἀπὸ τῆς τῶν χωρίων ὁμάδος ἢ τοῦ καθέκασθον).[104] У истој новели каже се: „а продавац је од сиромашних..." (ὁ δὲ πωλήσας τῶν ἀπόρων ἐστίν...), „а у случају да општина продаје..." (εἰ δὲ ὁμὰς ἦν ἡ πωλήσασα...)[105] У првом случају реч је свакако о продаји земље појединца, у другом о неподељеним општинским парцелама. Исто тако и прекуп имања која су моћни били незаконито купили, могли су вршити било појединци („или првобитни власници,

[99] Према Хулчовим израчунавањима 1 модиј = 839,42 м² (*Hultsch*, Griechische und römische Metrologie, 617), дакле око 1/12 хектара.

[100] О значењу појма ζευγάριον, које још није сигурно утврђено, види *Успенский*, Следы писцовых книг в Византии, Ж. М. Н. П. 231 (1884) 1—43, 289—335; 240 (1885) 1—52; *исти*, Византийские землемеры, Одеса 1888. *Васильевский*, Материалы, Ж. М. Н. П. 210 (1880).

[101] Акты Русского на св. Афоне монастыря св. великомученика Пантелеймона, бр. 25. уп. *Васильевский*, Материалы 210, стр. 362. *Успенский*, Следы, 240, стр. 13. *Панченко*, н. д. 199—200.

[102] § 24.

[103] Уп. и § 28.

[104] Jus Gr. Rom. III, 253.

[105] Ibid. 254.

или њихови наследници или рођаци, или, уколико ови немају средстава, остали чланови општине“)[106], било сама општина (ἢ καὶ παρὰ τῆς ὁμάδος).[107]

С тим у вези да поменемо још једно интересантно место из новеле Василија II из 996. године, стога што оно може лако да изазове неспоразуме у питањима сељачких права, и по моме мишљењу већ их је изазвало.[108] У поменутој новели читамо: „Кажу да се у многим селима дешава да неки сељак (χωρίτης τις) на свом имању (εἰς τὸν ἴδιον τόπον) гради цркву и, с *допуштењем осталих становника села* (βουλομένων καὶ τῶν συγχωριτῶν αὐτοῦ), дарује тој цркви свој комад земље
[39] (ἀφώρισε ταύτην τὴν ἰδίαν μοῖραν). Затим се и сам замонаши и настани се до краја живота у тој цркви; исто учине још један или два сељака, и тако се ту настане два-три монаха. Кад они умру, месни митрополит или епископ узме цркву у свој посед, учини је својим власништвом и назове је манастиром“.[109]

Овде се изричито каже да сељак *са допуштењем својих* συγχωρῖται додељује цркви своју земљу. Да ово место не противречи нашем гледишту да сваки члан општине има право слободног отуђивања сопствене земље? Ја то не верујем. Овде је наиме дотични сељак морао да тражи од својих суседа допуштење не да би смео свој део уопште да отуђи, него стога што је хтео да ту земљу отуђи против правила протимезе — јер, најзад, та земља је имала да припадне митрополији или епископији. Против тога могли су други чланови општине да учине приговор, а не против самог отуђења. Даље, мора се узети у разматрање и околност да је овакав комад земље додељен цркви могао евентуално бити ослобођен пореза, па да више уопште не учествује у заједничкој пореској обавези општине, чиме би онда сваки члан општине био теже оптерећен порезом. Зато је у овом случају био потребан пристанак других чланова општине. Уколико је пак неки део земље био отуђен по правилима протимезе, нови власник је преузимао све поре-

[106] Овде се јасно могу распознати основна начела протимезе.
[107] Ibid. 248. Као и сељаци, имали су и стратиоти (војници), власници στρατιωτικὰ τοπία, право да продају своја добра, како другим стратиотима тако и осталим лицима (cf. Jus Gr. Rom. III, 285). Стратиоти су, као и сељаци, живели у селима чије је уређење у многом погледу било истоветно оном у селима са сељачким живљем; стога царске новеле X века често важе и за стратиоте исто као и за сељаке.
[108] Уп. тумачење које даје *Безобразов*, В. В. 17 (1910) 343.
[109] Jus Gr. Rom. III, 313.

ске терете тога земљишта[110], па се византијска општина о томе више није бринула, остављајући свакоме на вољу да свој део прода, изнајми, завешта, итд.[111]

Ако смо утврдили да је у византијском селу земљиште [40]
сељака било његова наследна својина, са којом је имао пуно право располагања, онда смемо да тврдимо да њему та земља није била привремено додељена, већ да је представљала његов трајан и сталан посед. Из тога следи да морамо одбацити мишљење, које је веома распрострањено, да је у византијском селу, као рецимо у словенском, периодично долазило до прерасподеле земље и да су при том појединачни земљишни удели били спајани, а онда поново расподељивани.

Како је ово питање од велике важности за упознавање структуре византијске сеоске општине, желео бих да свој став поткрепим још једним податком из нашег Трактата. У § 20 каже се да је при опорезивању један одређени комад земљишта уношен у земљишну књигу на једно одређено име. „После неког времена дошао би инспектор и затекао уместо првог [на чије име је имање било уписано], његовог наследника, па би унео његово име. И опет после неког времена дошао би поново неки други инспектор и затекао поново неког другог [власника, тј. наследниковог наследника], па би и његово име тамо унео. И тако је посед са ранијих власника бивао преношен на њихове наследнике.“

Овде видимо како је један исти земљишни удео преношен с генерације на генерацију — у међувремену, дакле, није дошло ни до какве прерасподеле земљишта.

Често је у стручној литератури навођен један документ из X века, тзв. Sententia магистра Козме. Сматрало се да се отуда може докучити један доказ за периодичне прерасподеле. У ствари, то место доказује управо супротно. „Εἴπερ ἐστὶ τοῦ τόπου μία ὑποταγὴ καὶ εἷς τελεσμὸς καὶ αἱ μερίδες ἀνακεκοίνωνται, οὔπω δὲ διῆλθε τριακονταετία ἀφ’ οὗπερ γέγονε μερισμός, ἵνα καὶ πάλιν κοινοῦται πᾶσα ἡ ὑποταγὴ καὶ συγχέωνται τὰ ὅρια, καὶ γένηται μερισμὸς πρὸς ἕκαστον αὐτῶν κατὰ κλήρων ἰσότητα τῆς γῆς τοῦ ἀγροῦ οὐ μόνον κατὰ ποσότητα μεριζομένης ἀλλὰ καὶ κατὰ

[110] Тако налазимо у многим купопродајним уговорима (уп. Acta) да се купац обавезује да ће преузети „епителију“, тј. даље исплаћивање пореза на купљено имање и да ће их исплаћивати или ранијем власнику, или директно порезнику (према томе да ли је земљиште преписано на новог власника или није, јер порез је плаћао онај чије је име било у земљишној књизи).
[111] Земљораднички закон говори о размени земљишта, како на краће време, тако и з а в е ч н а в р е м е н а (*Ashburner* §§ 3—5).

[41] σύγκρισιν ποιότητος διανεμομένης.“[112] („Ако једно место представља једну пореску јединицу и обухваћено је једним заједничким порезом и његови делови сачињавају заједницу, а од расподеле још није протекло 30 година, нека се читава та пореска јединица поново узме као целина, а разграничени појединачни делови се споје, па се поново изврши подела на равне земљишне уделе, и то не само на основу величине земље већ и с обзиром на њену зиратност.“)[113]

Овде треба обратити пажњу на следеће. Нова расподела може уследити под одређеним околностима, а то значи да у другим случајевима изостаје; према томе, овде није реч о некој периодичној прерасподели у правилним временским размацима. До прерасподеле о којој се овде говори долази свакако онда када, као што је то случај на једном месту у Земљорадничком закону, један од чланова уложи приговор на правилност расподеле.[114] Али нова расподела може да се предузме само онда када од прве расподеле још није протекло тридесет година. Према томе, чим је овај рок истекао, нова расподела се више не може вршити. Па и како су уопште биле могућне периодичне расподеле када се против једне поделе могао поднети приговор у току тридесет година?

Што се тиче места у Земљорадничком закону која, осим управо размотреног § 8, још извештавају о деобама (*Ferrini* §§ 32 и 79; *Ashburner* §§ 32 и 82), ту нису у питању периодичне прерасподеле читавог сеоског земљишта, већ накнадно додељивање земљишта које је раније остало неподељено. У § 32 је то нарочито јасно, јер се ту каже: „Ако неко узгаји дрво на неподељеном месту, и после тога дође до расподеле...“ (ἐὰν δένδρον ἀνατράφῃ ὑπό τινος ἐν τόπῳ ἀμερίστῳ, καὶ μετὰ ταῦτα μερισμοῦ γενομένου...)[115]

[112] *Zachariä*, Geschichte 253.

[113] Уп. и превод који даје *Zachariä*, loc. cit.

[114] *Ashburner* § 8 (*Ferrini* § 8): „Уколико извршена расподела нанесе некима неправду у погледу међа или места, нека имају право да пониште извршену поделу“ (ἐὰν μερισμὸς γενόμενος ἠδίκεσέν τινας ἐν σκαρφίοις ἢ ἐν τόποις, ἄδειαν ἐχέτωσαν ἀναλύειν τὴν γενομένην μερισίαν).

[115] Уосталом, по моме мишљењу, поређење Земљорадничког закона са нашим Трактатом доводи до закључка да је у X веку сељак био још независнији од своје општине него што је то био случај два столећа раније. У Земљорадничком закону (*Ashburner* § 81) видимо да ако један сељак сагради млин на земљишту које није подељено међу појединце (τόπον κοινόν), остали чланови општине могу против тога да уложе приговор, и уколико власнику млина исплате део трошкова за изградњу, могу да постану сувласници млина. Нема

Другим речима: ни један једини од мени познатих византијских докумената не допушта закључак о периодичним прерасподелама земљишта у сеоским насељима у Византији; напротив, више докумената доказује супротно. [42]

Ако се сада, резимирајући резултате претходних излагања, запитамо како треба да замислимо најопштији тип византијског села (χωρίον), добија се отприлике следећа слика. У средини су, у најближем суседству једна до друге, сељачке куће са двориштима. Око овог центра су појединачне парцеле сељака, њиве, виногради итд.; обично је земљишни посед једног сељака распарчан на више мањих појасева земље који се налазе на разним местима, помешани са туђим парцелама. То су στάσεις сељака, одн. ὑποστάσεις. Исто се може још означити и са τόπος или τόπιον, и стога се ови изрази каткада употребљавају поред στάσις, као њени синоними, тако нпр. у § 14, где се исте парцеле једанпут називају στάσεις, а други пут τόπια. Ипак је значење речи τόπος, τόπιον сасвим опште; τόπος значи исто што и земљиште уопште и најчешће се примењује тамо где својство земљишта није ближе одређено. Стварна ознака за сељаков земљишни посед је, као што је речено, στάσις. Треба ли нарочито подвући да су у питању мале парцеле, онда се употребљавају и изрази κατατομή и μερίς.

На извесној удаљености налазе се προάστεια и ἀγρίδια, већи и мањи мајури, који су се издвојили из села. Са матичним селом су ипак повезани на тај начин што имају удела у његовој укупној пореској квоти (ῥίξα), тј. учествују у укупном пореском терету села, па стога чине с њим једну општину, за разлику од ἰδιόστατα προάστεια, ἀγρίδια, τόπια, који су самосталне фискалне јединице, и према томе не припадају сеоској општини. [43]

Поред земљишних парцела у издвојеном, појединачном поседу сељака, има и већих, неподељених земљишта, пашњака, шума као и друге земље која је мање погодна за обрађивање или је сувишна, али се према потреби такође

сумње међутим да је τόπος ἀδέσποτος о којем говори наш Трактат (§ 5) — место које приликом расподеле није никоме додељено, те је остало слободно — у суштини исто што и τόπος κοινός у Земљорадничком закону. Но, када аутор нашег Трактата говори о томе да је касније неки сељак могао тај комад земље заузети, он при том уопште не помиње могућност да би остали чланови општине могли против тога да уложе приговор, као што је то предвиђено у Земљорадничком закону. О томе овде нема ни говора — дозвола мора да се тражи само од пореских власти, јер оне одређују нов додатни порез (προθήκη) на преузети посед.

може поделити појединцима. „То није недељива, већ само неподељена земља“, како тачно примећује Панченко.[116] Што се тиче земље у издвојеном поседу појединих сељака, она представља њихову личну, наследну и пуну својину.

Ово је Панченко такође тачно уочио и насупрот старијим научницима (Zachariä von Lingenthal, Васиљевски, Успенски) с правом нагласио. Њему припада велика заслуга што је утврдио и истакао ову специфичност сеоског поседа у Византији. Његов рад је неправедно био потцењен. То се углавном догодило стога што је Панченко, полазећи од свога потпуно исправног становишта да је земљишни посед византијских сељака био њихова појединачна, лична и наследна својина, веровао да отуда мора закључити да у Византији уопште није било сеоских општина. Погрешност оваквог сасвим непотребног закључка објашњава се тиме што је Панченко под општином очигледно подразумевао само такву творевину која би по својој природи била више-мање истоветна са словенском општином. Међутим, таква идентификација је сасвим неоправдана. Јер, мада у Византији не може бити говора о некој заједници сеоских добара
[44] и мада земље сељака нису биле само условљено, привремено и прерасподели подложно власништво, већ су представљале пуну, личну и наследну својину, мада дакле у Византији није постојала, како се обично тврди, „словенска општина“, то још не значи да постојање сеоске општине у Византији треба сасвим оспоравати.[117]

Штавише, многобројни византијски документи говоре изричито о сеоској општини, на шта су се Панченкови критичари лако могли позвати.[118] Ми смо већ горе (стр. 272 сл.) навели сасвим јасне податке из Земљорадничког закона, из царских новела и из нашег Трактата, који сви указују на општинско уређење византијских села. Желели бисмо овде само да скренемо пажњу на још један податак, који је посебно интересантан по томе што не само да потврђује постојање општинског уређења већ и износи на видело да је

[116] *Панченко*, н. д. 84.

[117] Уп. такође мој чланак: Византийский податной устав, Recueil *Kondakov* (1926).

[118] *Мутафчиев*, Селското землевладение във Византия, Софија (1910). *Безобразов*, приказ књиге *Мутафчиева*, В. В. 17 (1910), 336—346. *Иеромонах Михаил*, приказ дела Панченка, В. В. (1904) 588—615. Ипак, на основу горе реченог, ови радови се морају прихватити са извесним оградама, иако књига Мутафчиева има своју вредност. Мутафчиев настоји да заузме извесну средину између става Панченка с једне, Васиљевског и Успенског, с друге стране, али се чврсто држи фикције о некој „словенској општини“ у Византији.

везаност за општину била сељаку тегобна и да га је спутавала. Ово сведочанство, овако протумачено, је утолико интересантније што не потиче од неког сељака, већ од једног цара. Наиме, Константин VII наређује да се, уколико је негде дошло до размене земљишта између богатих и сиромашних, тај поступак поништи и да свако преузме своје раније земљиште, осим у случају да сиромашни сам жели да задржи своје ново земљиште „јер он, који је раније био члан сеоске општине, сада би радије да се издвоји, не само зато што би му тада било мање тегобно већ и што је добио бољи комад земље“.[119]

Зашто је чланство у једној општини морало бити тегобно, [45] потпуно је јасно. Као члан општине морао је сељак да преузме одговорност за порезе својих суседа, што је у извесним околностима значило вишак оптерећења његове земље. Основне црте једне византијске општине морају се уочити у следећем: читава територија коју је она обухватала сматрана је за *један* порески одељак (ὑποταγή); на њега је ударен *један* укупни порез (ῥίζα) за све чланове општине заједно и ови су, сходно алиленгију, били обавезани узајамним јамством за плаћање пореза. Установа ἐπιβολή-ἀλληλέγγυον представља кључ за разумевање византијског аграрног система (дакле финансијске и административне мере владе, не последице насељавања страних племена).[120] Из ове установе развило се општинско уређење — у томе се морам потпуно сагласити са ставом школе Монијеа.[121] Тиме што је једном селу наметнула *један* заједнички порез, византијска влада учинила га је једном финансијском јединицом; тиме што је свим сељацима тога села наметнула одговорност за неодложно плаћање пореза својих суседа, везала их је у једну општину. *Византијска општина је, дакле, једна финансијска и административна јединица, али и само то.* „Примат“ финансијских обзира над економским, који смо нагласили у вези са питањем о ἰδιόστατα, долази овде поново до изражаја.

Мораћемо дакле, кад је реч о Византијском Царству, говорити о пореској општини, али никако о некој аграрној

[119] Jus Gr. Rom. III, 254. „ἅτε πρὶν ἀνακεκοινωμένος ὤν, οὐ μόνον ἰδίᾳ τὴν ἑαυτοῦ κατάσχεσιν ἀφορίσας διὰ τὸ ἀνενόχλητον, ἀλλὰ καὶ τὸ κρεῖττον ἀντιλαβών.“

[120] Против појединих теза „словенске теорије“ Успенског, недавно је изнео врло озбиљне приговоре *Г. Вернадский*, н. д. 92 и д. Уп. и *Ю. Кулаковский*, Друнг и Друнгарий В. В. 9, 1 и д.

[121] Уп. *G. Testaud*, op. cit. 71 и д.

општини у том смислу да је од њених чланова сваки имао и било какво право на земљишни посед сваког осталог појединца. Наше истраживање доказује, напротив, да је зе-
[46] мљишни посед сељака био његова лична и наследна својина, да је, дакле, у Византији сељачки земљишни посед имао исте основне особине као у Риму и да се римска традиција ту одржала и развила.[122]

II

У претходним излагањима више пута смо указали на то да је византијској сеоској општини која је у целини сачињавала један порески одељак (ὑποταγή), био наметнут један заједнички порез (ῥίζα χωρίου). Одређивање овог укупног пореза и његова расподела на поједине чланове општине — поступак који аутор нашег Трактата назива ἐπιβολὴ καὶ τῆς ῥίζης ἱκάνωσις[123] — спроводио је порески инспектор на следећи начин. С једне стране, израчунавано је премеравањем села колико модија[124] садржи читав тај порески одељак, с друге стране, утврђивано је колики укупни порез треба да се одреди томе селу. Затим је број модија које је обухватала ὑποταγὴ χωρίου, сравњиван са сумом номизми[125]

[122] Представа о потпуном прекиду римске традиције у средњовековној економици и управи претрпела је у новије време и за западну половину средњовековне културне области значајна ограничења, нарочито захваљујући радовима које је дао *Dopsch,* Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Cäsar bis auf Karl den Grossen, I—II, 2. изд., 1923, и Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, vornehmlich in Deutschland, I—II, 2. изд., 1921/22.

[123] Израз ἱκάνωσις значи отприлике „тачна расподела". Овај израз, који се у нашем Трактату доста често среће, нашао сам иначе још само у једном од геометарских фрагмената које је издао *Успенский,* Византийские землемеры, Одеса 1883, стр. 36. На израз „ῥίζα", у оном смислу који има у нашем Трактату, нисам иначе нигде наишао.

[124] В. горе, стр. 291, прим. 99.

[125] τὸ νόμισμα, *solidus* рановизантијског царства, је златан новац. Једна номизма садржавала је према *Hultsch*-у, у VII веку, 4,4 gr. злата; према *Васильевском* 4,55 gr.; према *Sabitier*-у (Description générale des monnaies byzantines I, 55) 4,49—4,54 gr. Према изучавању J. Kaufmann-а које саопштава *Безобразов* (В. В. 7, 106), номизма је вредела 5,58 рубаља. *Andréadès,* De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'empire byzantin, Byzantion 1 (1924) 76, каже: „Како с једне стране новчаница од 20 франака Латинске уније садржи 5,80 gr. злата, и како је, с друге стране, solidus садржавао прво 4,52 gr., а затим 4,40 gr., излази да је његова вредност морала износити 15,55 одн. 15,15 франака." Уп. и *Andréadès,* Le montant du budget de l'empire byzantin, Revue des études grecques 34 (1921). В. ипак и приказ овога рада од Е. Штајна (B. Z. 24, 1924). Недавно је *Stein,* Spätbyzantinische Verfasungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitt. zur osman. Gesch. 2 (1925) 11, утврдио да је у рановизантијском царству један solidus садржавао 4,48 gr. злата.

коју је износила ῥίζα χωρίου, па је израчунавано коликом [47]
броју модија земље одговара порез у висини једне номизме. Као објашњење, наш Трактат даје један пример: узима да ὑποταγή има 1000 модија, а ῥίζα износи 100 номизми, према томе на 10 модија долази 1 номизма пореза. „Јер онај који
то израчунава каже 10×100 = 1000."[126] Овај систем је са- [48]
свим јасан и показује да је у Византијском Царству приликом опорезивања земље била спровођена технички изразито реална расподела.[127]

[126] Уп. § 2. При том се свакако претпоставља да су у овом случају свих 1000 модија истог квалитета. Приликом процене иначе узимана је, разуме се, у обзир ииратност земље — то је управо био задатак „тачне поделе" (ἱκάνωσις). Како је спровођена ἐπιβολὴ καὶ τῆς ῥίζης ἱκάνωσις и како је израчунаван број модија (ὁ μοδισμός) једног села, аутор нашег Трактата не излаже овде подробније, будући да је то разложио у једном другом спису „О премеравању" (τοῦ μέτρου διδασκαλία (уп. стр. 265 сл.). Како је утврђен број модија једног земљишта, види се најјасније из Патмоског практика (Acta VI, 4—15) и из μέθοδος τῆς γεωμετρίας који је издао *Успенски* у Виз. землемеры, где на стр. 19 читамо: „Дотично земљиште на свом горњем крају износи један омер (σχοινόν, мерна врпца, исто што и σωκάριον у Патмоском практику), на доњем крају такође један омер, укупно дакле два омера; половина је један омер; једна страна износи два омера, друга такође два омера, укупно четири омера, половина је два. Помножи сад два омера обеју страна са једним омером горње и доње стране, говорећи: два пута један је два, половина од два је један. Дотично земљиште садржи дакле један модиј земље." Потпуно аналоган поступак показује и Патмоски практик. Уп. *Безобразов,* Патмоская писцовая книга, В. В. 7 (1900) 76 и д., *Vernadsky,* Byzantski popisy pŭdy, Český časopis Historicky 29 (1923) 447. Омер (σωκάριον) садржи у практику са Патмоса очигледно десет хвати (ὀργυίας), према правилу Херонске геометрије за премеравање њива: „јер омер сетвених површина треба да има 10 хвати" (τὸ γὰρ σωκάριον τῆς σπορίμου γῆς δέκα ὀργυιὰς ὀφείλει ἔχειν) (Metrologicorum Scriptorum Reliquiae, ed. Hultsch, I, 189). Међутим, у неиздатом фрагменту, који у cod. 183 библиотеке Marciana претходи нашем Трактату (уп. горе прим. стр. 265 сл.), примењује се омер од 12 хвати, јер модиј садржи овде 288 (квадратних) хвати. Ово одговара опет Херонском правилу за премеравање села и мајура: „Само најмања и равна земљишта треба да се мере ужетом од десет хвати. А обими мајура и општинских територија који захтевају кружна мерења, морају се обављати ужетом од 12 хвати, јер се унутар њиховог обима често налазе исушене јаруге, потоци, честари, и неискористиве површине" (Metrol. Script. I, 190).

[127] Исто се јасно види у Пири, нарочито XXXVII § 2, где се величина земљишних поседа појединих сељака и њихове границе, у случају спора, утврђују на основу висине пореза који дотични сељаци морају да плаћају.

Порез који се плаћао држави означава се у нашем Трактату појмом δημόσιος κανών или једноставно δημόσιον. Израз је врло стар, јавља се још у римском Египту[128] и значи државни порез. То је, дакле, сасвим општи појам и — исто као τέλος, израз који се такође среће у нашем Трактату — не објашњава на коју се врсту својине овај порез односи. Без сумње, у нашем случају реч је у првом реду о земљарини. Ипак, византијски сељак је морао, поред тога, да плаћа и многе друге порезе, који су делом такође урачунати у δημόσιος κάνων. Осим додатних пореза: δικέρατον, ἑξάφολλον, συνήθεια ἐλατικόν, које δημόσιον није обухватио а о којима ћемо још говорити опширније, наш Трактат не помиње посебне врсте пореза из којих се састојао δημόσιος κάνων. Ипак, можда неће бити сувишно да овде укратко себи предочимо најважније врсте пореза које је византијски сељак морао да плаћа у X веку.

[49] Византијски порески систем настао је развојем познoримског; њихову сродност не треба превидети, ма колико да Византија у појединостима показује одступања од римског уређења и ма колико да је различито изградила поједидије врсте пореза.

Практик са Патмоса, који нам је од сачуваних земљишних књига временски најближи, наводи као главне порезе сеоског становништва συνωνή и καπνικόν.[129] Ова два пореза — само ова два — су и у Пири, у тумачењу неког судског поступка, једине врсте пореза које долазе у обзир за сеоски посед.[130] Константин VII најзад наређује да се

[128] *Mitteis—Wilcken*, Grundzüge und Chrestomatie der Papyrusurkunden, I, § 3.

[129] Патмоски практик је штампан у Acta VI, 4—15. То је исцрпан опис добара која је Андроник Дука 1073. добио на дар од свога рођака цара Михајла Дуке. Тумачење овога као и Хиландарског практика даје *Безобразов*, Патмосская писцовая книга, В. В. 7 (1900) 68 сл.

[130] Пира VIII, § 2 (Jus Gr. Rom. I). Овде стоји (при превођењу овог тешког текста послужио сам се и руским преводом Васиљевског, Магистар је одредио да, ако је посед у време изнајмљивања већ везе на καπνικόν и συνωνή; но када је хтео да имање врати, позван је на суд (јер су порези морали бити исплаћени, каже Васиљевски). Магистар је одредио да, ако је посед у време изнајмљивања већ био опорезован са καπνικόν и συνωνή, онда он са овим порезима треба и да буде враћен епископији. Ако је пак посед пре тога био слободан, онда треба закупац да преузме καπνικόν, јер посед није дат у закуп да би остао ненастањен, већ да би добио радника. Плаћање συνωνή он не мора да преузме, ако из уговора проистиче да имање није изнајмљено у циљу обделавања земље, већ у неке друге сврхе...“.

Сарацени који се настане на византијском тлу и ту се ожене, у току три године ослобађају плаћања дажбина συνωνή и καπνικόν што овде несумњиво значи исто што и ослобађање од државног пореза уопште.[131] Очигледно су συνωνή и καπνικόν били најважнији порези које је сеоско [50] становништво Византијског Царства морало да сноси у време које нас овде интересује.[132]

Συνωνή, римска annona, био је првобитно порез у натури, у ствари присилна испорука хлеба за војску по нижој, од стране владе утврђеној цени.[133] Патмоски практик показује међутим да је касније, у време које је за нас овде важно, συνωνή био новчани порез.[134] Ми знамо да је и σιταρκία — обавезна испорука жита, у суштини сродна са συνωνή — могла бити убирана у новцу.[135] Васиљевски, који је први на то указао, показао је да и под ситаркијом често треба разумети земљарину (Материалы 210, стр. 367). Биће да ни συνωνή није у наше време ништа друго. То произлази како из велике улоге коју је, како смо видели, овај порез тада имао, тако и из онога што поближе сазнајемо о ње-

[131] De Cerimoniis 675: „У току три године остају неузнемиравани од свих пореских обавеза и не дају ни καπνικόν ни συνωνή а по истеку три године намирују и καπνικόν и συνωνή.” Уп. *C. Neumann*, Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen, Leipzig 1894, стр. 54. *Васильев*, Византия и Арабы, II стр. 235.

[132] Ми смо приморани да изводимо закључке на основу релативно малобројних података, и то делимично на основу података из познијих времена, јер се у византијским изворима поједине врсте пореза помињу ретко. Па и када се то догоди, најчешће су то или сасвим општи појмови, као τέλος, δημόσιον итд., или страницама дуга и несистематска набрајања назива пореза, где се не могу разликовати најважнији од мање важних дажбина. Само и таква набрајања познајемо тек од XI века.

[133] Cod. Just. X, 27, 2; Nov. Just. 130; Prokop. III (Hist. arcana) 130.

[134] Acta VI, 15: „они са два пара волова и они са једним паром волова на име συνωνή и καπνικόν по једну номизму, а они са једним волом пола номизме...“ (οἱ μὲν διζευγαράτοι καὶ οἱ μονοζευγαράτοι ὑπὲρ συνωνῆς καὶ καπνικοῦ αὐτῶν, ἀνὰ νομίσματος ἑνός, οἱ δὲ βοϊδάτοι ἀνὰ νομίσματος ἡμίσεος...).

[135] Acta VI, 45: „на име ситаркије једна перпера...“ (χάριν σιταρκίας ὑπέρπυρον ἕν). Actes de l'Athos (даље: „Athos)“ B. B. XIII, 89: Зографски манастир плаћао је „за ставку ситаркије годишње на све своје поседе... државној благајни Солуна 10 перпера, а државној благајни Сера 40 перпера“ (χάριν τοῦ κεφαλαίου τῆς σιταρκίας κατ' ἔτος ὑπὲρ τῶν ὅλων κτημάτων αὐτῆς... πρὸς μὲν τὸ δημόσιον τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τούτων ὑπέρπυρα δέκα, πρὸς δὲ τοῦ Σερρῶν ὑπέρπυρα τεσσαράκοντα). *Флоринский*, Афонские акты (1880) 79: „педесет перпера, колико су давали годишње за ставку ситаркије, горнине и градозидања“ (τῶν πεντήκοντα ὑπερπύρων, ἅπερ ἐδίδουν κατ' ἔτος χάριν τοῦ κεφαλαίου τῆς σιταρκίας, τῆς ὀρικῆς καὶ τῆς καστροκτισίας).

говој природи. Из наведеног места Пире (стр. 300, прим. 130)
[51] види се да је συνωνή убирана само тамо где је била обрађена земља. Тамо где је није било, захтеван је само καπνικόν. То се види и из Патмоског практика, где неки сељаци, очигледно беземљаши, плаћају само καπνικόν,[136] док други, који имају и њиве, плаћају и καπνικόν и συνωνή.[137] И још нешто: Уколико би се одбацила претпоставка да је συνωνή у оно време значила земљарину, дошло би се до чудног закључка да се у хрисовуљама XI и XII века у којима су побројани сви порези од којих је ослобођен овај или онај манастир, земљарина уопште не помиње. Јер од свих назива који се тамо наводе, ниједан, осим συνωνή, не може да значи земљарину[138]; тамо се не могу наћи ни ζευγαρατίκιον ни σιταρκία, изрази који се често срећу у касније доба, док се онда συνωνή више не јавља.

Καπνικόν је димнина, па стога се и убира свуда где има насеља.[139] О капникону имамо једно сведочанство још из IX века. Настављач Теофанов извештава да је Михајло II (820—829) становницима двеју тема (Опсикија и Арменијака), као награду за показану верност за време Томиног устанка, снизио плаћање капникона са два милиарисија, колико су одувек сви, па и они морали да дају, на један милијарисиј.[140] Ово сведочанство добија нарочити значај
[52] тиме што саопштава да су с в е теме морале плаћати капникон. Исто тако и у X веку Јован Цимискије (969—976), после своје победе над Русима, ослобађа димнине пореске обвезнике с в и х провинција.[141] Наведени подаци оправдавају

[136] У Патмоском практику уписан је порез сељака већином без икакве назнаке, нпр.: „Јован Скринос има жену Ану, синове Лава и Василија, једну воловску запрегу, два магарца, једну кобилу, једну мазгу, десет прасића, [плаћа] т р и н о м и з м е и д в а м и л и а р и с и ј а.“ Или: „Ана Цаминена има једну воловску запрегу, [плаћа] т р и н о м и з м е и д в а м и л и а р и с и ј а.“ Насупрот томе, код неких других читамо: „Стефан Ртилат има жену Адријану [плаћа] д и м н и н у (καπνικόν) пола номизме.“ Или: „Георгије, син Ирине... б е з е м љ а ш, д и м н и н а пола номизме.“ Карактеристично је да се неки сељаци (без земље) називају овде и καπνικάριοι.

[137] Уп. стр. 301, прим. 134.

[138] Уп. Acta VI, 22, 47, 121. *Sathas*, Bibliotheca greaca I, 55, 64.

[139] Уп. горе стр. 300, прим. 130.

[140] Theoph. cont. 54.

[141] Cedrenus, II, 413: „укинуо је пореским обвезницима свих тема такозвани капникон“ (ἄφηκε δὲ καὶ τοῖς ὑποφόροις πᾶσι τῶν ὅλων θεμάτων τὸ λεγόμενον καπνικόν). Разуме се, овде је реч само о једнократном пореском попусту (уп. *Васильевский*, Материалы, Ж. М. Н. П. 210, стр. 370), а не о коначном укидању капникона за сва времена, како

закључак о дејству једног релативно јединственог пореског система у IX и X веку, и то система заснованог на новчаној наплати.

Цахарије је претпоставио да је καπνικόν био идентичан са главарином, и да су „κεφαλετίων и καπνικόν два назива за једну исту ствар.“[142] Ипак није био у праву, како је показао још Васиљевски.[143] Но мени се чини исто тако мало прихватљиво и мишљење Васиљевског да такозвани ἀερικόν није ништа друго до главарина, ма колико били многобројни аргументи које овај највећи познавалац византијског пореског система износи.[144]

Главарина, римска capitatio humana, среће се у византијским документима до најпознијих времена под називима κεφάλαιον, κεφαλητικόν, κεφαλατίκιον, κεφαλετίων, итд. Њу нису заменили ни потиснули ни καπνικόν ни ἀερικόν ни било шта друго. У једној хрисовуљи цара Исака Анђела из године 1186. наводе се ова сва три пореза напоредо и као међусобно различита. По царском наређењу, сељаци манастира св. Марије Атинске ослобађају се следећих пореза:...
συνωνῆς, κ ε φ α λ α τ ι κ ί ο υ, κατέργων κτίσεως... προσκυνητικίου, [53]
ἀ ε ρ ι κ ο ῦ, κ α π ν ι κ ο ῦ...[145] Да је кефалатикион исто што и аерикон или капникон, онда наравно не би имало никаквог смисла ослободити некога и од једног и од другог и од трећег.

Τὸ ἀερικόν или ὁ ἀήρ, што значи ваздух,[146] био је вероватно, како показује и етимологија назива, порез на врата и прозоре, на кућне отворе кроз које улази ваздух. Неки подаци у документима, где се јавља израз πρόσοδος ἀερικοῦ, изгледа да потврђују ово тумачење. Овде се набраја: καπνικοῦ, προσόδου ἀερικοῦ, συνωνῆς... κτλ.[147] или: οἰκομόδου,

су то разумели Моније и после њега Шаландон (*Monnier*, op. cit. XVI, 1892, 153 и 511. *Chalandon*, Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène, p. 294).

[142] Zur Kenntnis des römischen Steuerwesens, Петроград 1863, стр. 13.

[143] Материалы, Ж. М. Н. П. 210 (1880) 368.

[144] Ibid. 371.

[145] Acta VI, 121—122.

[146] Procop. III, 118 (Hist. arcana) износи да је Јустинијан измислио ἀερικόν, да је помоћу овог пореза сваке године постизавао више од 3000 литара злата, а да је овај порез назван ἀερικόν стога што га је Јустинијан изненада зграбио у лету из ваздуха (τύχῃ τινὶ ὥσπερ ἐξ ἀέρος... ἐλάμβανε). Јасно је да се Прокопијево наивно објашњење порекла имена ἀερικόν не може схватити озбиљно; препоручљиво је уосталом бити мало скептичан и према осталим појединостима овог саопштења Тајне историје.

[147] Acta VI, 22.

προσόδου ἀερικοῦ, καπνικῶν ... κτλ.[148] По мом мишљењу, πρόσοδος треба овде сасвим дословно разумети као улаз, а порез προσόδου ἀερικοῦ као дажбину за улазе и отворе за ваздух, тј. за врата и прозоре на кући.[149] Већ је Моније довео аерикон у везу са порезом на врата и прозоре, али се није задржао на томе, него је, проширујући значење аерикона, тражио у њему порез на кућу, а нарочито на градски по-
[54] сед.[150] Ово тумачење се мора одбацити: многа сведочанства говоре управо о плаћањима аерикона у селима, док се порез на кућу мора свакако видети у називу οἰκόμοδον и у сличним изразима од исте основе. Међутим, ми из управо наведених места видимо да је οἰκόμοδον могао да постоји и поред аерикона као и поред капникона, јер се манастири ослобађају све три ове дажбине[151, 152].

Треба се, значи, уздржати од оваквих пренагљених идентификација различитих врста пореза на које се наилази у византијским документима. Такве идентификације се ипак на крају покажу неодрживим и могу само учинити нејасним чињенице које се при проучавању византијског пореског система морају истаћи што је могуће јасније: да је, наиме, византијски порески систем био крајње компликован[153], да је византијска влада била чудесно инвентивна у проналажењу све нових извора и изговора за опорезивање, и да је због тога становништво и било преоптерећено порезом.

[148] Acta VI, 47. Уп. и *Sathas*, Bibl. graeca, I, 55 и 64. Сатас пише: „προσόδων, ἀερικῶν ...” Но јасно је да запету треба брисати.

[149] У Египту, у византијско време, аерикон је, изгледа, наплаћиван као порез на равне кровове, који су за јаких жега коришћени за спавање. То је — истина недоказана — претпоставка коју износи *Schubart*, Ägypten von Alexander dem Grossen bis auf Mohammed, Berlin 1922, 146.

[150] *Monnier*, op. cit. XVI (1892) 508 и д. Исто већ *Paparrigopoulos*, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους III, 667, на кога се Monnier и позива. *Kalligas*, Μέλλεται καὶ λόγοι, стр. 279, идентификује чак ἀερικόν и καπνικόν.

[151] Acta VI, 22: ...ἀπό τε... οἰκομόδου, κωμοδρομικοῦ, καπνικοῦ, προσόδου ἀερικοῦ. Acta IV, 47: ἐξκουσσευθήσηται μέντοι ἥ τε ῥηθεῖσα ἅπασα νῆσος... ἀπό τε... οἰκομόδου, προσόδου ἀερικοῦ, καπνικῶν.

[152] Не може се уважити ни тумачење *Безобразова* (Споменица Карејева, Петроград, 1914, 92—97), који у аерикону тражи неку допунску земљарину, неки порез „на земљишта која су се налазила у заједничком поседу сељака“.

[153] Није узалуд *Васиљевски* упоредио византијски порески систем са лавиринтом (Материалы, 210, стр. 372).

Ипак је питање да ли све ове дажбине треба посматрати као сталне и редовне дажбине у оквиру основног пореза (δημόσιος κανών). Извесно је да најважније дажбине нису биле исте у свим периодима, да је час овај час онај порез играо главну улогу, те да према томе принцип опорезивања у разним временима, па и у различитим деловима Царства, није увек био исти. Тако су у римском и рановизантијском периоду земљарина и главарина били главни
порези. У време које нас овде интересује, то су били зе- [55]
мљарина и димнина — ἡ συνωνή и τὸ καπνικόν. У XIV веку, главни порез који, поред земљарине (τὸ ζευγαρατίκιον) плаћају сељаци светогорског манастира Зографа, није више димнина већ кућарина, није καπνικόν већ οἰκούμενον.[154] За манастир Ивирон изгледа да се δημόσιον састојао опет из земљарине и главарине, при чему се прва и овде зове ζευγαρατίκιον, а главарина се зове κεφάλαιον.[155] Ζευγαρατίκιον је познат из многих познијих повеља као земљарина, као порез на плуг, на јарам (ζεῦγος, ζευγάριον — јарам, пар волова) и најчешће се ту наводи на првом месту. У практику са Патмоса, напротив, јавља се, као што смо већ видели, уместо тога συνωνή. Зевгаратикион се овде јавља само као неки сасвим споредан, допунски порез, и није овде могао имати значење основне земљарине. Док овде, на имању Гама, на пример, укупна сума пореза коју сељаци морају да плаћају износи 9½ номизми и 5 милиарисија, дотле на име зевгаратикија сви ови сељаци заједно плаћају само 5 милиарисија. Исто тако на имању Вари, 13 сељака плаћа на име зевгаратикија укупно 2 мил. и 12 фола, на добру Олинту 10 сељака плаћа 12 мил. и 12 фола. Чињеница да зевгаратикион овде није разрезан на сељаке појединачно, већ се увек уноси као укупна сума, наводи на помисао да је овако назван порез овде представљао само допунску земљарину којом су била опорезована она земљишта која су остала неподељена међу сељацима.[156]

[154] Athos, B. B. XIII № 17 (стр. 41) и № 29 (стр. 70).

[155] *Флоринский*, Афонские акты, стр. 93: εὐεργετεῖ τὸ ἀπὸ ῾Ραδολίβου ἀπαιτούμενον παρὰ τοῦ μέρους τοῦ δημοσίου κεφάλαιον καὶ τὸ ζευγαρατίκιον. Ibid. 95: τὰ μὲν διακόσια ὑπέρπυρα ὑπὲρ ζευγαρατικίου, τὰ δὲ διακόσια ὑπὲρ κεφαλαίου.

[156] Није међутим искључено ни то да ζευγαρατίκιον овде значи порез који се наплаћивао само од категорије сељака познатих као ζευγαράτοι (уп. стр. 301, прим. 134); исто тако је вероватно постојала једна посебна дажбина која се звала ἀκτημονητίκιον (од ἀκτήμονες — безземљаши) и друга једна под именом παροικιατικόν (од πάροικοι — зависни, кметови): уп. Acta VI, 47 и 121. Ипак коначно решење овог питања још није могуће.

[56] Из овога примера, као и из претходних излагања, јасно је да су поједине дажбине имале час већи час мањи значај, али је јасно и то да, мада су извесне дажбине могле бити потиснуте од других, оне тиме неуколико нису ишчезавале, нити су биле укидане. Оне су постојале и даље, ако не као редовни порези, оно бар као ванредни намети, па су коришћене од стране власти као средство за повишење пореских додатака. Вредна је пажње при том и изванредна дуговечност номенклатуре византијске пореске управе.

Тако 1041. године Јован Орфанотроф, свемоћни министар цара Михајла IV, опорезује села, мимо осталих пореза, још и аериконом; штавише, не тражи ову дажбину од сељака појединачно, већ од села као целине, одређујући, према њиховој способности плаћања, једном селу четири номизме, другом шест итд. до 20 номизми.[157]

Не могу се наћи никакве потврде о постојању аерикона под Константином VII и његовим следбеницима; није могуће утврдити да ли је овај порез уопште био убиран у то време. Скабаланович указује на то да је пре малочас наведеног места, о аерикону последњи пут било речи у Тактици Лава VI; ту се, наиме, каже да војници, поред „државних пореза“ (δημόσιοι φόροι), морају плаћати још и ἀερικά, али и ништа више.[158] Из овога, као и из претходно наведених сведочанстава и из Прокопијеве приче, излази као врло вероватио да аерикон није био садржан у „димосију“, па према томе није спадао у редовне државне порезе, већ је представљао ванредну додатну дажбину.[159]

[57] Најважнији порези из којих се састојао δημόσιον одн. δημόσιος κανών сељака, били су у оно време следећи: земљарина (ἡ συνωνή), која се намиривала од обрадиве земље и уопште од „стаса“ сељака; димнина (τὸ καπνικόν), која је

[157] Scylitz.—Cedr. II, 521.

[158] Cap. 20, § 71: „јер довољно је наплатити им државне порезе и одређена им ἀερικά, те не треба их ничим више оптерећивати...“ Уп. *Н. Скабаланович*, Византийское государство и црковь в XI веке, Петроград 1884, 273.

[159] *Панченко*, Тайная история Прокопия, В. В. III, 511, дефинише аерикон као „порез или допунску дажбину која се убира независно од земљарине, κανών-а и није сједињена са δημόσιοι φόροι“. Ово је без сумње тачно, али још увек не објашњава шта аерикон стварно значи. Међутим, када Панченко даље убраја аерикон у групу συνήθεια, онда је то сигурно заблуда. Захваљујући Rescripta ad rationales Алексија Комнина (Jus Gr. Rom. III, 385) и нашем Трактату — оба ова извора именују иста четири пореза ове врсте — ми знамо које дажбине припадају овој групи (в. доле, стр. 311 и д.): аерикон не долази при том у обзир. Мора се одбацити и претпоставка Панченка да под аериконом треба подразумевати и судске дажбине.

ишла на терет насеља; и поред тога пашнина, τὸ ἐννόμιον, о којој морамо рећи још неколико речи.[160]

Ἐννόμιον је одређиван по броју глава стоке коју поседује један сељак; према Патмоском практику, за рогату стоку убирано је по један милиарисиј по комаду, а на 100 оваца по једна номизма. Еномију је врло сродна тзв. ὀρική — „горнина“, тј. дажбина на стоку која се напаса у брдима. Поред пашнине, убиран је и десетак (ἡ δεκάτη) за одређене врсте стоке, нпр. за свиње и овце, што је доказ више за сложеност византијског пореског система.[161] Добро је познат и десетак за кошнице (τὸ μελισσονόμιον).

Историјат еномија типичан је за конзервативизам терминологије византијске финансијске управе, на који смо већ имали прилике да укажемо. Еномион, који је постојао до краја Византијског Царства, убиран је још у Египту за време Лагида.[162] [58]

О висини најважнијих пореза у Византији тешко је рећи нешто сигурно. Горе смо видели из једног места Теофанова настављача да је почетком IX века сваки порески обвезник морао плаћати 2 милиарисија на име димнине (καπνικόν). Патмоски практик даје знатно веће оптерећење: сељаци плаћају овде, према свом имовном стању, по 3 мил., 6 мил., и по једну номизму димнине. Што су плаћања која исказује практик са Патмоса знатно већа, може се можда објаснити тиме што порески терет у Византијском Царству постаје све тежи и што је баш XI век обележен наглим порастом намета (мада је разлика која се овде појављује изненађујуће велика). Међутим, и једно сведочанство из IX века процењује капникон много више него што то чини

[160] У практику са Патмоса ἐννόμιον чини без икакве сумње део суме главног пореза, суме која је унесена у рубрике сељака. Безобразов, који је на то указао, претпоставио је такође, свакако с правом, да ситни делови златника, изражени у милијарисијима и фолима које овде често срећемо („зевгарати“ плаћају најчешће 3 ном., 2 мил., или 3 ном., 4 мил. итд.) отпадају на ἐννόμιον. И неке царске хрисовуље показују да је еномион био један саставни део (један κεφάλαιον) димосија. Уп. *Sathas*, Bibl. graeca I, 226: ...ἀπαιτήσεως τῶν δημοσιακῶν κεφαλαίων τῆς σιταρχίας, τῆς καστροκτισίας καὶ τοῦ ἐννομίου. Уп. и стр. 227, 229.

[161] Тако, нпр., и Стефан Душан ослобађа калуђере светогорског манастира Зографа од намета „на пашу оваца и свиња, десетка на кошнице и десетка на свиње“ (τοῦ ἐννομίου τῶν προβάτων καὶ χοίρων αὐτῶν, τοῦ μελισσονομίου, τῆς χοιροδεκάτης). Уп. В. В. 13 (1907), бр. 37.

[162] *H. Maspéro*, Les finances de l'Égypte sous les Lagides, Paris, 1905, 53.

Теофанов настављач. „Убира се и годишњи порез од 6 дирема на свако огњиште“ („On prélève aussi une contribution annuelle de 6 Dirhems sur chaque foyer“), каже *Ибн Хордадбех* у својој „Књизи путева и провинција“.[163] „Дирем“ је био једна врло колебљива новчана јединица, али, ма како га проценили, 6 дирема је увек упадљиво више него 2 милиарисија, колико је, према Теофановом настављачу, плаћано под Михаилом II.[164]

Ова сведочанства разликују се не само у погледу висине капникона. Једна можда још битнија разлика је у томе што саопштења Теофановог настављача и *Ибн Хордадбеха*, ма како они процењивали димнину, наводе на закљу-
[59] чак о њеној равномерној расподели на све становнике, док практик са Патмоса показује, напротив, различита оптерећења, према економским могућностима пореских обвезника.

Ни о висини опорезивања земље не може се много рећи. Ваља уочити да наш Трактат наводи однос 1 номизма за 10 модија земље. Разуме се да се овом сведочанству не може придавати нарочити значај, јер аутор нашег Трактата узима горњу процену само као пример и намерно бира заокружене бројеве (упор. горе стр. 299). Ипак, могло би се, с друге стране, рећи да је он, мада само приближно, несумњиво навео бројеве уобичајене у то време. Однос 1 номизма за 10 модија одговара уосталом висини закупнине коју даје практик са Патмоса. Знатно мање пореско оптерећење показује један од геометријских фрагмената који је издао Успенски. Ту се каже да се на име земљарине плаћа, према врсноћи земље, по 1 номизма на 84, 100, 36, 40 и 26 модија, исто тако и 1 номизма на 30 маслинових стабала.[165] И *Ибн Хордадбех*, на чије сведочење смо се већ позвали,

[163] Прев. *de Goeje*, p. 84.

[164] *Cf. Kremer*, Kulturgeschichte des Orients, I, 815, n. 1: „Један дирем вреди отприлике исто колико и један франак (то би било отприлике један милијарисиј). У почетку је 10, касније 12, још касније 15 дирема вредело један златан новац, динар, чија вредност у злату износи преко 13 франака. У овом односу мењала се и вредност дирема.“ — *А. Васильев*, Византия и Арабы I, стр. 80, прим. 2: „У најранија времена калифата један динар је износио 10 дирема, касније 12 и више: под Рашидом 20, па и 22 дирема, под Матахикиласом 25; Кадма рачуна у X веку 15 дирема у динару.“

[165] *Успенский*, Виз, землемеры, стр. 35. На другим местима тај фрагмент говори о три категорије земљишта, што одговара и римским традицијама; према тим категоријама утврђене су и цене: 1 номизму кошта $1^3/_4$ модија прве, $3^1/_2$ друге, 7 треће категорије. Патмоски практик говори исто тако о три категорије, а осим тога и о земљишту које није погодно за обрађивање.

каже: „Земљарина у Римском Царству (тј. Византијском) утврђује се путем редовног катастра и плаћа се по тарифи од 3 динара за две стотине модија“ („L'impôt foncier dans l'Empire romain (sc. byzantin) est établi par un cadastre régulier, et se paye selon le tarif de 3 dénares pour deux cents modii“.[166] Само није јасно на који се квалитет земљишта односи ово саопштење *Ибн Хордадбеха*, а ни из нашег Трактата се не види који квалитет земље има његов аутор у виду. У сваком случају, сва ова сведочанства су врло недовољна и тешко их је међусобно ускладити. На основу посматрања различитих саопштења о висини пореза у Византији, Васиљевски закључује да је порески терет у Византији био неравномеран и врло висок.[167] Ни данас се неће моћи много више рећи. Тврђење Васиљевског илустровано је интересантним сравњивањем података о опорезивању маслињака, које је извршио овај истраживач:[168] као
ἐπιτέλεια[169] среће се 1 номизма за 18 маслинових стабала [60]
која коштају 5 номизми (Acta IV, №. 17), али се наилази и на епителију од 1/2 перпере[170] за 40 маслинових стабала продатих за 36 перпера (Acta IV, №. 67), па чак и од 8 кокија, тј. 1/3 перпере за 46 стабала (Acta IV, №. 59).

На δημόσιον долазио је још један процентуални додатак који је убиран у облику четири пореза: τὸ δικέρατον, τὸ ἑξάφολλον, ἡ συνήθεια, τὸ ἐλατικόν. Али о овим дажбинама о којима расправља и наш Трактат, мораћемо говорити опширније, а пре тога желимо да укратко упознамо главне обавезе византијских сељака у погледу давања у натури и работа.

Најважније врсте биле су:

Ἀγγαρεία (παραγγαρεία) већ у Риму добро позната дужност да се чиновницима на службеном путу, а за време рата војсци и интендатури, обезбеде кола, возачи, коњи, стока за вучу и сл. Са ангаријом је у вези и дужност изградње и одржавања мостова, путева и постаја.

Даља обавеза становништва била је да се чиновницима Царства обезбеде смештај и храна. То је тзв. ἄπληκτον.

[166] Превод *de Goeje*, 83. Сведочанства Ибн Хордадбеха подупиру нашу претпоставку да су најважније дажбине у Византији биле земљарина и димнина, јер је код њега реч само о тим двема дажбинама.

[167] Материалы, 210, стр. 366.

[168] Ibidem.

[169] Уп. горе стр. 293, прим. 110.

[170] Иперпир — перпера је исто што и номизма, коју замењује од XIII века.

Према хрисовуљи цара Алексија I манастирима Патмоса[171] на ово су, и то у највећој мери, могли да полажу право: судије, војни команданти, скупљачи пореза, претори, дукси, катепани, страни посланици и њихови водичи, пратиоци опуномоћених лица, и уопште царски чиновници одаслани по службеном налогу, и најзад још и војска: „... они који одлазе у рат и они који се враћају из рата“. Они су могли по сопственом нахођењу захтевати колико год желе стоке, дивљачи, живине, а исто тако и хлеба, јечма, вина, меса, масла, јаја и свих врста поврћа.

Апликтону је слично и τὸ μιτάτον (или μητάτον, μετάτον), обавеза смештаја и хране за војску у пролазу, посебно за војсковође. Јасно је да су војници и чиновници лако падали у искушење да ова своја права самовољно искористе и злоупотребе. Извештаји савремених историчара показују
[61] да су они заиста подлегали овом искушењу. Тако су обавезе давања у натури могле у извесним околностима бити сељацима мучније и теже него порези у новцу. Када су већ приликом наплаћивања ових последњих порезници могли да врше над сељацима веће злоупотребе него што је то било могућно када су у питању били велепоседници, колико је тек могло бити тога у овом случају, када захтевима нису постављане никакве одређене границе, па је мали човек, незаштићен, бивао изложен најгорој самовољи. Установа митата објашњава уосталом зашто је συνωνή изгубила своје првобитно значење. Уместо да се хлеб купује по ниској цени, било је, разуме се, много једноставније да се на основу митата добија бесплатно.

Једна од важних обавеза која је такође служила војним интересима је ἡ κατεργοκτισία, изградња катерга, војних лађа, што је захтевало испоруку дрвета и осталог потребног материјала. Разуме се, ова је дужност могла бити наметнута само становништву близу морске обале; остало становништво давало је уместо тога новац. Исто тако, могла се и селима удаљеним од главног пута уместо ангарије нанетнути новчана дажбина. Стога се у византијским документима не могу увек јасно раздвојити новчани порези од пореза у натури. Ипак, уопште узевши, јасно је да у једном царству које је обухватало толике разнородне елементе није могао постојати јединствен порески систем. Тако су, на пример, после освајања Бугарске и Македоније, под Василијем II остали на снази тамошњи намети у натури; и

[171] Acta, VI, 47.

када је у каснијим временима учињен покушај да се и тамо пређе на новчане порезе, то је имало као последицу побуну становништва.

*

Посебну групу чинили су, као што је речено, допунски порези: δικέρατον, ἑξάφολλον, συνήθεια и ἐλατικόν, који су плаћани као прирез (προσθήκη) укупној суми државног пореза и нису били обухваћени у димосију, него су уношени посебно.

Под συνήθεια подразумевале су се дажбине које су по- [62]
резници (διοικηταί) у сопствену корист убирали као оно „што следује“. Ἐλατικόν — путну надокнаду — добијали су нижи порески чиновници, οἱ ταξεῶται, помоћници диикита, „за сподбијање ногу својих“,[172] јер су морали ићи од села до села да би наплатили порез.

Δικέρατον (два кератија — ситан сребрни новац) и ἑξάφολλον (шест фола — бакарни новац; 12 фола = 1 кератион) убирани су, како извештава наш Трактат, „за сврхе од опште користи“, првобитно за изградњу градских зидина.[173] Теофан извештава да је дикератон увео цар Лав III (717—740) после једног земљотреса, у циљу обнове градских зидина.[174] Касније, као што видимо, дикератон је не само пренет и на области које нису страдале од земљотреса већ се и одржао током више столећа. Новела Алексија Комнина из 1094. године приписује и ексафолон Лаву Исавријанцу.[175] Дикератон и ексафолон срећу се и сједињени у једном изразу δικερατοεξάφολλον.

Све ове дажбине биле су или спојене у једну суму, и у том случају је пореском обвезнику на првом месту завођен државни порез (δημόσιος κάνων), а на другом месту поменуте допунске дажбине („τὰ παρακολουθήματα“); или су после димосија редом једна за другом прописиване ове четири дажбине појединачно, а онда је начињен збир. То је онда гласило:

[172] Nov. Alexii Comneni, Jus Gr. Rom. III, 388 и 391: „и за сподбијање ногу лица које као порески извршилац путује ради наплате пореза“.

[173] § 26.

[174] Theophanes 634; исто Cedrenus I, 891. Насупрот томе, Glycas 530, тврди да је дикератон увео Нићифор I (802—810).

[175] Jus Gr. Rom. III, 387: „ваља знати да је додатак ексафолон увео Лав Исавријанац“.

„Пореско задужење, односно државни порез износи толико златника, дикератон толико златника, ексафолон толико златника, порезничке таксе и путнина толико златника, а дикератон и ексафолон заједно суму од толико златника са пореским таксама и путнином“.[176] („Ὁμοῦ ἡ ὅλη ῥίζα ἢ ὁ ὅλος τούτων δημόσιος κανὼν νομίσματα τόσα· δικέρατον νομίσματα τόσα· ἑξάφολλον τόσα· συνήθεια καὶ ἐλατικὸν νόμισματα τόσα· καὶ ὁμοῦ δικέρατον καὶ ἑξάφολλον ἀριθμίῳ νομίσματα τόσα, σὺν τῇ συνηθείᾳ καὶ τῷ ἐλατικῷ.“)

[63] Слично уношење ових дажбина показује и већ поменута новела Алексија Комнина, коју морамо ближе погледати да бисмо осветлили излагања нашег Трактата. Названа према свом садржају Rescripta ad rationales, et Rationarium antiquum et novum“, ова се новела дели на два дела: први део, rationarium antiquum (ἡ παλαιὰ λογαρική), даје исцрпно обавештење о врстама тих дажбина и о поступку њиховог убирања; други део, rationarium novum (ἡ νέα, ἡ νῦν ἀπαιτουμένη), објашњава како треба убирати ове порезе на основу новог обрачунавања условљеног падом вредности новца.[177]

Да би се лакше разумело ово што следи, дајемо овде једну табелу која ће показати узајамни однос најважнијих византијских новчаних јединица.

1 златна фунта = 72 номизме
1 номизма = 12 милијарисија = 24 кератија = 288 фола
1 милијарисиј = 2 кератија = 24 фола
1 кератион = 12 фола[178]

[64] И новела почиње једном табелом (прерачунавања рескрипта изнео је издавач у облику табела ради веће јасноће), која треба да разјасни колико милијарисија и фола садрже поједини делови једне номизме (1/48, 1/24, 1/48+1/24 итд.).

[176] § 26.

[177] Грађу садржану у овој новели обрадили су *Васильевский*, Материалы, Ж. М. Н. П. 210, стр. 385 и д. и *Chalandon*, Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène, Paris 1900, 320 и д.

[178] Узајамни однос византијских новчаних јединица који даје Васиљевски (н. д. 385—386), одступа у једној тачки од наше табеле. Исти је случај и са Бјуријем (*Bury*, History of the Later Roman Empire, London, 1923) и са Андреадисом (*Andréadès*, De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'Empire Byzantin, Byzantion I, 80), да поменем само највеће ауторитете у овој области, јер и многи други истраживачи редом чине исту грешку одређујући 1 номизма = 144 фола и 1 милијарисиј = 12 фола. Међутим, у табели из Алексијевих Rescripta, у којој су објашњени делови номизме, а коју и сам Васиљевски наводи (стр. 391) јасно стоји:

Текстови и табеле које затим следе обавештавају нас о убирању допунских дажбина (παρακολουθήματα) државног пореза (δημόσιον). Из њих се види да је на једну номизму државног пореза на име пореских допуна убирано:

Дикератон —	1 милијарисиј	= 1/12	номизме
Ексафолон —	1/4 „	= 1/48	„
Синетија —	1 „	= 1/12	„
Елатикон —	1/2 „	= 1/24	„
Укупно —	2¾ милијарисија	= 11/48	номизми

Према томе, на једну номизму државног пореза убиран је порез од готово 23%.

Дикератон је убиран и при најмањим сумама, чим је наиме δημόσιον достигао 1/48 номизми. Ако је димосион достизао висину од 2/3 номизме, убиран је и ексафолон, при чему се већ ту плаћало 6 фола, а не 4, како би се очекивало према наведеној табели. Исто тако, ако је неку суму требало заокружити, то се редовно вршило навише: од 1/48 златника убира се на име дикератона 1 фол, дакле 1/6 основне суме, уместо 1/12. На 1/16 номизме додавано је, исто као и од 1/12 номизме, 2 фола. На тај начин су допунским дажбинама били најтеже погођени баш сиромашнији порески обвезници.

Плаћање синетије и елатикона отпочело би тек када је основна сума достигла 1 номизму. Ове две дажбине међутим не расту у неком прецизно одржаваном односу према основној суми, као што је то углавном случај код дикератоексафолона. Овде долази до вишеструког ремећења овог узајамног односа — на почетку пораста суме димосија пре [65]

	1/48 ном.	= 6	фола
	1/24 „	= 12	„
1/24 +	1/48 „	= 18	„
	1/8 „	= 36	„ итд.

Тако је и са једним местом које сам Васиљевски наводи (стр. 391), где је дат однос: τὸ ἐλατικόν — 12 фола = 1/24 ном. Према томе, једна номизма садржи 288 фола (не 144), један милијарисиј 24 (не 12), један кератиј 12 (не 6). Докази за ово могу се лако умножити из Rescripta, као и из других докумената. У практику са Патмоса сељаци често плаћају толико или толико милијарисија и 12 фола. Из тога је опет јасно да један милијарисиј није могао садржавати 12 фола. Најзад, у Schol. Basil. bel. 23, изричито се каже: „треба знати да један кератион чини 12 фола, односно ½ милијарисија; дванаест кератија чине дакле једну половину номизме, а једна цела номизма садржи 12 милијарисија, а 24 кератија“ (χρὴ γινώσκειν, ὅτι τὸ ἓν κεράτιον φόλλεις εἰσὶ δώδεκα, ἤτοι μιλιαρισίου τὸ ἥμισυ· τὰ οὖν δώδεκα κεράτιά εἰσιν νομίσματος ἥμιου· τὸ γοῦν ἀκέραιον νόμισμα ἔχει μιλιαρίσια ιβ', κεράτια κδ'). Уп. *Du Cange*, s. v. κεράτιον).

на штету платиоца пореза: на 10½ номизми отпадају 3 номизме за синетију и елатикон; а затим обрнуто — пораст допунских дажбина заостаје све више за порастом основне суме: од 200 ном. отпада само 7 златника на синетију и елатикон; пошто су пак при основној суми од 200,5 номизми достигле висину од 10 номизми, заустављају се коначно на том нивоу. Ту се, дакле, може уочити дегресивно опорезивање, што је значило предност за богате пореске обвезнике.[179]

Међутим, како саопштавају Rescripta, ове приходе, који су у почетку били намењени порезнику и његовим људима, касније је држава преузела за себе.[180] Каква је била нужна последица ове мере, сасвим је јасно: порезницима није преостајало ништа друго до да надокнаде губитак од пореских обвезника, тј. да од ових изнуђују више него што је тражено од стране финансијске управе, па да вишак задрже за себе. За ту сврху био им је и те како добродошао замршени систем обрачунавања, како смо га малочас скицирали. Неограничено искоришћавање пореских обвезника омогућила је, међутим, још једна посебна околност: услед пада вредности новца у време састављања Rescripta, упоредо су постојала два система обрачунавања.

[66] Кад је Алексије Комнин ступио на престо, финансијско пропадање Византијског Царства достигло је врхунац. У том очајном положају Алексије се нашао принуђен да, по примеру свога претходника Нићифора Вотанијата, спроведе неку врсту инфлације на тај начин што је примесом мање вредних метала смањио вредност златном новцу. Нови новац, „бели“ или „рапави“ златник (νόμισμα λευκόν или νόμισμα τραχύ) циркулисао је сада упоредо са старим пуновредним златником (νόμισμα ἑξάγιον), а то је, разуме се, изазвало многе тешкоће и неспоразуме приликом убирања пореза.

Рашчишћавању ових неспоразума посвећен је други део Rescripta. Он се састоји од низа дописа (ὑπομνήσεις) у којима чиновници финансијске управе питају цара за објашњења о новом систему убирања пореза, и од низа царевих одговора или одлука (λύσεις). Садржај ових докумената даје

[179] Значајно је у вези с тим и то што пораст елатикона, који је био намењен нижим чиновницима, заостаје за порастом синетије коју примају виши чиновници, и уопште не прелази један златник. Тако, код димосија од 1 номизме елатикон износи половину синетије, а код више од 200 номизми, само 1/9.

[180] Аутор нашег Трактата не зна ништа о томе. Према томе, ова мера је била спроведена у времену између настанка нашег Трактата и настанка Алексијевих Rescripta.

тако занимљиву слику финансијског управљања и новчане политике византијске владе да не можемо прећи преко његових главних елемената.

У првој представци саопштава се да је 1090. године у Тракији и Македонији још било на снази старо обрачунавање и да је неки Димитрије Коматер закупио порезе тих провинција обавезавши се да ће овде утерати двоструки износ уобичајених пореза. Но како то није учинио, кућа му је разорена.[181] За наредну годину убирање пореза у тим [67]
покрајинама пренето је на некога Нићифора Артавазда. Овај је саопштио да је овде утврдио да је на многим местима од сељака наплаћивано, уместо једног милијарисија, једна

[181] Заслужује пажњу овде податак о све јаче израженом систему закупљивања пореза. Ова појава има, разуме се, веома велики значај, јер она повлачи за собом дубоку промену система финансијске управе. Заблуда је међутим када се сматра, и то често, да је стари систем закупа пореза, који је био врло уобичајен у рановизантијском царству, а онда укинут од времена Исавријанаца, поново ступио на снагу тек под Алексијем Комнином. Изгледа да је овај систем у ствари ступио у дејство већ убрзо после смрти Василија II, која и иначе означава прекретницу у византијској историји. Већ према Кекавмену (уп. *Васильевский*, Советы и рассказы византийского боярина, Ж. М. Н. П. 215, 1881, 291—292), његов рођак Јован Маја био је закупио порезе у области Аравис у Јерменији. Како је Кекавмен саставио своје „Савете“ негде седамдесетих година XI века, а како је причу о Мајином подухвату и о његовој судбини очигледно чуо од свога оца, мора се закључити да се догађај о којем је реч одиграо у другој четвртини XI века.

Овај закупац пореза доживео је жалосну судбину, исто као и Димитрије Коматер из Rescripta. Зато што је утерао 60 литара злата мање, морао је да испашта до краја живота у затвору као дужник. Наш извештач додаје: „Ти знаш исто тако шта су и многи други претрпели због ових закупа пореза: изгубили су и углед и имања.“ И онда даје савет своме сину, коме се и обраћа у својим поукама, да се никада не упушта у такве послове. Опрезност је и иначе, изгледа, била посебна врлина Кекавменова. Нема сумње ипак да су овакви послови под извесним околностима могли бити и врло уносни. То уосталом видимо и из причања самог Кекавмена. Када је његов отац хтео да одврати несрећног Мају од његова подухвата, овај му показа околне куће и рече: „Све ове куће су награда за закупе пореза.“ Из тога је уосталом јасно да је још пре тога времена (средине XI века), систем закупљивања пореза био нашао широку примену и да је, као што смо већ рекли, настао изгледа ускоро после смрти Василија II (умро 1025).

Zachariä, Geschichte 236, изнео је претпоставку да укидање система алиленгија треба довести у везу са увођењем система закупа пореза, јер „од тада је порески додатак свакако престао да буде од службеног интереса за наместнике покрајине“. Тиме што ми, за разлику од Цахарија, увођење пореског закупа не стављамо у време Алексија I већ у другу четвртину XI века, оштроумна Цахаријева претпоставка само добија сигурне основе, будући да је алиленгион укинут у оно време у које ми датујемо увођење закупа пореза.

номизма, на другим местима уместо два милијарисија, једна „рапава" номизма, и опет на неким другим местима, уместо 3 и 4 мил., једна номизма. Владала је дакле безгранична самовоља, па су порезници утеривали од сељака дванаестоструко више од њиховог пореског дуга држави. Насупрот
[68] томе, велепоседници и манастири нису допуштали да буду тако искоришћавани и плаћали су увек само један златник за 12 милијарисија. Нићифор Артавазд признаје да је сам управо на такав начин спровео наплаћивање пореза, па пита како да поступа убудуће. Цар је одговорио да обрачун пореза мора бити за све исти, и да се приликом наплате допунских дажбина (δικερατοεξάφολλον, συνήθεια и ἐλατικόν) убудуће, уместо једног милијарисија, захтева једна нова номизма. Ипак, изгледа да је терет који је наметала ова нова одлука био сувише тежак пореским обвезницима, па је, умољен за олакшице, цар одредио да се мале пореске своте могу наплаћивати и у бакарном новцу, али да свака 4 милијарисија у збиру тих малих пореских свота представљају један нови златник и да се тако морају обрачунавати. На тај начин уведено је ново обрачунавање и истовремено је званично признато да је номизма имала још само ⅓ своје првобитне вредности.[182]

[182] Касније је изгледа њена вредност још више пала. Један рачун који налазимо на крају Rescripta (Jus Gr. Rom. III, 400), а који је као што је Васиљевски сигурно с правом претпоставио, унесен тек касније, показује однос: 1 номизма = 12 фола, што чини још само $^1/_{24}$ првобитне вредности златника. Овај рачун показује да је једном пореском обвезнику који је морао за две године да плати по 1 ном. 9 мил., сада (са допунским порезима) узето 56 ном. Јер се рачуна:

1. Заостатак — 2 номизме,
2. Додатак — — 66 фола,
3. Заостатак — 18 милијарисија = 432 фола,
4. Додатак на 18 мил. или $4^1/_2$ ном. — 33 фола за сваку ном. = $148^1/_2$ фола.

Укупно 2 номизме, $646^1/_2$ фола; како 12 фола чине једну номизму, мора се тражити 56 номизми.

Васиљевски и после њега Шаландон допустили су да их ови бројеви збуне, па су поверовали да морају закључити да је код закашњења у плаћању пореза становништво било изузетно тешко оптерећено. По мом мишљењу не може се на основу управо овог рачуна ништа закључити о висини пореског терета, јер се овде под номизмом не може више замислити ништа одређено. Тачком један примењен је стари систем рачунања: 1 ном. = 12 мил., бар се не примењују никаква прерачунавања по новој одредби; тачком 4 постављен је однос: 1 ном. = 4 мил., а код срачунавања укупне суме 1 ном. = 12 фола (= $^1/_2$ мил.). Какво рачунање треба сада да применимо при процени висине суме од 56 ном.? Ако пођемо од последњег рачунања (1 ном. = 12 фола), онда је чак држава на штети, а не платилац пореза (јер 56 : 24 = $2^1/_3$ златника, уместо $3^1/_2$, колико је дотични пла-

Како излази из даљих дописа, признавање чињенице [69]
да је номизма пала на трећину своје вредности још није повлачило снижавање допунских пореза. Порески обвезници уложили су против тога приговор и поднели представке да, када већ златник износи само 4 милијарисија, тј. пао је на трећину своје вредности, онда би и допунски порези морали нужно да се троструко смање. Тада је цар нашао компромисно решење: одредио је, наиме, да се дикератоексафолон снизи — не на трећину, него само на половину, а ускоро затим издао је исту такву наредбу и за синетију и елатикон. Тиме је државној благајни осигуран, у односу на ранија времена, добитак од 50% на све допунске порезе.

Видимо, дакле, да је Алексије Комнин кварењем новца успео да постигне значајне добитке у корист државне благајне. Ова „инфлациона политика" донела му је не само оне успехе које, у почетку, оваква политика увек осигурава, а које је, разуме се, и Алексије умео да користи издавајући лош новац а убирајући добар; поврх тога, када је најзад дошао у положај да мора да прима и лоше новце, он је себи осигурао сталан добитак тиме што је, као што је горе показано, при паду вредности новца на једну трећину, снизио допунске порезе само за половину, и тиме што је, снизивши новчану јединицу, могао да наметне допунске дажбине и оним пореским обвезницима који раније нису били на то обавезни, будући да су наплаћиване тек
онда када основни порез достигне један одређени ниво (⅔ [70]
ном. код ексафолона, 1 ном. код синетије и елатикона).

Ништа мања није била ни довитљивост порезника који су умели ванредно вешто да искористе ситуацију, па су безобзирно пљачкали пореске обвезнике. Врло је карактеристично како су они разумели царев пропис да је убудуће један златник раван 4 милијарисија. Пуне износе у номизмама обрачунавали су на нови начин: 1 ном. = 4 мил.; али код делова номизме примењивали су стари метод обрачунавања: 1 ном. = 12 мил., не обзирући се на то што је при том често део једне суме износио више него сама та сума. Ако је, на пример, требало да се наплати 1½ номизме, онда је уместо 1 номизме, по пропису, узимано 4 милијарисија, док је за преосталу половину номизме тражено по

тилац дуговао по старом систему. И то још без допунских пореза!) Боље је уздржати се од било каквог закључка о висини пореза на основу овога примера и извући само један закључак: различити системи рачунања стварали су нечувене компликације а рачунским способностима византијских чиновника постављали сувише високе захтеве.

старом обрачунавању, пуних 6 милијарисија. Врховна финансијска управа била је изненађена оваквим поступком. Неки њени чиновници сматрали су да царска одредба треба да буде схваћена тако да и делове златника треба обрачунавати на нови начин. Ипак, закључено је да се ово питање не може решити у одсуству цара, који се у то време налазио на бојишту, па су још и идуће две године порези убирани онако како је порезницима ишло у рачун. Када се цар вратио у Цариград и сазнао за то, био је крајње незадовољан. Његова уредба, рекао је, била је савршено јасна, и ако је могла да буде тако погрешно схваћена, онда је за то крива само нечасност и похлепа порезника; наредио је да им се овако стечени вишкови одузму — и предају државној благајни.

*

Пошто смо претресли најважније врсте пореза које је плаћало византијско сеоско становништво и на тај начин упознали општи систем опорезивања, морамо сада испитати
[71] одступања од овог система, односно случајеве и врсте пореских олакшица и попуста, који су под одређеним условима могли бити давани. Овим питањима бави се нарочито исцрпно наш Трактат, могло би се рећи да је то главни предмет којим се он бави, а материјал који о томе износи не може се по богатству мерити ни са једним другим документом.

Видели смо да је византијска сеоска општина морала сносити један заједнички порез (ῥίζα). Ипак, у њему нису безусловно учествовали сви чланови општине, могли су бити давани попусти и олакшице, и према томе наш Трактат, поред плаћања (τελούμενα) заједничког пореза, помиње и: „συμπάθειαι, ἀποκεκινημένα καὶ ὁλόπτωτα, κλάσματα, λογίσιμα παντοία, σολέμνια".[183]

Морамо сада разјаснити ове изразе и покушати да продремо у суштину њихова значења. У посебну групу могу се издвојити σολέμνια и λογίσιμα.

Под σολέμνια треба разумети стипендије.[184] Њихови примаоци, углавном цркве и манастири,[185] били су не само

[183] § 1.

[184] *Ducange*, σολέμνιον — stipendium, honorarium.

[185] Као што се може видети нпр. из Пире (XV, 10), могле су и цркве бити сједињене са сељацима у једну општину. Уопште, византијска општина могла је под извесним околностима представљати

ослобођени пореске обавезе већ су још и добијали од круне редовне дарове у новцу, који су им могли бити додељивани, како то наш Трактат показује, на различите начине; само, ови новчани дарови нису притицали из државне благајне директно, већ су за то коришћени текући пристигли порези, било на тај начин што је неко село своје порезе, уместо држави, уручивало дотичном манастиру (иако само село не потпада под тај манастир), или тако што је главни порезник (διοικητής) давао манастиру известан део плаћања која му је доставила нека пореска област.[186] У првом случају таква [72]
стипендија се зове λογίσιμον σολέμνιον, а у другом παρεχόμενον σολέμνιον.[187] Са овом последњом имају исто значење и χειρόσδοτα σολέμνια (уручене стипендије), које се помињу у § 7. Најзад, наш Трактат помиње још и случај када манастир своје порезе (јер по правилу су и цркве и манастири у Византији били дужни да плаћају порезе на свој посед, мада су често бивали ослобођени ове дужности) задржи као дотацију. Ту се, дакле, државна благајна одриче само пореза од самог тог манастира, а не, као у горе наведеним случајевима, и извесних плаћања од стране сељака. Према томе, није у ствари реч о стипендији, већ једноставно о привременом ослобођењу од пореске обавезе, и било би стога правилније да је аутор нашег Трактата, уместо под σολέμνια, сврстао овај случај под λογίσιμα, тим пре што га је означио као „стипендије путем самонакнаде" (αὐτουργὰ λογίσιμα).[188]

Ослобођење од пореске обавезе представљају и προκατεσπασμένα λογίσιμα, о којима је реч у § 6.[189] Израз προκατεσπασμένα λογίσιμα не значи ништа друго до рачуне одавно брисане или изузете из земљишних књига.[190] Ти рачуни су

целину састављену од доста хетерогених елемената, што уосталом није нимало у противречности са нашим схватањем суштине византијске општине (уп. гл. I).

[186] Овај поступак срећемо у једној хрисовуљи Нићифора Вотанијата из год. 1079, где се једном манастиру одобрава „да од скупљача пореза Кикладских острва узима на име стипендије 16 номизми" (λαμβάνειν... σολεμνίου ἀπὸ τοῦ διοικητοῦ τῶν κυκλάδων νήσων νομίσματα δεκαέξ). Cf. Acta VI, 22.

[187] §§ 9 и 10.

[188] § 9.

[189] Уп. горе стр. 264 и д.

[190] Овде долази до израза стварни смисао речи λογίσιμον: рачун, конто. У већини случајева, међутим, ова реч има у нашем Трактату посебно и уже значење означавајући повлашћен рачун, дотацију.

У речницима не срећемо ову реч нигде. И у другим документима јавља се веома ретко. На крају типика Григорија Пакуријана за Бачков манастир (изд. L. Petit, В. В. 11, 1904), где су наведене књиге, хрисовуље и други документи манастирског архива, између

[73] били издвојени из земљишних књига са тога разлога што је онима који су били обавезни да их плаћају цар био одобрио ослобађање од пореза за сва времена. У питању су првенствено манастири, цркве и разне добротворне установе.[191] Удаљавањем њихових рачуна из земљишних књига, ове су установе коначно измакле власти државне благајне. Оне за њу просто више нису постојале.[192]

И појединцима су као знак царске наклоности даривана пореска ослобођења и повластице у облику λογίσιμα. При том се разликују стипендије „проглашене", односно „са именом" (ἐκπεφωνημένα или ἐκφωνούμενα λογίσιμα) и „непроглашене", тј. „без имена" (ἀνεκφώνητα λογίσιμα).[193] Реч је овде, што је карактеристично, само о једној чисто спољној разлици у књижењу: у првом случају, у документу који одобрава пореску олакшицу, наведено је и име лица у чију корист се повластица додељује, и име чиновника преко кога је спроведена одлука о попусту, а текст документа исписан је црвеним словима (διὰ κινναβάρεως); у другом случају није наведено име чиновника који је дао пореску олакшицу и документ је исписан црним словима.

[74] Осим таквих пореских растерећења добијених захваљујући личној наклонсти цара, наш Трактат говори исцрпно и о случајевима када су пореске олакшице даване због сиромаштва и немогућности плаћања обвезника, а открива и услове под којима су власти биле присиљене да одобре олакшице. Ми се овде морамо поново ослонити готово искључиво на сведочење нашег Трактата, и то првенствено

осталог стоји: τὸ πρακτικὸν καὶ ὁ περιορισμὸς τῶν κτημάτων μου τῆς Μοσυνοπόλεως, ὡσαύτως, καὶ αἱ ἀποδείξεις τοῦ οἰκονόμου περὶ τοῦ δημοσίου τοῦ λιβελλικοῦ, τὸ λογίσιμον πιττάκιον τῶν κτημάτων μου τῆς Μοσυνοπόλεως... итд.

[191] Ове добротворне установе (εὐαγεῖς οἶκοι) биле су најчешће под покровитељством манастира, и њима су управљали монаси (уп. *Ferradou,* op. cit. 38). Распрострањеност оваквих установа у Византији и улогу коју су оне имале у животу Византинаца, тешко је преценити. Наш Трактат помиње две врсте добротворних установа: азиле за странце (ξενῶνες; на другим местима: ξενοδοχεῖα) и домове стараца (γηρωκομία; на другим местима такође: γηροκομία, γηροτροφεῖα, γηροντοκομεῖα). Било је међутим још много других сличних установа: домова за нахочад (ὀρφανοτροφεῖα), сиротишта (πτωχοτροφεῖα), болница (νοσοκομεῖα), јаслица (βρεφοτροφεῖα). Cf. *Monnier,* op. cit., 1892, 517.

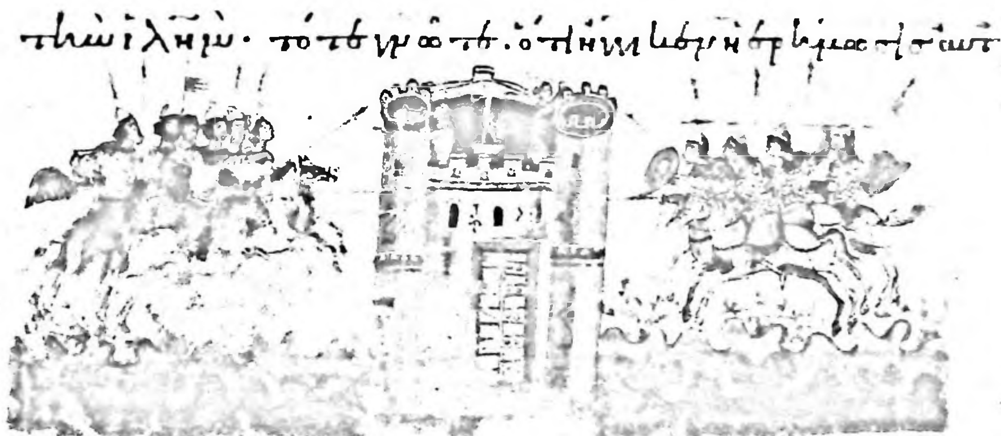
[192] Поређења ради указаћемо овде на једну новелу цара Манојла Комнина која ставља поседе многих манастира ван домашаја финансијских власти. Тамо стоји: „јер тако жели моје царско величанство да све некретнине означених манастира сваки порески извршилац сматра имањима ван своје власти и надлежности" (Jus Gr. Rom. III. 454) Уп. *Ferradou,* op. cit. 225.

[193] § § 7 и 8.

18.а Битка на мору, минијатура из рукописа из X в. (Марциана, Венеција).

18.б Опсада града минијатура из рупокиса из XI в. (Graec. 74, Bibliothèque Nationale, Paris).

21.а Крчење земљишта, минијатура у рукопису XI в. (Graec. 64 Bibliothèque Nationale, Paris).

21.б Представа града — минијатура из Сарајског осморокњижја.

на она места која смо горе навели када смо говорили о алиленгију. Често је, услед неке несреће, нарочито у случају непријатељског напада, велики број сељака био принуђен да се исели и напусти своју земљу. У таквом случају није увек могло применити средство које је византијску владу штитило од губитака што су за њу представљала исељавања пореских обвезника; понекад је, наиме, било неизводљиво изостале порезе, на основу алиленгија, наметнути сељацима који су остали на својим имањима. Јер они, без сумње исто тако погођени несрећом, нису били у стању да сносе терет алиленгија, те су се, желећи радије да то избегну, и сами спремали на одлазак. Да предупреди ово зло и спречи напуштање и других земљишта, што би јој нанело још теже губитке, влада је била принуђена да оне сељаке који су се налазили на свом земљишту ослободи обавезе алиленгија. Преко нарочито за то послатог инспектора (ἐπόπτης) влада је за опустела имања објављивала порески попуст — ἡ συμπάθεια.[194]

Уколико би се догодило да се исељеници после неког [75]
времена врате, сместа је издавана једна „исправка" — ἡ ὄρθωσις — тј. њихове пореске обавезе су поново почињале да важе.[195] Изостала плаћања из времена њиховог

[194] *Ducange*, συμπάθεια, — venia, absolutio, remissio. Израз συμπάθεια, као и многе сличне појмове о којима је реч у нашем Трактату и о којима ћемо морати говорити у даљем излагању, налазимо све редом у једној хрисовуљи цара Манојла Комнина из 1158. Ова околност показује још једном дуговечност терминологије коју је употребљавала византијска власт. У тој хрисовуљи се каже (Jus Gr. Rom. III, 451): Πάντα γὰρ τὰ παρ' αὐτῶν (sc. μονῶν) κατεχόμενα... κἂν ἀπὸ κλασμάτων ὦσι, κἂν ἀπὸ συμπαθείων, ἢ ἀποκεκινημένων, ἢ ὁλοπτώτων, ἢ ἀπὸ ταπειῶν τελουμένων διαρίων, ἢ ἀπὸ ταπεινῶν κλασματισθέντων... ἀδιασείστως καὶ ἀπολυπραγμονήτως κατέχεσθαι παρὰ τῶν ῥηθεισῶν πασῶν μονῶν ἡ βασιλεία μου βούλεται εἰς τὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα.

[195] Тако једна хрисовуља Нићифора Вотанијата, која гарантује Аталијату издашна растерећења и повластице у плаћању пореза, забрањује „да се наведеним поседима наметне било додатни порез, било повећање или исправка пореза" (ἢ προσθήκην δημόσιον, ἢ αὔξησιν, ἢ ὄρθωσιν ἐπάγειν τοῖς δηλωθεῖσι κτήμασι), јер је требало да те мере у корист Аталијата имају трајну важност (Sathas I, 66). Исто тако, једна хрисовуља Нићифора Вотанијата светогорској Лаври, дајући јој ослобођење од пореза, изричито одређује „да опроштење пореза остане трајно без исправака" (καὶ τὴν συμπάθειαν μένειν ἀνεπόρθωτον). Један снимак ове хрисовуље, која још није издата, налази се у збирци докумената Атоса у École des Hautes Études у Паризу. Захваљујући љубазној предусретљивости директора те школе, професора Габријела Милеа и библиотекара Сорбоне и руководиоца палеографских студија у École des Hautes Études, госпођице Жермене Рујар, било ми је омогућено да видим овај документ, као и многе друге сличне документе.

одсуства нису потраживана. Према повратницима се поступало чак и са много обзира, јер се често догађало да инспектор (ἐπόπτης), имајући у виду њихово сиромаштво, није ове сељаке поново оптерећивао (ὀρθεῖν, ἐπορθεῖν, ἐπανορθεῖν, ὀρθώσεις ποιεῖν) сместа читавим порезом, већ би их прво оптеретио (на пример в. § 14) само једном шестином њихове стварне пореске обавезе; следећи инспектор, који би дошао после извесног времена, оптеретио би их још једном половином, следећи трећином, и тако им је постепено враћена целокупна пореска обавеза.[196]

Међутим, у случају да се исељеници не врате у току тридесет година, одобрени попуст, који је, као што смо видели, могао под извесним околностима бити опет анулиран, био би претворен у трајно и (осим посебном царском наредбом) непоништиво ослобођење од пореза — κλάσμα. [76] Поступак овог коначног ослобођења од пореског терета по истеку рока застаревања назива се κλασματίζειν; земљишта на која се ослобођење односи зову се κεκλασματισμένα, κλασματικοὶ τόποι,[197] или једноставно κλάσματα.[198] Исто тако и имања којима је додељено условно ослобођење од пореза називају се често једноставно συμπάθειαι. Уосталом, аутор нашег Трактата употребљава често оба ова израза упоредо, означавајући њима једно исто добро: συμπάθεια καὶ κλάσμα, συμπάθειαι καὶ κλάσματα.

„Клазме“ (κλάσματα) се посебно ограђују и уводе у посебан катастар, тј. она су сада одвојена од сеоске општине и припадају класи „ἰδιόστατα“ (види горе стр. 277 и д.). Убудуће сматрана су државном својином и државна благајна има пуно право располагања њима, може их продати, издати у закуп, поклонити, итд. У новели цара Романа Лакапина из 922. налазимо одредбу да при отуђивању таквих κλασματικοὶ τόποι, као и других добара у државном власништву, сељаци треба да имају право првокупа (προτιμάσθωσαν).[199] Само, када се једном упозна настанак тих κλασματικοὶ

[196] У каснијим временима било је очигледно посебних чиновника (који су свакако били потчињени епоптима) који су спроводили ово поново успостављање пореза, а звали су се ὀρθῶται. Помињу их уз епопте многи документи XI века. Уп. Acta VI, 21, 28, 48; *Sathas* I, 54; необјављена хрисовуља Нићифора Вотанијата Лаври (уп. претходну напомену).

[197] Упор. Jus Gr. Rom. III, 240. Уместо κλασματικός у другим, нарочито у познијим документима, употребљава се и израз ἐξαλειμματικός. У Gloss. Bas. стоји: κλασματικὴ γῆ ἤγουν ἐξαλειμματική.

[198] *Ducange*, κλάσματα — agrorum species a tributis pensitatoribus immunis. Уп. и горе, стр. 321, прим. 194.

[199] Jus Gr. Rom. III, 240.

τόποι, као што смо га ми сада упознали, мораће се озбиљно посумњати у то да су сељаци стварно могли користити ово право у било каквом опсегу вредном помена; мораће се напротив допустити да су ова имања за сеоско становништво била заувек изгубљена. Јер, тешко се може замислити да би један сељак који сам — или чији преци — нису били у стању да преузму дотично имање само уз обавезу плаћања пореза на њега, тридесет година касније био спреман да то исто имање стекне куповином, или макар и само да га узме у закуп. У сваком случају, то се могло догодити само изузетно ретко. А уколико су „клазме“ биле поклањане, онда опет овакви поклони сасвим сигурно нису били [77] давани сељацима. Стога се са сигурношћу може рећи да су таква имања, уколико нису остајала у поседу државе, најзад прелазила у руке моћних. Процес настанка клазми — сигурно честа појава у овој епохи, иначе јој наш Трактат не би поклонио толико пажње — био је, према томе, још један пут којим се одвијало распадање сеоских општина и апсорбовање поседа „сиромашних људи“ од стране моћних.

Осим оваквих напуштених и опустелих имања, осим ὁλόπτωτα, порески попусти (συμπάθειαι) дају се и оним земљиштима која су била уништена или тешко оштећена елементарним непогодама, земљотресом, пожаром или поплавом.[200] При том се несрећни случајеви разликују према својим последицама, тј. према томе да ли су имање које је у питању потпуно и неповратно опустошили, или је изазвана штета пролазна, па се погођени посед временом и уз извесну негу и настојање може повратити у првобитно стање и добити своју некадашњу вредност. Трајна опустошења зову се πτώσεις, а пролазна оштећења διαπτώσεις. Строго је вођено рачуна о томе да се у последњем случају, чим је штета поправљена, сместа укине порески попуст и спроведе реституција (ἐπόρθωσις) пореске обавезе; тамо где је настала πτῶσις, то, разуме се, није било могућно, па је државна благајна у том случају могла заувек да брише из својих спискова порезе са тог имања.

Поред „симпатије“ (συμπάθεια), потпуног укидања извесног пореза,[201] срећемо и делимичне пореске попусте, назване τὰ ἀποκεκινημένα. Да тај термин има ово значење, пока-

[200] § 19.

[201] Када се хоће да нагласи да је цела једна област или целокупни земљишни посед једног пореског платиоца, или цела његова пореска рубрика ослобођена пореза, употребљава се израз ὁλοσυμπάθητος (в. § 12).

зано је јасно у нашем Трактату, који објашњава да ἀποκεκινημένοι στίχοι нису ништа друго до στίχοι μερικῶς συμπαθηθέν-
[78] τες.[202] Једним очигледним примером Трактат објашњава суштину ἀποκεκινημένα и на следећи начин: о њима би се наиме могло говорити у оним случајевима када је од три потраживана златника два исплаћено (τελούμενα), а један опроштен (κλάσμα καὶ συμπάθεια).[203] Исто тако, говори се о ἀποκεκινημένοι στίχοι у случају када један порески платилац има више пореских рубрика, па порезе неких рубрика плаћа, а неких не плаћа: ἀποκεκινημένοι γάρ εἰσιν ὧν τὰ μὲν τελοῦνται τὰ δὲ συμπεπαθημένα τυγχάνουσιν.[204] Ова делимична ослобађања од пореза зајамчена су „због великог сиромаштва пореских обвезника или области које сносе порезе, на молбу тих пореских обвезника, царском милошћу, после тачне провере од стране инспектора и путем праведно одмерене олакшице (δικαίαν ἀνακούφισιν); у ствари, да не би и ови услед свог већ поменутог сиромаштва запали у крајњу беду и отишли, инспектор им смањује порезе онолико колико је то потребно“.[205]

Κουφισμός — олакшица, привремено смањење пореских плаћања — такође се разликује од συμπάθεια. Изричито се каже, да под извесним околностима: „инспектор... не опрашта пореску обавезу, нити ослобађа од исте, већ одобрава олакшицу“ (ὁ ἐπόπτης... οὐ συμπαθεῖ τοὺς στίχους οὐδὲ κλασματίζει ἀλλὰ ποιεῖ κουφισμόν).[206] И κουφισμός је стручни термин који има посебно значење у финансијској техници. Од συμπάθεια разликује се по томе што је у питању само привремени порески попуст, који је и дат само као такав, тј. привремено и условно. То значи да κουφισμός не може, као συμπάθεια, да се претвори у клазму. Анализирајући услове под којима се овакви попусти могу давати, аутор нашег Трактата полази поново од претпоставке да многи сељаци
[79] напуштају своја имања, да њихови суседи нису у стању да плаћају алиленгион, па се радије и сами исељавају. Као што смо видели, тада се обично за напуштена земљишта даје συμπάθεια, па се ова после може било анулирати било претворити у клазму, већ према томе да ли се исељеници

[202] § 13. У речницима се не може наћи израз ἀποκεκινημένα. Види међутим стр. 321, прим. 194.

[203] § 12.

[204] Ibid.

[205] § 13

[206] § 14.

враћају или не. Ако се међутим од почетка са сигурношћу може очекивати да ће се исељеници постепено враћати, јер се зна да су још живи а и где се налазе,[207] онда се за њихова земљишта одобрава само привремени порески попуст — κουφισμός, у ствари до времена повратка исељеника на своја завичајна добра и поновног преузимања власништва. Тада се њима поново намећу све раније пореске обавезе. Разуме се да земљишта којима се додељују овакве условне пореске олакшице (τὰ κουφισθέντα) не прелазе у власништво државе; то се не догађа уосталом ни са συμπάθειαι докле год не истекне рок од тридесет година, тј. док се не претворе у клазме.

*

Ова излагања нашег Трактата која треба да послуже као смернице порезницима и инспекторима, сва ова исцрпна претресања случајева који захтевају одобравање пореских олакшица и попуста пореским обвезницима, јасно предочавају да је византијска влада онога времена тежила за тиме да положај пореских обвезника стриктно проверава и да о њему стварно води рачуна. Међутим, ове добре намере врховне власти наилазиле су на веома мало разумевања код византијског чиновништва, које се приликом убирања пореза обично руководило сасвим другим, управо супротним мотивима. Разматрајући Res- [80]
cripta Алексија Комнина, видели смо како су порески чиновници на драстичан начин злоупотребљавали своју власт и свим средствима изнуђивали новац од пореских обвезника, при чему су, под извесним околностима, успевали да утерају дванаестоструко више од дуговане суме. Други извори показују да то нису били изузетни случајеви. Видели смо даље да самовоља порезника, уколико није била баш директно подржавана од стране виших чиновника византијске државне управе, свакако није била ни нарочито ометана и обуздавана. Сјајну илустрацију за то пружају

[207] Смисао ових речи треба, по мом мишљењу, овако разумети: познато је да се сељаци, напустивши своја земљишта, нису стално настањивали на властелинству неког моћника као његови кметови. Једна одредба у Cod. Just. (XI, 48, 23) каже да се колони који на једном добру живе 30 година имају сматрати кметовима. Отуда је свакако и онај тридесетогодишњи рок застаревања за одбегле слободне сељаке на који стално наилазимо у нашем Трактату.

писма славног философа и државника XI века, Михаила Псела.[208]

У више махова смо већ нагласили да су порези и обавезе према држави тешко притискивали византијско становништво; треба се само сетити оног мноштва назива за порезе или предочити себи она страницама дуга набрајања разних врста пореза по многим византијским докумен-
[81] тима,[209] па да човек постане тога свестан и да увиди колико је погођен израз Михаила Хонијата, који говори о водопаду намета (κατακλυσμὸν τῶν ἐπηρείων). Ипак, није толико стварни порески терет био оно на шта се становништво највише тужило, његови бескрајни вапаји дизали су се пре против самовоље са којом је функционисала пореска машина и против злоупотреба које су при том вршене; ова самовоља и ове злоупотребе доводиле су људе дотле, како прича византијски историчар XII века, да су „од дима домаћих пореза тражили спас у пламену ропства“, тј. пребегавали су непријатељу.[210]

„Највеће зло је пропретор, превасходна и коначна пустошећа невоља Атине!“ узвикује Михаило Хонијат. Преписка митрополита атинског Михаила Хонијата, као и преписка митрополита охридског Теофилакта, пружају богат материјал за упознавање обичаја византијског чиновништва. Преписку првог обрадио је Успенски, а другог Васиљевски. Овде не можемо, разуме се, улазити ближе у садржину

[208] Да наведемо овде један пример. Залажући се пред неким провинцијским стратегом за једног порезника окривљеног због злоупотребе службеног положаја, Псел пише: „За овога смо се човека ми код тебе заузимали онда када ти оно оде из престонице, а и опет се сада заузимамо за њ, да би му ти припомогао код убирања пореза и доброхотан му се нашао као да си му род рођени. Кад оно ту скоро чусмо да си оштро према њему се понео, нисмо ти се наљутили, већ мишљасмо биће да си га казнио био за какво ситно огрешење. Ма ево ти се сада ипак обраћам за трпељивост и милост, и не замери му одвећ. Јербо када гледаш на издатке (мисли се очигледно на куповину службе), биће и теби јасно да се он не може задовољити убирањем по закону, јер оно што је закон одредио да се убере не износи ни колико пристојбе порезнику (πρὸς τὴν τῶν συνηθειῶν ποσότητα). А ти опет, када то видиш, немој му дати допуштење да мимо закона ради. Ти то просто не примећуј, тако да гледаш а не видиш и слушаш а не чујеш. Јербо само ћеш тако моћи избећи приговоре како си радио против закона, а према порезницима бићеш онда добростив и обзиран.“ *Migne*, Patrologia graeca 136, p, 1329—1330. Уп. *Безобразов*, Византийский писатель и государственный деятель Михаил Пселл, I, Москва 1890, 190.

[209] Уп. Acta IV, 4, 17 и д.; VI, 20 и д., 47 и д., 121 и д. Jus Gr. Rom, III, 370, 568, 636; *Sathas*, Bibl. graeca I, 55 и д. 64 и д.

[210] Nicetas Choniates, 97.

ових изузетно интересантних писама, па се задовољавамо тиме да укажемо на радове поменутих научника,[211] тим пре што чињенице које саопштавају Теофилакт и М. Хонијат припадају времену познијем од онога које нас овде интересује, времену у којем су и порези теже притискали становништво, а самовоља порезника владала још неограниченије него што је то било у X веку.

Али да наведемо овде друго сведочанство, временски блиско нашем Трактату, и нарочито занимљиво стога што не потиче од становништва исцрпљеног и раздраженог под теретом пореза, већ од једнога цара: „Из искуства — каже Василије II — стекло је моје царско величанство уверење
да порески инспектори (οἱ ἐπόπται) и други чиновници који [82]
би требало да брину о интересима државе, и чије услуге држава користи, смишљају хиљаде превара да јој нашкоде; и врло је мало оних који испуњавају наша наређења.“[212]

Епопти (οἱ ἐπόπται), на које се односи ова поразна оцена цара Василија II помињу се често у нашем Трактату. Саопштења о епоптима, на која се наилази иначе у византијским изворима, нису нарочито многобројна и не казују много.[213] Печати епопта представљају велику реткост.[214] Уколико је наука — свакако мање помоћу тих оскудних података (материјал којим су располагали *Ducange* и *Reiske* био је још оскуднији), а више помоћу етимологије речи — тачно протумачила суштину ове категорије византијског чиновништва, то је ипак остварено само у најопштијим цртама.[215]

Захваљујући нашем Трактату сада смо боље обавештени о функцијама и дужностима епопта. Ἐπόπται τῶν θεμάτων су инспектори послати од стране цара у провинције

[211] *Успенский*, К истории крестьянского землевладения, Ж. М. Н. П. 225 (1883); *Васильевский*, Материалы, Ж. М. Н. П. 210 (1880).

[212] Jus Gr. Rom. III, 316.

[213] *Ducange* наводи: Const. Porph. Vita Basilii; Nov. 2 Manuelis Comn.; Nov. Niceph. Phocae. Могло би се још навести, осим горе наведене новеле Василија II., Nov. Alexii Comn. (Jus. Gr. R. III, 374); Basilica 56, 8, 13; De Cerim. 717; Acta VI, 21, 28, 48; необјављена хрисовуља Нићифора Вотанијата Лаври.

[214] *Schlumberger*, Sigillographie de l'empire byzantin (Париз 1884) могао је дати само два примерка ових печата, једног из XI, другог с краја XII века (стр. 513 и д.). У својим Mélanges d'archéologie byzantine (Париз 1895) издао је *Schlumberger* (стр. 209) још један печат Никите, ἐπόπτης πάσης τῆς Δύσεως, коме припада и један од два печата из Сигилографије.

[215] *Ducange*, Glossarium. *Reiske*, De Cerim. II, 841. *Schlumberger*, Sigillographie, 513 *Bury*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, London 1911, 87.

да изврше ревизију. Овлашћења ових инспектора су различита и далекосежна[216]; њихов је задатак да стање провин-
[83] цијског земљишног поседа свестрано провере и доведу у ред, усмеравајући настојања нарочито на оно што је у вези са опорезивањем поседа. Они наређују да се спроведе премеравање имања, врше његову процену и одређују му порез; исто тако, они распоређују и укупни порез једне сеоске општине на поједине њене чланове. Кроз њихове руке пролазе сви порески попусти и олакшице. Они дају пореска ослобођења (συμπάθειαι) за напуштена и опустела имања и преобраћају ове „симпатије“ у „клазме“, коначну обуставу пореза, у случајевима када се стање дотичне области није опоравило у току тридесет година. При том морају да издвоје земљишта ослобођена од пореза, да их поново премере и појединачно унесу у земљишне књиге. Њихова је дужност и да спроведу поновно задужење порезом оних имања која су се опоравила после претрпљене несреће, или су им се власници вратили.[217] Већ смо видели да реституисање пореза није увек обухватало целокупни износ пореског задужења и да је у неким случајевима било условљено претходном детаљном провером имовног стања платилаца. Исто тако, у случајевима када порески обвезници неке области упуте цару молбу за пореску олакшицу, шаље се један епопт са задатком да испита економски положај и платежну могућност обвезника и да им, на основу те провере, снизи порезе за онолико колико нађе за потребно. Даље, дужност епопта је да при преношењу наследства, при куповини, даровањима итд., изврши преносе имања и пренесе порезе на новог власника; у случају поделе земље између наследника, он треба да изврши расподелу пореза међу њима; исто тако дужност му је да спроведе пренос извесних пореских удела из једног села у друго онда када један сељак има земљишта у оба села, а неће да плаћа порезе на два места.[218]

[84] Ако се ближе размотре све ове надлежности епопта, неће се моћи порећи да су ту у питању две врсте инспекција са различитим овлашћењима: с једне стране, ванредне инспекције чију потребу намећу нарочите околности, с дру-

[216] § § 5, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 22, 24.

[217] Уп. ипак стр. 322, прим. 196.

[218] Чињеница да су задаци епопта били тако бројни, доказује да је у Византијском царству морало бити много епопта, а не само два, један за западне и један за источне провинције, као што је то још могао да претпостави *Schlumberger* (Mélanges d'arch. byz. p. 210) због оскудице раније познатих извора.

ге стране, повремене ревизије, тј. регулисање разних ствари у свакодневном животу провинција, обављање периодичне процене поседа пореских обвезника, контрола књига и сл. Овој разлици одговарају и изрази у нашем Трактату: с једне стране, „отиде епопт од цара послат“ (ἐξῆλθεν ἐπόπτης ἀπὸ τοῦ βασιλέως σταλείς) с друге стране, „дође после неког времена епопт ... и опет други епопт после још неког времена“ (ἦλθεν ὁ μετὰ χρόνους τινὰς ἐπόπτης... καὶ πάλιν ἕτερος ἐπόπτης μετὰ χρόνους τινάς).

Сада је питање да ли су се инспекције ове друге врсте понављале у редовним временским размацима. Велика улога коју у нашем Трактату игра период од тридесет година (ἡ τριακονταετία), као рок застаревања итд., наводи на помисао о тридесетогодишњем буџетском периоду (равном двема индикцијама). Међутим, у нашем Трактату ништа не указује директно на овакву врсту буџетских циклуса, а други извори, као да доказују супротно. Рановизантијски систем, на основу којег је на почетку сваког индикционог циклуса, тј. сваких петнаест година, била обавезна ревизија и контрола катастарских књига, систем који је, како показује Nov. Just. 128, спровођен још у Јустинијаново време, очигледно је касније напуштен. Једно место у Vita Basilii, на које се у литератури често позива, обавештава о неоствареној намери овога владара да провинције подвргне ревизији.[219] Али још јасније доказује, по мом мишљењу, једна новела Василија II да у оно време ревизије у редовним временским размацима — свеједно да ли после једне или
после две индикције — нису више биле правило. „Може [85]
се врло лако догодити“, читамо тамо, „да он (четрдесетогодишњи рок застаревања при куповини сељачког имања од стране моћних) прође неопажено, а да за то време ни један епопт или други царски чиновник не буде послат да истакне права државне благајне“.[220] Према томе, у X веку се не запажа периодичност редовних ревизија од стране епопта, али је јасно да су с времена на време овакве ревизије ипак морале бити предузимане.

Писма охридског архиепископа Теофилакта са краја XI и почетком XII века показују да је убирање пореза и инспекције касније често вршио један исти чиновник,[221]

[219] Theoph. Cont. 346—347.

[220] Jus Gr. Rom. III, 315. Насупрот томе читамо код Никите Хонијата (lib. VII, c. 2): „Када би се указала потреба, што се догађало често, да се у некој провинцији изврши попис“ (податак се односи на време Манојлове владавине).

[221] *Васильевский*, Материалы, Ж. М. Н. П. 210 (1880) 342.

што је, разуме се, морало имати најгоре последице. У нашем Трактату ове функције су строго разлучене. Инспекције су као што смо већ видели, задатак епопта. Убирање пореза је функција порезника — диикита (διοικητής).[222] Диикити, као и епопти, потчињени су логотету τοῦ γενικοῦ, и њему одговарају за пореске приходе.[223] Сваком диикиту било је поверено сакупљање пореза једне одређене области.[224] Диикит није морао лично да сакупља порезе — то
[86] је било препуштено његовим помоћницима (ταξεῶται), који су ишли од села до села и на лицу места убирали порезе. За то су и добијали, као што је већ поменуто (стр. 311), „за замарање ногу“ извесни проценат од сакупљених пореза. Диикит је при сакупљању пореза имао само да врши надзор, за шта је и он добијао известан проценат од сакупљене суме. У каснијим временима диикита је заменио тематски практор. У Rescripta Алексија I називи διοικητής и πράκτωρ употребљавају се у истом смислу, као називи за једног истог чиновника. Први пут јавља се један практор у свом познијем значењу 1043. године (Cedrenus II, 594), као што је то показао Штајн.[225]

Најзад, у нашем Трактату помиње се једанпут и οἰκιστικός, али се не објашњава каква је то служба.[226] И иначе смо веома оскудно обавештени о функцијама тих чиновника; код Диканжа се тај назив уопште не налази, а у изворима се среће веома ретко.[227] Шламберже и после њега Панченко виде у њима управнике царских приватних домена.[228] У сваком случају οἰκιστικός је чиновник финансијске управе и, као што показује Филотејев Клиторолигион, био је потчи-

[222] §§ 9, 10, 25, 26, 28. *Ducange*, Glossarium, *Schumberger*, Sigillographie, 496. *Bury* op. cit. 89. Печати диикита: *Schlumberger*, Sigillographie 496 ss.; *Schlumberger*, Mélanges d'Archéologie byzantine 205. *Панченко*, Собрание молевдовулов, Известия 8, 131.

[223] Уп. *Bury*, op. cit. 89.

[224] Из једног практика светогорског манастира Зографа види се да су порези скупљани два пута годишње, у септембру и у марту. B. B. 13 (1906) № 17.

[225] *Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitt. zur osman. Gesch. 2 (1925) 29.

[226] § 6.

[227] Philoth. Kletorologion, ed. *Bury*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, London 1911; De Cerimoniis 736; *Sathas*, Bibl. graeca 57, 65; Acta VI, 23, 28, 48; једна необјављена хрисовуља Нићифора Вотанијата Лаври. Два печата чиновника званих οἰκιστικοί издао је *Schlumberger*, Sigillographie, 559, а један печат објавио је *Панченко*, н. д., Известия VIII, 245.

[228] loc. cit.

њен логотету τοῦ γενικοῦ. Према Клиторологију, том логотету потчињено је ових дванаест категорија чиновника:

Τῷ δὲ λογοθέτῃ τοῦ γενικοῦ ὑποτέτακται εἴδη ἀξιωμάτων καθὰ βαθμὸν ιβ', οἷον

1. χαρτουλάριοι μεγάλοι τοῦ σεκρέτου. — 2. χαρτουλάριοι τῶν ἀρκλῶν. — 3. ἐ π ό π τ α ι τ ῶ ν θ ε μ ά τ ω ν. — 4. κόμητες ὑδάτων. — 5. ὁ ο ἰ κ ι σ τ ι κ ό ς — 6. κουμερκιάριοι. — 7. ὁ τῆς κουρατωρίας. — 8. ὁ κόμης τῆς λαμίας. — 9. δ ι ο ι κ η τ α ί. — 10. κομεντιανός. [87]
— 11. πρωτοκαγκελλάριος. — 12. καγκελλάριοι.[229]

Овај списак чиновника византијске финансијске управе, поређених по рангу, показује какав је био у тој хијерархији положај епопта, диикита и икистика, који су поменути у нашем Трактату и о којима смо малочас расправљали. Осим тих чиновника и таксеота, помоћника диикита, наш Трактат помиње још нотаре (οἱ νοτάριοι).[230] Нотара је било у разним надлештвима[231]; они о којима говори наш Трактат су чиновници финансијских канцеларија, чији је задатак био да приликом сакупљања пореза istављају и књиже потребне рачуне.

•

На крају треба да дотакнемо још једно питање на које наш Трактат баца извесну светлост: то је питање земљишних књига. Да је то питање необично важно, сасвим је јасно, јер је земљишна књига документ који доприноси не само познавању система државне управе већ даје и релативно јасан и потпун увид у економски положај становништва. Приликом разматрања византијског пореског система указали смо већ на неке од ових докумената. Но, на жалост, ступајући у ову област византијске финансијске управе, нарочито оштро осећамо крајњу оскудицу сачуваног материјала.[232] Наш Трактат не може, разуме се,

[229] *Bury*, op. cit. 140.

[230] § 1.

[231] *Ducange* наводи читав низ нотара. Печате нотара доносе *Schlumberger*, Sigillographie, 550 и д. и *Панченко*, н. д. Известия VIII, 218, 226, 240, 244; IX, 356.

[232] Неколико земљишних књига објавили су Miklosich и Müller. Нпр. Acta V, 16 и д.; VI, 4 и д., 16 и д. Неколико других налазе се у збиркама аката светогорских манастира: B. B. X (акти манастира Ксенофона), стр. 43 и д., 49 и д., 70 и д.; B. B. XIII (акти Зографа), № 17 и 29. Поред грчких земљишних књига, треба обратити пажњу и на словенску земљишну књигу Хиландара; њу је издао *Успенский*, Материалы к истории землевладения в XIV веке, Записки Новоросс. Унив. 38, стр. 1 и. д. — Ове земљишне књиге обрадили су *Успенски*,

[88] да попуни ове празнине; напротив, помињући известан број различитих врста земљишних књига, Трактат ставља науку пред нове проблеме и показује колико су оскудна и недовољна средства са којима се располаже при решавању тих проблема.

Више сачуваних зимљишних књига носе назив „практик“ (πρακτικόν). Овај термин налазимо у истом значењу и у нашем Трактату (§§ 5, 14, 26, 28); Ешбернерово читање у § 5: τῷ σεκρετικῷ παρεκτῷ (?) мора да гласи τῷ σεκρετικῷ πρακτικῷ.[223] Да ли се ово σεκρετικὸν πρακτικόν разликује од τῶν διοικητῶν πρακτικόν (§ 28), немогуће је закључити на основу ова два места. Уопште, о природи практика сазнаје се из нашег Трактата само толико да се у њега уносе одређени подаци о економском положају сеоског становништва, нарочито све промене у вези са поседима и пореским обавезама.

Но док сачувани практици дају извесну слику о њиховом општем типу и карактеру, доста је тешко рећи како треба схватити низ термина сличног значења, који су сви поменути у нашем Трактату, да ли се они и колико разликују од практика. У питању су следећи изрази: ὁ κῶδιξ
[89] (§§ 5, 6, 18, 24), τὸ καδαστρόν[234] (§ 26) τὰ χαρτία οἰκιστικοῦ (§ 6), τὰ χαρτία γενικοῦ (§ 28), ὁ στίχος и οἱ στίχοι (§§ 5, 6, 7, 12, 13, 14, 22, 23, 25), τὸ διάριον и τὰ διάρια (§§ 6, 18, 20, 21, 25, 26, 28).

Кодекс (ὁ κῶδιξ, лат. codex) изгледа да се, на оним ретким местима где ову реч срећемо у нашем Трактату, не разликује од практика. Иначе кодекс је наравно много шири појам и значи не само земљишну књигу; тако је у једном византијском документу, да би се овај израз прецизирао, употребљена фраза: „ἐν τοῖς δημοσιακοῖς πρακτικοῖς κώδιξιν ἀναγράφωνται“.[235] Διάρια — значе у два случаја (§ 6 и § 18) потпуно исто што и κῶδιξ и изгледа да су то две ознаке за исту ствар. У два друга случаја (§§ 6, 28) διάρια = στίχοι. Израз στίχος среће се веома често у византијским изворима. Стварно и првобитно στίχοι су рубрике у земљишној књизи.

н. д. и Следы писцовых книг в Византии, Ж. М. Н. П. 231 (1884), 240 (1885). *Безобразов*, Патмоская писцовая книга, В. В. VII (1900), и Об актах Зографского манастыря, В. В. XVII (1910). *Vernadsky*, Byzantskí popisy půdy, Česky Časopis Historicky, XXIX (1923). *Панченко*, Крестьянская собственность в Византии (1904).

[233] Уп. доле, стр. 337, прим. 245.

[234] Тако бих исправио Ешбернерово читање καδαστόν (καδαστῷ, καδαστῶν). Ипак је читање ове у рукопису скраћене речи врло несигурно.

[235] Acta IV, 325.

У том значењу јављају се и у § 6 као саставни делови διάρια и οἰκιστικοῦ χαρτία. Διάρια су врло сродни са στίχοι, употребљен у једнини може τὸ διάριον такође да значи рубрику у земљишној књизи. Сви ови изрази немају дакле јасно разграничено значење и могу прелазити један у други.[236] Ипак, наш Трактат омогућава извесно нијансирање тих термина.

Καδαστρόν не може сваκако значити ништа друго до катастар.[237] По свом основном значењу овај израз је, дакле,
сличан онима о којима је горе било речи. Изгледа да је [90]
καδαστρόν био само један ступањ ка практику, зато што је садржавао белешке на основу којих је састављен практик. Јер у нашем Трактату читамо: „Када онај порезник пренесе катастре на следећег, а овај на онога који долази за њим, п а с е н а ј з а д о в и к а т а с т р и у н е с у у з е м љ и ш н е к њ и г е...“ (Εἶτα τῶν καδαστρῶν ἀπὸ τοῦδε τοῦ διοικητοῦ εἰς τὸν μετ᾽ αὐτὸν καὶ ἀπ᾽ ἐκείνου πρὸς ἕτερον μεταβιβαζομένων καὶ τ ε λ ε υ τ ῶ ν ε ἰ ς π ρ α κ τ ι κ ῶ ν τάξιν ἀποκαταστάντων).Дакле, καδαστρά и πρακτικά представљају две различите категорије, две различите τάξεις. Можда је καδαστρόν непосредни резултат премеравања (περιορισμοί), која чине основу сваке земљишне књиге. „Јер оно што се не помери — изричито каже наш Трактат (§ 5) — то и не улази у земљишну књигу“ (ὃς οὐδὲ περιωρίσθη τῷ τότε οὐδὲ προσεγράφη τῷ κώδικι).[238]

С друге стране, у § 28 прави се разлика између једног „πρακτικὸν τῶν διοικητῶν“ и „χάρτιον γενικοῦ, исцрпне и тачне књиге централне финансијске управе. Можда се и овде могу опет разликовати две категорије — τάξεις, па тако поставити извесна „хијерархија“ тих врста земљишних књига, у којој би једна увек била претходни ступањ друге.

[236] И на Западу имале су земљишне књиге у средњем веку врло различите називе: breviarium, breviatio, breve, rationarium, rationes, capitularium, liber publicus, fasces publici, codicilli, censuales paginae, vasaria publica, descriptiones, inventarium, rotuli, liber censuum, registrum, documenta, plenarium. Уп. *Успенский*, Следы писц. книг, 33.

[237] У једној новели цара Манојла Комнина наилазимо на израз „ἐγκαταστρωθήσονται“ (Jus Gr. Rom. III, 454), коме је свакако у основи реч катастар, и који треба да представља глагол образован од овог корена. Сличне творевине срећу се и у другим византијским документима. Према томе, овај појам је био Византинцу добро познат.

[238] § 5. περιορισμός значи не само мерење већ и сам документ о мерењу. То је јасно и из типика Григорија Пакуријана (В. В. XI. 1904) где Пакуријан, набрајајући документа свог манастира, између осталог помиње: τὸ πρακτικὸν καὶ ὁ π ε ρ ι ο ρ ι σ μ ὸ ς τῶν κτημάτων μου τῆς Μοσυνοπόλεως... Уп. и новелу Манојла Комнина, где пише: τὰ μέντοι γενησόμενα πρακτικὰ οἱ περιορισμοί (Jus Gr. R. III 454).

Многа места у нашем Трактату, нарочито §§ 21—24, дају примере за књижења и бележења у земљишним књигама, и то примере који се не могу иначе наћи у сачуваним документима ове врсте. Како Трактат сам ова места исцрпно коментарише, задовољимо се тиме да укажемо на доле приложени превод текста.

Али пре но што пређемо на превод Трактата, потребно је навести овде још један његов интересантан податак. У §§ 15 и 29 каже се да приликом продаје и преноса земљишта ослобођеног пореза, прималац не мора додуше да плати порез, али мора ипак да плати „таксу на земљишну књигу“
[91] (λιβελλικὸν δημόσιον),[239] и то у висини дванаестине старог пореза, „тако да једно земљиште изузето од пореза, када се поклања или продаје, не остане потпуно неоптерећено“ (οὐ παντελῶς μένει ἀτέλεστος). У архиву Бачкова манастира Григорија Пакуријана налазиле су се, поред других докумената, и признанице о плаћању такса за уношење у земљишне књиге — αἱ ἀποδείξεις τοῦ οἰκονήμου περὶ τοῦ δημοσίου τοῦ λιβελλικοῦ.[240]

[239] Израз λιβελλικὸν δημόσιον не може се наћи ни у једном речнику. Наравно, у њему се крије латинска реч liber, libellus; у § 29 употребљен је и израз λιβέλλου.

[240] Уп. горе, стр. 319, прим. 190.

ТРАКТАТ О ОПОРЕЗИВАЊУ

ПРЕВОД[241]

1. Укупно пореско дуговање села (ῥίζα χωρίου) јесте целокупна сума пореских удела заведених у порески списак сваког појединог села. Изразом укупно пореско задужење (дословно „корен“ — ῥίζα) обухваћени су: плаћања (τελούμενα) порески попусти (συμπάθειαι), делимична растерећења (ἀποκεκινημένα) и потпуна ослобођења од пореза (ὁλόπτωτα), поновна опорезивања (ὀρθώσεις) и трајна ослобађања од пореза (κλάσματα); таксе на земљишне књиге (λιβελλικά); разне дотације (λογίσιμα παντοῖα), стипендије (σολέμνια); земљишта која су одељена али [финансијско-технички] не чине самосталне јединице (οὐ μέντοι γε ἰδιοστατηθέντες) и нису заведена у посебном документу о премеравању, већ су унесена у главне спискове; мала добра (ἀγροί),

[241] Приложени превод је само први покушај разјашњења појмова који се примењују у византијском пореском систему. Ти појмови су, као што се види из наше расправе, тако особени и јединствени, да је тешко пронаћи адекватан израз у савременом језику. Ако се ипак усуђујем да дам превод нашег Трактата, онда то чиним зато што сам свестан тога да залажење у материју не може ничим бити тако потпомогнуто као преводом текста, чак и поред неизбежних промашаја, који се временом могу поправити. При превођењу тежиште је било искључиво на што је могуће ближем ослањању на дослован смисао грчког оригинала, јер нам овде, разуме се, није било стало до течне читкости, ни до стилске дотераности.

[Преводилац ове дисертације држао се преводећи ауторову немачку верзију Трактата што је могуће више ауторовог немачког текста. Оригинални текст на грчком језику, преводилац је, уз сагласност аутора, користио само оријентације ради, да би што верније сачувао ауторову интерпретацију, пронашао израз најближи истовремено тексту и ауторовом преводу, и избегао евентуалне парафразе и већа одступања од оригинала, чему су обично изложени преводиоци превода. Прим. прев.]. Аутор је прегледао превод и да му је завршну редакцију за коју и преузима одговорност. Том приликом је на више места исправио и прецизирао тумачења која је био дао у свом преводу на немачки језик, израђеном пре више него 40 година. На тај начин, захваљујући нешто напорима преводиочевим, а нешто и ауторовим, нови превод који је овде дат, мада још увек нимало не беспрекоран, представља, чини се, у односу на први покушај превођења овог веома тешког текста приличан напредак.

која такође не чине самосталне финансијске јединице, већ су уписа- [92] на међу остала добра; мајури (προάστεια), који су обухваћени укупним пореским дуговањем села; називи земљишта (στασονόμα?)[242]; укратко, све оно што било на који начин неоспорно сачињава део дотичног села. Јединство свих ових елемената зове се укупно пореско задужење („корен“), јер оно садржи све ово, једно с другим сједињено у једну целину. Зато и кажу савесни нотари који све то срачунавају: целокупно пореско дуговање износи рецимо 100 златника, од тога износе плаћања толико, пореска ослобођења и попусти толико, дотације толико — и тако по реду све, ако се још нешто налази у селу.

Као што се укупним пореским дуговањем назива сума која чини збир свих пореских удела, тако се опет пореским подручјем села (ὑποταγὴ χωρίου) назива укупни земљишни контингент који одговара свим овим ставкама — или, боље речено, који је испарцелисан на основу пореских удела условљених сваком од ових ставки — а није изостављен ниједан део сеоских поседа.

2. Каже се да је опорезивање спроведено и извршен разрез укупног пореског дуговања (ἐπιβολὴ καὶ τῆς ῥίζης ἱκάνωσις) онда када је, после премеравања целокупног пореског подручја села, тачно утврђен број модија из појединачних парцела, а затим број модија упоређен са сумом укупног пореског дуговања, извршен обрачун, и на основу тога утврђено који део златника отпада на сваког пореског обвезника. Узмимо на пример да неко село има у целокупном свом подручју 1000 модија; и нека укупно пореско дуговање износи после укупног обрачуна свих својих ставки, као што је претходно објашњено, 100 златника. Значи да сваком златнику одговара 10 модија земље. Јер онај који то израчунава, каже: $10 \times 100 = 1.000$[243]. А о томе како се у појединачних парцела постиже тачан број модија, правилност опорезивања, и тачност разреза пореза говорили смо у „Упутству о премеравању“.

Заселак (κτῆσις и село (χωρίον) су иначе у сваком погледу исти, али се од давнина разликују по томе што је у селу одувек било само једно насеље, и куће сељака у њему налазиле су се у блиском међусобном суседству; у засеоку, напротив, насеобине су биле многобројне, а куће њихових становника биле су расуте и далеко једна од друге, тамо наиме где се налазио посед свакога. Стога становници ових заселака изгледају као да су сеоске газде и наследници сеоских газда, а не обични сељаци.

[93] 3. Једно је посед (ἀγρός) а друго је малопосед (ἀγρίδιον). Јер посед је свако обрађено место. А малопосед је издвојен комад једног великог села, такође обрађен у извесној мери[244]. Према томе, малопосед се тако зове због свог мањег обима, као град и градић. Овакви малопоседи су настали на тај начин што неки од сељака нису хтели да остану у заједничком насељу села, или нису имали исти удео као

[242] *Ashburner* ставља овде знак питања. У ствари је читање ове у рукопису скраћене речи (στασονό са једним суперпонираним μ) врло несигурно. Можда би било правилније читати στασονόματα.

[243] Мора да гласи: „δεκάκις ἕκατον ‚α′“ а не „δεκάκις ἕκατον α′“, како стоји у Ешбернеровом тексту.

[244] Овде се Ешбернеров текст мора према рукописима исправити и читати: ἀγρίδιον δὲ μεγάλου χωρίου ἀποδιαίρεσις μερική, μετρικὸν (не μερικόν) δὲ καὶ τὸν καλλωπισμὸν ἔχουσα.

остали у такозваним унутрашњим парцелама, па су стога пренели своја кућишта нешто по страни од самог села, и ту их одржавају и настањују. Могућно је, затим, да су очеви неких (сељака) после смрти оставили више деце, па су једнима завештали земљу коју су имали унутар села (τὰ ἐσώθυρα) а другима ону изван села (τὰ ἐξώθυρα). Они који су преузели свој удео баштине ван села, нису могли од њега далеко живети и становати, па су тамо преселили своја кућишта и, побољшавши земљу, створили од ње малопосед (ἀγρίδιον). Други неки опет, који су имали много стоке и робова, или се осећали стешњени међу суседима, па нису могли становати у заједничком насељу села, преселили су се и настанили нешто даље од сеоског подручја, и пошто су и они мелиорисали своју нову земљу, начинили су од ње исто (тј. ἀγρίδιον). А ако би човек тражио, нашао би још много узрока постанку ових малопоседа.

4. Мајури (τὰ προάστεια) су постали на исти начин као и малопоседи (ἀγρίδια). Али се од њих разликују по томе што се на мајурима нису настањивали сами господари, него било која њима потчињена лица, робови или закупци и слично. Толико о малопоседима и мајурима који се премеравају заједно са целокупним сеоским подручјем.

5. Такозвани самостални малопоседи и мајури (ἰδιόστατα λεγόμενα ἀγρίδια καὶ προάστεια) постали су, међутим, на следећи начин. Ако је нека област, услед упада страних народа или услед неке друге несреће, била напуштена, а изгледало је да и преостали суседи (одбеглих власника) намеравају да оду, јер су били принуђени да јамче за порезе напуштених суседних имања, у том случају долазио је инспектор (ἐπόπτης) послан од цара и, пошто испита ствар, ослобађао је пореза (συνεπάθησε τὸ τέλος) имања у сасвим или делимично напуштеним рубрикама земљишних књига (στίχων). Уколико се њихови сопственици врате у току идућих тридесет година, ослобођење од пореза се сместа укида (дословно: исправља — ἡ συμπάθεια αὖθις ὀρθοῦται). Али уколико се власници не врате, а прође рок од тридесет година, [94] сместа се шаље нов инспектор, који документ о пореском растерећењу преобраћа у документ о трајном ослобођењу од пореза (ἀπολύει εἰς κλάσματος). Када се то тако догоди, онда се, чим инспектор или неко од његових потчињених изда документ о ослобођењу од пореза, земљиште које одговара рубрици ослобођеној од пореза, огради као издвојен део, премери се и упише у практик финансијске управе (τῷ σεκρετικῷ πρακτικῷ)[245]. А посебно ће затим инспектор спровести уношење и премеравање осталог сеоског подручја. После тога се ово слободно, издвојено земљиште или продаје или поклања или издаје у краткорочни или дугорочни закуп, или се препушта неком државном надлештву и тако настањује и изграђује. Самосталним (ἰδιόστατον) назива се наиме неки малопосед или мајур зато што је унесен у неки други документ о премеравању, а није обухваћен документом о премеравању целога села. Јер самостално земљиште је такво зато што га је инспектор изузео, и што га је инспектор издвојио из сеоског подручја, посебно премерио и посебно омеђио, тако да не лежи ни између парцела [сеоске општине], нити чини једну целину са осталим сеоским подручјем.

[245] Ову реч Ashburner није тачно прочитао: уместо παρεκτῷ (?), треба πρακτικῷ.

У селима која су већ дуже времена настањена и процењена, или су тек доцније настањена и подвргнута пореској обавези, или у онима у којима је висина разреза по глави ревидирана, па је стога предузето поновно премеравање тих села, нађе се ту и тамо, усред таквих села, покоји комад земље који нико није тражио, било зато што је то парче земље било сувишно, било стога што у то време није обећавало никакав принос; а како је тада остало непремерено, није ни било унесено у земљишну књигу. Међутим, после неког времена, како већ време својим током често доноси промене, нађе неки од посланих инспектора да је то безвласно земљиште употребљиво; можда чак и да су га неки преузели, или траже да преузму уз одговарајући државни порез. Онда тај инспектор на ово земљиште удари порез и упише га у посебну рубрику иза [рубрика] те сеоске општине, без обзира да ли је било премерено или не. Као и остала таква имања, оно се зове самосталним, а порез наметнут оваквим земљиштима зове се додатак (προσθήκη). Само, оваква земљишта се разликују од осталих [тј. од осталих самосталних добара] по томе што су она остала обухваћена истим разрезивањем пореза као и села од којих су се одвојила, разуме се, према разрезивању за рубрике имања осло-
[95] бођених и изузетих од пореза, јер најзад, и она припадају селу; ова међутим, нити припадају селу, нити су подвргнута истом разрезивању као који од сељака, већ им се према процени узима посебан порез, и то већи или мањи, већ према њиховом стању.

6. У категорију самосталних спадају и давно брисани рачуни (τὰ προκατεσπασμένα λογίσιμα). Ови такозвани раније брисани рачуни настали су још у давним временима, под давно преминулим царевима и све до владавине цара Лава Философа. А настали су на следећи начин. Овај или онај цар нареди да се од поседа овога или онога азила за странце, дома стараца, манастира, ове или оне цркве или неке друге установе не сакупљају порези, већ да се као царски поклон за сва времена обуставе и тако воде у рачунским књигама (λογίζεσθαι). Да они касније не би били узнемиравани ради провере да ли ове рачуне поседују као поклон, или морају да плаћају финансијској управи провинције те подлежу плаћању, одговарајући ступци ових рачуна су потпуно истргнути и избачени из пореских спискова земљишних књига, и није било дозвољено уносити их заједно са осталим рачунима, заједно их обрачунавати и спајати с њима. Зато се они и зову раније брисаним (истргнутим) рачунима. А пошто они имају одговарајућу земљу, али се никада не налазе у редовима земљишних књига као унесци укупног пореског задужења целога села, и они спадају у категорију самосталних. Чак и када је пропуштено да се спроведе посебно премеравање, ипак остају самостални. А када [инспектор] жели да изврши разрезивање пореза (ἐπιβολήν), укључује и њих и тако спроводи расподелу пореза (τὴν ἱκάνωσιν). Ови [рачуни] налазе се пак унесени према општинама у рачун списа икистика (τῶν τοῦ οἰκιστικοῦ χαρτίων). Јер поменути почивши цар господин Лав наредио је да се у провинцијама изврши попис и када је од управних органа свих тема примио брисане рачуне који су се код њих налазили, наредио је да се ови заведу у списе икистика, по општинама, као што је већ поменуто; по рубрикама пак налазе се они побележени у кодексима провинцијске управе, а у добротворним установама у хрисовуљама које им припадају. Толико о раније брисаним рачунима.

7. Осим ових постоје и преиначени рачуни (τὰ διαπλάγια λογίσιμα) односно дотације са именом (проглашени — ἐκπεφωνημένα)[246] и без имена (непроглашени — ἀνεκφώνητα), али којима не припада назив стипендија; и уз то још стипендије путем самонакнаде (τὰ αὐτουργὰ σολέμνια), дотације равне стипендијама (τὰ ἀντισολεμνίων) и чврсте дотације (τὰ σταθέντα λογίσιμα) и такозване уручене стипендије (τὰ χειρόσδοτα λεγόμενα σολέμνια). Њихове врсте су следеће:

Дотацију називамо проглашеном када је државни порез који [96]
неко има да плаћа опроштен царском милошћу, и то црвеним словима (διὰ κινναβάρεως), тј. он добија акт исписан црвеним словима следећег садржаја: „Горе именованом лицу, по царском наређењу, а преко једног од царских чиновника, порески стубац који одговара његовом домаћинству, а који је уведен у спискове књига врховне финансијске управе, опрашта се као дотација.“

8. Дотацију називамо једноставно непроглашеном[247] када је исто тако неком одређеном лицу порез опроштен као дотација, али није додато име лица преко кога је спроведено ослобођење од пореза, и овај акт је писан црним словима.

9. Дотација се назива стипендијом (σολέμνιον), када цар, уместо да ову или ону добротворну установу дарује, као што је био умољен од стране старешина, свештеника или монаха дотичне установе, нареди да се ова сума узме из државног пореза неких села која нису потчињена тој добротворној установи, тако да уместо порезника (διοικητοῦ), сама та добротворна установа прима од сељака уступљене златнике на име поменуте стипендије.

Али када се, уместо једне такве стипендије, не уступају сељачки или уопште туђи порези, већ порези од сопствених поседа, тако да оно што добротворна установа дугује [на име пореза], сама узима као стипендију, с тим да се обрачунавају плаћања од сопствених поседа, онда се овакви рачуни зову стипендије путем самонакнаде (αὐτουργὰ λογίσιμα).

10. Али када поступак око давања стипендија није ни овакав ни онакав, већ када се порезнику нареди да од сваке пореске стопе коју прими, дâ извесну суму на име стипендије, и то добију примаоци дотација, онда се то зове дата стипендија (παρεχόμενον σολέμνιον), а њени добитници не дугују порезнику оно што се према расподели потражује. Толико и о томе.

11. Чврсте дотације (σταθέντα λογίσιμα) једни објашњавају као укинуте дотације, које више нису дотације, а други да су то утврђене, пуноважне дотације. Чини се да је ово друго објашњење тачније: јер, кажу они који то тако објашњавају, ако су оне престале да буду дотације, онда би се морале стављати заједно с плаћањима. Али како то није случај, јер се оне још и сада налазе међу дотацијама, јасно је да су чврсте дотације оне које су на снази већ веома дуго времена. Тако стоји са утврђивањем шта су то чврсте дотације; [97]
али једна царска наредба прописује пуновласно да се овакве дотације више не додељују.

[246] Не ἐκπέφωνεμενα, како пише Ashburner.

[247] Јасно је да је преписивач текста овде начинио омашку, јер овде очигледно мора да стоји „ἀνεκφώνητον“, а не исто као у претходном пасусу „ἐκφωνούμενον”, како пише у рукопису.

12. Опроштење пореза и изузимање од пореза (ἡ συμπάθεια καὶ τὸ κλάσμα) додељују се или целом селу (ὅλῳ τῷ χωρίῳ), малопоседу (ἀγριδίῳ), мајуру (προαστείῳ), земљишту (τόπῳ), целој пореској рубрици (ἐν ὅλῳ τῷ στίχῳ), или само једном делу пореске рубрике. Када важе за цело село, малопосед, мајур, земљиште или за целу пореску рубрику и не преостаје више никакво потраживање које треба исплатити, већ су све пореске рубрике ослобођене пореза, онда се то назива „потпуно ослобођење" (ὁλοσυμπάθητον). А после тридесет година, ако у том времену не дође до успостављања пореске обавезе (ὄρθωσις), постаје слободан комад земље (ὁλόπτωτον). Но ако се ослобођење односи на целу пореску рубрику и платилац ове рубрике није плаћао још другу пореску рубрику, већ само ону, а ослобођење је дато за целу ту рубрику, онда се и та рубрика зове потпуно ослобођеном (ὁλοσυμπάθητος). Ако је међутим порески обвезник плаћао разне пореске рубрике, па му се неке од њих сасвим опросте, а за неке се одлучи да их плаћа, онда овакве рубрике изгледа више личе на делимичне попусте (ἀποκεκινημένοις) у односу на целокупну суму коју је обвезник плаћао, па се стога ове рубрике не називају потпуно ослобођеним. Јер исто као што код делимичних попуста, власник једно плаћа, а од другога је ослобођен, тако су и овде власнику опроштене неке рубрике, а неке мора да плаћа. Јер делимично опроштене рубрике су такве код којих се један део наплаћује, а други опрашта — тако на пример, од три златника само два се плаћају, а један се опрашта — а потпуно ослобођене су такве код којих је поред господара, и наследник нестао. У ствари, једно имање постаје безвласно и потпуно ослобођено од пореза (ὁλόπτωτον καὶ ὁλοσυμπάθητον κλάσμα), као што смо горе рекли, када му власници оду, сви или неки од њих, због упада страних народа или због неке друге несреће, и када се и суседи који узајамно јамче за њихове порезе (καθελκομένων ἀλληλεγγύως) спремају на одлазак, јер онда их инспектор послан од цара ослобађа пореза за напуштена земљишта, да не би и ова [чији су власници још ту] опустела; када пак прође тридесет година, а поменути власници се у току тог тридесетогодишњег рока не појаве,
[98] други један инспектор преобраћа ослобођење у трајно укидање пореза, јер се више не може рачунати са повратком власника.

13. Делимично ослобођење пореских рубрика или попуст настаје због великог сиромаштва пореских обвезника или области које сносе порезе, на молбу тих пореских обвезника, царском милошћу, после тачне провере инспектора и путем праведно одмерене пореске олакшице. У ствари, да не би и ови услед свог поменутог сиромаштва запали у крајњу беду и отишли, инспектор им смањује порезе онолико колико је то потребно. По томе се дакле разликују потпуно ослобођена земљишта (ὁλόπτωτα) од оних којима су порези само делимично смањени (ἀποκεκινημένα), а разликују се и по томе што се порески терет потпуно ослобођених рубрика сваљује на сеоску општину, терет напуштених села, малопоседа, мајура, и других земљишта на суседе, а терет делимично ослобођених пореских рубрика на саме платиоце ових рубрика.

14. О привременим пореским олакшицама (οἱ κουφισμοί) говори се онда и онда се додељују када се сељаци одселе, али је свакоме познато да су они живи, да бораве негде у близини, чак и где су се настанили. Како ствар са њиховим одсуством стоји тако и будући да се несумњиво може очекивати да ће се постепено вратити, у том случају инспектор, да не би и преостали становници села који морају

да плаћају додатак (ἀλληλέγγυα) за напуштена земљишта својих суседа, и сами били упропашћени, неће њихове пореске рубрике сасвим ослободити од пореза (οὐ συμπαθεῖ τοὺς στίχους) нити ће их изузети (οὐδὲ κλασματίζει), већ ће им само одобрити привремену олакшицу (κουφισμόν) на оне рубрике на чије су плаћање били обавезни одсутни сопственици, и то док се ови не врате на своје домаће поседе. Јер по њиховом повратку, ранија пореска обавеза им се поново намеће, било од стране истог оног инспектора који је доделио олакшицу, било неког другог инспектора који после извесног времена спроводи обнављање пореских обавеза; отуда и настаје у практицима забелешка о привременом попусту пореза на рубрике повратника. Према томе, земљишта којима су одобрене привремене олакшице (τὰ κουφισθέντα) не могу да буду ни продата ни поклоњена, нити предата неком надлештву; исто тако ни земљишта ослобођена од пореза (αἱ συμπάθειαι), уколико није, као што смо већ више пута рекли, протекло тридесет година од додељивања ослобођења. Јер после тридесет година пореско ослобођење се преиначава у коначно изузимање од пореза (εἰς κλάσμα ἀπολύεται), и отада је државној благајни дато право да са изузетим земљиштем чини што хоће. Јер када се каже да је цар поклонио овоме или ономе толико земље од укупног земљишта изузетог или ослобођеног од пореза, то треба тако разумети да је тридесетогодишњи рок већ истекао. [99]

Такозвана исправка пореза (ὄρθωσις) на земљиштима којима је било дато ослобођење спроводи се на следећи начин. Пошто се власници у току тридесет година врате и поново преузму сопствена земљишта и пошто се изда наређење да им се изврши пореска исправка, онда се не намеће одмах целокупни порески удео власницима који су се вратили и поседују раније ослобођена земљишта, већ с обзиром на њихов бедан положај, први инспектор им одређује само шестину њиховог пореског удела, други половину, а трећи трећину. И тако се, преко тројице инспектора, успоставља целокупна пореска обавеза. Ако, рецимо, опроштени или изузети порески удео износи један златник, онда први инспектор обнавља обавезу плаћања једне шестине златника, други половине златника, а трећи трећине златника: укупно један златник. Ваља знати да, ако је протекло тридесет година и пореско ослобођење исправом другог инспектора промењено у изузеће од пореза, онда изузето земљиште не подлеже више обнови пореске обавезе, осим ако је, по истеку тридесетогодишњег рока, пропуштено да се изда овакав документ, или ако је издата наредба која изреком прописује обнављање пореза на изузето добро. Јер ако је издата оваква наредба, онда се и изузетим земљиштима обнавља пореска обавеза, на терет њихових власника или неких других лица; и ово се спроводи на различите начине.

15. И ово треба знати. Ако се једно земљиште изузето од пореза прода или поклони, онда се стари порески удео гаси, и купцу или примаоцу се на ослобођено земљиште не намеће обавеза плаћања, али за сваки златник старог пореза пише: „Такса на земљишну књигу (λιβελλικὸν δημόσιον) дванаестина златника."

16. Непроглашено, од пореза изузето земљиште (τὸ ἀνεκφώνητον κλάσμα) је оно које сноси један порески удео сеоске општине (ἀπόματος)[248] — што са напуштеним изузетим земљиштем (τοῦ δὲ παραλειφ-

[248] ἀπόματος (читање несигурно) = ἀπὸ ὁμάδος? Ова конјектура је врло несигурна, али овде даје прихватљив смисао.

ϑέντος κλάσματος) никада није случај — као на пример: од десет златника један златник.

17. Тамо где у селима нека царска установа поседује стару општинску земљу, целокупни општински порески удео (ψηφίον τοῦ ἀλόματος) сматра се, у односу на царске порезе, као самодопринесена
[100] дотација (αὐτουργόν — допунити λογίσιμον, уп. § 9). Али ако таква царска установа не поседује општинску земљу, њен се посед претвара у земљиште изузето од пореза.

18. Неуписаним износима (τὰ ἀνέκδοτα) у забелешкама земљишних књига (τῶν διαρίων) назива се следеће. Приликом уношења у земљишне књиге понекад се испусти неколико малих поседа; када се они касније открију, додају се ранијем погрешно одређеном укупном пореском уделу. Рецимо, укупни порески удео износи тридесет златника, а накнадно откривени износи још шест златника.

19. Уништење (ἡ πτῶσις) и пролазно оштећење (διάπτωσις) названи су тако са различитих разлога. Уништењем је названо потпуно и непоправљиво уништење тла, било клизањем земљиних слојева, било пукотинама у земљи и земљотресом, било поплавом или јаким пожаром, или услед неког другог јаког разлога. Пролазним оштећењем названа је међутим несрећа која се могла поправити. После извесног времена штета је бивала отклоњена и тле је добијало поново стари изглед. Тако се могло догодити да се услед земљотреса нека стена или комад земље сурва у реку и препречи јој ток. Река онда поплави цео тај терен, док јој се не обезбеди ново корито и скретање тока. Или из земље избије нека слана течност, уништи обрадиву површину и учини цео комад земљишта неупотребљивим; то тако остаје док се слана бујица постепено не повуче и тле помоћу текуће воде поново стекне своју плодност и бујност и поврати свој ранији изглед. То су такозвана уништења и пролазна оштећења. Уништење је дакле непоправљива штета, а пролазно оштећење штета која се може поправити. У таквим случајевима додељују се ослобођења од пореза; само, у случају уништења, никада не долази до обнављања пореске обавезе, јер се уништење не може више поправити, док код пролазних оштећења пореска обавеза се обнавља, чим после неког времена инспектор види да је тле повратило свој некадашњи квалитет.

20. Пренос (ἡ μετάϑεσις) значи две ствари. Јер о преносу се говори када се државни порез из једног села преноси у друго село, а исто тако и када се једна рубрика земљишне књиге преноси са ранијег власника редом на његове наследнике и следбенике. Нека је, рецимо, једна пореска рубрика после прве процене унесена на ово или оно одређено име; после неког времена дође други инспектор и затекне, уместо оног првог власника, његовог наследника, и унесе његово име; и поново после неког времена дође други инспектор и затекне опет неког другог власника, па унесе и његово име. И тако је посед са ранијих власника преношен по реду на њихове следбенике.

21. Белешка која се среће у земљишним књигама „о одвојеном земљишту“ (καὶ ὑπὲρ τόπου ἀποσπασϑέντος) или „одвојено земљиште“
[101] унесена је тамо са следећег разлога. Могло се догодити да је неко купио или добио на поклон дотично земљиште изузето и ослобођено

од пореза, а да инспектор који је извршио предају није поделио онолико земље колико је требало, већ више. Онда је дошао други инспектор и сазнао за то из неке жалбе или доставе, али није захтевао повраћај вишка, ако је његова цена била исплаћена, већ је издвојио вишак земље и онда га додао тачном делу. Зато се бележи „вишак“ и „о издвојеном земљишту“ односно „издвојено земљиште“.

Записи који се налазе у земљишним књигама: „од истог подручја“, „од истога села“, „од исте парцеле“, или „мајур, добро, њива истог подручја или истог села“ или „о њиви на истом месту“, значи да поменута парцела, мајур, добро, њива припада истом подручју и истом пореском отсеку и да су сва та имања овде скупљена и сједињена.

22. Затим још и белешка: „Општина према власницима“ значи следеће. Једну пореску рубрику расподелио је инспектор или ранији власник те рубрике на више својих наследника. И сваки од њих узима у посед земљу која одговара његовом уделу у целој пореској рубрици, а на основу извршене поделе пореског удела на поменуте наследнике.

23. А белешка: „Од припадника пореског подручја толико или толико златника“ значи да у плаћању тога пореског удела учествују порески обвезници означени под том рубриком; и да се целокупни порески удео добија сабирањем означених појединачних пореских удела.

24. Исто тако белешка: „половина, трећина, четвртина“ значи следеће. Дошло је до поделе земљишта ранијег власника међу његове потомке и наследнике,[249] било да је подела извршена по његовој жељи и тестаменту или према капацитету сваког од учесника у деоби. Рецимо да је један од њих преузео половину земљишта, други трећину или четвртину или неки други већи или мањи део; и према томе шта је сваки од њих примио, вршено је и уношење у земљишну књигу. Ако пак забелешка гласи: „половина, трећина, четвртина земљишта које се налази у другом селу“, онда то значи следеће. Неко ко је уписан у том селу има земљиште и у другом селу, а неће да плаћа порезе и овде и тамо; зато он замоли инспектора да му порез повиси за половину његовог овдашњег пореза, сразмерно ономе што има у другом селу, да би тако, разрешен тамо,
а пренесен овамо, био порески обавезан само на једном месту. [102]
Стога, ако се добро зна да тај порески удео одговара половини, трећини или четвртини оног пореског удела, онај који хоће да спроведе расподелу пореза и опорезивање у једном и у другом селу треба, ако жели да буде правичан, да тај први удео одвоји од укупног пореског задужења првог села и да га дода укупном пореском задужењу другог села. А ако порески удео није познат, треба да се спроведе спајање земљишта једног и другог села.

25. Укупна свота (τὸ ἀρίϑμιον) коју убира порезник не састоји се у целини од државног пореза (δημόσιος κανών), нити се у читавом свом износу разрезује на тле, већ уколико је садржана у старим пореским рубрикама и земљишним књигама. Укупна свота је пак на следећи начин састављена и названа.

[249] Овде стоји у рукопису: εἰς τοὺς μετ' αὐτὸν καὶ (не ἢ како Ashburner чита) ἐξ αὐτοῦ κληρονόμους.

26. Од давнина је било прописано убирање дикератона (2 кератија) и ексафолона (6 фола), како се то каже, за циљеве од опште користи и за поправку градских зидина. Исто тако су порезници (οἱ διοικηταί) сакупљали своју такозвану уобичајену таксу (συνήθειαν), а њихови помоћници (οἱ ταξεῶται) путнину (ἐλατικόν). Ове дажбине су у каснијим временима, према једном саопштењу, сабиране, и тако је настао додатак (προσθήκη) уз државни порез; али ове додатне дажбине нису урачунаване у државни порез (εἰς δημόσιον κανόνα), већ је у село долазио порезник па је на једном месту убирао посебно државни порез, а посебно дикератон, ексафолон, синетију и елатикон, а на другом месту састављао је све то заједно, сабирао и сакупљао укупно један златник, можда је убирао и нешто више, па уписао у један посебан катастар (καδαστρῷ)[250]: „Дотични је платио на основу свих својих рубрика ову укупну своту (ἀρίθμιον), то јест државни порез са наведеним додатним дажбинама и таксама.” Када онај порезник пренесе катастре (τῶν καδαστρῶν) на следећег, а овај на онога који долази за њим, па се најзад ови катастри среде за практике, и онда се испостави да се унесена укупна свота, због многих обрачунавања не слаже, у том случају се мора сматрати тачном сума државног пореза. Ми смо нашли још у многим пореским списковима следеће белешке: „У овим општинама укупно пореско задужење, односно државни порез износи толико златника, дикератон толико златника, ексафолон толико златника, синетија и елатикон толико златника, а дикератон и ексафолон заједно суму од толико златника, са синетијом и елатиконом.“ Стога не треба укупну своту [сакуп-
[103] љених дажбина] у целини сматрати државним порезом и не треба, полазећи од ње, предузимати разрез пореза на тле, већ полазећи од суме која се налази у старим земљишним књигама.

27. И закупнине (τὰ πάκτα)[251] које се убирају у провинцијама припадају државном порезу, и оне се разрезују на тле и сакупљају и сједињују са укупним пореским задужењем села; само оне не смеју онако како се убирају и да се уједине са општинама, већ имају своје посебно разрезивање. Јер нека се на пример убира један златник на име закупнине. Од тих (sic) златника једна половина чини државни порез, а другу половину чине синетија и остале додатне дажбине, а могућно је да је сабран и наплаћени вишак.

28. По испуњавању целе пореске рубрике забелешка „платио тај и тај“, уколико је начињена у списку главне финансијске управе, показује пренос имена са ранијег власника на његовог наследника, извршен од стране пореског начелника; уколико је међутим ова белешка начињена у практицима порезника, име платиоца, ако је он наследник, је неизвесно, па се не може утврдити само из забелешке „платио“.

29. На име таксе на земљишне књиге треба да се узима дванаестина од укупне суме златника, шестина од 2 златника, четвртина од 3 златника, и тако на сличан начин сваки део; према томе, као што смо већ горе рекли, када се једно земљиште изузето од пореза поклања или продаје, оно не остаје потпуно неоптерећено порезом, већ онај ко врши пренос поклона или врши продају, намеће примаоцу, уместо једног златника на име државног пореза, једну дванаестину златника, чак и за земљиште ослобођено и изузето од пореза, тако да једна дванаестина убрана као такса на земљишну књигу одговара једном златнику при разрезивању пореза на тле.

[250] Читање ове у рукопису скраћене речи је несигурно. Горе наведено καδαστρῷ изгледа прихватљивије него καδαστῷ које даје Ashburner.

[251] Колико ја могу да видим, τὰ πάκτα значе у византијским документима у сличном контексту увек закупнине, што ће свакако на овом месту изгледати мало чудно.

РЕГИСТАР СТРУЧНИХ ИЗРАЗА У „ТРАКТАТУ О ОПОРЕЗИВАЊУ“

Бројеви параграфа указују на места у Трактату где се ти изрази помињу, бројеви страница на места у овој расправи где су изрази објашњени.

ἀγρός, ὁ §§ 1, 3, 21, обрађено земљиште, поље, добро, стр. 274 и д.

ἀγρίδιον, τό §§ 3, 4, 5, 12, 13, 18, мало добро, мали посед, добро, стр. 274 и д. 283, 297.

ἀλληλέγγυον, τό § 14, додатак који се плаћа за опустела или напуштена земљишта суседа; ἀλληλεγγύως καθέλκεσθαι (§ 12) плаћати порезе уз узајамно јамчење, стр. 263 и д., 272, 281 и д., 289, 297, 315, 321.

[104] ἀνακοίνωσις, ἡ §§ 5, 17, општина, сеоска општина, стр. 272 и д., 278.

ἀναγράφω §§ 23, 28, унети (у земљишну књигу), ἡ ἀναγραφή (§ 20) унесак у земљишну књигу.

ἀναμετρέω § 2, измерити (поље).

ἀνέκδοτα, τά § 18, земљишта која нису унесена у земљишну књигу.

ἀνεκφώνητος §§ 7, 8, 16, непроглашен, без имена (ἀ. λογίσιμα, ἀ. κλάσματα), стр. 320. Уп. ἐκφωνούμενος.

ἀπαιτέω §§ 6, 10, 14, 25, 26, 27, убирати порезе, ἡ ἀπαίτησις, убирање пореза, стр. 281 и д., 284 и д.

ἀποκεκινημένα §§ 1, 12, 13, делимични попусти пореза, стр. 286, 318, 323 и д.

ἀπόματος §§ 16, 17, = ἀπὸ ὁμάδος (?) који припада сеоској општини.

ἀποσπασθέντες τόποι §§ 1, 21, одвојена земљишта; ἀποσπᾶν (§§ 21, 24), одвојити.

ἀρίθμιον, τό §§ 25, 26, број; овде: укупна свота сакупљених пореза и дажбина.

αὐτουργός, αὐτουργὰ λογίσιμα §§ 7, 9, „самоостварене“, „самодопринесене“ дотације; αὐτουργὰ σολέμνια § 17, „самоостварене“ стипендије, стр. 319.

βασιλικὸς ἄνθρωπος § 7, царски чиновник.

βελτιόω §§ 3, 5, вршити мелиорацију (тла).

δεσπότης, ὁ §§ 4, 12, господар, поседник.

δημόσιον, τό и δημόσιος κανών § 5, 6, 7, 8, 9, 12, 15, 20, 24, 25, 26, 27, 29 државни порез; δημοσιεύειν (§ 5) наметнути државни порез, стр. 281, 285, 300, 305 и д., 320, 334.

διάδοχος, ὁ § 20, следбеник, наследник, стр. 291.

διακατοχή, ἡ §§ 14, 12, посед, поседовање, стр. 291.

διαμερισμός, ὁ § 22, расподела на основу премеравања.

διανομή, ἡ §§ 23, 24, подела земљишта (нпр. међу наследнике).

διάριον, τό, чешће у плуралу: τὰ διάρια §§ 6, 18, 20, 21, 25, 26, 28, земљишна књига, порески списак, пореска рубрика, стр. 332. Уп. ὁ στίχος.

δικέρατον, τό § 26, два кератија, (кератион је ситан сребрни новац = 1/2 милијарисија = 1/24 номизме) — додатна дажбина, првобитно убирана за изградњу градских зидина, стр. 300, 309 и д. Уп. τὸ ἑξάφολλον.

διοίκησις, ἡ §§ 6, 26, 27, провинција, провинцијска финансијска управа, стр. 332.

διοικητής, ὁ §§ 9, 10, 25, 26, 28, порезник, скупљач пореза, стр. 267, 319, 330, и д., 333 и д.

δοῦλος, ὁ §§ 3, 4, роб, стр. 276.

ἐκληπτορικὸν δίκαιον § 5, врста закупничког односа.

ἐκφωνούμενος, ἐκπεφωνούμενος §§ 7, 8, проглашен, са именом, стр. 320. Уп. ἀνεκφώνητος.

ἐλατικόν, τό § 26, путнина, новац који су нижи порески чиновници убирала за себе, стр. 300 и д., 309 и д.

ἐνθύρια, τά § 3, земљишни удели, парцеле: [105]
τὰ ἐσώθυρα, парцеле унутар села, τὰ ἐξώθυρα, земљишта, парцеле изван села, стр. 276, 290.

ἑξάφολλον, τό § 26 — 6 фола (бакарни новац; 1 милијарисиј, сребрни новац, садржи 24 фола, 1 номизма, златник, садржи 288 фола), додатна дажбина, стр. 300, 309 и д.

ἐπιβολή, ἡ §§ 2, 5, 6, 24, опорезивање, стр. 265, 284, 298, 299; у ранијим временима додатак за напуштена земљишта, стр. 281 и д. Уп. τὸ ἀλληλέγγυον.

ἐπίσκεψις, ἡ § 17, државна управна установа.

ἔποικος, ὁ § 14, становник села, сељак.

ἐπόπτης, ὁ §§ 5, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 22, 24, инспектор кога је у провинције слала централна власт, стр. 267, 277, 281, 321, 324, 327 и д.

ἰδιόστατα, τά §§ 1, 5, 6, добра која чине за себе једну фискалну јединицу, не припадају сеоској општини и уносе се посебно, у катастар, стр. 277 и д., 295, 322.

ἱκάνωσις, ἡ §§ 2, 6, 10, 24, 25, 26, 27, 29, расподела пореза, стр. 265, 298, 299.

καδαστρόν (?), τό 26, катастар, стр. 332 и д.

καθέδρα, ἡ §§ 2, 4. насеље, сеоско насеље.

καθέλκομαι §§ 5, 12, 24, сносити порезе; ἀλληλεγγύως καθέλκεσθαι (§ 12) сносити порезе са узајамним јамством, стр. 281, 283, и д., 290.

καταγραφή, ἡ § 18, унесак, белешка (у земљишној књизи).

κατάστιχος, ὁ § 6, порески списак. Уп. ὁ στίχος.

κατατομή, ἡ §§ 2, 5, парцела, стр. 265, 295.

καλλιεργέω § 3, обрађивати земљиште.

κεκαλλωπισμένος § 3, обрађен, искрчен, зиратан; καλλωπισμός (§ 3), обрађивање, мелиорација.

κεφάλαιον, τό §§ 1, 2. рубрика, поглавље, ставка.

κῆνσος, ὁ § 20, цензус; ἡ κήνσευσις (§ 5) процена; κηνσευόμενος (§ 5) процењен.

κλάσμα, τό §§ 1, 5, 12, 14, 15, 16, 17, 21, 29 (κλασματίζειν, и од тога изведено: κλασματισθείς, κεκλασματισμένος), изузето од пореза, трајно ослобођено пореза земљиште, стр. 278, 281 и д., 286, 318, 321, и д., 328.

κληροδοσία, ἡ § 24, тестамент.

κληρονομία, ἡ § 3, наследство.

κληρονόμος ὁ § 14, наследник, судеоник, поседник једног земљишног удела у сеоској општини; члан општине, сељак, стр. 291.

κουφισμός, ὁ § 14, пореска олакшица, привремени порески попуст, стр. 281, 286, 324 и д.

κτῆμα, τό §§ 6, 9, посед; κτεῖσθαι (§ 17) поседовати.

[106] κτῆσις, ἡ § 2, мајур; сеоско насеље са појединачним, издвојеним настамбама; τὸ κτησείδιον (§ 2) имање, стр. 273.

κῶδιξ, ὁ §§ 5, 6, 18, 24, codex, земљишна књига, стр. 332 и д.

λιβελλικά (δημόσια), §§ 1, 15, 29, таксе на земљишне књиге, стр. 334.

λογαριάζω § 6, спровести плаћање, спровести инвентарисање.

λογίζομαι §§ 6, 7, 8, 9, 26, обрачунавати; доделити повластицу или порески попуст.

λογίσιμον, τό, чешће τὰ λογίσιμα § 1, 6, 7, 8, 9, 10, рачун; нарочито: посебан рачун, повлашћен рачун, дотација, (постоје προκατεσπασμένα λογίσιμα (§ 6), διαπλάγια λ. (§ 7), ἐκπεφωνημένα или ἐκφωνούμενα λ. (§ 7), ἀνεκφώνητα λ. (§§ 7, 8), λογ. σολέμνια (§§ 7, 9) σταθέντα λ. (§§ 7, 9) αὐτουργὰ λ. (§ 9); уп. ове изразе), стр. 264 и д., 318 и д.

μετάθεσις, ἡ §§ 20, 28, предаја, пренос пореза са једног поседа на други и поседа са једног власника на другог.

μερίς, ἡ § 24, део, земљишни удео у једној сеоској општини, стр. 295.

μετουσία, ἡ § 17, општина, сеоска општина, стр. 273

μίσθιος, ὁ § 4, ситни закупац, стр. 276.

μόδιος, ὁ § 2, мера за површину, стр. 298 и д.

μόδισμός, ὁ § 2, број модија; премеравање у модијима, стр. 265, 299.

νέμομαι §§ 5, 14, 22, поседовати земљиште (иначе: пâсти); οἱ νομεῖς (§ 14) власници земљишта.

νόμισμα, τό §§ 1, 2, 12, 14, 15, 16, 18, 23, 26, 27, 29, византијски златник (садржи 4,48 g. злата; једна фунта злата садржи 72 номизме), стр. 298 и д., 312 и д.

νοτάριος, ὁ § 1, нотар, писар, стр. 331.

οἰκήτωρ, ὁ § 2, насељеник, становник.

οἰκονομία, ἡ § 10, привреда, уређење, привредна мера.

οἰκιστικός, ὁ § 6, управник царских домена, стр. 330 и д.

ὁλόπτωτον, τό §§ 1, 12, 13, напуштено, опустело земљиште ослобођено пореза, стр. 281, 283, 318, 323.

ὁμάς, ἡ §§ 5, 13, 22, 26, 27, општина, сеоска општина, сеоска заједница, стр. 271 и д.

ὄρθωσις, ἡ (и ἐπόρθωσις) §§ 1, 12, 14, 19, исправљање, тј. поновно наметање пореза земљишту којем су порези били опроштени, стр. 323, 323.

ὀρθόω, ἐπορθόω, ἐπανορθόω §§ 5, 14, обновити пореску обавезу, стр. 277, 322.

πάκτον, τό § 27, закуп, закупнина.

πακτωτικὸν δίκαιον § 5, закупнички однос.

παρακολουθήματα, τά §§ 26, 27, додатне дажбине на државни порез (Под π. се подрзумевају: τὸ δικέρατον, τὸ ἑξάφολλον, ἡ συνήθεια, τὸ ἐλατικόν. Види ове изразе), стр. 311, 313, 317.

περιορισμός, ὁ §§ 5, 6. премеравање, документ о премеравању, катастар, стр. 298 и д., [107]

περιορίζω § 5, премерити; ἰδιοπεριορισθείς посебно премерен.

πρακτικόν, τό §§ 5, 14, 26, 28, земљишна књига, стр. 277, 332 и д.

προκατεσπασμένα λογίσιμα § 6, рачуни удаљени из земљишних књига (= порески попуст), стр. 264 и д., 279 и д., 319.

προάστειον, τό §§ 1, 4, 5, 12, 13, 21, мајур, стр. 276 и д., 283, 295.

προκάτοχος, ὁ §§ 20, 22, 24, 28, поседник; нарочито: ранији власник (насупрот κληρονόμος и διάδοχος), стр. 291 и д.

προσγραφή ἡ §§ 5, 7, 8, 14, 16, 28, белешка.

προσγράφω §§ 5, 15, 20, 24, 26, унети у земљишну књигу.

προσθήκη, ἡ §§ 5, 26, додатни порез (накнадна пореска доплата укупном порезу села), стр. 279, 295, 311.

πρόσχωρος, ὁ § 5, сусед, стр. 284.

πτῶσις, ἡ § 19, уништење земљишног поседа елементарним несрећама; διάπτωσις, пролазно оштећење земљишног поседа, стр. 323.

ῥίζα, ἡ §§ 1, 2, 6, 18, 24, 26, 27, укупно пореско задужење једне сеоске општине, пореска основа (дословно: корен), стр. 278 и д., 288, 295, 297 и д., 312, 318.

σέκρετον, τό §§ 5, 14, канцеларија, надлештво.

σολέμνιον, τό §§ 1, 7, 9, 10, стипендија, дотација стр. 318.

στάσις, ἡ (ὑπόστασις) §§ 14, 21, 24, земљишни посед, удео о сеоској општини, стр. 291, 295, 306.

στίχος, ὁ §§ 5, 6, 7, 12, 13, 14, 22, 23, 24, 25, рубрика у земљишној књизи, стр. 277, 279, 282, 324 и д., 332.

συγγραφή, ἡ §§ 1, 18, порески списак.

συμπάθεια, ἡ §§ 1, 5, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 21, ослобођење од пореза, као и земљиште ослобођено од пореза; ὁλοσυμπάθητος (§ 17), земљиште које је потпуно ослобођено пореза; συμπαθεῖν, одобрити пореско ослобођење, стр. 277, 281 и д., 286, 318, 321 и д., 328.

συνήθεια, ἡ §§ 26, 27, такса коју порезник убира у своју корист, стр. 300, 309 и д. Уп. τὸ ἐλατικόν.

συνομαδεύω §§ 6, 21. сјединити, присајединити једној општини.

ταξεώτης, ὁ § 26, нижи порески чиновник, помоћник скупљача пореза, диикита (в. διοικητής), стр. 311.

τελεστής, ὁ §§ 12, 14, 24, 28, платилац пореза.

τέλος, τό § 5, порез, стр. 277, 300.

τελέω §§ 12, 13, 15, 28, плаћати порезе.

τελούμενα, τά и τελέσματα, τά §§ 1, 9, 11, 12, плаћања пореза, стр. 284, 318, 324.

τίμημα, τό § 20, цена, одштета.

[108] τόπος, ὁ §§ 5, 12, 13, 21, 29, земљиште (без ближег обележја), земљишни удео у сеоској општини, парцела, стр. 278, 286, 295.

τόπιον, τό §§ 5, 14, в. τόπος, стр. 295.

τριακονταετία, ἡ §§ 5, 12, 14, рок од тридесет година (рок застаревања), стр. 329.

ὑπεραπαίτησις, ἡ §§ 26, 27, наплаћени порески вишак.

ὑποταγή, ἡ §§ 1, 2, 3, 4, 5, 21, пореско подручје. ὑποτεταγμένος (§§ 21, 28) који припада једном пореском одсеку, стр. 277 и д., 279 и д.

χαρτία γενικοῦ §§ 7, 28, књиге врховне финансијске управе; χαρτία οἰκιστικοῦ (§ 6) књиге управе домена, стр. 332 и д.

χρυσόβουλλον, τό § 6, хрисовуља.

χωράφιον, τό §§ 21, њива, поље, земљиште, добро.

χώρα, ἡ §§ 5, 13, земља, област.

χωρίον, τό §§ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 12, 13, 14, 17, 20, 21, 24, 26, 27, село, сеоска општина, стр. 271 и д., 295, 298.

χωρίτης, ὁ §§ 2, 3, 9, становник села, сељак, стр. 292.

χωροοικοδεσπότης § 2, власник сеоске куће, сеоски газда.

χῶρος, ὁ § 3, земљиште, стр. 275.

ψηφίον, τό §§ 1, 14, 15, 16, 17, 22, 23, 24, порески удео.

КРИТИКЕ

1.

Franz Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Byzantin. Archiv, H. 9, Leipzig—Berlin, B. G. Teubner, 1927, 160 стр.

Проучавање византијске финансијске управе знатно је [2019]
унапређено у последњој деценији, особито радовима Ернста Штајна и А. М. Андреадиса. Али та дуго занемарена област још једнако показује велико мноштво проблема који су остали нерешени, штавише, нису чак ни начети; па ни изворна грађа која би се за то могла искористити још ни издалека није исцрпена. Стога сваки прилог који падне у овај круг проблема треба поздравити са захвалношћу; књига која је пред нама заслужује то у сасвим изузетној мери, због необично богате садржине и изванредног познавања изворâ којима располаже аутор, издавач регеста царских повеља Ф. Делгер.

Д. је свој рад засновао на веома занимљивом тексту, трактату анонимног византијског аутора о убирању пореза, који је први пут објавио *W. Ashburner* у Journ. of Hellen. Stud. 35 (1915), 76—84, из Cod. Marc. gr. 173 (f. 276^{v}—281^{r}). Овај изванредно важан документ, на који дуго није уопште обраћана пажња, почиње у последње време да наилази на заслужено интересовање. N. A. Constantinescu позабавио се њим у предавању на Међународном конгресу византинолога у Београду (1927: La communauté de village byzantine et ses rapports avec le petit „Traité fiscal byzantin“), а референт му је посветио две расправе (Византийский податной устав, Recueil d'études déd. à la mém. de N. P. Kondakov, Праг 1926, стр. 109—124, и поново, опширније: Die ländliche Steuergemeinde des byzantin. Reiches im 10. Jahrh, Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. XX, 1927, стр. 1—108; в. у овој књизи, стр. 259—350).

Д. тај трактат ставља у средиште свог истраживања. Треба живо поздравити што се он при том подухвата и новог издања самог текста, а исто тако и што (стр. 113. и д.)

објављује и мале текстове који у Cod. Marc. gr. 173 претходе Трактату о убирању пореза. Али се они не могу — како Д. (стр. 5) то жели — посматрати просто као оно упутство о мерењу (μέτρου διδασκαλία) на које се позива Трактат (стр. 115, 10 по Делгеровом издању), него највише као мален одломак његов; а још мање их треба, разуме се, сматрати једним делом самог нашег Трактата. Што се тиче новог издања текста који је Ешбернер објавио, а које пружа Д. на
[2020] стр. 114—123, оно је рађено веома брижљиво и на основу веома солидних дипломатичких и филолошких познавања. У поређењу са Ешбернеровим издањем, исказује већи број основних коректура, од којих пола туцета нису небитне природе, јер је реч о техничким изразима.

Текст је пропраћен опширним коментаром (стр. 123—156) који сведочи о изванредно широком знању ауторовом на пољу византијске финансијске управе и јасно обелодањује колико је он дубоко проникао у грађу коју обрађује. Претежна већина питања која Трактат поставља свом коментатору овде је решена на потпуно задовољавајући начин.

Међутим, обрада проблема ἐπιβολή — ἀλληλέγγυον (стр. 128—134) не изгледа ми нарочито срећна, проблема који је од највећег значаја за историју византијске управе, а без чијег решења није могућно ни задовољавајуће датовање Трактата. Д. верује да је реч ἀλληλέγγυον имала техничко значење једино у доба Василија II, када је тај владар одредио да се неплаћени порез сељака мора утерати од „моћника". Он тврди да се та реч у нашем Трактату употребљава само у нетехничком смислу и да има у виду обичну ἐπιβολή, која се по његовом схватању још у старом облику одржава у нашем Трактату, штавише да се одржавала чак и у XIV веку, нетакнута укидањем алиленгија под Романом Аргиром (1028—1034), које се тицало искључиво те једне мере Василија II. Цело то ауторово гледиште почива на погрешном схватању праве природе система ἐπιβολή. Епиболе значи *принудно додељивање опустелих и напуштених земљишта* сопственицима родне земље, провођено по одређеном систему, уз истовремено преношење целе пореске обавезе на новог власника. Међутим, о принудном додељивању опустелих земљишта уопште није реч у нашем Трактату, како и сам Д. (стр. 132) признаје. Према томе овде није у питању стара ἐπιβολή, већ начелно друкчији систем преношења пореза, који је замењује а назива се ἀλληλέγγυον. Како би Д. хтео да оспори техничко значење те речи, остаје несхватљиво с обзиром на такве обрте какве налазимо у

Тр. 119, 24: χωρίου ἔποικοι ἀλληλέγγυα ἀπαιτούμενοι. Према томе, укидање алиленгија под Романом Аргиром (1028—1034) не може се односити једино на меру Василија II него на читав систем пореске доплате.

Према томе, кад је у једном документу реч о убирању [2021]
алиленгија, онда тај документ није могао да буде састављен после 1034, а ако се плаћање алиленгија не захтева од „моћника", како је то Василије II одредио године 1002, него од сељака, није могао да буде састављен после 1002. (Terminus post quem за постанак Трактата даје година смрти Лава VI, тј. 912, јер се он помиње у Трактату 117,20 као „почивши цар"). Ауторово погрешно схватање у тој тачки има за последицу да је у његовом раду изостало задовољавајуће датовање Трактата. Закључак до којег долази Д. (стр. 8), да је Трактат настао између 913. и 1139, не значи ништа друго до одустајање од датовања. Зашто Д. тај големи временски распон хоће да растегне чак до године 1139, није сасвим схватљиво, с обзиром на чињеницу да се на назив „διοικητής, који се у нашем Трактату појављује као порезник, наилази последњи пут у Спанопуловој преписци из године 1109", како Д. сам бележи (стр. 8). С друге стране, пак, треба напоменути да се πράκτωρ, „који је тог чиновника, изгледа, одменио у његовој делатности" (ibid.), али у нашем Трактату још нигде не помиње, не појављује у том својству тек 1124. или 1139, како Д. мисли, него још у истој Спанопуловој преписци 1109, штавише чак 1034 (Cedr. II, 543) — разлог више да се време постанка Трактата ограничи на ранију епоху (док је Д. напротив склон да га помери у другу половину временског распона који је сâм одабрао са превеликом обазривошћу). Томе ниуколико не стоји на путу ауторово указивање на познату Манојлову новелу из године 1158, у којој налазимо низ термина објашњених у нашем Трактату: ови термини могу се делимице и иначе наћи у X и чак у IX веку (тако, нпр. κλάσμα).

У том значајном Трактату Д. види једно предавање одржано на цариградском универзитету. Та претпоставка чини ми се слабо образложеном. Заснива се на једном пасусу Трактата 118, 12—20, али се он једва може разумети онако како то Д. жели (стр. 6).

Особито похвално је то што се Д. не задовољава изванредно богатом грађом Трактата, него иде још много даље. Пошто је у делу А (стр. 12—16) сасвим укратко приказао развојне линије најважнијих византијских управних тела, он се у делу В (стр. 16—47) опширно бави појединим зва-

њима финансијске управе у Источном Римском Царству. На основу големе грађе која је ту сакупљена и обрађена, при-
[2022] казују се у појединим поглављима органи централне финансијске контроле, централних благајни примања и издавања и напослетку управа државним добрима, за све време постојања Византијског Царства, сва надлештва којима је била поверена финансијска управа. Део C (стр. 47—92) посвећен је делокругу логотета γενικοῦ и бави се врстама пореза, пореским обвезницима и финансијском управом у провинцијама Источноримског Царства. У делу D (стр. 92—112) аутор чини похвалан покушај да из изворâ сакупи све податке о византијском катастру, покушај који у таквом обиму још никад није предузиман и који је уродио веома богатим плодом. Одвело би нас предалеко кад бисмо хтели да набрајамо појединачно све оно ново што Делгерово дело доноси за историју византијске управе. Недостатак простора ускраћује нам и исцрпно претресање резултата до којих је Д. дошао у појединим питањима. Нека нам буду допуштене само још неколике критичке примедбе које се углавном односе на разматрање пореских врста уобичајених у Византијском Царству.

Неоснована је претпоставка да само κεφαλητίων значи главарину, и да то значење треба оспорити речима κεφάλαιον и κεφαλατίκιον (стр. 49 и д.). Што се тиче кефалеона, он заиста значи веома често „ставку“, „пореску ставку“, како јасно показују места која наводи Д. (веома јасно и *Sathas* I, 226); али поврх тога може такође да значи „главарину“, као што произлази из *Флоринског*, Афонские грамоты, стр. 95. Стога се главарина и не може сматрати као „посебан сраман порез за Јевреје, можда за иноверце уопште“; од плаћања кефалатикија, као и низа других пореза, ослобађају се на пример сељаци самостана св. Марије Атинске (*Miklosich* et *Müller*, VI, 121—122).

Неоправдана је и претпоставка (стр. 53) да се καπνικόν није убирао од слободних сељака. Томе насупрот стоји извештај у Cedr. II, 413 да је Јован Цимискије, после победе над Русима, ослободио плаћања капникона пореске обвезнике свих провинција, као и извештај у Theoph. Cont. 54 да је Михаило II становницима темâ Опсикија и Арменијака, од 2 милијарисија, колико су подједнако са становништвом свих других провинција имали да плате, опростио 1 милијарисиј. Сигурно се у овим случајевима помишља у првом реду баш на слободно становништво.

Д. је до своје претпоставке дошао због тога што у δημόσιος κανών који плаћају слободни сељаци нашег Трактата види само земљарину, док је δημόσιος κανών општи појам који обухвата више пореских врста, као што су рецимо у Патмоском практику (M. M. VI, 4 и д.) главни порези сељака — συνωνή, καπνικόν, ἐννόμιον — сабрани и уписани као *једна* ставка. Супротно ауторовој претпоставци (стр. 54), морала је земљарина, као све врсте пореза, да има одређен назив, а тај назив у времену о којем је реч јесте συνωνή, коју Д. (стр. 59) погрешно сматра додатним порезом.

Ове исправке нипошто не значе некакав прекор. Кад данас прилазимо комплексу питања која поставља тема „Византијска финансијска управа“, често се нађемо на још једва дотакнутом тлу. Под таквим околностима неминовне су омашке при покушајима решавања појединих питања. Па ако њих има и у Делгеровој расправи, то још не значи неки особити уштрб по овај изванредно заслужан и садржином богат рад, који треба убројати у најзначајнија дела модерне византинологије.

Deutsche Literaturzeitung, 1927, Heft 41, Sp. 2019—2124.

Превела *Вера Стојић*

2.

Ф. И. Успенский и *В. Н. Бенешевич*, Вазелонские акты, материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII—XV веков (Actes de Vazélon, matériaux pour servir à l'histoire de la propriété rurale et monastique à Byzance aux XIII—XV siècles). Государственная Публичная Библиотека в Ленинграде, Серия V, Orientalia № 2, 1927, 124+CL страница, 11 табела.

Повеље Продромовог манастира на брду Завулон или [580]
Вазелон код Трапезунта могу се по значењу упоредити са најважнијим византијским збиркама повеља. Са вазелонским повељама први се озбиљније позабавио Пападопулос-Керамевс, који је мањи број тих повеља и објавио у својим Ἀνέκδοτα ἑλληνικά... (у Цариграду 1884). Кодекс вазелонских повеља који је Пападопулос-Керамевс донео у Петроград, и који се отад чува ту у Публичној библиотеци под бр. 743,

служи као подлога и овој едицији коју су Успенски и Бенешевич приредили и снабдели опширним коментаром. За вредност едиције, као и коментара, јамче имена двојице аутора, чије су заслуге за византинологију довољно познате. На своју велику корист, ова се публикација од већине ранијих издања византијских повеља разликује већ по опширном регистру имена и места, а за жаљење је што је испрва планирани (уп. стр. XXIX) предметни регистар — који не би био мање важан — морао изостати. Од велике је вредности
[581] и прилог многобројних фотографија из кодекса. Опширни извештај о спољњем налазу кодекса, који Бенешевич даје у I глави коментара, открива изванредне тешкоће које су издавачи имали да савладају. Ни читаоцу неће бити сасвим лако да се снађе у прилично хетерогеном материјалу ове збирке повеља. Мислим да би хронолошки распоред листина битно олакшао њихово проучавање, па и одређенији став издавача̂ могао би бити од помоћи при решавању питања аутентичности понеких докумената. Сумњива изгледа и целисходност делимичног очувања ортографије оригинала. Не бих се, међутим, дуже задржао на издавачко-техничким питањима, како бих могао да се подробније упустим у садржину ове важне збирке повеља.

Као особити познавалац историје Трапезунта (последњи велики рад Ф. И. Успенског, који је он још могао да заврши пре своје смрти, која је тежак губитак за византинологију, био је посвећен Трапезунтском Царству) и као један од првих и највреднијих обрађивача византијске аграрне историје, Успенски је позвани коментатор вазелонских повеља. У двема ранијим расправама (Изв. Росс. Акад. Наук 1919, стр. 1007—1022 и Анналы 1922, стр. 95—114) и у коментару уз публикацију која је пред нама, Успенски истиче значај вазелонских повеља за општу историју Трапезунта, као грађе која илуструје кобни положај Царства. Особиту пажњу, међутим, он посвећује питањима из области привредне и друштвене историје, чијем расветљавању веома много доприносе и ове повеље. Изванредно упечатљиво и очигледно оцртавају оне, за малену област на коју се односе, онај — за целу позновизантијску државу толико карактеристични — процес незауставног аспорбовања сељачке земље од стране велепоседа. Можемо тачно пратити како малена имања сељака мало-помало прелазе у руке вазелонског манастира и световних великаша, мада слободни сељачки посед постоји до краја. (Напомињемо да, према бр. 39 из год. 1264, овде важи и систем πϱοτίμησις). Тако настаје

велика раштрканост земљишног поседа, која је карактеристична и за византијску матичну земљу, али нигде није онолико шарена као овде. Деонице земље на које наилазимо у вазелонским повељама по правилу су мале парцеле; ако је сопственик имућнији, онда има више раштрканих делова — имања која би у византијској матичној земљи била сматрана као просечне величине, овде се једва могу наћи у [582]
сељачким рукама, а већих комплекса земљишта уопште нема.

Ово треба имати у виду при покушају тумачења аграрноисторијске терминологије у вазелонским повељама. Положај земљишта ту се чешће означава навођењем 1) војноуправног округа, 2) села, 3) „стаса“ (στάσις) у којем се налазила дотична парцела. На пример, бр. 128: ἐν τῷ βάνδῳ Ματζουκάων καὶ ἐν τῷ χωϱίῳ Παλαιοματζούκας (ἐν τῇ) στάσει τοῦ Τζεπτύλου; слично и бр. 64, где χωϱάφιον, о којем је реч, чини петину стаса; понекад стас обухвата и неколико појединачних малих имања. Ова околност наводи Успенског (стр. LXI и д.; уп. и Анналы, 108 и д.) на претпоставку да појам „стас“ овде нема значење сељачког земљишног удела које му припада у другим византијским изворима, већ представља „веома компликован привредни систем“. Ја се не могу сложити са таквим начелно другчијим значењем стаса у вазелонским повељама. Чињеница да у њима један стас има више сувласника објашњава се, по мом мишљењу, поменутом расцепканошћу земљишног поседа: један стас, који је у ранија времена имао једног власника, распао се мало-помало на више делова, који су, међутим, и даље бележени као парцеле припадајуће том стасу. Томе у прилог говори и чињеница, коју сам Успенски често наглашава, да стаси већином носе лична имена (бр. 101: „стас Хулиона“, бр. 106: „стас Домна“ итд.) — очигледно имена својих власника из времена када су припадали једном сопственику. (Има ту, уосталом, и стаса крајње скромне величине, уп. бр. 116.) Слично имају и проастији (πϱοάστεια) у вазелонским повељама више сувласника. Излагања Успенског о проастију на стр. LXVIII и д. треба исправити на основу Ешбернеровог трактата §§ 4 и 5 = Dölger, 115, 39 и д. Уп. *Dölger*, loc. cit. 127, и моја излагања у Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 20 (1927), 20 и д. (в. у овој књизи, стр. 276 и д.) где сам покушао да објасним и низ других аграрноисторијских појмова.

За незнатну површину земљишта што их овде налазимо веома су карактеристични у вазелонским повељама

термини: λωρίς, μερίς и други изрази изведени из истог корена, а који сви јасно показују да ту имамо посла са пар-
[583] целама насталим деобама и делимичним отуђивањима. Затим веома често наилазимо и на ознаку χωράφιον и етимолошки и стварно истозначно κωμάτιον (бр. 108, р. 6, назива једно земљиште κωμάτιον док се у бр. 31 исто земљиште зове χωράφιον; и обрнуто: друго земљиште назива се у бр. 108, р. 7, χωράφιον а у бр. 25, κωμάτιον). Термин χωράφιον, који се и у осталим византијским повељама веома често јавља, још ни сада није потпуно јасан, и поред многоструких покушаја објашњавања. Успенски (Анналы 97) би хтео да у хорафију види земљиште које је зависно од велепоседа и чији је власник парик. Томе, међутим, противречи чињеница да се хорафији баш и у вазелонским повељама стално продају из слободне руке, и да се ту појављују изрази као γονικὸν χωράφιον (бр. 64). Мени се чини да под хорафијем сасвим уопштено треба подразумевати одвојено мање земљиште, а да тај појам и не допушта неко чвршће ограничавање. Тако се у бр. 24 и бр. 64 једно земљиште час назива χωράφιον, час пак означава општим изразом τόπος. То исто произлази из поређења бр. 108, р. 8, и бр. 20, док поређење бр. 108, р. 4, са бр. 27, и броја 108, р. 5, са бр. 28 показује да су и изрази κωμάτιον и τόπος примењивани на једно те исто земљиште. Под изразима ἐσωχωράφια καὶ ἐξωχωράφια (бр. 63, 64, 84, 144) ја бих — полазећи од Ешбернеровог трактата § 3 (Dölger, 115 28—30) — подразумевао, с једне стране, хорафије које леже у сеоском атару, а с друге оне што се налазе изван његових граница. Најзад, да χωραφοτόπιον није ништа друго до χωράφιον, сасвим јасно произлази из бр. 100.

Из ове збирке повеља можемо црпсти много података и за историју управног система и за проучавање византијске чиновничке титулатуре, при чему треба обратити пажњу особито на потписе сведока на крају појединих повеља. Морам се овде одрећи улажења у појединости, као што се морам задовољити кратким указивањем на велики значај неких повеља (пре свега бр. 132—134) за историју византијског судства. Као посебно занимљиву црту истичем овде само дејство тзв. εἰρηνοποιοὶ γέροντες или βασιλικοὶ γέροντες, који се називају и γέροντες τῆς χώρας или τοῦ τόπου (уп. бр. 44, 65, 81, 115, 121, 125, 129, 133, 144). Морамо се сложити са Успенским (Изв. 1020) у томе да су ти старци, судећи по свему, у Трапезунту играли већу улогу него у самом Византијском Царству, где их такође налазимо у доба Палеолога.

За историју византијских финансија важно је разматрање ознака за новац које се јављају у вазелонским повељама. Овде срећемо у Византијском Царству уобичајене νόμισμα (и то још 1270 [бр. 116]) и ὑπέρπυρον (већ 250 [бр. 55] и 1264 [39]). Најчешће се пак јавља у вазелонским повељама ознака ἄσπρον. У бр. 39 (1264) и бр. 101 (друга половина XIII века) наилазимо на ἄσπρα κυρμανουηλάτα која свој назив дугују трапезунтском цару Манојлу I (1238—1263); у позновизантијско доба, када су новчане јединице веома често биле изложене колебањима, новци су — као што је познато — чешће обележавани додатком имена оног цара под чијом су владавином искована. Под номизмом и перпером овде се подразумевају пуновредни златници. Поред њих јавља се „τραχύ"; из Nov. Alexii Comn. XXXIII, Jus III 384 и д. добро је позната νόμισμα τραχύ као ознака за искварен златник — у вазелонским повељама, како из бр. 106 особито јасно произлази, τραχέα служе као ситан новац, па се из бр. 116 (око 1270) види да је 1 номизма овде садржавала 24 τραχέα (φόλερον у бр. 139 из око 1432. одговара у Византији више уобичајеној ознаци за бакарни новац φόλις; шта значе τζαρίκια или τζιαρίκια, који се ту такође јављају, мени је нејасно). Обезвређени новци свакако су τεσερεταρόν и τριταρόν, који се помињу у једној повељи из XV века (бр. 173; уп. τεταρτηρόν код Скилице-Кедрена II, 369); у тим новчаним јединицама обрачунавају се овде порези (читање рукописа: σιτ свакако треба разрешити са σιταρκείας а не σίτου). Али и сам ἄσπρον изгледа да је претрпео обезвређење: у бр. 91 продаје се један хорафиј за 23 аспре, а ономе ко би се огрешио о закључени уговор намеће се као глоба 4 перпере. Из тога се може закључити да је једна перпера имала знатно већу вредност од аспре јер обично се у вазелонским повељама глоба рачуна у двоструком износу уговорне цене (често и знатно више, али мање никад). [584]

На крају да укажемо још и на чињеницу да вазелонске повеље пружају довољно обавештења о толико дискутованом значењу тзв. аерикона (ἀερικόν). Претежна већина уговорних аката завршава се овде утврђивањем новчане казне за евентуално кршење уговора. Највише је уобичајен израз: „ἵνα δώσῃ ὑπὲρ λόγου (или χάριν) προστίματος ἄσπρα ... или πρόστιμον βασιλικὸν ἀποδώσει ἄσπρα ... У више истоветних случајева (бр. 18, 55, 58, 101, 126, 128, 129) међутим пише: ὀφείλει διδόναι ἀερικὸν ἄσπρα ... Аерикон јесте дакле = πρόστιμον, тј. новчана казна. Наплаћује се код суда дотичне провинције и предаје царском вестијарију (уп. бр. 91, 101); [585]

то је у складу са *Sathas*, Bibl. Gr. VI 641, где се неком новопостављеном катепану прописује „да узимаш оно што теби припада на име аира и да то достављаш мени сваког месеца и да узимаш потврду". Са њему својственим оштроумљем је Панченко из управо наведеног места, из Harmenopuli Prohiron I tit. 4, cap. 47, ed. Gothofredi и из Nov. Alexii Comn. XXVII δ' (Jus III, 366) већ пре више од тридесет година (Виз. Врем. III, 507 и д.) тачно уочио значење аерикона, одн. аира као судске таксе. Ја сам на нав. месту, 56, нап. 3 (уп. у овој књизи, стр. 306, нап. 159) неоправдано одбио ово тумачење. (Претпоставку Панченка, да је аерикон представљао и плаћање у корист порезника, морам и данас да одбијем из разлога које сам навео на поменутом месту.) Моја претпоставка (н. д. 303 и д.) да у аерикону треба видети порез на врата и прозоре је према томе превазиђена, исто онако као и низ других хипотеза (Васиљевски: главарина; Калигас: исто што и капникон [димнина]; Безобразов: додатак на земљарину; Моније: кућарина, итд.) и поставља се само још питање како да се значење аерикона као новчане казне доведе у склад са низом изворних сведочанстава, где се аерикон — иако нису извршене никакве кажњиве радње — намеће једноставно ради повећања прихода од пореза. Делгерово објашњење (B. Z. XXVI [1926] 100) да у аерикону треба видети глобу која је „у средњовизантијско доба привремено, а у позновизантијско доба свакако редовно (тада и под називом ἀήρ) претворена у порез платив по утврђеним годишњим стопама" свакако заслужује пажњу, мада је у појединим случајевима тачно управо супротно од оног што Делгер мисли: у свима сведочанствима која имамо из средњовизантијског времена, аерикон носи обележје допунског пореза и у смислу глобе уопште се не јавља пре доба Комнина; напротив се аерикон управо у позновизантијским изворима помиње као новчана казна. По мом мишљењу треба претпоставити да се у позније доба често (не увек и не свуда, као што се види из других позновизантијских докумената) прелазило на индивидуално плаћање казне и према томе делимично одступало од ранијег система, који се — како бих, заједно са Штајном (Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 21 (1929) стр. 160), узевши у обзир Кедрена II 521, претпоставио — састојао у томе што је држава препуштала сеоској општини глобе наплаћене на селу, али за то убирала паушални додатак на пореско задужење села.

Тиме што су ове изванредно важне повеље учинили општеприступачним, Успенски и Бенешевич много су задужили византинолошку науку, јер од проучавања вазелонских повеља свакако се може очекивати знатно обогаћење наших знања о историји византијске привреде, финансија и провинцијске управе.

Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 6 (1929) 580—586.

Превела *Вера Стојић*

3.

G. I. Bratianu, Etudes byzantines d'histoire économique et sociale, Paris (Librairie orientaliste P. Geuthner), 1938, pp. 294.

Г. Братиану је имао срећну идеју да у једној књизи сакупи своја истраживања о економској историји Византијског [266]
Царства. Сви који се интересују за унутрашњу историју Византије биће му због тога захвални и радо ће поново прочитати значајне студије овог румунског историчара. Познато је да Г. Б. заузима истакнуто место међу византинолозима, чија су истраживања, у последње време, допринела расветљавању економске и финансијске историје Византије. У овој књизи Братиану нам даје две студије из финансијске историје: „Дистрибуција злата и економски узроци поделе римског царства" (La distribution de l'or et les raisons economiques de la division de l'Empire romain, објављено 1935 у Istros II и у Le Flambeau XVIII) и „Византијска перпера и златни новац италијанских република у XIII веку" (L'hyperpère byzantin et la monnaie d'or des républiques italiennes au XIIIe siècle, Mélanges Ch. Diehl I, 1930). Ова последња студија је допуњена и прерађена. Што се тиче економске историје у књизи се налази један есеј из упоредне историје (румунске, руске и византијске) о везаности сељака за родну груду и пореском систему (Annales d'hist. économique et sociale V, 1933), који врло јасно показује да се у земљама источне Европе везаност сељака за родну груду може објаснити у великој мери разлозима фискалне природе. У прилогу под насловом „Студије о снабдевању Цариграда и монопол жита у византијско и турско доба" (Études sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopole de blé à l'époque byzantine et ottomane), Братјану

је сјединио, проширио и прерадио три чланка, која су објављена у часопису Byzantion V (1930), VI (1931) и IX (1934); међу његовим студијама из економске историје, увек значајним и поучним, последњи од ова три чланка, онај који расправља питање монопола жита у XI веку и који је био предмет Братиануовог саопштења на Конгресу византинолога у Софији, по мом мишљењу је најзанимљивији и најоштроумнији. Мала студија о старим источним модама крајем средњег века објављена у Seminarium Kondakovianum VII (1935), дата је овде у допуњеном облику. Најзад Г. Б. ту прештампава и свој чланак: „Царство и „демократија" у Византији" (Empire et „démocratie" à Byzance, из Byzantinische Zeitschrift XXXVII, 1937), који преузима познате ауторове идеје из његове лепе мале књиге о привилегијама и муниципалним повластицама у Византијском Царству (Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin, Paris—Bucarest 1936). Међутим, пошто је данас познато, захваљујући Ф. Делгеру (кога Г. Б. наводи, стр. 97, прим. 4), да „демократија" о којој је реч у познатој Теофановој причи о последњим данима цара Ставракија, нема ништа заједничко са демократским режимом, и да значи само обичан устанак или побуну, изгледа мало вештачки доводити Теофанову епизоду у везу са политичком активношћу дема (немоћних уосталом већ почев од VII века).

Поред ових већ познатих студија, које цене сви стручњаци, у Братиануовом зборнику налази се и занимљив рад „Измирење дугова у антици и Јустинијанова новела из 555" (Le règlement des dettes dans l'Antiquité et la novelle de Justinien de 555) који је, објављен на румунском, досада био неприступачан већини научника. Конверзија аграрних дугова, један од најактуелнијих проблема који је поставила тридесетих година економска криза у Румунији, као и на другим местима, подстакла је Братиануа да проучи покушаје да се олакша положај дужника у античком свету почев од чувене Солонове реформе до времена Јустинијана I. Новела овог цара из 555, чија „је сличност са садашњим приликама упадљива", даје дужницима у реокупираној Италији и Сицилији мораториј од 5 година, а на крају овог рока смањује дугове на пола.

Најзад књига садржи једну нову још необјављену сту-
[267] дију о „Пореској политици Нићифора I" (La politique fiscale de Nicéphore I). Ту је изнета доста потпуно историја владавине Нићифора I од његовог доласка на власт. Али, природно, аутора највише занима чувени Теофанов приказ о финансијским и економским мерама Нићифора I, о његових „десет злочина", како их непријатељски назива овај хроничар. Г. Братиану претреса ове „злочине", један по један, и подвлачим да ми ова његова тумачења већином изгледају тачна и чак очевидна. Постоје, међутим, неки ставови, који се односе на порески систем, у којима се не могу сложити са аутором. Његова обавештења о „епиболе" и „алиленгију" (стр. 98 и сл.) нису сасвим јасна и имају грешака. Претпоставка да је „капникон" (димнина) био наметнут само парицима (стр. 203, уп. такође стр. 261) неодржива је (упркос Ф. Делгеру и Н. Константинескуу) јер је она очито противречна обавештењу Ибн Хордадбеха (изд. Goeje, p. 84), по коме се у византијском царству узимао „годишњи порез на свако огњиште". Ова претпоставка је такође противречна и са једнодушним и потпуно јасним подацима Теофановог настављача и Ј. Скилице (које сам имао прилике да у вези са овим питањем наведем већ више пута) по којима је димнина била узимана од свих пореских обвезника у византијским областима. Изненађује тврђење да су Исавријанци претворили „аерикон" у земљарину (стр. 199). Признајем да не разумем на чему је засновано ово мишљење. Такса „хартиатикон", убирана за упис у катастарске спискове, није износила две номизме, већ два кератија (вероватно на сваку номизму). Чини ми се да „девети злочин" има много већу важност но што му то приписује Братиану. По Теофану, цар је присилио поморце да купују од државе поседе обалских покрајина у Малој Азији, по цени коју би он одредио. Ако овај „злочин" није имао други циљ него да реализује готов новац од имања која је држава конфисковала или секуларизовала, онда није разумљиво зашто се ова продаја односи само на имања у приморским крајевима и зашто је ова обавезна куповина наметнута само морнарима који, како каже Теофан, „нису се никад бавили пољопривредом" (зато је, уосталом, Бјури сматрао да су узроци овог „злочина" загонетни). Чини ми се да се овде ради о стварању морнарских поседа који се помињу у изворима X века поред стратиотских поседа, дакле о једној мери од велике важности за развој византијске поморске снаге.

Г. Б. је груписао своје студије у три дела према хронолошком реду и према принципима трипартитне поделе византијске историје коју је поставио у свом значајном чланку о „Хронолошким поделама византијске историје (Les divisions chronologiques de l'histoire de Byzance. Bull. hist. de l'Acad. Roumaine XVII, 1930), поново објављеном на

почетку ове књиге. Први период византијске историје обухватао би по Г. Братиануу као и по Е. Штајну (Mitt. zur Osman. Gesch. II, p. 2 sq.), доба од доласка Диоклецијанова до Ираклијеве смрти. Изгледа ми да је правилније почети византијску историју са оснивањем Новог Рима и христијанизацијом царства под Константином Великим. Јер оно што није хришћанско, није још византијско. Друга епоха почињала би, по нашем мишљењу, пре са доласком него са смрћу Ираклијевом, јер је за време владавине овог цара настало средњовековно грчко царство које се од касноримског царства толико разликује својим језиком и духом, као и својим административним, војним, економским и друштвеним поретком. И како стварање овог новог поретка значи почетак „средњег царства", његово распадање после смрти Василија II, сасвим логично представља његов крај. Другим речима: ни заузеће Цариграда од стране Латина 1204 (главни датум за Братиануа), нити битка код Манцикерта 1071 (главни датум за Штајна), већ смрт Василија II 1025. треба сматрати, према нама, као границу између доба централизованог царства и доба феудалног царства. У ствари, није ли већ у својој поменутој студији о промашеном покушају житног монопола у XI веку, сам Г. Б., на изврстан начин, показао колико се већ у доба Дука удаљило од
[268] услова епохе македонске династије. Ма шта о томе Г. Братиану рекао на стр. 10, дубока промена која се одиграла у царству у XI веку није била само политичког и друштвеног већ исто тако, и чак нарочито, економског карактера.

Annales de l'Institut Kondakov — Seminarium Kondakovianum, 11 (1939) 266—268.

Превела *Нада Мандић*

4.

Diogenes A. Xanalatos, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida, Dissertation, München 1937.

За привредне и друштвене односе у Византијском Царству у времену око прелаза из XI у XII век, преписка охридског архиепископа Теофилакта, јесте извор од неоцењиве вредности, као што је преписка митрополита атинског Михаила Хонијата за доба око прелаза из XII у XIII век.

Писма те двојице истакнутих представника византијске цркве садрже обиље важних вести о животу византијске провинције под Комнинима и Анђелима и веома битно допуњују оскудна обавештења историјских дела и по документима расуте податке у том погледу. Значај тих извора за унутарњу историју Византијског Царства уочили су већ В. Г. Васиљевски и Ф. И. Успенски. Оснивачи руске византинологије, који су положили камен темељац и за проучавање византијске привредне и друштвене историје, поклањали су писмима поменуте двојице грчких црквених великодостојника посебну пажњу. Васиљевски је посветио подробно истраживање преписци Теофилакта Охридског (Журнал Мин. Нар. Просв. 164 [1872] 306—316 = Труды I, 134—139), а Успенски писмима Михаила Хонијата (Журнал Мин. Нар. Просв. 225 [1883] 30—87; 301—360).

У најновије време, пошто се наука са све већом пажњом прихвата проучавања унутарњег развоја Византијског Царства, писма Теофилакта Охридског и Михаила Хонијата поново се стављају под лупу истраживача. О Михаилу Хонијату имамо данас изврстан рад Георга Штатмилера (Stadtmüller, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orientalia Christiana 33 [1934] 128—324), који спада у најбоља дела написана у последње време о унутарњој историји Византијског Царства. Преписку Теофилакта Охридског, веома значајну и за јужнословенску историју, опширно је обрадио већ В. Златарски у II. свесци своје историје Бугарске (Софија 1934), а митрополит Симеон превео на бугарски (Софија 1931). Сад нам Д. Ксаналатос подноси истраживање тих писама са становишта привредне и друштвене историје.

Многобројним исправкама које је већ митрополит Симеон извршио у тексту, Кс. додаје нове емендације. Па ипак, основа текста остаје веома непоуздана и ново издање Теофилактових писама представља прешну потребу.[1] И хронологија појединих писама захтева ново испитивање. Кс. се није позабавио тим проблемом; он углавном преузима датовања митрополита Симеона и Златарског а настоји да Теофилактова писма искористи пре свега у погледу привредне и друштвене историје.

Ксаналатосов приказ темељи се на широкој изворној основи. Теофилактова писма њему служе само као главни

[1] Колико је непоуздан текст који је данас пред нама и колико је једно ново издање хитно потребно показују важна излагања *A. Leroy—Molinghen*, Byzantion 13 (1938) 253 и д.; од ње можемо очекивати и критичко издање Теофилактових писама.

извор, уз који он користи и документарну грађу, наративне као и све остале изворе који могу доћи у обзир. Што се тиче коришћења савременом литературом, веома се
[269] неповољно испољава околност што аутор, како и сам истиче у уводу, словенску литературу може да користи само туђом помоћу. Већи број важних радова, међу њима и студије од основног значаја, као Материјали за унутарњу историју византијске државе Васиљевског (Журнал Мин. Нар. Просв. 202 [1879] 160—232; 368—438; 210 [1880] 99—170; 355—440), истраживање Безобразова о Патмоском практику (Виз. Врем. 7 [1900] 68—106), па чак ни Земљишни посед у Византији Панченка (Изв. Русск. Археол. Инст. в К-поле 9 [1904] 1—234) уопште нису узети у обзир. За једно привредноисторијско испитивање то су веома осетне празнине. Уколико је пак у питању западна и грчка литература, ауторово познавање те литературе оставља мало шта да се пожели. Главни ослонац су му радови његовог учитеља, Ф. Делгера.

После уводних напомена о Теофилактовој личности и о вредности његових писама као извора, почиње стварни приказ општим прегледом става који је византијска држава заузимала према црквеном и манастирском поседу. Обрада тог важног питања веома је успела упркос краткоће. Особито драгоцен је преглед изворâ о царским даривањима манастирима у XI веку (стр. 26, нап. 21 и 24). И одељак о „Опорезивању уопште" јесте доказ ауторовог разумевања за историју и доброг познавања извора.

Затим аутор обрађује поједине врсте пореза које су поменуте у Теофилактовим писмима и тумачи их уз коришћење других извора. Несумњиво је у праву кад тврди, стр. 38 и д., да „каноникон" значи црквени порез и не може се, како је Шаландон желео, поистоветити са каноном; али није у праву када, ослањајући се на Делгера, тврди да је „демосиос канон" земљарина: „демосиос канон" стварно значи државни порез уопште, што се уосталом види и из хрисовуље Алексија I из 1084 (*Dölger*, Reg. 1118) коју аутор и сам наводи на стр. 38, нап. 95, а где су „демосиос канон" и „демосиа телесмата" истоветни појмови. О земљарини говори аутор затим (40) у одељку о државним порезима и ту он, не обазирући се на питање „демосиос канона", узгред додирнуто у одељку о црквеном порезу, као земљарину представља ζευγάριον. А то је опет заблуда. Тачно је да „зевгарион у првом реду значи пар теглеће стоке", а затим и „површину оранице коју зависан сељак-кмет има просечно

да обради помоћу једног пара волова", али никад не значи порез. Своје мишљење аутор покушава да образложи позивањем на Теофилакта, *Migne P. G.* 126, 448 и д. Међутим, управо и то место сасвим јасно показује да зевгарион није порез, него објект пореза, тј. земљиште одређене величине и каквоће, које се сматра економско-фискалном јединицом: ἀλλ᾽ ἓν ζευγάριον ἕκαστος ἐξκουσσεύοντες, τὰ ἐπέκεινα τούτων ἐπετέλουν τῷ δημοσίῳ. И даље: τῆς ἐφ᾽ ἑνὶ ζευγαρίῳ ἀτελείας.

За ζευγολόγιον аутор на стр. 40 и д. даје тачно тумачење, које је уосталом већ *L. Petit*, Изв. Русск. Археол. Инст. в К-поле 6 (1900) 55 предложио: порез на теглећу стоку. У вези са десетком на стоку аутор на стр. 41 најпре сасвим тачно примећује: „Десетак је у нашој епохи погађао само домаће животиње које се не прежу у плуг (на пр. овце и свиње)". Није сасвим разумљиво, стога, тврђење које се надовезује на ту примедбу: „За сваку врсту животиња имао се плаћати посебан десетак." Тачно је затим да десетак на стоку треба разликовати од пореза на пашњаке (τὸ ἐννόμιον). Уп. *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље српских владара (1936) 504 и д. (и 464 и д.) где је та околност доказана већим бројем навода из докумената. У вези са порезом на риболов требало би узети у обзир *G. Rouillard*, Les taxes maritimes et commerciales, Mélanges Diehl I (1930) 277 и д. Будући да се аутор ограничава на приказ пореза који се јављају код Теофилакта, међу давањима логотесија τοῦ γενικοῦ, осим малопре поменутих дажбина, укратко је приказана само још млинарина.

Затим следи важно поглавље о регрутовању, са умесним примедбама о најамничкој војсци у XI веку и о регрутовању парика, за које управо Теофилактова преписка пружа веома важне податке. Али није баш срећно испао завршетак поглавља (стр. 46), где се аутор труди да реши питање да
ли су и слободни сељаци узимани у војску. Као што је [270]
општепознато, у Византији поред слободних сељака у правом смислу постоји класа насељених стратиота, чија је главна обавеза према држави управо војна служба, док прави слободни сељаци као такви немају никакве везе са војном обавезом. Свакако су, међутим, сељаци могли да буду преведени у класу стратиота: то је смисао мере Нићифора I о којој говори Теофан, 486. Обрнуто, Константин IX претворио је војнике у сељаке, допуштајући им да се плаћањем пореза откупе од обавезе служење у војсци (Skyl.— Cedren. II, 608). Приказ кулука и намета поменутих код Теофилакта садржи, као и горе наведен приказ појединих

врста пореза, многе добре, али уз њих и понеке слабе стране. Као пример указујемо на поглавље ψωμοζημία. Тумачење је у целини срећно и можемо се сложити са аутором кад долази до закључка да се под псомозимијом подразумева обавеза испоручивања хлеба по ниској цени. Али кад у вези с тим прелази на „синоне“ и „ситаркију“ и о тим важним врстама дажбина не уме да каже ништа друго до да „служе снабдевању војске житом“, онда је то заиста премало. Јер, као што је у више махова излагано, „синоне“ и „ситаркија“ претворене су у новчане порезе и у разним временима имале су значење земљарине. О ситаркији налазимо најважније податке већ код *Васиљевског* (Журнал Мин. Нар. Просв. 210 [1880] 367 и д.).

Последње поглавље „Друштвеноисторијски осврт на сељаштво“, мада не доноси много новога, заслужује признање, јер на јасан начин обавештава о односу сељаштва према световном и црквеном велепоседу, чиновништву и војсци. У појединостима треба напоменути да аутор (56, нап. 6) с пуним правом одбацује тезу *К. Успенског,* Виз. Врем. 23 (1917/22) 74 и д., према којој су хрисовуље о повластицама, из XI века, намеравале да ограниче привилегије. Логично се не може уопште посумњати у то да је XI век донео нагли пораст византијског велепоседа и снажно множење имунитетских права моћника. Повеље о повластицама, како аутор правилно каже, само су доказ „да су моћници постали довољно јаки да изнуде привилегије и тако лакше сачувају и увећају свој посед“. У поглављу „Непријатељи царства и сељаци“ изненађује у два маха поновљено поистовећење Уза са Куманима (стр. 76 и 77). То су, разуме се, различите народности. О Узима уп. нарочито *Д. Расовски,* Semin. Kond. VI (1933) 1—66, о Куманима на истом месту VII (1935) 245—262; VIII (1936) 161—182; IX (1937) 71—85; X (1938) 155—178.

Све у свему, Ксаналатосов рад је брижљиво израђен и важан прилог привредној и друштвеној историји Византијског царства у XI—XII веку и аутору се може искрено честитати на том раду, који ће бити неопходан за даља проучавања. Треба честитати и његовом учитељу, Ф. Делгеру, на чији подстицај је последњих година настало више дисертација од стварне научне вредности.

Annales de l'Institut Kondakov — Seminarium Kondakovianum, 11 (1939) 268—270.

Превела *Вера Стојић*

5.

Edwin H. Freshfield, Roman Law in the Later Roman Empire. Byzantine Guilds Professionnal and Commercial. Ordinances of Leo VI c. 895 from the Book of the Eparch, rendered into Englisch, Cambridge (University Press) 1938.

Е. Фрешфилд је многобројним преводима споменика византијског законодавства учинио велику услугу проучавању историје византијског права. Тако је превео на енглески Еклогу Лава III и Прохирон Василија I, као и многобројне касније прераде ова два чувена приручника и Харменопулов Хексабиблос. Овом низу превода, који је познат свим стручњацима, Ф. додаје једну нову сличну публикацију: енглески превод познате Епархове књиге, [271] која представља главни извор свих наших обавештења о византијском граду, његовој привреди и еснафима. Као што је познато, овај значајан документ је 1892. објавио према једном женевском рукопису J. Nicole, који га је такође превео на латински и француски. Од тада је Епархова књига постала предмет бројних истраживања научника који се баве економском историјом Византије. Помало изненађује да се из Фрешфилдове публикације нигде не види да му је позната обимна литература посвећена Епарховој књизи. У свом кратком коментару, као и у примедбама, Ф. износи на веома занимљив начин паралеле између Епархове књиге, састављене у X веку у Византији, и статута средњовековних еснафа у Енглеској, чије изводе даје у Додатку (стр. 51—58). Али и не покушава да својим читаоцима каже нешто о свим оним важним и сложеним проблемима које поставља Епархова књига, као извор за економску историју Византије, а који су били толико пута претресани у специјалним расправама. У библиографији, коју Ф. даје, налази се више радова за које се не би очекивало да ће се ту наћи. Насупрот томе, сем Николовог издања и превода, ту се не налази ни један рад посвећен Епарховој књизи.

Као што се види из наслова, Ф. сматра да је Епархова књига дело Лава VI и датује је у 895. годину. Нигде нам не објашњава на чему се заснива тај датум, и признајем да нисам у стању да то погодим. Јер женевски рукопис не носи никакав датум, а познати цариградски рукопис, за који се раније веровало да је рукопис Епархове књиге, а у ствари то није, даје годину 911/12. Што се тиче Лава VI, сматрам да се може прихватити да је основни део књиге настао под владавином овог цара, иако ни то није сасвим сигурно (зна

се да је Штекле, један од најзаслужнијих истраживача овог извора, ово оспоравао). Међутим, несумњиво је да Епархова књига садржи извесне делове из каснијег доба. То су, већ се више пута о томе писало, одредбе у којима се спомиње новац звани тетартерон, који према изворима припада добу Нићифора Фоке. Недавно је питање тетартерона расправљао *F. Dworschak*, Num. Zeitschr. N. F. 29, 1936, 73 sq. Е. Фрешфилд као да не зна за постојање свих ових проблема. За њега, као и за Финлеја, кога наводи овим поводом, тетартерон је једноставно четвртина номизме. Уосталом мали Додатак II (стр. 58—59) који је Ф. посветио византијској нумизматици пун је и других грешака. Тако кератион се не јавља тек у доба Константина V, већ више векова пре тога, јер кератион није ништа друго до грчки назив за латинску силикву (siliqua). Милијарисиј никако није новац смањене вредности, као што у више махова тврди Ф. Однос између милијарисија и фола, који је према Ф. неодређен, врло добро је познат и нема ничег неодређеног (бар за доба о којем је реч), јер једна номизма садржи 12 милијарисија, а 1 милијарисиј 24 фола. Што се тиче обола, такође поменутих у Епарховој књизи, очигледно је да је то архаички израз употребљен за ознаку истих фола, јер се каже да један милијарисиј садржи 24 обола.

Укратко, добија се утисак да су аутору мало страни проблеми економске и финансијске историје Византије. Његова мала књига, издата с елеганцијом којом се одликују енглеске књиге, има ту неоспорну заслугу што је дала јасан превод једног веома важног извора. Али она не доприноси напретку истраживања овог извора и расветљавању проблема које тај извор поставља.

Annales de l'Institut Kondakov — Seminarium Kondakovianum 11 (1939) 270—271.

Превела *Нада Мандић*

6.

Владимир Мошин, Акти из светогорских архива, Српска Краљевска академија, Споменик 91 (1939) 153—260.

Као резултат честих путовања по светогорским манастирима, В. А. Мошин објавио је обиман и изванредно интересантан зборник у коме је донео више неиздатих свето-

горских повеља и низ истраживања о светогорским документима.

На првом месту (гл. I, стр. 155—169) налазимо три грчке [272]
повеље из Ватопеда, до сада у науци непознате, које су за византинологе од великог интереса. Нарочито је важна простагма Манојла II од децембра 1408. г., коју је аутор већ делимично користио у интересантној расправи, штампаној у X свесци нашег часописа (стр. 113—132). Овај докуменат осветљава низ питања битних за унутрашњу историју византијске државе касније епохе. Овде се каже, између осталог, да су после битке на Марици 1371. г. и за Византију настала толико тешка времена да је влада била принуђена да стави своју руку на половину манастирских имања. Ово саопштење, које потврђује већ познати податак дохијарске повеље из 1415. г., добија посебан значај због обавештења да су секуларизована манастирска имања била дата у пронију; према томе, како тачно истиче Мошин, систем проније у Византији није изгубио свој значај крајем XIV—почетком XV века. Овакву изузетну меру као што је секуларизација манастирских имања власт је сматрала само привременом; али, како каже сам цар Манојло, упркос очекивању, прилике се ни касније никако нису побољшале и, уместо враћања оног што је било одузето, морале су се разрезати нове дажбине и на она имања која су још остала у манастирском поседу. Но, посетивши сада, тј. 1408. г., Солун, цар пристаје, на молбу калуђера, да олакша разрезане дажбине (извесну улогу могло је у томе имати побољшање стања Царевине настало после битке код Ангоре 1402).

У II гл. (стр. 170—192) аутор објављује и коментарише низ зографских докумената. Нарочито је интересантна серија словенских аката. У извесним случајевима ови преводи су драгоцена замена за изгубљене грчке оригинале; од ових докумената најинтересантнији је превод акта из 1049. о разграничавању манастирских поседа (№ 1), који је истина објавио већ *Ј. Иванов,* Български старини из Македония. У другим случајевима располажемо и грчким оригиналима, али то не умањује значај словенских превода јер пружа могућност да се утврди како је савремени словенски преводилац схватао и тумачио техничке термине византијских повеља. Од докумената ове врсте нарочито је драгоцен превод практика (№ 5), који Мошин убедљиво ставља у 1317. г. Навешћемо, најзад, грчки оригинални докуменат (№ 6) који је Мошин пронашао у архиву Зографског манастира. Овај докуменат, до сада познат и објављен само по препису који

се чува у архиву Есфигменског манастира, представља судско решење поводом спора Есфигмена и Ватопеда из 1316. г. Текст оригинала који је Мошин открио јако је оштећен, али је занимљив због тога што има дугачак списак потписа представника светогорских манастира. Овде су, између осталих, и словенски потписи представника Руског манастира и хиландарског игумана Никодима, касније чувеног српског архиепископа.

Један од најинтересантнијих делова овог рада свакако је III глава, посвећена Хиландарском практику (стр. 193—218). Ново издање практика које пружа Мошин неупоредиво је боље од свих ранијих издања и даје низ битних исправки. Коментар садржи много нових и интересантних закључака. Важно је, пре свега, да је Мошин утврдио време постанка практика, који је датован само у новембар 14. индикта (види његову претходну студију у Byz.-Neugr. Jahrb. 14, 1938, 104—118). Он веома убедљиво доказује да је грчки оригинал састављен 1300. или 1315. г. (од ова два могућа датума аутор се можда исувише категорички изјашњава за 1315) док је српски превод вероватно настао у Душаново време. Не можемо овде навести све оне ауторове закључке и примедбе које нам изгледају тачне. Задржаћемо се само на неким од његових схватања, сразмерно веома малобројних, која нам изгледају спорна. Као што је познато,
[273] византијске повеље приказују тзв. елевтере као „досељенике, неуписане у практике и непознате државној благајни". Међутим, у Хиландарском практику има елевтера и, слично осталим сељацима, они плаћају већи или мањи „данак" (τέλος грчких практика). Мошин покушава да ово објасни претпоставком да сељачки телос уопште није ишао државној благајни већ господару властелинства; благајни су пак припадале оне заједничке дажбине које се наводе на крају практика, после набрајања плаћања појединих сељачких газдинстава. Али ова претпоставка 1) противречи томе што међу заједничким плаћањима забележеним на крају практика има и таквих која су несумњиво ишла у корист манастира (на пример, закупнина за манастирски виноград!); 2) не отклања или само напола отклања оне тешкоће које се труди да отклони, јер су елевтери не само „непознати благајни" већ и „неуписани у практике" — а они су уписани у Хиландарском практику. Зар није једноставније претпоставити да су елевтери Хиландарског практика бивши елевтери, који су у ствари већ укључени у ред парика а који су још задржали, по традицији, свој ранији

назив. Другим речима, ово нису елевтери већ парици из реда елевтера. Задржавамо се на овоме опширније, јер је питање о томе да ли су плаћања наведена у практику ишла у корист државне благајне или господару — велепоседнику за испитиваче ове врсте докумената један од основних проблема, који захтева пажљиво проучавање; Мошиново објашњење изгледа ми пренагљено и неосновано. Неубедљиво је по моме мишљењу и изједначавање офелије са зевгаратикијем и није ми јасно зашто се аутору чини да су ова два термина слична по своме језичком смислу (213, прим. 50). Пре би се могло замислити да је термин ὀφέλεια заменио ранији термин συνήθεια, који је познат из докумената X и XI века, али се не налази, колико знамо, у касновизантијско време, и да је према томе офелија плаћана у корист скупљача пореза. Мошинова претпоставка (стр. 215, прим. 67) да се οἰκομόδιον плаћао чиновнику за мерење жита изгледа прихватљива, али његова аргументација у истој примедби није увек срећна, а сасвим је несхватљиво тврђење да је модиј жита коштао 1 перперу. На овакве цене наилази се само у време највеће глади, а у нормалним условима, чак и у то време (тј. почетком XIV века када је византијски златник био изгубио готово половину своје вредности) за 1 перперу се могло купити око 6 модија жита.

У IV глави — о хрисовуљама Пантелејмонова манастира (стр. 219—260) — аутор се, после кратке и занимљиве анализе хрисовуље Андроника II из 1311, враћа на питање о три акта, које су он и А. В. Соловјев испитали и објавили у публикацији „Грчке повеље српских владара" (1936), као 1) оригиналну Душанову хрисовуљу из 1348, 2) копију исте хрисовуље и 3) манастирски нацрт хрисовуље који Душан није потврдио. Уносећи исправке у текст свога ранијег издања, аутор се труди да ублажи оне веома озбиљне разлоге који су навели Анастасијевића и Делгера да ове документе сматрају фалсификатом (исто мишљење, али без озбиљнијих аргумената, изнео је и Бинон). Међутим, нисмо убеђени да је у погледу датума првог документа исправно садашње а не раније ауторово читање и због тога не сматрамо да су отклоњене све сметње, мада и признајемо да се Мошиновим аргументима у корист аутентичности ове повеље, бар са гледишта унутрашње критике, не може порећи извесна уверљивост. Поред тога, да би се овај документ признао за оригиналну Душанову хрисовуљу, треба га још ослободити сумње коју на њега баца други документ, сасвим сличан њему и са истим датумом (јер је, наравно, у праву Дел-

гер, да је немогуће да је исти владар истом манастиру истога дана издао две повеље истог садржаја). Другим речима, упр-
[274] кос првом утиску (доста одређеном), морали бисмо признати да овај други документ није писала и потписала иста рука као и први, већ да је то само његова тачна копија (тачна не само садржински већ и у спољашњем облику, чак и у потпису).

Не желим да кажем да је то немогуће; ово би, по Делгеровој терминологији, била тзв. Nachzeichnung. Али се ипак мора приметити да је сличност између рукописа и потписа у ова два документа у сваком случају знатно већа него између свих оних потписа на Душановим хрисовуљама које Мошин (по моме мишљењу неоправдано) сматра за својеручне Душанове потписе.

У трећем документу, замењујући погрешно читање ἅγιον правилним ἄν(θρωπ)ον (уосталом, ову исправку је већ учинио *Dölger,* Archiv f. Urkundenf. 15, 1938, 405, Anm. 4), Мошин уклања ону сумњиву тачку на коју је сасвим оправдано указао Анастасијевић и због тога сматра да је у праву да брани своје раније тумачење, према којем би овај документ био нацрт хрисовуље који је манастир поднео Душану, а који цар није прихватио. У овом случају то би био Empfängerkonzept, а не Kanzleikonzept, како је сматрао Делгер, јер у последњем случају заиста није сасвим јасно како се овај документ нашао у манастирској архиви. Не упуштам се овде у решавање овог сложеног питања. Сматрам све у свему да је Мошинова теорија о тзв. Empfängerausstellungen и Empfängerkonzepte, изнета у Archiv f. Urkundenf. 13 (1935) 183—197, у основи исправна и плодна, ако јој се само не даје (нарочито у погледу Empfängerausstellungen) исувише широко тумачење — чак и за Србију, а камоли за Византију.

Од две српске хрисовуље Пантелејмонова манастира, које су обе датоване 12. јуна 1349. и већ по томе не могу бити обе аутентичне, Мошин сматра краћу за оригинал а ону опширнију за каснију интерполирану прераду. Оштроумна је претпоставка да је ова прерада извршена уз суделовање старца Исаије, о коме повеља даје толико опширне биографске податке. Теже је прихватити мишљење да је она настала за време грчке власти. Каквог би смисла имало издати овај документ за Душанову хрисовуљу за време византијске власти, поготово ако Душанове повеље, како то сам Мошин доказује на другом месту, нису имале у очима грчких власти правну важност? Своју интересантну студију

о актима Пантелејмонова манастира аутор завршава објављивањем и анализом каснијих, новогрчких прерада хрисовуља Андроника II и Душана из XVIII века.

Завршавајући овај кратак преглед, желим још једном да подвучем да је В. А. Мошин чије су заслуге у области византијске и словенске дипломатике свима познате, донео у свом раду много нове и драгоцене грађе, пропративши је интересантним и важним истраживањима.

Annales de l'Institut Kondakov — Seminarium Kondakovianum 1 (1939) 271—274.

Превела *Јованка Лазаревић*

7.

НОВЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ ВИЗАНТИЈСКИХ ПОВЕЉА

1) *P. Lemerle,* Actes de Kutlumus (Archive de l'Athos II). Texte de VI, 305 p. et album de 32 pl., Paris, 4⁰, 1946.

2) *F. Dölger,* Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten, Textband: 368 S., Tafelband: 128 Taf., München, 4⁰, 1948.

3. *F. Dölger,* Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon (mit diplomatischen, sprachlichen, verwaltungs- und sozialgeschichtlichen Bemerkungen), Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse, N. F. 28 (1949) 8⁰, 127 S.

4) *Mošin* in *A. Sovre,* Dodatki h grškim listinam Hilandarja [200]
(Supplementa ad acta graeca Chilandarii). Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, Ljubljana 1948, 8⁰, 90 p., 5 tab.

Повеље су ван сваке сумње најважнији извор за проучавање унутрашње историје средњовековних држава, њиховог уређења, привредног живота и социјалног развитка. Међутим, објављивању и проучавању византијских повеља приступило се много доцније него ли издавању и обрађивању других врста византијских извора. Док се са објав-

љивањем наративних извора отпочело још у доба ренесансе и хуманизма и док се већ од средине XVII века приступило издавању једне више мање комплетне колекције византијских историчара и хроничара у Парископ корпусу, дотле је већи број византијских повеља постао приступачан науци тек од друге половине XIX века.

Прву већу збирку византијских повеља дао је Ф. Миклошић у сарадњи са Ј. Милером.[1] Друга најважнија збирка приређена је заслугом L. Petit-а и низа руских научника, почетком овог века, у „додацима" Византијском Временику, где су објављене повеље већег броја светогорских манастира.[2] Ове велике колекције повеља представљале су, поред низа мањих публикација, важну основу за проучавање унутрашње историје Византијског Царства, на чему су нарочито интензивно радили руски византинолози са В. Г. Васиљевским и Ф. И. Успенским на челу, а у новије време и многи западни византинолози.

Међутим у поменутим издањима ни изблиза није била исцрпена грађа која се чува у појединим манастирским архивима. Пре свега, грађа богатих светогорских архива била је само мањим делом искоришћена у публикацијама Византијског Временика и у низу мањих појединачних публикација.[3] Поред тога, начин на који су била приређена ова издања, чак и збирке Византијског Временика, најбоље од свих старијих публикација, не може да задовољи савремене научне захтеве и не пружа довољно сигурну подлогу ни за историјско, а камоли за дипломатичко проучавање повеља (да и не говоримо о палеографском: фотографије повеља нема ниједна од поменутих публикација).

Стога није ни чудо да је проучавање византијских повеља с формалне стране отпочело још много доцније неголи њихово искоришћавање као историјског извора. Рад на помоћним историјским наукама развио се на византинолошком

[1] *Miklosich* et *J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi, vol. I—VI, Vindobonae 1860—1890.

[2] Actes de l'Athos, I—IV, Прилож. к Византийскому Временнику X (1903), XII (1906), XIII (1907), XVII (1911), XIX (1912), XX (1913).

[3] Уп. нпр. *Т. Флоринский,* Афонские акты, Петроград 1880. Акты Русского на св. Афоне монастыря св. великомуч. и целителя Панталеймона, Киев 1873. *Ph. Meyer,* Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1898. *V. Regel,* Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς... μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Ἐν Πετρουπόλει 1898. Ν. Γοῦδα, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 4 (1927). Χ. Κτενᾶ, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς... μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ibid.

пољу тек у најновије време, и то пре свега заслугом оних научника који се истичу и као аутори нових публикација византијских повеља, нарочито заслугом Ф. Делгера, који је византијску дипломатику ставио на чврст темељ у низу изврсних специјалних истраживања, као и у познатој великој публикацији у којој је дао факсимиле већег броја византијских царских повеља.[4]

Новије публикације византијских повеља које желимо овде да прикажемо представљају, према горе поменутим издањима из краја прошлог и почетка овог века, управо огроман напредак. Оне доносе обимну и врло драгоцену грађу, и то баш из архива светогорских манастира. А пре [201]
свега, оне објављују ту нову грађу на много савршенији начин: критичким издавањем текстова, њиховим стручним коментарисањем и доношењем фотографија нове публикације светогорских повеља пружају солидну основу како за историјска, тако и за дипломатичка и палеографска истраживања.

Познато је да је проучавање и фотографисање повеља у светогорским архивима наилазило на многе препреке од стране њихових монашких чувара. Изузетне прилике омогућиле су за време првог светског рата G. Millet-у, а за време другог светског рата F. Dölger-у да дођу до тог љубоморно чуваног материјала и да га несметано прегледају и фотографишу.

Фотографије G. Millet-а послужиле су као основа нове француске серије светогорских докумената. Прва свеска те серије, која је после дужих припремних радова објављена тек 1937. год., садржи повеље Лавре Св. Атанасија од најстаријег времена до времена цара Манојла I Комнина.[5] Већ ова публикација знатно се разликује од старијих издања, јер пружа боља читања текстова, даје детаљније описе докумената, с регестима, хронолошким и историјским примедбама и библиографским напоменама, доноси опширне индексе, а у посебном албуму даје избор одлично израђених фотографских снимака већег броја повеља и печата. Ми нећемо да се заустављамо на овој публикацији, која је била већ више пута приказивана и која је дала подстрека за низ

[4] *F. Dölger,* Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München 1931. Уп. прегледе рада на византијској дипломатици: *G. Rouillard,* La diplomatique byzantine depuis 1905, Byzantion 13 (1938) 605—629; *F. Dölger,* Bulletin diplomatique, Revue des Études byzantines 7 (1949) 69—90.

[5] *G. Rouillard* et *P. Collomp,* Actes de Lavra, t. I (897—1178), avec un album de 30 planches (Archives de l'Athos I), Paris 1937.

специјалних истраживања.[6] Задатак је овог приказа да обавести о најновијим збиркама византијских повеља, објављеним у току последњих година.

I

На првом месту треба да забележимо да је *P. Lemerle* у истој серији дао одличну публикацију повеља светогорског манастира Кутлумуша (Actes de Kutlumus). Ова публикација знатно надмашује збирку лаврских повеља и изванредно брижљивим издавањем текстова и њиховом врло стручном обрадом.

У уводном делу аутор скицира историју Кутлумушког манастира, коју је успео врло лепо да реконструише, пре свега на основу података у самим кутлумушким повељама. Иако се Кутлумуш помиње већ 1169. г. (у једној повељи Русикона), овај у почетку веома скроман манастир почиње да се уздиже тек од краја XIII века, а свој процват доживљује под најчувенијим својим игуманом Харитоном, који је успео да свом манастиру прибави уносно туторство влашког војводе Јована Владислава (1364—1374) и који је 1372. г. постао чак и митрополит „Угровлахије". Али је занимљиво да се две деценије доцније и Константин Драгаш јавља као аутор и ктитор Кутлумуша и да је захваљујући његовој интервенцији Кутлумуш 1393. г. добио почасни назив патријаршијског манастира. Кутлумуш се 1428. г. спојио с манастиром Алопа (τοῦ Ἀλωποῦ) и на овај манастир, који је некад био богатији од Кутлумуша и који се спомиње већ од прве половине XI века, односи се већина старијих докумената кутлумушког архива. У доба опадања, после пропасти Византијског Царства, Кутлумуш је за дуже времена дошао у руке бугарских калуђера, али је актом патријарха Јеремије I из 1541. г. враћен Грцима, а у другој половини XVI века доживео је, изгледа, нов полет: када је 1574. г. фиксирана „ранглиста" светогорских манастира, онако како то важи још и данас, Кутлумуш је, са 17-ог дошао на шесто место, иза Лавре, Ватопеда, Ивирона, Хиландара и Дионисију.

Из архива овог манастира г. П. Лемерл је у основном делу своје публикације издао на одличан начин 80 грчких

[6] Најдетаљнију и најсадржајнију критику дао је *F. Dölger*, Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung., Byz. Zeitschr. 39 (1939) 23—66.

повеља, које обухватају време од 1012. до 1856. г.; од тога у византијски период спада 47 докумената. У овој колекцији налазимо повеље византијских царева (две хрисовуље, један сигилиј, две простагме), велики број повеља цариградских патријарха (од којих, пак, само 7 припада византијском, а 14 доцнијем периоду) и других црквених достојанственика, нарочито светогорских прота и њиховог савета, као и већи број повеља царских чиновника и приватних [202] лица. Велика већина тих повеља сачувана је у оригиналу, остали део у преписима, и то махом у старијим преписима. Аутор је за све повеље усвојио дипломатички начин издавања, тј. задржава не само код оригинала, него и код преписа све особине расположивог текста, а евентуалне важније граматичке и правописне грешке исправља у критичком апарату. Овај начин несумњиво се може бранити (како то и чини аутор на стр. 28), нарочито код старих и оригиналу савремених преписа. Чини ми се ипак да би правилније било да се као општи принцип за оригинале усвоји дипломатички, а за преписе критички начин издавања, како су то учинили Rouillard и Collomp, који, тако рећи, нису ни могли да пођу другим путем, пошто су код издавања лаврских повеља највећим делом имали посла с копијама доцнијег порекла. Сматрам такође да тамо где за једну повељу постоји и оригинал и препис није потребно у критичком апарату бележити варијанте односно грешке преписа. Општа правила за издавање византијских повеља нису још установљена, те би требало да се ова проблематика добро проучи и продискутује и да се прихвати један јединствени систем не само што се тиче основног начина издавања него и свих његових детаља.

Коришћење публикованих повеља издавач је изванредно олакшао тиме што је целу грађу пажљиво проучио и за сваку повељу дао прецизне и детаљне напомене, и то по једном одређеном систему. Поред наслова у облику кратког регеста, на челу сваке повеље дата је њена дипломатичка дефиниција, како је даје сам документ, назначен је оригинални датум, а у загради наведена је година н. е. Затим је дат опис документа с подацима о његовим димензијама, материјалу, стању, карактеру писма, уз навођење евентуалних дорсијалних бележака. Иза тога се даје „анализа", тј. детаљна садржина документа, који га чини приступачним и за оне који нису вични читању грчких повеља. Најзад, долазе специјалне напомене у којима се дискутује питање хронологије, идентификације личности споменутих

у документу и дају сва друга потребна историјска обавештења. Ове напомене имају вредност историјског коментара, израђеног веома пажљиво, са великом стручношћу и потпуним познавањем изворне грађе и специјалне литературе.

Уз публикацију текстова г. Лемерл је дао, као и његови претходници Ж. Рујар и П. Коломп, један албум добро одабраних и одлично израђених фотографија најважнијих повеља.

Једном речју, г. П. Лемерл дао је једну узорну публикацију грчких повеља Кутлумушког манастира. Једино што му се може замерити јесте чињеница да није поклонио исту пажњу и негрчким повељама овог манастира. Кутлумушки манастир садржи, наиме, три повеље српских средњовековних владара, већи број словенских повеља влашких војвода и великаша, које одражавају присне везе Кутлумуша са Влашком, као и три фермана турских султана. Ове повеље обрађене су у посебним додацима, у којима су објављене и неке грчке повеље, као што су то фалсификована хрисовуља Алексија I Комнина (app. I), група повеља насталих у вези са спором између Кутлумуша и Ксеропотама око земљишта манастира Анапавсе (app. V) и др. Повеље српских владара обрађене су у app. II, и то једна грчка простагма која вероватно припада Душану, једна словенска хрисовуља и једна грчка простагма Угљешина; но само грчке повеље штампане су у оригиналу, док је Угљешина словенска хрисовуља дата само у француском преводу. Истина, све ове три повеље аутор је већ раније објавио у оригиналу, у сарадњи са А. Соловјевим, и то са детаљним коментаром и добрим фотографијама.[7] Али у сваком случају није много срећно што су словенски писани менологем на Душановој и потпис на Угљешиној простагми штампани латиницом, а тако су штампани и многобројни словенски (као и ђурђијански) потписи и белешке на грчким повељама у основном делу публикације. За 17 словенских повеља влашких вој-
[203] вода и великаша дати су, у app. III, само кратки регести.[8] Фермани Бајазита II из 1491. г. и Сулејмана Величанственог из 1527. г. објављени су овде, у app. IV, у француском преводу, док је ферман Селима II из 1568—69. г. штампан у

[7] *P. Lemerle* et *A. Soloviev,* Trois chartes des souverains serbes conservés au monastère de Kutlumus, Annales de l'Institut Kondakov 11 (1939) 129—146.

[8] Ове повеље објављене су, заједно са словенским повељама других светогорских манастира, у *Gr. Nandriş,* Documente româneşti în limba slavă din mănăstirile muntelui Athos 1372—1658, Bucureşti 1937.

грчком преводу у коме је сачуван; али је аутор нешто доцније, у сарадњи са познатим туркологом П. Витеком, објавио у посебној расправи аутентичне текстове ових повеља с исцрпним и веома вредним коментаром.[9]

За разлику од Рујар и Коломпа, који су свој индекс без потребе поделили у 14 рубрика и тиме чак и за стручњаке јако отежали проналажење појединих термина, Лемерл је дао један јединствени индекс свих имена, назива и термина. Најсрећније решење изабрао је пак, по моме мишљењу, Делгер, чија велика публикација има два индекса: један ономастички и топономастички индекс и један индекс речи и ствари.

II

У својој великој и раскошној збирци *F. Dölger* је донео „Из ризница Свете Горе" (Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges) изванредно богату и драгоцену грађу за проучавање византијских повеља. У овој публикацији, подељеној у велики Textband и скоро исто толико велики Tafelband, објављено је 115 светогорских повеља, као и 50 печата и дате су фотографије свих ових повеља и печата. Заступљени су сви светогорски манастири и, што је још важније, све врсте византијских повеља из различитих епоха. Аутор је тежио за тиме да из опширног материјала који је сакупио у светогорским архивима одабере примере, који су нарочито интересантни садржином и нарочито карактеристични у дипломатичком и палеографском погледу. Временски је обухваћен период од средине X века до краја византијске епохе, а код патријаршијских повеља до почетка XIX века.

Како је ова публикација намењена исто толико дипломатичким и палеографским колико и историјским студијама, аутор је своју обимну грађу поделио, према дипломатичком критерију, у следеће групе: 1) оригинали царских повеља, 2) деспотске повеље, 3) севастократорске повеље, 4) копије царских повеља, 5) фалсификати и имитације (Nachzeichnungen), 6) повеље царских чиновника, 7) повеље духовних лица (патријарха, епископа, светогорских прота), 8) приватне повеље, 9) печати, 10) грчке повеље српских владара.

[9] *P. Lemerle* et *P. Wittek*, Recherches sur l'histoire et le statut des monastères athonites sous la domination turque. Trois documents du monastère de Kutlumus, Archives du droit oriental 3 (1948) 411—472.

Највећим делом ове повеље се овде објављују први пут, али поред досада непознатих исправа, аутор доноси и већи број раније издатих докумената, уколико су они од нарочите важности са дипломатичког и палеографског гледишта; текстове таквих докумената он у већини случајева не доноси in extenso већ се ограничава на њихово колационирање, наводећи исправке уз ранија издања, али и за ове повеље даје у албуму фотографске репродукције. Ово важи, између осталог, и за повеље српских владара, од којих је Делгер унео у своју збирку под бр. 124—128 грчке повеље Душана Лаври из 1347. и Ватопеду из 1348. г., цара Уроша Лаври из 1361. г. и Угљеше Ватопеду из 1369. г. (*Соловјев* и *Мошин*, Грчке повеље бр. 16, 18, 28, 37) као и словенску повељу царице Маре Хиландару из 1479. г. (*Кораблев*, Actes de Chilandar. Actes Slaves n. 85); у рубрику „фалсификата и имитација“ ушла је под бр. 53, као пример имитације, хрисовуља Душана Филотеју из 1346. г. (*Соловјев* и *Мошин* бр. 8). За неке повеље издате према доцнијим преписима, Делгер је успео да пронађе оригинале. Тако је он на основу оригинала дао нова издања двеју хрисовуља и једног хрисовуљног сигилија Алексија I Комнина Лаври (бр. 1/2, 3, 14), које су Rouillard и Collomp могли да објаве само према доцнијим копијама (Actes de Lavra, n. 37, 41, 46).

Свака група докумената окарактерисана је с дипломатичке стране у посебним уводима. Не може се довољно подвући важност ових увода. Као основа за карактеристику
[204] царских повеља аутору су послужила његова ранија истраживања, нарочито излагања у Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, где су изнесена главна обележја хрисовуље и простагме као основних врста царских повеља; као трећу врсту Делгер додаје сада и хрисовуљни сигилиј, док га је у Facsimiles, по моме мишљењу правилније, посматрао као средњи и прелазни тип између хрисовуље и простагме. Важне и занимљиве су и напомене о копирању, фалсификовању и имитирању царских повеља, о чему је аутор такође имао прилике да расправља у својим ранијим истраживањима. Напротив, о осталим врстама византијских повеља уопште није било досада готово никаквих предрадњи са дипломатичког гледишта. О многим групама византијских повеља Делгер даје у овој публикацији први систематски преглед, први пут износећи њихове карактеристичне особине и главне етапе њиховог развитка.

Треба нарочито истаћи врло интересантна излагања о деспотским повељама, са списком свих до сада познатих

повеља византијских деспота. Упоредо са пет примерака деспотских повеља објављене су две севастократорске повеље, обе из XIII века. Ово је важан допринос, с обзиром на то што се тиме први пут публикују оригинали севастократорских повеља. Карактеристична одлика севастократорских повеља састоји се у томе што су оне потписане плавим мастилом (док су цареви и деспоти потписивали црвеним, а цезари зеленим мастилом). Но Делгер није у праву кад каже да се за то досада уопште није знало: ја сам већ раније упозорио на ову околност, и то у Byz. Zeitschr. 41 (1941) 218.

Веома занимљиво, поучно и већим делом потпуно ново је оно што је Делгер изнео о повељама патријарха и других црквених достојанственика, а с друге стране о повељама чиновника и приватних лица. Врло интересантне и драгоцене су напомене о печатима. Штета је само да код пет печата српских владара нису дата читања натписа, као што је то природно свуда учињено код бројних грчких печата.

Иако је Делгер у својим ранијим излагањима заступао мишљење да се дипломатички начин издавања текстова има примењивати само код оригинала, он га у овој публикацији примењује свуда, дакле и код копија, доносећи исправке у критичком апарату. Ово он чини имајући у виду палеографско-дидактичку сврху своје публикације, како би свуда омогућио непосредно упоређивање штампаног текста са фотографијом. Из истог разлога било би боље да се аутор и код текстова извесних раније издатих повеља није ограничио на колационирање, већ да их је издао у целини, тим пре што би се тиме избегла извесна недоследност и неуједначеност у начину издавања, односно обраде појединих повеља. Тако на пр. аутор је уопште одустао од издавања текста хрисовуље Јована V из 1344. г. (бр. 8), па се ограничио на њено коментарисање у тексту и доношење фотографије у албуму, истичући да је ова повеља објављена у Прилож. Византијског Временика XX (бр. 8) без иједне грешке. С друге стране, пак, много опширнију хрисовуљу Андроника III Хиландару из 1317. г. он је објавио у целини (бр. 7), и поред тога што су грешке у издању ове повеље у Прилож. Византијског Временика XVII (бр. 33) и врло малобројне и сасвим безначајне. Међутим, код многих повеља које су биле издате са знатно више грешака, он се ограничио на колационирање и исправку грешака.

О свакој издатој или колационираној повељи Делгер, као и Лемерл, доноси детаљне и вредне примедбе, у којима, поред насловног регеста и датума, бележи архив у коме се

дотична повеља чува, описује њене спољашње особине (димензије, материјал којим и на коме је писана, белешке, печат), даје карактеристику писма, истиче дипломатичке особине повеље као и њене стилске, језичке и правописне особине, наводи евентуална ранија издања, детаљно приказује садржину документа, а затим, иза самог текста, доноси напомене о историјској садржини повеље. О спољашњим особинама повеље Делгер даје исцрпније податке него Лемерл, који је био упућен на фотографије и забелешке Г. Милеа, док је Делгер могао да проучи целу своју грађу на лицу места. Напомене о садржини докумената изврсне су код оба аутора, као што су изврсне и њихове едиције текстова.

Лемерлова публикација још није била позната Делгеру, кад је он издао своју збирку. Повеље које потичу из Кутлумушког архива забележене су код њега као „неиздате". Ако упоредимо текстове кутлумушких повеља које је Дел-
[205] гер укључио у своју збирку са текстовима истих повеља у публикацији Лемерла, онда ћемо видети да су читања оба аутора у већини случајева, нарочито код добро сачуваних докумената, потпуно истоветна. Истоветни су и закључци оба аутора о хронологији појединих повеља, а подударају се углавном и друга њихова запажања у коментарима. Мислим да ова констатација даје најбољу карактеристику солидности и стручности са којом су оба научника извршила свој задатак.

Обе публикације, нарочито богата и разноврсна збирка Делгерова послужиће као одлична подлога за даље дипломатичке и палеографске студије, а даће подстрека и новим историјским истраживањима, у првом реду истраживањима управног апарата, пореског система, привредног живота и социјалних односа у Византији, за које повеље пружају нарочито богате податке. У овом извештају ми морамо да се ограничимо на опште напомене, не улазећи у појединости, које ће се испитивати у специјалним истраживањима. Да истакнемо само, примера ради, изванредни значај за унутрашњу историју Византије извесних докумената из групе „чиновничких повеља", као што су то сигилиј солунског дукса Јована Халда из 955. г. (бр. 56), судска одлука из 1062. г. са потврдом солунског дукса Нићифора Вотанијата, доцнијег цара (бр. 57), повеља доместика тема Константина Макрина Дохијару из 1338. г. (бр. 62) и нарочито повеља Павла Газе и Георгија Пергамина истом манастиру из 1409. г. (бр. 63), коју треба повезати са подацима раније издатих повеља о секуларизацији манастирских поседа ради њиховог додељивања пронијарима. Да споменемо и већ давно познату повељу асикрита Јована Русикону из 1044. или 1059. г. која је била издата у збирци повеља Руског светогорског манастира пре скоро 80 година, а која је тек после Делгеровог одличног дешифрирања (бр. 64) постала стварно употребљива. Најзад, треба напоменути да је Делгер у својој збирци донео и низ нових практика из архива Ивирона, као и један досада непознати практик из архива Лавре (бр. 66—79). На жалост, ове врло важне, али и врло опширне исправе објављене су овде са знатним скраћењима.

III

Међутим ову ману *Dölger* је исправио тиме што је у једној посебној публикацији не само у целини донео текстове оних пет практика Ивирона које је у својој великој збирци био објавио само делимично, него је додао њима и још један нови, шести практик истог манастира (Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon). Као што се зна, практици су најважнији извори за проучавање феудалног поседа у Византији. Нарочито су драгоцени практици који су међусобно повезани и који се односе на један те исти посед. Практици које је издао Делгер односе се на две групе имања Ивирона: један комплекс имања описан је у практицима из 1301, 1317, 1320. и 1341. г., други у практицима из 1316. и 1341. г. Ово нам омогућава да посматрамо развитак једног феудалног поседа односно једног комплекса поседа и да пратимо судбину његових сељака кроз више деценија. Истина, ми смо и раније располагали са извесним групама практика које су нам то омогућавале. На такве групе практика обратио сам нарочиту пажњу у својој расправи о византијским практицима, у којој сам дао детаљну упоредну анализу свих најважнијих практика који су ми тада били познати.[10] Делгерова публикација доноси још једну групу практика, која се по свом значају може упоредити само са најважнијим досада познатим групама зографских и ксенофонских

[10] *Г. Острогорский*, Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica 19 (1948) 203—306 (в. СД, књ. I, стр. 1—118). Уп. и Византијске катастарске књиге, Историско-правни зборник 2 (1949) 3—68. На жалост у овој последњој расправи остале су неисправљене многе грешке које сам у шифовима био исправио.

практика. Детаљније проучавање богате грађе практика Ивирона знатно ће допунити резултате наше поменуте студије. Солидну основу за такво проучавање дају врло вредне напомене којима је Делгер пропратио едицију тих практика и у својој великој збирци и у својој посебној публикацији. Ако упоредимо начин на који је Делгер ове
[206] практике издао и коментарисао са ранијим издањима практика, од којих смо полазили у нашој поменутој расправи, онда ћемо још једном јасно видети огроман напредак који је у најновије време забележила византијска дипломатика и у едиционој техници и у стручном знању.

IV

Завршавајући овај приказ о значајним новим публикацијама византијских повеља ми можемо са задовољством да забележимо да је једна врло вредна збирка византијских повеља пре кратког времена објављена и код нас. *В. Мошин*, који је још пре рата у једној важној публикацији донео низ непознатих византијских повеља и приредио ново издање словенског превода Хиландарског практика[11] и који је, у сарадњи са А. Соловјевим, објавио познату збирку грчких повеља српских владара,[12] сада је у сарадњи са А. Совреом припремио мању збирку грчких повеља Хиландарског манастира. Ова збирка доноси грчке повеље Хиландара које нису ушле у публикацију L. Petit-a[13] и према томе представља допуну те познате публикације (Supplementa ad acta graeca Chilandarii). Збирка садржи 21 повељу, од којих 11 из времена пре 1453. г. Пет од тих једанаест повеља дате су и у фотографијама.

Са објављивањем ових повеља науци постају приступачне све повеље византијског периода које су се сачувале у хиландарском архиву. Истина, две од тих повеља објавио је већ раније Д. Анастасијевић.[14] Међутим, издавачи су добро учинили што су и ове две повеље укључили у

[11] *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик 91. 1939. Београд, 1936.

[12] *А. Соловјев и В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936.

[13] Actes de Chilandar, I. Actes grecs, publ. par *L. Petit*, Прилож. к Виз. Временнику XVII (1911).

[14] *Д. Анастасијевић*, Неколики неиздати грчки текстови, Старинар 12 (1937) 3—7.

своју збирку, како би сакупили на једном месту све хиландарске повеље византијског периода које недостају у издању L. Petit-a. Ово утолико пре што повеља Протата из 1076. г. (бр. 1), према мишљењу издавача, представља оригинал, док ју је Анастасијевић сматрао за препис XIV века; царску простагму бр. 6 издавачи стављају у 1314. г., док ју је Анастасијевић ставио у 1344. г.

О свакој повељи даје се испред текста уводни коментар са вредним напоменама историјске, дипломатичке и палеографске природе. Ове напомене дате су на латинском језику, али на крају публикације налазе се и кратки регести на словеначком и на руском. Индекс имена и детаљни индекс ствари и речи олакшаће употребу ове вредне публикације. Нарочито треба истаћи и пажљиво састављени списак игумана Хиландарског манастира, који ће код даљих истраживања послужити као драгоцено хронолошко помоћно средство.

Историјски часопис 2 (1949—50) 199—206.

8.

G. Rouillard, La vie rurale dans l'Empire byzantin. (Collège de France, Fondation Schlumberger pour le byzantinisme) Paris, 1953, 207 стр.

Појава већ одавно оглашаваног посмртног дела пре- [420]
рано, на жалост, преминуле Жермене Рујар биће живо поздрављена од свих византинолога. Књига, која је произишла из циклуса предавања одржаног маја 1945. на Collège de France, поставља себи задатак да пружи слику византијског аграрног уређења у његовом хиљадугодишњем развоју. Као аутор познатог дела о управљању византијским Египтом (L'administration civile de l'Egypte byzantine, 2 изд., Paris 1928) и издавач листина Лавре (Actes de Lavra I, Paris 1937) била је Ж. Р. нарочито позвана да се лати таквог задатка. Мада произишла из једне серије предавања, њена мала али садржајна књига стварно представља плод дугогодишњег вредног проучавања извора; ослања се на темељно познавање оних двеју великих група изворâ које су увек биле у средишту њеног научног интересовања: египатских папируса и византијских повеља.

Разрадом и проширењем одржаних предавања и њиховом припремом за штампу била је Ж. Р. заокупљена до краја живота, како сазнајемо из веома топло написаног поговора Луја Робера (стр. 203—205) у којем су дело и научне тежње покојне колегинице изврсно окарактерисани. Тај њен рад, међутим, остао је на жалост недовршен, јер је био спутаван болешћу и прекинут смрћу 1. септембра 1946. Тако је од пет одељака колико књига обухвата само први, истина најобимнији и свакако најзначајнији, део који се односи на византијски Египат, пропраћен потпуним апаратом напомена. То што остали одељци немају такву документацију без сумње је особито за жаљење код оваквог дела заснованог на егзактном испитивању извора. Истина, у самом тексту већином се налазе подаци или наговештаји који допуштају стручњаку да — иако на жалост не у свима — ипак у претежној већини случајева погоди на које се место у изворима смера, па га са већим или мањим трудом може пронаћи. Али аутор би у напоменама свакако био заузео став и према резултатима других истраживача и према још нерашчишћеним спорним питањима, што у самом тексту, разумљиво, тек веома ретко чини.

Особито темељно познавање египатских папируса и византијских манастирских листина од велике је користи
[421] њеној књизи, као што се могло и очекивати. Текст почиње — после кратког предговора — одељком о аграрним односима у византијском Египту (стр. 13—79), који не само што сведочи о сувереном владању огромном грађом папируса него непрестано обелодањује и познавање даљег развоја појединих установа у Византијском царству. Приказ византијских прилика у следећим одељцима стално се, са своје стране, враћа на установе у Египту и чешће доноси занимљива поређења и супротстављања.

Грађа је овде, као делимично и у даљим одељцима, подељена тако да се најпре у једном поглављу обрађује властелинство а затим у другом поглављу село. Ово по себи јасно рашчлањење, међутим, неминовно доводи до извесних понављања, јер се о многим питањима која се тичу како организације властелинства тако и сељаковог живота говори на два места. Аутор најпре указује на пораст приватних властелинстава у византијском Египту, која се развијају на рачун државних добара различитих врста, с једне стране, и сељачког малог поседа, с друге. Према ауторовом мишљењу, овде се налазе почеци борбе између великих властелинстава и сељачког земљишног поседа која

„се провлачи кроз целу византијску историју“ (стр. 15). Властелинства, οἶκοι, доминирају сеоским животом у Египту, али поред тога постоји и слободни мали посед који фиск сматра посебном поседничком категоријом. Тај мали посед, међутим, од самог почетка свог постојања тешко је угрожен, јер порезима преоптерећени и задужени слободни сељаци уступају своја власничка права, даривањем или привидним уговорима, великашима и постају њихови колони, γεωργοί. Велепоседници, γεοῦχοι, припадају претежно старим родовима домаће коптске аристократије. Из њих потиче и чиновништво Египта. Веома заслужна су излагања о газдовању велепоседима. Земљорадња се углавном држи старих традиционалних метода. У сточарству се као нова црта византијског раздобља јавља велика распрострањеност коњогојства. Властелинске земље дају се највећим делом под закуп, али један део остаје као ἰδία γῆ у непосредном поседу влестелина. Да је тај део, који обухвата пашњаке и сл., већином био незнатан, из изнесених података заправо не произлази. Колони су увек и свугде везани за груду, како ἐναπόγραφοι —беземљаши тако и закупци-поседници, који после тридесетогодишњег закупа допадају обавезе остајања на груди. Као што више папируса јасно показују, колони једне одређене територије образују општину, τὸ κοινὸν τῶν γεωργῶν.

Важни су подаци о управљању властелинством и за то потребном разгранатом апарату који је изграђен по угледу на државни и у којем се, поред властелиновог заменика (ἀντιγεοῦχος) као његови потчињени, јављају διοικηταί и προνοηταί, добро познати из доцнијих византијских извора. Однос између тог чиновништва и сељачког становништва на властелинствима чешће се заоштравао. Свом негодовању због натоварених му терета сељаштво је давало израза како бежањем тако и отвореним отпором, који су онда сузбијали букеларији присутни на сваком већем властелинству. Й συνήθειαι, које ти чиновници у Египту убиру за своју сопствену накнаду, сусрећу се, као што је познато, у доцнијим византијским изворима, и то не само у доба Комнина, како аутор наводи на стр. 46, него с једне стране још у Ешбернеровом трактату о убирању пореза и, с друге, у више листина из прекомнинске епохе, па на пример и у хрисовуљи Михаила VI из године 1057, коју је сам аутор публиковао (Actes de Lavra I, бр. 27, 54).

У египатским селима хтео би аутор да уочи и представнике неког сеоског средњег сталежа, који се од малопосед-

ничког сељаштва, с једне стране, и велепоседничке аристо-
[422] кратије, с друге, одваја као посебна класа, а може се пратити кроз цели развој Византије. Осим тога наилази се по селима и на занатлије и трговце; податке о њима аутор је лепо саставио из папируса. Они припадају еснафу сличним корпорацијама и не смеју напустити ни своју корпорацију ни своје село. Чланови сеоске општине јамче солидарно за притицање пореза и чини се да заједнички поседују и извесна земљишта, мада су пашњаци у византијском раздобљу често у приватном поседу појединих сеоских становника. Аутор и овде наглашава како многи папируси најмрачнијим бојама сликају беду сељачког становништва и говоре о сељачким побунама и о грубим злоупотребама власти. Али наглашавајући како су то ипак изузетни случајеви, Ж. Р. на крају формулише свој суд о положају сељаштва у византијском Египту с њој својственом уздржаношћу и опрезном неодређеношћу. Богато документован одељак завршава се са неколико занимљивих напомена о духовном и религиозном животу сеоског становништва у византијском Египту.

Други одељак (стр. 83—107) обухвата време од губитка Египта до Комнина. Може се с правом поставити питање колико је било оправдано ту епоху, која је не само временски веома широког распона него и у свом развоју прошла кроз веома различите фазе, сажети у једном одељку и означити скупно као прелазни период (période de transition, стр. 83). Па тако и видимо да XI век у приказу није дошао до правог изражаја. Овај одељак у суштини обрађује прилике у доба када је мали земљишни посед био од пресудног значаја, што за XI век свакако више не важи. Јачање византијског малог земљишног поседа у раном средњем веку јесте позната и често наглашавана чињеница коју и Р. оправдано истиче. Она при том с правом подвлачи да су слободне сеоске општине „постојале од почетка византијског периода, још пре насељавања Словена у царству“ (стр. 85) али да је „насељавањем Словена у извесним областима као и распрострањењем војничких добара раздељених стратиотима ојачао слободни мали земљишни посед и мало-помало морао да стекне нову животну снагу, утолико више што је држава из многих разлога била заинтересована за његово очување“ (стр. 86). Особиту пажњу поклања аутор подацима Земљорадничког закона и из једног рукописа Марћијане познатог Трактата о убирању пореза (који су објавили Ешбернер и Делгер),

док царске новеле из X века само узгред помиње. Што се тиче питања времена у којем су настали Номос Георгикос и поменути Трактат, Р. не износи свој сопствени суд, него се задовољава указивањем на постојећу различност мишљења. Њена прилично опширна анализа података из тих извора, особито Трактата, заслужује признање, мада се не можемо сложити с њом у свима тачкама. Тако се προάστεια из Трактата свакако не могу изједначити са оним земљиштима у Египту која су „великаши поседовали у границама територије египатских села и раздавали закупцима“ (стр. 89). Истина, „проастији“ и у Византији припадају већином велепоседницима, али могу припадати и богатијим сељацима, и управо то је случај са проастијима о којима је реч у нашем Трактату. Њихови сопственици су имућни сељаци који их обрађују помоћу робова (δοῦλοι) и надничара (μίσθιοι), а сами станују у селу. Подесну паралелу пружа, како је већ *Dölger*, Beitr. zur Gesch. d. byz. Finanzverw. 137 и д., указао, житије св. Филарета на које се и Р. често позива; према овом житију, тај је светитељ, имућан сељак који је становао у самом селу, поседовао мноштво стоке и робова и, наводно, 48 проастија (бројке су, наравно, знатно претеране). Нејасност настаје отуд што Р. оне δοῦλοι у Трактату не схвата као робове, што они стварно јесу, него као слободне пољопривредне раднике или чак као сељаке, па изводи закључак: „le προάστειον n'appartient donc pas aux paysans qui l'exploitent“ (стр. 89). Да су и сељаци имали робове произлази, уосталом, не само из тог Трактата (в. посебно *Dölger* 115, 34), него и из других извора, пре свега [423]
из Земљорадничког закона, као и из поменутог житија св. Филарета. Р. је очито у заблуди кад на стр. 97 тврди да је δοῦλος из Земљорадничког закона serviteur libre, јер тобоже сам сноси одговорност за штету коју је проузроковао, тако да између њега и најамног радника, „мистија“, нема стварне разлике (уп. и стр. 104 у вези са Филаретовим житијем, где су δοῦλοι одн. οἰκέται и μίσθιοι без разлике сматрани сељацима и надничарима). А Номос Георгикос стварно показује, напротив, да за све штете које проузрокује δοῦλος законску одговорност не сноси он, већ његов κύριος (уп. §§ 45—47, 71, 72, ed. Ashburner), што уосталом не искључује да он у случају веће штете буде за казну обешен (штавише, и то је карактеристично, јер слободног човека за сличне преступе не чека смртна казна). Сасвим друкчије је то са сеоским пастиром (ποιμὴν μισθωτός), који као слободан над-

ничар правно одговара за своје поступке и обавезан је да плати одштету (уп. §§ 25 и 34).

Ни κτῆσις из Трактата није исто што и κτῆμα из египатских папируса, који тај израз примењују на земље великих поседника изван сеоског атара, а исто тако ни χωροοικοδεσπόται неке κτῆσις из Трактата не одговарају „поседницима великих властелинстава из првих векова царства“. Трактат (стр. 115, 13, ed. Dölger) изричито каже да се κτῆσις и χωρίον разликују по облику насеља, а по свему осталом потпуно су исти: χωρίον је збијено сеоско насеље, κτῆσις насеобина сељака по издвојеним мајурима. У вези са χωροοικοδεσπόται аутор (стр. 90) позива се на то да је у једном документу са почетка XI века (реч је о Actes de Lavra I, бр. 16 из 1008) неки οἰκοδεσπότης потписан заједно са отменијим сведоцима — чиновницима и клерицима — и тако се „издваја из масе неписмених сељака који уместо потписа невичном, дрхтавом руком стављају знак крста“ (између χωροοικοδεσπόται и οἰκοδεσπόται Р. с правом не прави разлику — супротно *Dölger*-у, Finanzverwaltung 135, који би у овим другима хтео да види варошане). Међутим, ту се и неколицина тих неписмених сељака изричито назива οἰκοδεσπόται, што је аутор, изгледа, превидео. Да су οἰκοδεσπόται заиста били сељаци, и да су чак и зависни сељаци-кметови могли да буду називани тако, показује напр. једна листина из године 1251 (Miklosich-Müller IV, 81) где се тај израз примењује на угледније одн. богатије парике витеза Сиргариса: неки спор предао је Сиргарис на решавање πρὸς τοὺς οἰκοδεσπότας τῆς προνοίας αὐτοῦ (= οἱ κρείττονες τῆς προνοίας αὐτοῦ, ib.).

Иако Р. при разматрању аграрних односа средњовековног Византијског Царства верује да често може открити паралеле са њој тако добро познатим односима византијског Египта, она с друге стране не превиђа обим настале промене. Она наглашава, како смо већ видели, јачање малог земљишног поседа у раном средњем веку, тачно подвлачи значај византијског села као административно-фискалне јединице (стр. 90), с правом указује на то да се онај — за рановизантијско доба карактеристичан — недостатак пољопривредне радне снаге сада губи и „штавише, земљу жели свак, па и мали земљорадник — а не сматра је више теретом од којег су људи настојали да се ослободе“ (91). Умесне примедбе налазимо и о општинском уређењу византијског села (98—100). Излагања о положају сељаштва и његовим невољама (100—103) могла би, напротив, да буду употпуњена многим далеко значајнијим сведочанствима.

Као знак сељакове беде аутор с правом сматра околност да извори често говоре о одбеглим сељацима који напуштају своју земљу. Р. ту, додуше, зачудо не цитира Трактат о убирању пореза који је у овом погледу особито информативан, али наводи два значајна места из житија св. Филарета и познату одредбу Земљорадничког закона по којој οἱ τῷ δημοσίῳ ἀπαιτούμενοι λόγῳ имају право на жетву са напуштеног земљишта (§ 18, ed. Ashburner). Тамо се не подразумевају порезници (les agents du fisc), како мисли аутор [424] (103), већ суседи одбеглог сељака који уместо њега плаћају порез држави.

Велепосед, према Р., стр. 107, долази на власт са Комнинима, како је то поближе изложено у одељку III (111—140) посвећеном епохи Комнина и Анђела. И успон црквеног и манастирског поседа сматра карактеристичном цртом доба Комнина у којем црква и манастири као властела заузимају угледно место уз световни и државни велепосед. Додуше, она се затим изричито ограђује и подсећа на давања земље „не само из времена Нићифора Вотанијата него и Михаила VII Дуке“ (115). Међутим, сасвим је сигурно да земље нису тек од времена Михаила Дуке даване и световним великашима, а да и не говоримо о даривању земље манастирима. Излагања у овом одељку почивају, наравно, претежно на подацима савремених листина. Особито често наводе се листине Лавре, али уз њих се и друге повеље и други документи, као, на пример, поглавито писма Теофилакта Охридског, искоришћују обилно, зналачки, и пажљиво. У више махова се помиње — тек у овом одељку — познати практик Андроника Дуке из 1073. са његовим богатим подацима о положају и дужностима византијских парика. Аутор је очигледно пажљиво проучио спискове породица парика на добрима поклоњеним Андронику Дуки. Р. је између осталог веома тачно видела (132) да малолетна деца нису наведена у тим списковима, јер државну благајну (и, додајмо, властелина) интересују само људи способни за рад. Она такође с правом истиче да су поједини мајури парика по правилу бројали само сразмерно мало чланова. Међутим, тврђење да су породице парика бројале највише по једног одраслог сина и једну одраслу кћер, док су остали синови морали да напусте очев мајур, ипак иде предалеко. Томе противрече чак и неки подаци овог практика (уп. M. M. VI, стр. 8,24; стр. 9, 3 и 7). У другим практицима налазимо пак веома често и више одраслих и ожењених синова који станују на мајуру својих родитеља

и управљају газдинством заједно с њима. Ако се Р., стр. 133, позива на један документ Елеусе који нарочито прописује да сељачки синови који немају свог поседа могу да остану у родитељској кући, онда треба рећи да је та одредба имала свој посебан разлог: манастиру Елеуси било је додељено 12 породица парика и требало је да тај број у будуће буде попуњен њиховим потомцима; сврха одредбе простагме Манојла I из месеца маја 1156 (*L. Petit,* Изв. Русск. Арх. Инст. в К/поле 6 [1900]32), коју Р. има у виду, била је очигледно да потврди како сељачки синови који остану у родитељској кући не треба да буду сматрани као прекобројни.

Брзи пораст световног и црквеног велепоседа, давање имунитетских права поседницима великих властелинстава, ширење система пронија — све то даје аграрним односима у Византији ново обележје, и Р. у више махова поставља питање: до које мере би се тадашње прилике у Византији и посебно однос византијских парика према њиховим господарима могли упоредити са феудалним односима на Западу. Њен став према том важном проблему, међутим, колебљив је, понекад чак и противречан. Тако, на пример на стр. 126, прихвата сличност између западњачких и византијских прилика, али непосредно пре тога изричито упозорава да се треба чувати таквог закључка. Јер основна разлика, каже, лежи у томе што је византијски парик био додуше обавезан да свом господару плаћа дажбине, али не и да врши друге услуге, и једино је држава, а не властелин, могла од њега да захтева давања у натури и кулучења. Истина, Р. се одмах затим ограђује: „сем у случају ако овај (тј. властелин) добије имунитет“. Али будући да
[425] властелин добија имунитет веома често и с временом све чешће, а баш повлашћена велика властелинства дају право обележје аграрном систему позновизантијског доба, ова ограда увелико потире оно претходно тврђење. Али ни на неповлашћеним поседима није сељак био обавезан на давања само држави, него и властелину, и то како на плаћања у новцу тако и на испоруке у натури и кулучења. Кад се Р. затим опет ограђује и тврди да су пре свега манастири уживали имунитетска права, док су световни велепоседници, изгледа, само ретко и изузетно имали такве повластице, морамо подсетити на то да, као што је познато, располажемо са веома много манастирских а сразмерно тек мало повеља световних велепоседника; те малобројне листине, међутим, не потврђују ауторову тезу. Излагања овог

одељка Р. закључује — после нових колебања и поновних укизавања на паралеле што се намећу са установама западног феудализма — напоменом како се ипак не може рећи да су установе феудалног карактера у Византији уочи крсташког освајања Цариграда свуда однеле победу (стр. 140). Чини ми се да извори не оправдавају такву уздржаност. Треба само, примера ради, подсетити на Морејску хронику која једноставно поистовећује fief и пронију.

На раздобље Комнина и Анђела надовезује се у одељку IV (143—171) епоха Палеолога. У првим параграфима овог одељка (143—150) приказано је тако рећи уводно, време владавине Латина које је само кратко дотакнуто, мада би се из докумената са подручја Никејског царства могло извући богата грађа о животу византијске провинције. Аутор и овде у неколико махова додирује питање сличности византијских и западњачких односа а самим тим и питање природе византијског феудализма, али увек оклевајући избегава одговор.

Као већ претходни одељак, тако се и приказивање времена Палеолога ослања пре свега на саопштења расута по документима, при чему повеље Лавре овде у још јачој мери избијају у први план. Свакако би приказ добио у ширини сагледања и многостраности документације да је Р. чешће упоредила онај богати материјал из архива Лавре са подацима других докумената и да је — да узмемо само један пример — у вези са питањем тзв. елевтера (168) искористила не само необјављене листине Лавре него у најмању руку и особито информативне практике Ксенофонског манастира. Морамо јој, међутим, бити захвални што нам је својим приказом омогућила да упознамо многа важна саопштења из још необјављених докумената Лавре. Тиме овај одељак стиче особит значај и постаје још занимљивији.

Истичући све већи значај велепоседа под Палеолозима, Р. и ширење система проније представља као карактеристичну црту тог времена и као пример наводи да се међу суседима Лавриних осам селâ налази двадесетак пронијара (стр. 156, на жалост без даљих појединости). А пре свега наглашава веома знатан пораст манастирског поседа. И ту цитира (стр. 157 и д.) занимљиве податке из необјављених листина Лавре који предочавају огромно земљишно богатство Лавре; истина, то богатство било би још јасније предочено кад бисмо поред броја селâ и других поседа тог манастира у извесним крајевима сазнали и њихове површинске мере а пре свега њихове приходе, који су у дотич-

ним документима — будући да је реч о листинама апографевса — вероватно наведени. Р. поставља тезу да је манастирски земљишни посед под Палеолозима потпуно превагнуо над осталим врстама велепоседа, да је његово ширење било далеко значајније од, рецимо, ширења светових пронијарских добара, штавише да је он растао у суштини на рачун пронијарских лена. Она подсећа на богата даривања земље којима су Андроник II и Андроник III обасипали манастире, и тврди — без оног њој иначе својственог [426] опреза — да су се сва та даривања састојала од некадашњих пронијарских добара (159). Истина, знамо за више случајева где су некадашњи пронијарски поседи дати манастирима. Особито карактеристичан пример пружа у словенском преводу сачувани Хиландарски практик, који показује већи број некадашњих пронијарских лена у поседу манастира Хиландара. Али ту уопште није реч о неком одузимању права својине пронијарима, него о раздавању појединих упражњених пронијарских поседа, како то Р., изгледа, и сама претпоставља. Међутим, византијска влада је поглавито у последњим деценијама XIV века, што аутору очигледно још није било познато, провела далекосежну секуларизацију манастирских добара у корист пронијара: после битке на Марици године 1371. одузета је манастирима половина њихових поседа и раздељена пронијарима (уп. о томе сада у појединостима моја излагања у: Пронија, стр. 109 и д. = Pour l'histoire de la féodalité byzantine, стр. 155 и д.; в. С Д I, стр. 260 и д.). Стога се дакле не може рећи да су у мутним временима византијског пропадања манастирски поседи „представљали најстабилнији елемент сеоског живота", док се „несигурност пронијарског поседа напротив ... сад утолико јаче испољила" (160).

За историју поменутих секуларизационих мера византијске владе Р. сама, и не знајући, прилаже један леп нов пример, помињући необјављену повељу Јована VII којом се Лаври враћа једно село у близини Каламарије: то село припадало је Лаври, како аутор, наслањајући се очигледно на текст повеље, каже: „de temps immémorial, mais, à la suite des troubles et agitations le fisc s'est emparé de la moitié"(159). Нема, наравно, никакве сумње да је ту реч о нама данас добро познатом поступку који је сам Манојло II описао у једној простагми из 1408 (ed. *Мошин*, Споменик Српске Акад. 91, 1939, 165 и д.): о одузимању *половине* манастирског поседа од стране фиска ради уступања пронијарима. Што је у овом случају Јован VII указао Лаври особиту милост да јој од одузетог дела врати једно село, не умањује разуме се, значај те нове потврде за историју византијских мера секуларизације коју бих ја, да ми је раније била позната, са захвалношћу уврстио уз друга слична сведочанства у своју расправу о пронији.

Као сви истраживачи византијске аграрне историје пре ње, тако и Р. претпоставља да се поред кметски зависног сељаштва све до пропасти Царства одржао и сталеж слободних сељака. Она, додуше, напомиње да је слободни сељачки мали посед у доба Палеолога „више но икад био угрожен пропашћу" (167). И ако се подсетимо како је она одмах на почетку свог приказа утврдила да је слободно сељаштво већ у византијском Египту било „озбиљно угрожено у свом опстанку", па да је ту констатацију затим морала да понови у сваком одељку и за свако раздобље готово истим изразима (Одељак II, стр. 106 за X век; III стр. 140 за XII век), не можемо се отети утиску да овде ипак нешто није сасвим у реду.

Положај сељаштва у доба Палеолога оцртава се, како Р. опрезно формулише, „sous des couleurs plutôt sombres". Као узрок посебној беди тог времена она пре свега наводи пустошне упаде Турака, чије дејство на живот византијске земље често и веома речито долази до израза у документима. Колико су и порески терети утицали на тешке невоље становништва, то се, по њеним речима, из докумената тог раздобља не види. Р. верује (166) да су давања и литургијске обавезе под Палеолозима били малобројнији него под Комнинима. Тачно је, међутим, само то да повеље о имунитету, рецимо из доба Алексија I Комнина, обично набрајају све могућне врсте давања и услуга, док се документи из доцнијих столећа ограничавају на помињање најважнијих обавеза па и њих наводе час у већем час у мањем броју. Било би погрешно из таквих разлика у обичајима царске канцеларије закључивати о смањењу стварних терета.

Пети и последњи одељак (175—202) посвећен је свакодневном животу византијског сеоског становништва. Р. ту [427]
доноси податке о техници обрађивања земље, о значају наводњавања, о различитим врстама културе, о сточарству, рибарству, наводи и нешто мало података о сеоском занатству, који би се лако могли допунити, затим описује станове и ношње византијског сеоског становништва и износи неколико напомена о веровању и сујеверју византијског сељаштва, подвлачећи постојаност старих обичаја.

Тако књига Ж. Р. пружа богату грађу о сеоском животу у Византији. Она не даје стварну историју византијског аграрног уређења у његовом развоју кроз столећа, него из разних извора сакупља податке о византијском сеоском животу у појединим раздобљима. Пре свега пушта да говоре сами извори, које брижљиво и опрезно анализира, бестрасно, уздржљиво, понекад чак колебљиво и несигурно у доношењу суда. Овај веома заслужан рад, који сведочи о великој научној спремности и у исти мах о великој научничкој скромности и савесности, још једном нам предочава тежину губитка који је наша наука претрпела прераном смрћу Жермене Рујар.

Byzantinische Zeitschrift, 47 (1954) 420—427.

Превела *Вера Стојић*

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

17. Купопродајни акт из 941. којим се манастиру Св. Андреје у Перистери продаје 1800 модија земље одређене категорије.

18а Битка на мору, минијатура из рукописа из X в. (Марциана, Венеција).

18б Опсада града, минијатура из рукописа из XI в. (Graec. 74, Bibliothèque Nationale, Paris).

19. Дечани, детаљ фреске Ругање Христу.

20. Дечани, детаљ фреске Распеће Христово.

21а Крчење земљишта, минијатура у рукопису XI в. (Graec. 64, Bibliothèque Nationale, Paris).

21б Представа града — минијатура из Сарајског осморокњижја.

Одабрала *Иванка Николајевић*

САДРЖАЈ

САБРАНА ДЕЛА ГЕОРГИЈА ОСТРОГОРСКОГ

Књига друга

ПРИВРЕДА И ДРУШТВО У ВИЗАНТИЈСКОМ ЦАРСТВУ

Технички уредник
СТОЈАН МИЛЕУСНИЋ

Коректор
БОРИСЛАВ РАДОЈЧИЋ

Издавач
ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ „ПРОСВЕТА“
БЕОГРАД, ДОБРАЧИНА 30

Штампа „КУЛТУРА“ Београд
1969